

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΛΟΓΙΟΥ
ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ
(1420/22–1478)

*Συμβολή στη μελέτη της γραμματείας και της παιδείας
του τέλους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μιχαήλος Αποστόλης βύζαντιος μετὰ τὴν ἔκδοσιν
αὐτοῦ πρὶν εἰσελθεῖν, πέντε ἀντίγραφα, καὶ
ἐκ τούτων βιβλίον, ἐξέγραψεν.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2009

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000321695

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Ί. Κ. Μαυρομάτης, Καθηγητής Δημόδους Βυζαντινής - Μεταβυζαντινής Φιλολογίας Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

ΜΕΛΗ:

Ά. Καρπόζηλος, Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Καθηγητής Βυζαντινής Ίστορίας Τμήματος Ίστορίας - Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ι. Μαυρομάτης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Α. Καρπόζηλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Χρ. Μαλτέζου, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Α. Μαρκόπουλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Στ. Κακλαμάνης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Α. Αλεξάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Στοὺς γονεῖς μου
Σπύρο - Ὑλγα
καὶ στὴν ἀδελφή μου
Ἀγγελικὴ

«Ἡ ἀγωνία καὶ ὁ θάνατος τοῦ Βυζαντίου συνοδεύονται ἀπὸ ἰσχυρὰς πνευματικὰς δονήσεις, ἀπὸ ἰδεολογικὰς ἀντιθέσεις καὶ θεολογικὰς συγκρούσεις. Εἰς ταύτας αἱ παλαιότεραι γενεαὶ τῶν ἐρευνητῶν ἀνεζήτησαν μόνον τὰ συμπτώματα τῆς παρακμῆς καὶ τῆς ἀποσυνθέσεως. Ἐπεικέστερα, ἡ νεωτέρα ἔρευνα προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ, νὰ ἐρμηνεύσῃ, νὰ ἀχθῇ πρὸς τὰ ἀπώτερα αἷτια. Ἀκόμη περισσότερον: εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν τοῦ τελευταίου αἰῶνος, εἰς τὰς ἰδεολογικὰς συγκρούσεις, ἀνευρίσκει τοὺς διχασμοὺς τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς προδρόμους μορφὰς τοῦ μέλλοντος».

Δ. Ἀ. Ζακυνθινός, Ἡ Ὑλῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως
καὶ ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι 1954, σ. 21

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μὲ τὴν μελέτη τῆς λόγιας κοσμικῆς γραμματείας καὶ τῆς παιδείας τῶν παλαιολογεῖων χρόνων καὶ τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀσχολήθηκα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεταπτυχιακῶν μου σπουδῶν. Εἰδικότερα ἐπικεντρώθηκα στὴ μελέτη τῆς παιδείας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἔχει μελετηθεῖ ἱκανοποιητικὰ. Τὸ ἐνδιαφέρον μου προσήλκυσε ὁ λιγότερο γνωστὸς στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία λόγιος κωδικογράφος Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Ὁ βίος, τὸ ἔργο καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς του ὑπῆρξαν ἀντικείμενο πολυετοῦς ἔρευνας ποὺ κατέληξε στὴ συγγραφὴ τῆς παρούσης διδακτορικῆς διατριβῆς.

Ὁ Καθηγητὴς καὶ δάσκαλός μου Γ. Κ. Μαυρομάτης εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς ἐκπόνησής της. Μὲ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον καὶ συνεχεῖς ὑποδείξεις παρακολούθησε τὴν διεξαγωγὴ τῆς ἐρευνητικῆς μου προσπάθειας. Πολλὲς φορές εἶχα τὴν δυνατότητα νὰ συζητήσω μαζί του εἰδικότερα ζητήματα ποὺ μὲ ἀπασχόλησαν. Ὁ ἴδιος διάβασε τὸ κείμενό μου στὴν τελικὴ του μορφή, ἐπιφέροντας εὐστοχες διορθώσεις καὶ ἀπαλλάσσοντάς το ἀπὸ τὶς δικές μου ἀβλεψίες. Ἀπὸ τὴν θέσπ αὐτῇ τοῦ ἐκφράζω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου. Εἶναι δεδομένη ἡ εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν ὑπερδεκαετῇ μαθητεία μου δίπλα του ἡ ὁποία σηματοδότησε τὶς ἐρευνητικὲς ἐπιλογές μου καὶ τὴ στάση τῆς ἀκαδημαϊκῆς μου ζωῆς.

Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω καὶ στοὺν Καθηγητὴ καὶ μέλος τῆς τριμελοῦς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς Ἀ. Καρπόζηλο, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐπέμενε στὴν ἀνάγκη περαιτέρω διερεύνησης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου, δὲν ἔπαυσε νὰ ἐνθαρρύνει τὴν ἔρευνά μου καὶ συζήτησε μαζί μου πολλὰ ἐπιμέρους ζητήματα, κάνοντάς μου χρήσιμες παρατηρήσεις.

Πολὺ συγκινητικὸ ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καθηγητῆ καὶ μέλους τῆς τριμελοῦς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς Κ. Ν. Κωνσταντινίδη. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνάς μου καὶ ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ δέθεσε πολὺ χρόνο συζητώντας μαζί μου, εἰδικότερα κωδικολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ζητήματα καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ μὲ ἐνθαρρύνει γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσή της. Καὶ ἀπὸ τὴ θέσπ αὐτῇ τοῦ ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου καὶ τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου.

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφέρω εὐχαριστώντας τοὺς τὸν Καθηγητὴ Δημ. Ράιο καὶ τὸν Ἀναπλ. Καθηγητὴ Ἀλ. Ἀλεξάκη μὲ τοὺς ὁποίους συζήτησα ἀρκετὰ θέματα τῆς ἔρευνάς μου καὶ μοῦ ἔκαναν χρήσιμες ὑποδείξεις.

Ὁ Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Amsterdam κ. A. F. van Gemert, εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἀνάγκη τῆς περαιτέρω μελέτης τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 15' αἰώνα. Κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του στοῦ Πανεπιστήμιου Ἰωαννίνων εἶχαμε τὴ δυνατότητα νὰ συζητήσουμε πολλὰ ἐπιμέρους θέματα. Γιὰ τὶς συμβουλές καὶ τὶς ὑποδείξεις του τοῦ ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου.

Ἡ λέκτωρ τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας Ἀγλ. Κωστοπούλου ἀπὸ τὴν περίοδο ἥδη τῶν προπτυχιακῶν μου σπουδῶν, μὲ προέτρεπε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν μεταπτυχιακῶν μου σπουδῶν μὲ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον δὲν ἔπαυσε νὰ μὲ ἐνθαρρύνει καὶ νὰ μοῦ συμπαρίσταται. Τῆς ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέσπ αὐτῇ τὶς εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου.

Τις θερμές ευχαριστίες μου εκφράζω επίσης σὸν Καθηγητὴ Ἰω. Ν. Περυσινάκη, ὁ ὁποῖος πρῶτος μοῦ ὑπέδειξε ὡς κῶρο ἔρευνας τὴν παιδεία στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ 15ο αἰῶνα, δὲν ἔπαυσε νὰ παρακολουθεῖ τὴν ἔρευνά μου καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τὴν συνέχισή καὶ τὴν ὁλοκλήρωσή της, συζητώντας μαζί μου πολλὰ ζητήματα ποὺ ἀνέκυπταν κατὰ τὴν πορεία της. Ἡ ἐνθάρρυνσή του ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσή τῆς συγγραφῆς τῆς διατριβῆς μου. «Καλὸς καὶ μέγας θησαυρὸς χάρις ὀφειλομένη».

Τέλος εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς βιβλιογραφικὲς καὶ ἄλλες ὑποδείξεις τοὺς καὶ τὴν βιβλιογραφικὴ συνδρομὴ τοὺς μὲ τὴν ἀποστολὴ δημοσιευμάτων ποὺ δὲν μοῦ ἦταν προσιτὰ στὴν Ἀναπληρ. Καθηγήτρια Μ. Βρέλη-Ζάχου, τὸν κ. Γ. Ζάχο, Διευθυντὴ τῆς Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τὶς φίλες καὶ συναδέλφους Εἰρ. Κιαλίδου (δρ. Βυζαντινῆς Φιλολογίας), Εὐ. Σύγκελλου (δρ. Βυζαντινῆς Ἱστορίας) καθὼς καὶ τοὺς συναδέλφους Μ. Λίτινα (Ἀθήνα), Φ. Φόρτωμα (Ἀθήνα), Χρ. Καφάση (Μόναχο), Κλ. Μαντζουράνη (Λονδίνο), Εὐ. Κονάκη (Τορίνο), Ἀ. Κατσιούρα (Ρώμη), Α. Babuin, (Βενετία - Ἰωάννινα), Ἀ. Κουρουπάκη (Κέρκυρα), τοὺς συναδέλφους στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Μ. Γιαννίκου, Ἐλ. Ἀλεξανδρῆ, Ν. Ἀγιώτη, Κ. Ντίνα, Ἀ. Ἀθανασόπουλο, Ν. Λύρα καὶ Ἡλ. Νέσσερη, Στ. Παπαδόπουλο, Χρ. Τσατσούλη καθὼς καὶ στοὺς ὑπεύθυνους τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν τέως Σπουδαστηρίων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἰδιαίτερα τὴν Β. Γρηγοροπούλου καὶ Ζ. Λολιοπούλου ποὺ διευκόλυναν τὶς βιβλιογραφικὲς ἀναζητήσεις μου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸ συνάδελφο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου Alex Riehle, ὁ ὁποῖος μοῦ ἀπέστειλε τμῆμα τῆς διπλωματικῆς ἐργασίας του γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸ Βησσαρίωνα. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες οφείλονται στὴν κ. Δέσποινα Παπαδοπούλου ποὺ εἶχε τὴν τεχνικὴ ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου καὶ στὸ νέο συνάδελφο Ν. Ἀγιώτη ποὺ προθυμοποιήθηκε νὰ συμβάλει στὴν ταχύτερη ὁλοκλήρωσή της, καθὼς καὶ στὴν κ. Ἰω. Ματσούλη, ΕΤΕΠ τοῦ Τομέα Μεσαιωνικῆς καὶ Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας γιὰ τὴν πολὺπλευρη βοήθειά της καθόλη τὴ διάρκεια τῶν μεταπτυχιακῶν μου σπουδῶν.

Ἰωάννινα 27.05.2009

ΔΗΜ. Σ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	vii
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	xiii
 ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ: ΤΟ ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ	1
 ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ, ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΛΟΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ	9
Ι'. ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΛΟΓΙΟΥ ΒΑΣΙΚΗ ΠΗΓΗ ΒΙΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ	11
ΙΙ'. Η ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ.....	19
 ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο ΒΙΟΣ	31
Ι'. ΕΝΑΣ “ΑΝΕΡΧΟΜΕΝΟΣ” ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ. Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (1420/22-1453)	33
ΙΙ'. ΕΝΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΕΚΠΑΤΡΙΣΜΕΝΟΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ	43
ΙΙΙ'. Ο ΛΟΓΙΟΣ ΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ.....	60
 ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ	
Ι'. Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ	75
ΙΙ'. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ.....	91
ΙΙΙ'. ΛΟΓΟΙ	135
1. Προσφωνήματα	135
2. Μονωδίες --'Επιτάφιοι	143
ΙV'. ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΟΙ ΛΟΓΟΙ - ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ.....	157
V'. ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΣΤΙΧΟΙ	209
VI'. ΕΠΙΔΙΟΡΘΩΣΙΣ ΠΟΙΗΤΙΚΩΝ ΤΡΟΠΩΝ - ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ	

ΠΟΙΗΤΙΚΩΝ	215
VII'. ΠΡΟΣΕΥΧΕΣ.....	217
VIII'. «ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ»	219
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΤΟ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ	229
I'. Η ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ.....	231
II'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΩΔΙΚΩΝ.....	237
III'. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ.....	269
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ: Ο ΛΟΓΙΟΣ, ΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ	287
SUMMARY	291

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift.</i>
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies.</i>
BNJ	<i>Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher.</i>
BF	<i>Byzantinische Foscungen.</i>
CAG	<i>Commentaria in Aristotelem Graeca.</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος.</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers.</i>
EKEEK	<i>Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου.</i>
ΕΕΒΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.</i>
ΕΜΑΑΑ	<i>Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.</i>
ΕΕΦΣΠΑ	<i>Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.</i>
GOTR	<i>Greek Orthodox Theological Review.</i>
GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies.</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.</i>
KX	<i>Κρητικὰ Χρονικὰ.</i>
NE	<i>Νέος Ἑλληνομνήμων.</i>
ΠΑΑ	<i>Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.</i>
PG	<i>Patrologia Graeca.</i>
PL	<i>Patrologia Latina.</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexicon der Palaeologenzeit.</i>
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertum - Wissenschaft.</i>
REA	<i>Revue des Études Anciennes.</i>
REB	<i>Revue des Études Byzantines.</i>
RSBN	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici.</i>
SIFC	<i>Studi Italiani di Filologia Clasica.</i>
ΘΗΕ	<i>Θρησκευτικὴ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα.</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik.</i>

Α΄. ΓΙΑ ΤΟ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ
Ι΄ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Andrès De G., "Unos versos ineditos a la Batracomiomaquia de Miguel Apostolios", *La ciudad de Dios*, τ. CLXXV, σσ. 157-161 [= G. De Andrès, "Unos versos ineditos"].

Δημητρακόπουλου Κ. Α., "Μιχαήλ Ἀποστόλης", *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1870 ἐκδοθὲν ὑπὸ Μαρίνου Π. Βρετοῦ* (ἔτος Ι), σσ. 354-360.

Λάμπρος Π. Σπ., *Ἀργυροπούλεια. Ἰωάννου Ἀργυροπούλου: Λόγοι, πραγματεΐαι, ἐπιστολαί, προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον. Ἐπιστολαὶ καὶ ἀποφάσεις περὶ αὐτῶν. Προτάσσεται εἰσαγωγή περὶ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ καὶ τῶν Ἀργυροπούλων καθόλου.*
Ἐν Ἀθήναις 1910, σσ. 227-231 [= Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*].

—, *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά, Τόμος Δ΄*, Ἐν Ἀθήναις 1949, σσ. 83-87 [= Σπ. Π. Λάμπρος, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον"].

Λαούρδας Β., "Μιχαήλ Ἀποστόλης, Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης", *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 235-244 [= Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη"].

—, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα", *ΕΕΒΣ*. 20 (1950) 172-208 [= Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, ἐπιγράμματα"].

—, "Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 9: Μιχαήλ Ἀποστόλη Ἐπικήδαιοι εἰς Καλοτάρην καὶ Γαλατνόν", *ΚΧ* 4 (1950) 251-256 [= Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Ἐπικήδαιοι εἰς Καλοτάρην καὶ Γαλατνόν"].

—, "Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 17: Μιχαήλ Ἀποστόλη, Μενέξενος", *ΚΧ* 6 (1952) 51-58 [= Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Μενέξενος"].

—, "Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον τὸν τρίτον ἔκκλησις τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη", *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθῆναι 1953 (σσ. 517-527) [= Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ΄"].

—, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Προσευχὴ πρὸ τῆς μεταλήψεως", *Tome commémoratif de Millénaire de la Bibliothèque Patriarchale d' Alexandrie*, Alexandrie 1953, σσ. 47-52 [= Β. Λαούρδας, "Προσευχὴ πρὸ τῆς μεταλήψεως"].

—, "Κρητικὰ παλαιογραφικὰ 20: Μιχαήλ Ἀποστόλη ἐπικήδειος εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην", *ΚΧ* 12 (1958) 381-386 [= Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Ἐπικήδειος εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην"].

Legrand E., *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, Paris 1885, τ. II' σσ. 233-259 [= E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*].

Leutsch a L. E., *Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum*, Tomus II' Gottingae 1851, σσ. 233-744.

- Möhler L., *Kardinal Bessarion, als Theologe, Humanist und Staatsmann...* III Band Aus *Bessarions Gelehrtenkreis...* Paderborn, 1942, σσ. 159-169 [= L. Möhler, *Kardinal Bessarion*].
- Noiret H., *Lettres inédites de Michel Apostolis, publiées d'après les manuscrits du Vatican, avec des opuscules inédits du meme auteur une introduction et notes*, Paris 1889 [= H. Noiret, *Lettres inédites*].
- Πατρινέλης Γ. Χ., "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς Καρδινάλιον Βησσαρίωνα", Ἀθηνᾶ 65 (1961) 129-137 [= Χ. Γ. Πατρινέλης, Μιχαήλ Ἀποστόλη, *Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα*]. A. Pontani, "Sullo Studio del greco in occidente nel sec. XV: l'esempio di Michele Apostolis", M. Tavoni (ed.), *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento: confronti e relazioni. Atti del Convegno internazionale Ferrara, Palazzo Paradiso, 20-24 Marzo 1991* [Istituto di Studi Rinascimentali. Ferrara] Ferrara 1991, τ. Ι', σσ. 133-170 [= A. Pontani, "Sullo Studio del greco"].
- Powell E. J., "Michael Apostolios gegen Theodoros Gaza", *BZ* 38 (1938) 71-76 [= J. E. Powell, "Michael Apostolios gegen Theodoros Gaza"].
- Ὑπερείδου Κ. Γ., *Μιχαήλ Ἀποστόλη Πονημάτια τρία, Ἐν Σμύρνῃ* 1876.
- Ἀποστολίου Μιχαήλου Βυζαντίου Ἐπιτάφιος θρηνώδης ἔχων φροῖμιον ἐπὶ τῷ αἰδεσιμωτάτῳ Καρδινάλει τῆς ἁγίας Σαβίνης καὶ Παναγιωτάτῳ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως, J. P. Migne, *Patrologia Graeca* τ. 161, Paris 1865, σσ. 127-150.

II. ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aalberts, J., "Νέα στοιχεία για τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τὸ Γεώργιο Γρηγορόπουλο στὴν Κρήτη", *Θησαυρίσματα* 25 (1995) 143-159 [= J. Aalberts, "Νέα στοιχεία"].
- Canart, P., "Note sur l'écriture de Michel et Aristobule Apostolès et sur quelques manuscrits attribuables à ce dernier", στὸ A. L. Di Lello - Finuoli, *Un esemplare autografo di Arsenio l' il «Florilegio» di Stobeo con studio paleografico di Paul Canart*, Roma 1971, σσ. 87-100 [= P. Canart, "Note sur l'écriture de Michel et Aristobule Apostolès"].
- Crusius, O., "Michael Apostolis", *RE* II¹ (1896) 182-183.
- Frangedaki, A., "On fifteenth century Cryptochristianity: A letter to George Amoirutzes from Michael Apostolis", *BMGS* 9 (1984-1985) 221-224.
- Geanakoplos, D. J., "A Byzantine looks at the Renaissance. The Attitude of Michael Apostolis Toward the Rise of Italy to cultural eminence", *GRBS* 1 (1958) 157-162.
- van Gemert, A.F., "Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς διδάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν", *Ἑλληνικά* 37 (1987) 141-144. [A. F. van Gemert, "Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς διδάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν"].
- Hiller, E., "Photios, Suidas, Apostolios", *Philologus* 34 (1876) 226-294.
- Κουρούσης, Σ. Ἱ., "Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ Ἰωάννης Εὐγενικὸς μιμούμενοι τὸν ἐπιστολογράφον Συνέσιον", *Ἀθηνᾶ* 81 (1990-1996) 431-441.
- Λαοῦρδας, Β., "Κρητικὰ παλαιογραφικὰ 6: Ἡ Γόρτυνα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης", *ΚΧ* 4 (1950) 240-242.
- Manfredini, M., "Michele Apostolis scriba dalla sua corrispondenza", *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli*, 28 (1985-1986) 141-153.
- Masai, F., "Un περί οὐσίας faususement attribue a Michel Apostoles", *Scriptorium* 1 (1946-1947) 162-163.
- Πατρινέλης, Χ. Γ., "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη", *ΕΕΒΣ* 30 (1960) 202-213 [= Χ. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα"].
- , "Ἀποστόλης Μιχαήλ", *ΘΗΕ*, τ. II' (1963) 1163-1164.
- Salaville, S., "Michel Apostolis", *Dictionnaire d' histoire et geographie ecclesiastiques*, III, Paris 1924, σσ. 1030-1035.
- Schirò, G., "Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 14670", *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1964) 145-160.
- Τωμαδάκης Β. Ν., "Ἀρχαιολογικὴ περιήγησις εἰς Ἀνατολικὴν Κρήτην Μιχαὴλ Ἀποστόλη 1469", στὸ *Ἀρμός. Τιμητικὸς τόμος στὸν Καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπου-*

λο για τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιο, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Πολυτεχνικὴ Σχολή. Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων, τ. Γ'. 1991, σσ. 1895-1899.

Wittek, M., "Pour une étude du *Scriptorium* de Michel Apostolès et consorts", *Scriptorium* 7 (1983) 290-297 [= M. Wittek, "Pour une étude du *Scriptorium* de Michel Apostoles"].

Β'. ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΚΩΔΙΚΩΝ

Aland K., *Die Handschriftenbestände der Pölnischen Bibliotheken*, Berlin 1956.

De Andrés, G., *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1987 [= G. De Andrés, *Catalogo des los codices griegos*].

—, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial 1968 [= G. De Andrés, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos*].

Bandini, A.M., *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae. Accedunt Supplementa tria ab E. Rostagno et N. Festa congesta. Nec non additamentum ex inventariis Bibliothecae Laurentianae deoptum accuravit Fridolf Kudlien*. Lipsiae 1961² [= A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*].

Barbour, R., "Summary description of the greek manuscripts from the Library at Holkham Hall", *Bodleian Library Record* 6 (1957–61) 519–613 [= R. Barbour, "Summary description of the Greek manuscripts from the Library at Holkham Hall"].

Canart, P., *Codices Vaticani Graeci. Codices 1745–1962. Tomus I. Codicum enarrationes*, In Bibliotheca Vaticana 1970. [= P. Canart, *Codices Vaticani Graeci*].

Canart, P., Peri V., *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana [Studi e Testi 261]*, Città del Vaticano. Biblioteca Apostolica Vaticana 1970 [= P. Canart, V. Peri, *Sussidi bibliografici*].

Capocci, V., *Codices Barberiniani Graeci. Tomus I, Codices 1–163*. In Bibliotheca Vaticana MCMLVIII [= V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiniani*].

Coxe, H. O., *Bodleian Library Quatro Catalogues I. Greek Manuscripts Bodleian Library*, Oxford 1969² [= H. O. Coxe, *Greek manuscripts*].

Cyrillus, S., *Codices graeci manuscripti Regiae bibliothecae Borbonicae descripti atque illustrati. a.. I/II*, Hildesheim – Zürich – New York 1992² [= S. Cyrillus, *Codices graeci manuscripti Regiae Bibliothecae Borbonicae*].

Cunningham, I. C., *Greek manuscripts in Scotland. Summary Catalogue*. [National Library of Scotland], Edinburgh 1982, [= J. C. Cunningham, *Greek manuscripts in Scotland*].

Devreesse, R., *Codices Vaticani Graeci. Tomus II. Codices 330–603*. In Bibliotheca Vaticana MCMXXXVII [= R. Devresse, *Codices Vaticani Graeci*].

Feron E., F. Battaglini, *Codices manuscripti Graeci Ottoboniani, Bibliothecae Vaticanae descripti*. Romae. Ex Typographeo Vaticano, MDCCCXCIII [= E. Ferron, F. Bataglini, *Codices Vaticani Ottoboniani*].

Giannelli, C., *Codices Vaticani Graeci. Codices 1684–1744. Adenda et indices curavit P. Canart*, In Bibliotheca Vaticana MCM LXI. [= C. Giannelli, *Codices Vaticani Graeci*].

- Hardt, J., *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae, Monachii MBCCCVI* [= J. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*].
- Hunger, H., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen National Bibliothek. Teil 1 Codices Historici. Codices Philosophici et Philologici*, Wien 1961 [= H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften*]. Mc Kendrick, S., *The British Library Summary Catalogue of Greek manuscripts, vol. I.*, London 1999 [= S. Mc Kendrick, *The British Library Summary Catalogue of Greek manuscripts*]. Λαυριώτου, Σ. - Ευστρατιάδου Σ., *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρῆ)*, Paris 1925 [= Σ. Λαυριώτου - Σ. Ευστρατιάδου, *Κατάλογος κωδίκων Μεγίστης Λαύρας*].
- Litzica, C., *Catalogue manuscriptellor grecesti*, Bucuresti 1909 [= C. Litzica, *Catalogue manuscriptellor grecesti*].
- Martini, E., *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane. (Vol I-II)*, Roma 1967² [= E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*].
- Martini, A. - Bassi D., *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae. 2 Bände in 1 Band*, Hildesheim - New York 1978². [= A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*].
- De Meyier K.A., *Codices Vossiani Graeci et Miscellanei*, [Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti VI.]. In Bibliotheca Universitatis, Luganni Batavorum 1955 [= K. A. De Meyer, *Codices Vossiani*].
- Miller, E., *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Esculap, Amsterdam 1966²* [= E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*].
- Mioni E., *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane*. Roma 1965. [= E. Mioni, *Catalogo di manoscritti esistenti*].
- , *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci manuscripti. Volumen I. Thesaurus antiquus. Codices 1-299*, Roma 1981 [= E. Mioni, *Codices graeci Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*].
- , *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum. Codices Graeci manuscripti. Volumen II. Thesaurus antiquus. Codices 300-625*, Roma 1985 [= E. Mioni, *Codices graeci Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*].
- Olivieri, A. - N. Festa, "Indice dei codici greci delle Biblioteche Universitaria e Comunale di Bologna", *SIFC* 3 (1895) 385-496.
- Omont, H., *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Bruxelles et des autres Bibliothèques publiques de Belgique*, Gand 1885 [= H. Omont, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Bruxelles*].
- , *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de Paris et des Departments*, Paris 1886-1898, (vol. I-IV) [= H. Omont, *Inventaire*].
- Piccolomini, A., "Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae", *SIFC* 4 (1896) 7-32.

- Puntoni, V., "Indice dei codici greci della Biblioteca Estense di Modena", *SIFC* 4 (1896) 379-536.
- Revilla, P. A., *Catalogo de los codices griegos de la Biblioteca de El Escorial*, Madrid 1936 [= Revilla, *Catalogo de los codices griegos*].
- Richard, M., *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, Paris 1952 [= M. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*].
- Schreiner, P., *Codices Vaticani Graeci. Codices 867-932*. In *Bibliotheca Vaticana*. MCMLXXXVIII [= P. Schreiner, *Codices Vaticani Graeci*].
- Stevenson, H., *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti*, Romae. Ex Typographeo Vaticano. MDCCCLXXXV [= H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*].
- Stornajolo C., *Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti*. Romae. Ex Typographeo Vaticano. MDCCCXCV [= C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinates*].
- Studemund, W. - L. Cohn, *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin. I*, Berlin 1890 [= W. Studemund - L. Cohn, *Verzeichniss der griechischen Handschriften*].

II. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ, ΣΥΝΑΓΩΓΕΣ ΜΕΛΕΤΩΝ, ΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

Δετοράκης, Θ., *Βενετοκρατικά Μελετήματα (1971-1994)*. [Βικελαία Βιβλιοθήκη], Ἡράκλειο 1996. [= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρατικά Μελετήματα*].

Ζακυθινός, Δ. Ἀ., *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθῆναι 1954 [= Δ. Ἀ. Ζακυθινός, *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*].

Κακλαμάνης, Στ., Ἀθ. Μαρκόπουλος, Γ. Μαυρομάτης (Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπή), *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*. [Πανεπιστημιακὴς Ἐκδόσεις Κρήτης. Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου], Ἡράκλειο 2000 [= *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*].

Κιουσοπούλου, Τ. (Ἐπιστημονικὴ Ἐπιμέλεια), 1453. *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτερους χρόνους*, Ἡράκλειο 2005 [= Τ. Κιουσοπούλου, *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*].

Μοσχονᾶς, Ν. Γ. (Ἐπιμέλεια), *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου 4-6 Ὀκτωβρίου 1990*. [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ], Ἀθήνα 1993, [Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*].

—, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, [Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ], Ἀθήνα 2003 [= Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*].

Παναγιωτάκης, Ν. Μ., *Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ ἄλλα βενετοκρατικὰ μελετήματα*. [Βικελαία Βιβλιοθήκη], Ἡράκλειο 1989, [= Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου*].

Τσιρπανλῆς, Ζ. Ν., *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14ος - 16ος αἰ.)*. Συλλογὴ Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ρόδος 1991 [= Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἱπποτῶν*].

Χρυσοχοΐδης, Κ. (ἐκδ.), *Ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*, [Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν ΕΙΕ. Διεθνὴ Συμπόσια 7]. Ἀθήνα 2000 [= Κ. Χρυσοχοΐδης, *Ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*].

Beck, H.-G., M. Manoussacas, A. Pertusi (eds), *Venezia, Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (Secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. A Cura di...*, Firenze 1977 [= H.-G. Beck, *Venezia, Centro di Mediazione*].

Browning, R., *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London 1977 [= R. Browning, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*].

—, *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Northampton 1989 [= R. Browning, *History, language and Literacy in the Byzantine World*].

Cavallo, G., G. De Gregorio, M. Maniacci (eds), *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio. Atti del seminario di Erice (18-25 Settembre 1988)*. [Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo], Spoleto 1991, [= G. Cavallo, *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio*].

- Diller, A., *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Amsterdam 1983 [= A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*].
- Geanakoplos, D. J., *Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and Byzantine and Roman Churches*. [The University of Wisconsin Press], Madison Wisconsin 1989 [= D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West*].
- Gill, J., *Church Union: Rome and Byzantium (1204-1453)*, London 1979 [= J. Gill, *Church Union*].
- Harlfinger, D., G. Prato, M. D' Agostino, A Doda (eds), *Paleografia e Codicologia Greca. Atti del II Colloquio internazionale (Berlino - Wolfenbüttel, 17-21 Ottobre 1983)*, Alessandria 1991 [= D. Harlfinger, *Paleografia e Codicologia Greca*].
- Holton, D. (Ἐπιμέλεια), *Λογοτεχνία καὶ Κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης. Ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ἡράκλειο 1997* [= D. Holton, *Λογοτεχνία καὶ Κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης*].
- Jeffreys, E. (ed.), *Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies. Exeter College. University of Oxford March 2001*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 11], London 2003 [= E. Jeffreys, *Rhetoric in Byzantium*].
- Laiou, A. E., *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, London 1992 [= A. E. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*].
- Monfasani, J., *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigres. Selected Essays*, London 1995 [= J. Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy*].
- Motos - Guirao, E. - M. Morfakidis Filactos (eds), *Constantinopla. 550 anos de su caída. Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την Ἀλωση*. [Centro de Estudios Neogriegos y Chypriotas. Universidad de Granada. Vicerectorado de Extension Universitaria], Granada 2006 [= E. Motos Guirao, *Constantinopla. 550 anos de su caída*].
- Mullet, M., - R. Scott (eds), *Byzantium and the Classical tradition. University of Birmingham. Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*. [Centre for Byzantine Studies], Birmingham 1981, [= M. Mullet - R. Scott, *Byzantium and the Classical Tradition*].
- Ortalli, G. (eds), *Venezia e Creta. Atti del convegno Internazionale di Studi. Iraklion - Chania 30 Settembre - 5 Ottobre 1997. A. Cura di...*, [Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti], Venezia 1998. [= G. Ortalli, *Venezia e Creta*].
- Sevčenko, I., *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London 1981 [= I. Sevčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*].
- , *Ideology, Letters and Culture in Byzantine World*, London 1982 [= I. Sevčenko, *Ideology, Letters and Culture in Byzantine World*].
- Scholz, C., - G. Makris (Hrg), *Πολύπλευρος Νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zum Seinem 60 Geburtstag mit einem Geleitwort von Herbert Hunger*. [Byzantinisches Archiv. Band 19], München - Leipzig 2000, [= C. Scholz, *Πολύπλευρος Νοῦς*].
- Treu, K. (Hrg), *Studia Codicologica*. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Althechristlichen Literatur. Band 124], Akademie - Verlag Berlin 1977 [K. Treu, *Studia Codicologica*].

III. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ, ΜΕΛΕΤΕΣ, ΑΡΘΡΑ

- Ἀγγελομάτη Τσουγγαράκη, Ἑλ., “Ἡ διαχρονία τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας τῆς Κρήτης. Δρόμοι ἐπικοινωνίας στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς καὶ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (μέχρι τὸ 1821). Συνέχειες καὶ ἀσυνέχειες”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Θ’ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Ἐλοῦντα 1-6 Ὀκτωβρίου 2001. Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*. Ἡράκλειο 2006, σσ. 87-121 [= Ἑ. Ἀγγελομάτη Τσουγγαράκη, “Ἡ διαχρονία τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας”].
- Ἀλεξίου Στ., “Ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἑρωτοκρίτου”, *ΚΧ* 6 (1952) 351-422.
- , “Κρητικὰ σύμμικτα”, *Ἑλληνικά* 22 (1969) 441-447.
- , “Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία στὴν Μεσαιωνικὴ Κρήτη”, στὸ *Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 307-312.
- Ἀμαντος, Κ., “Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς”, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 97-104.
- Βακαλόπουλος, Ἀ. Ε., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Α’ Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1960¹ [= Ἀ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*].
- , “Ἡ πειρατικὴ ἀναρχία στὸ Αἰγαῖο μετὰ τὴν Ἀλωση”, *ΗΩΣ* 76-85 (1964) 145-149.
- Βαρβούνης Γ., “Τὸ γεγονός τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸ κῶρο τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας”, στὸ Εὐ. Χρυσός. *Ἡ Ἀλωση τῆς Πόλης*, Ἀθήνα 1994, σσ. 269-291.
- Βαρναλίδης, Σ. Λ., *Γρηγόριος ὁ Γ’, ὁ τελευταῖος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του*. [Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ μελέται: 30], Θεσσαλονίκη 2001.
- Βασιλάκη, Μ., “Παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ζωγράφου στὴν κρητικὴ κοινωνία τοῦ 15ου αἰῶνα”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Η’ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἡράκλειο 2000, τ. Β1, σσ. 71-80.
- Βασιλείου, Π., “Ὁ αὐτόγραφος «θρῆνος τῆς Θεοτόκου» τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ”, *Ἑλληνικά* 32 (1980) 267-287.
- Βελουδῆς, Γ., *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1994¹.
- Burckhardt, J., *Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία*. Μετάφραση Μ. Τοπάλη, Ἀθήνα 1997.
- Γάσπαρης, Χ., “Οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ Χάνδακα κατὰ τὸ 14ο αἶωνα. Σχέσεις μὲ τὸν καταναλωτὴ καὶ τὸ κράτος”, *Σύμμεικτα* 8 (1989) 83-133.
- , *Ἡ γῆ καὶ οἱ ἀγρότες στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη 13ος-14ος αἰ.*, Ἀθήνα 1997.
- , “Κοινωνία καὶ οἰκονομία στὴν Κρήτη 13ος-15ος αἰ. τὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκμὴ”, *Cretan Studies* 6 (1998) 23-36.
- , “Ἡ ὀργάνωσις μιᾶς ἀγορᾶς. Χάνδακας 14ος αἰ.”, στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν Ἑποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, σσ. 237-247.
- , “Στοιχεῖα ταυτότητας στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη 13ος-15ος αἰώνας”, στὸ *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Ἐλοῦντα 1-6 Ὀκτωβρίου 2001*, Ἡράκλειο 2006, τ. Β’, σσ. 197-211.
- , “Παραγωγή καὶ ἐμπορία κρασιοῦ στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη 13ος-14ος αἰ.”, στὸ Αἰκ. Μυλο-

- ποταμιτάκη (Ἐκδ. ἐπιμ.), *Οἶνος Παλαιὸς ἡδύποτος. Τὸ Κρητικὸ κρασί ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ ὡς τὰ νεώτερα χρόνια. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Κουνάβοι: Δῆμος "Ν. Καζαντζάκης" 24-26 Ἀπριλίου 1998, Ἡράκλειο 2002, σσ. 225-236.*
- Γιαννακόπουλος, Κ. Ἰ., *Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, Μετάφρασις Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἀθήναι 1965, [= Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, Ἕλληνες λόγιοι].*
- , "The Career of the Byzantine Humanist Professor John Arguoropoulos in Florence and Rome (1410-87): The Turn to Metaphysics", στὸ *Focus on Biography* (ed.) D. Hoover and J. Koumoulides, *Conspectus of History*, vol. 1. no 1. 1974, σσ. 12-28, [Ἀνατύπωση D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West*, σσ. 91-113]. [Geanakoplos, "The Career"].
- , "Theodore Gaza, a Byzantine Scholar of the Palaeologan "Renaissance", in the Early Italian Renaissance (c 1400-1475)", *Medievalia et humanistica* 12, (1984) 61-81, [Ἀνατύπωση D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West*, σσ. 68-90].
- , "Italian Renaissance Thought and Learning and the Role of the Byzantine emigre Scholars in Florence, Rome and Venice: A Reassessment", *RSBN* 3 (1984) 129-157, [Ἀνατύπωση D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West*, σσ. 3-37].
- Γιαννάκης, Γ. Κ., *Ὀρφέως, Λιθικά κηρύγματα. Σωκράτους καὶ Διονυσίου, "Περὶ Λίθων", Ἰωάννινα 1987.*
- Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Ἑ., *Ἀντώνιος Ἐπαρχος. Ἐνας Κερκυραῖος Οὐμανιστὴς τοῦ ΙΣΤ αἰῶνα, Ἀθήνα 1978.*
- Γουναρίδης, Π., "Πολιτικὲς διαστάσεις τῆς Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας", *Θησαυρίσματα* 31 (2001) 107-129.
- Δετοράκης Θ.Ε., "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιδημιῶν τῆς νήσου", *ΕΕΦΣΠΑ* 21 (1970-71) 118-136 [Ἀνατύπωση Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικά Μελετήματα*, σσ. 13-36], [= Θ. Δετοράκης, "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ"].
- , "Διδακτικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς συμβάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτῃ", *Κρητολογία* 10-11 (1980) 231-256 [Ἀνατύπωση Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικά μελετήματα*, σσ. 37-54].
- , "Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς ἱστορίας. Συμβολὴ πρώτη", *Παλίμψηστον* 3 (1986) 161-237. [= Θ. Δετοράκης, "Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς ἱστορίας"].
- , *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα. Τόμος Α'. Προβυζαντινοὶ καὶ πρωτοβυζαντινοὶ χρόνοι (περ. 150-527 μ.Χ.), Ἡράκλειο Κρήτης 1995.*
- , "Βυζαντινὴ καὶ βενετοκρατούμενη Κρήτῃ (330-1669). Ἡ κατάστασις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας", στὸ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Ἐλoύντα 1-6 Ὀκτωβρίου 2001. Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σσ. 193-204 [= Θ. Δετοράκης, "Βυζαντινὴ καὶ βενετοκρατούμενη Κρήτῃ"].
- Εὐαγγελάτου - Νοταρᾶ, Εὐ., "Καταλογογράφησις τοῦ Ἀρχείου Σπ. Π. Λάμπρου", *ΕΕΦΣΠΑ* 25 (1974-1977) 264-358.
- Ζαβίρας, Γ. Ἰ., *Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον. [Ἀνατύπωσις Α' Ἐκδόσεως. Ἐπιμέλεια - Εἰσαγωγή - Εὐρετήριο Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι: 11.], Ἀθήναι 1972, σσ. 55-58.*
- Ζακυθινὸς Δ. Ἀ., "Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκούμενην Κωνσταντινούπολιν", *Νέα Ἑστία* 47 (1950) 794-799, [Ἀνατύπωση Δ. Ἀ. Ζακυθινός, *Ἡ Ἀλwσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, σσ. 20-33].

- , “Ἡ Ἀλώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ τύχαι τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ”, *Νέα Ἑστία* 53 (1953) 815–819, [Ἀνατύπωση, Δ. Ἀ. Ζακυθινός, *Ἡ Ἀλώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, σσ. 6–19.
- , *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις. Ἑλληνικαὶ Ἀνακεφαλαιώσεις*, Ἀθῆναι 1978.
- Ζαχαριάδου, Ἐ., “Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου (μὲ ἀφορμὴ τὰ πατριακὰ φερμάνια τῶν ἐτῶν (1454–1522)”, *Σύμμεικτα* 1 (1960) 184–230, [Ἀνατύπωση στὸ E. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300 – c. 1500)*, London (XVIII)].
- , *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415)*, Venise 1983.
- , “Τὰ λόγια καὶ ὁ θάνατος τοῦ Λουκά Νοταρά”, στὸ *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ἰ. Μανούσκα* [Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 1994, σσ. 135–146.
- Ζώρας Γ., “Αἱ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἄλωση διαμορφωθείσαι ἰδεολογικαὶ καὶ πολιτικαὶ κατευθύνσεις” *L’Hellenisme Contemporain, 1453–1953: Ἡ πεντακοστὴ ἐπέτειός ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς τόμος*, Ἀθῆναι 29 Μαΐου 1953, σσ. 111–133. [Ἀνατύπωση Γ. Θ. Ζώρας, *Περὶ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Σπουδαστίριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1959, σσ. 10–70].
- Θεοτόκης, Σπ. Μ., *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχεῖφ Βενετίας*, Ἐν Κερκύρα 1926.
- Θερειανοῦ, Δ., *Ἀδαμάντιος Κοραΐς*, Ἐν Τεργέστη 1889, [Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1977].
- Κακλαμάνης, Στ., “Bibliothèque private in Crete durante il dominio Veneziano (XVI–XVII sec). Rianssunto”, *Cretan Studies* 6 (1998) 287–291.
- , “Ἡ χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδήσεων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας”, στὸ *Candia/Crete. Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος 16ος–18ος αἰῶνας* [Ἀρχεῖο χαρτογραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς], Ἀθήνα 2005, σσ. 13–69.
- , “Συνείδηση καὶ ταυτότητα τῶν κοινοτήτων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη”, *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Ἐλοῦντα 1–6 Ὀκτωβρίου 2001. Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σσ. 47–71.
- , Στ. Λαμπάκης, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος. Νοτάριος Χάνδακα 1506–1532. Διαθήκες. Ἀπογραφές. Ἐκτιμήσεις. Ἐκδίδουν...*, [Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη. Βενετικὲς Πηγὲς Κρητικῆς Ἱστορίας – 1] Ἡράκλειο 2003. [= Στ. Κακλαμάνης, Στ. Λαμπάκης, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506–1532*].
- Κακουλίδη Ἐ., “Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου – Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη”, *Ἑλληνικά* 21 (1968) 3–39, [Ἀνατύπωση Ἐ. Κακουλίδη–Πάνου, *Συμβολές. Νεοελληνικὰ Μελετήματα* [Ἐρευνες στὴ Νέα Ἑλληνικὴ Φιλολογία: 4], Ἰωάννινα 1982, σσ. 159–191].
- Καλαμάκης, Δ. Χ., “Κρήτες ἀντιγραφεῖς Διονυσίου τοῦ Περιγητοῦ”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Φιλολογικὸς Σύλλογος «Ὁ Χρυσόστομος» Χανιά 1991*, τ. Β’, σσ. 195–206, [= Δ. Χ. Καλαμάκης, “Κρήτες ἀντιγραφεῖς Διονυσίου τοῦ Περιγητοῦ”].
- Καλλιγᾶ, Χ., *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγὲς τῆς ἱστορίας της*. Μετάφραση ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο Μ. Μπλέττας, Ἀθήνα 2003.
- Καμπούρογλου, Δ. Γ., *Οἱ Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία*, Ἐν Ἀθήναις 1926.
- Καρπόζηλος Ἀ., *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Δωδώνη.

- Παράρτημα 'Αρ. 18], 'Ιωάννινα 1982.
- , "Ταξιδιωτικές περιγραφές και έντυπώσεις σὲ ἐπιστολογραφικά κείμενα," στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, σσ. 511-541.
- Κατραμῆς, Ν., *Φιλολογικά Ἀνάλεκτα Ζακύνθου ὑπό...*, Ἐν Ζακύνθῳ 1880, [Ἀνατύπωση Ζάκυνθος 1997].
- Κιουσοπούλου, Τ., "Ἡ κοινωνικὴ διάσταση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στοὺς ἐνωτικούς καὶ τοὺς ἀνθενωτικούς τὸ 15ο αἰῶνα", *Μνήμων* 23 (2001) 25-36.
- Κομίνη, Ἀ. Δ., *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, [«Ἀθηνᾶ» Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ μελετημάτων: 3]. Ἐν Ἀθήναις 1966. [Ἀ. Δ. Κομίνη, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*].
- Κουκουλές, Φ., *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, I. Μνημεῖα τοῦ λόγου. Σχήματα. Προλήψεις*, Ἀθῆναι 1947. [= Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*].
- , (βιβλιοκρ.) "Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ*. Ἐν Ἀθήναις 1947", *ΚΧ* 2 (1948) 371-376.
- Κουμαρινανοῦ, Αἰκ., Λ. Δρούλια, Ε. Layton, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίο 1476-1830*, Ἀθήνα 1986.
- Κριαρᾶς, Ἐ., *Τὸ «Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης». Κριτικὴ ἔκδοσις μετὰ εἰσαγωγὴν, σχόλια καὶ γλωσσάριο*, Θεσσαλονίκη 1966².
- Κυρίτσος, Δ., "Κράτος καὶ ἀριστοκρατία τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β': τὸ ἀδιέξοδο τῆς στασιμότητος", στὸ *Ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, [Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε.], Ἀθήνα 1999, σσ. 177-194.
- , "Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ", στὸ Τ. Κιουσοπούλου, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, σσ. 161-172.
- Κωνσταντινίδης Κ. Ν., *Ἡ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν διάσωση τῆς ἀρχαίας γραμματείας*, [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων - Πανηγυρικοὶ Λόγοι, Ἀρ. 48], Ἰωάννινα 1995.
- , "Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν στὴν Κύπρον μετὰ τὴν ἄλωση", στὸ Εὐ. Χρυσός, *Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης*, σσ. 135-141.
- , "Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίο στὴ μεσαιωνικὴ Κύπρον", *Σημεῖο* 4 (1995) 1-19.
- , "Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο ἐλληνικὸ βιβλίο", στὸ *Οἱ Φίλοι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Διαλέξεις I (Χειμῶνας 1996 - Ἀνοιξή 1997)*, Ἰωάννινα 2000, σσ. 57-58.
- , *Ἡ παιδεία στὸ Βυζάντιο*, Ἰωάννινα 2001.
- Κωνσταντουδάκη Μ., "Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ο αἰῶνος μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχεῖων", *Θησαυρίσματα* 10 (1973) 241-380.
- Λαμπρινός, Κ., "Ἡ ἐξέλιξις τῆς κρητικῆς εὐγένειας στοὺς πρῶτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας", *Θησαυρίσματα* 26 (1990) 206-224.
- Λάμπρος, Σπ. Π., "Μιχαὴλ Λουλούδης ὁ Ἐφέσιος καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσις τῆς Ἐφέσου", *ΝΕ* 1 (1904) 209-212.
- , "Οἱ ταχυγράφοι τοῦ Βησσαρίωνος", *ΝΕ* 2 (1905) 334-336.
- , "Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος", *ΝΕ* 6 (1909) 393-398.
- , "Ἀντώνιος Πυρόπουλος", *ΝΕ* 10 (1913) 126-134.
- Λαοῦρδας, Β., "Κρητικὰ παλαιογραφικά 7: Ὁ κωδικογράφος Μιχαὴλ Λυγίζος ἢ τοῦ Λυγγέως", *ΚΧ* 4 (1950) 242-245.
- Λιάκου, Β., "Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν χειρογράφων τοῦ Κρητὸς κωδικογράφου Γεωργίου Τριβιζία", στὸ Κ. Χρυσόχοϊδης, *Ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*,

σσ. 485-498.

Λιβαδάρας, Ν. Ἀ., *Ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου* [«Ἀθηνᾶ». Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων. Ι], Ἐν Ἀθήναις 1963, [= Ν. Ἀ. Λιβαδάρας, *Ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου*].

Λυδάκη, Εἰρ., «Νέες ἀρχαιακὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν στὸ Χάνδακα τὸ 17ο αἰῶνα», στὸ *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, σσ. 421-445.

—, *Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο: Ν. Μ. Παναγιωτάκης (Ἐπιστημονικὴ Ἐπιμέλεια), *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*. [Ἐκδοτικὴ φροντίδα: Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη], Κρήτη 1990 [= Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*].

—, «Τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο», D. Holton, *Λογοτεχνία καὶ κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης*, σσ. 21-51 [= Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, «Τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο»].

—, «Ἡ Κρήτη ἀνάμεσα στὴ Γαληνοτάτη καὶ τὴν Βασιλεύουσα», *Cretan Studies* 6 (1998) 3-21.

—, *Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ, μιὰ τραγικὴ μορφή ἀνάμεσα στὸν βυζαντινὸ καὶ τὸν νέον ἑλληνικὸ κόσμον*. [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - ἀρ. 23], Βενετία 2004.

Μανούσας Μ. Ἰ., «Παρατηρήσεις εἰς κρητικὰ παλαιογραφικά», *KX* 6 (1952) 423-438.

—, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακὰ* 3 (1959) 95-147.

—, «Ἀρσενίου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι», *ΕΜΑΑΑ* 8/9 (1959) 5-56.

—, *Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1462*, Ἀθῆναι 1960.

—, «Μέτρα τῆς Βενετίας κατὰ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418-1419)», *ΕΕΒΣ*, 30 (1960) 85-144.

—, «Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *ΔΙΕΕ* 15 (1961) 149-232. [= Μ. Ἰ. Μανούσας, «Βενετικὰ ἔγγραφα»].

—, «Νέα ἔγγραφα (1454) περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ συνωμοσίας τοῦ Σήφη Βλαστοῦ», *ΕΕΒΣ* 33 (1964) 227-239.

—, «Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδις τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ», *Ἀθηνᾶ* 68 (1965) 49-72.

—, *Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων Λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ην Μαρτίου 1963 εἰς τὴν Μεγάλην Αἴθουσαν τῶν τελετῶν*. [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1965 [= Μ. Ἰ. Μανούσας *Ἐκκλήσεις (1453-1535)*].

—, «Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατούμενην Κρήτην μελετῶν», *KX* 23 (1971) 245-308 [= Μ. Ἰ. Μανούσας, «Σύντομος ἐπισκόπησις»].

—, «Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος», *ΠΑΑ* 59/2 (1984) 196-249.

Μαρκόπουλος, Ἀθ., «Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Μιχαὴλ Λουλούδη», στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἡράκλειο 29 Αὐγoῦστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976)*. Ἀθῆνα 1981, τ. II', σσ. 232-242.

- , “Ἡ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία τῆς ἐπιστολῆς. Πρῶτες ἐκτιμήσεις ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου”, στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, σσ. 163-168.
- , “Ἡ οἰκουμενικότητα τῆς Βυζαντινῆς Παιδείας”, στὸ Εὐ. Χρυσός (Ἑπιστημονικὴ Ἐπιμέλεια), *Τὸ Βυζάντιο ὡς οἰκουμένη*, [Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. ΕΙΕ]. Ἀθήνα 2005, σσ. 183-200.
- Μαστροδημήτρης, Π.Δ., “Ἡ ἄλωσις τῆς Χαλκίδος ἀπὸ τὸν Μωάμεθ τὸν Β΄ (τὸ ἔτος 1470), (κατὰ τὸν βαρβερινὸν ἐλληνικὸν κώδικα 111)”, *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 7 (1960) 157-161.
- , *Νικόλαος Σεκουδινός, Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ* [Ἑθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Φιλοσοφικὴ Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπάλου], Ἐν Ἀθήναις 1970 [= Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Νικόλαος Σεκουδινός*].
- Μαυρομάτης, Γ. Κ., “Ἡ βιβλιοθήκη καὶ ἡ κινητὴ περιουσία τῆς κρητικῆς μονῆς Βαρσαμονέρου (1644)”, *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 458-499.
- , *Τὰ ἐλληνικὰ γράμματα στὴ Δύση κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα*, [Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων - Πανηγυρικοὶ Λόγοι Ἀρ. 49], Ἰωάννινα 1997.
- , “Μοναστηριακὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς βιβλιοθηκὲς στὴν Κρήτη τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα”, στὸ Ἰ. Βάσσης, Στ. Κακλαμάνης, Μ. Λουκάκη (ἐπιμέλεια), *Παίδεια καὶ πολιτισμὸς στὴν Κρήτη. Βυζάντιο - Βενετοκρατία. Μελέτες ἀφιερωμένες στὸν Θεοκάρη Δετοράκη*, Ἡράκλειο 2008, σσ. 277-287.
- Μεργιαλῆ, Σ., “Ἐνας Ἰταλὸς οὐμανιστὴς καὶ ἓνας Πελοποννήσιος δάσκαλος: Σχέσεις Μάρκου Ἀντωνίου Ἀντιμάχου καὶ Ἰωάννη Μόσχου”, *Modern Greek Studies Yearbook* 10 /11 (1994-1995) 579-585.
- , “Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Βυζαντίου”, στὸ Σπ. Τρωϊᾶνος (ἐπιμέλεια), *Ἐγκλημα καὶ Τιμωρὶα στὸ Βυζάντιο*. [Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν], Ἀθήνα 1997, (σσ. 157-177) [= Σ. Μεργιαλῆ, *Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Βυζαντίου*].
- Μέρτζιος, Κ. Δ., “Περὶ Παλαιολόγων καὶ ἄλλων εὐγενῶν Κωνσταντινουπολιτῶν”, στὸ *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήναι 1953, σσ. 355-372.
- , “Περὶ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διαφυγόντων τὸ 1453 Παλαιολόγων καὶ ἀποβιβασθέντων εἰς Κρήτην”, στὸ *Actes du XIIIe Congrès International d' Études Byzantines. Ochride 10-16 Septembre 1961*, Beograd 1964, τ. II, σσ. 171-176.
- Μεταλληνός Γ. Δ., “Ἡ συνέχεια τοῦ γένους μετὰ τὴν Ἀλωση”, στὸ Εὐ. Χρυσός, *Ἡ Ἀλωση τῆς Πόλης*, σσ. 309-329.
- Μοσχονᾶς, Ν. Γ., “Ἡ ἀγορὰ τῶν δούλων”, στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν Ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, σσ. 249-72.
- Μουστοξύδης, Ἀ., “Ἀντώνιος Πυρόπουλος”, *Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά. Σύγγραμμα περιοδικὸν συντασσόμενον ὑπό...*, *Φυλλάδια* 1-12 1843-1853, [Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1965], σσ. 193-195.
- Μπενάκης, Λ. Γ., *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Κείμενα καὶ μελέτες*, Ἀθήνα 2002.
- Μπουμπουλίδης, Φ. Κ., “Γεώργιος Κόμης Κορίνθιος, διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς ἐν Χάνδακι”, *Κρητολογία* 11 (1976) 117-128.
- Μωυσείδου, Γ., *Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ βόρειοι γείτονές του τὸ 10ο αἶώνα*, Ἀθήνα 1995.
- Νικολάου, Θ. Σ., *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ*, Θεσσαλονίκη

1989².

Νικολιδάκη, Μ. Μ., *Νεῖλος Δαμιλᾶς. Διδακτορική διατριβή*, Ἡράκλειο 1981.

Νυσταζοπούλου, Μ. Γ., *Ἡ ἐν Ταυρικῇ Χερσωνήσῳ πόλις Σουγδαία. Ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νοτίου Ρωσίας*. [Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστυλώσεως. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου Ἀρ. 7], Ἀθῆναι 1965.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., *Οἱ Βαλκανικοὶ λαοί. Ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση στὴν ὁθωμανικὴ ἀποκατάσταση (14ος-19ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1991².

—, “Οἱ βυζαντινὲς ἱστορικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸ Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στὸν Διονύσιο Ζακυθινό”, *Μνήμη Διονυσίου Ἀ. Ζακυθινού* [= *Σύμμεικτα* 9 (1994)], σσ. 154-176.

Ξανθουδίδου Στ., *Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν. Ἐξεδόθη ἐπιμελεία Ἰωάννου Καλιτσουσνάκη*, Ἀθῆναι 1939.

Οἰκονομίδης Ν., “Ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὸ Βυζάντιο”, στὸ *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη Ἀ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση Δελεφοὶ 20-24 Ἰουλίου 1985*, Ἀθήνα 1987 σσ. 247-253.

—, “Γραφικὴ ὕλη - ἔγγραφα - βιβλία”, στὸ Ἀ. Λαῖου (Γενικὴ Ἐποπτεία), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸ 15ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2006, τ. Β', σσ. 309-313, [= Ν. Οἰκονομίδης, “Γραφικὴ ὕλη - ἔγγραφα - βιβλία”].

Παναγιωτάκης Ν.Μ., *Λέων ὁ Διάκονος. Α' Τὰ Βιογραφικά. Β' Χειρόγραφα καὶ Ἐκδόσεις*, Ἀθῆναι 1965.

—, “Ἐρευναι ἐν Βενετίᾳ”, *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 45-120.

—, “Ὁ Francesco Barozzi καὶ ἡ Ἀκαδημία τῶν Βίνι τοῦ Ρεθύμνου”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἐν Ἀθήναις 1974*, τ. Β', σσ. 232-251, [Ἀνατύπωση Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητικὸ Θέατρο. Μελέτες*. Ἀθήνα 1998, σσ. 65-90].

—, “Βιργίλιος καὶ Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία στὰ κατάστιχα δύο νοταρίων τοῦ Χάνδακα”, στὸ *Μνήμη Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη*, Ἀθῆναι 1980, σσ. 1-10, [Ἀνατύπωση Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, σσ. 246-256].

—, “Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα”, στὸ *Ἀντίχαρπ. Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Σταμάτη Καραντζᾶ*, Ἀθήνα 1984, σσ. 335-354. [Ἀνατύπωση Ο. Reverdin - Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλβετία τοῦ Καλβίνου*, Ἀθήνα 1995, σσ. 95-135].

—, “Ἀντιγραφεῖς καὶ κείμενα τοῦ κώδικα Marcianus Graecus IX. 17. Ἀνδρέας Σκλέντζας”, *Ἀριάδνη* 2 (1984) 89-125, [Ἀνατύπωση Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, σσ. 362-399] [= Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Ἀντιγραφεῖς καὶ Κείμενα”].

—, *Ἡ Κρητικὴ περίοδος τῆς ζωῆς τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Ἀθήνα 1988.

—, “Ἡ παιδεία κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν”, στὸ Ν. Μ. Παναγιωτάκης (ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια), *Κρήτη Ἱστορία καὶ Πολιτισμός. Κρήτη* [Ἡράκλειο] 1990 [= Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Ἡ παιδεία κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν”].

—, “Βενετία καὶ Κρήτη”, *ΑΝΤΙ* 645 (10.10.1997) 44-48.

Παπαδάκης Ἀρ. - J. Meyendorff, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1971 ὥς τὸ 1453*. Μετάφραση Στ. Εὐθυμιάδης, Ἀθήνα 2003 [= Ἀρ. Παπαδάκης, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ*].

Παπαδάκης, Ἐ. Μ., “Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς γεωργίας καὶ τῆς ἀμπελοφυτείας τῆς Κρήτης τὸ 15ο καὶ 16ο αἰ.”, *Κρητολογία* 4 (1977) 2-25.

—, “Οἱ τροφὲς τῶν Κρητικῶν στὸ 15ο καὶ 16ο αἰῶνα”, *Κρητολογία* 7 (1978) 49-72.

Παπαδημητρίου, Π. Γ., “Θεοδώρου Γαζῆ, *Oratio de Litteris Graecis*. Ἕνας Βυζαντινὸς λόγιος

- ἐγκωμιάζει τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴ Φερράρα τὸ Leonello D'Este", *Θησαυρίσματα* 32 (2002) 241-275.
- Παπαδία, Ἀ., "Ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας ὁ Ἀποστόλης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας (1534-1535)", *Θησαυρίσματα* 14 (1977) 110-126.
- Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Ἀ., "Μανουὴλ Χρυσάφης, λαμπαδάριος τοῦ βασιλικοῦ κλήρου", *VV* 8 (1901) 526-545.
- , "Μάρκος Ξυλοκαράβης, Πατριάρχης Οἰκουμενικὸς καὶ εἶτα Πρόεδρος Ἀχριδῶν", *VV* 10 (1903) 402-415.
- Παπατριανταφύλλου - Θεοδωρίδη Ν., "Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς παράδοσης τῶν βυζαντινῶν ἐπιστολῶν", στὸ *Μνήμη Σταμάτη Καρατζᾶ*. [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τιμητικὸς Τόμος στὴ μνήμη Σταμάτη Καρατζᾶ], Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 93-100.
- Πατρινέλης, Χ. Γ., "Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως", *ΕΜΑ* 8/9 (1958-1959) 63-125 [= Χ. Γ. Πατρινέλης, "Ἕλληνες κωδικογράφοι"].
- , "Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1966.
- , "Κρῆτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως", στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Τόμ. Γ. Τμήμα Μεσαιονολογικόν*, Ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 201-206.
- , Σοφιανὸς Δ. Ζ., *Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ "Λόγος πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο". Εἰσαγωγή καὶ ἔκδοσις*, Ἀθήνα 2001.
- Περυσινάκης, Ἰ. Ν., "Ἰαμβος, σημασία καὶ ἐτυμολογία", *Ἑλληνικά* 56 (2006) 244-260.
- Πέτσιος, Κ. Θ., "Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψις. Ὁψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεῦνσης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα, Ἰωάννινα 2002 [= Κ. Θ. Πέτσιος, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψις*].
- Πλουμίδης Γ., *Οἱ Βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς κῶρες μετὰ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)*, [Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ΔΩΔΩΝΗ: Παράρτημα: Ἀρ. 4], Ἰωάννινα 1974.
- , *Ἡ Βενετοκρατία στὴν Ἑλληνικὴ Μεσόγειο*, Ἰωάννινα 1991².
- Πολίτης, Λ., *Ποιητικὴ Ἀνθολογία. Βιβλίον δεύτερον. Μετὰ τὴν Ἀλωσιν (15ος-16ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1977².
- , Μ. Πολίτη, *Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ καταγραφὴ*. [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ ΣΤ' Δελτίον τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης], Ἀθήνα 1994.
- Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, Ν., "Πάπας Πίος Β' καὶ ἡ κινητοποίηση τῆς Δύσεως κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν (1450-1464)", *Βυζαντινὰ* 23 (2003) 289-318.
- Ραΐιος, Δ. Κ., *Φιλοστράτεια. Ἐρευνες στὴ χειρόγραφη παράδοσις τῶν Φιλοστρατειῶν Ἐπιστολῶν. Τόμος Α'*, Ἰωάννινα 1992.
- , *Φιλοστράτεια. Ἐρευνες στὴ χειρόγραφη παράδοσις τῶν Φιλοστρατειῶν Ἐπιστολῶν. Τόμος Β'*, Ἰωάννινα 1997.
- Ράλλης, Κ. Μ., "Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἀρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν", *ΠΑΑ* 9 (1934) 246-251.
- Σαββαντίδης, Γ. Π., *Εὐσταθίου Πατελάρου, Octoechus in versu elegiaco traducta*, Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορίᾳ, Ἰωάννινα 1974.

- , “Οἱ παροιμίες τοῦ Παρθενίου Κατziuόλν”, *ΔΩΔΩΝΗ* 1 (1972) 143-206.
- Σακαλῆς, Δ. Θ., *Ἱπποκράτους Ἐπιστολαί Ἐκδοσις κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ* [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἱατρικὴ Σχολή], Ἰωάννινα 1989 [= Δ. Θ. Σακαλῆς, *Ἱπποκράτους Ἐπιστολαί*].
- Σάθας Κ.Ν., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821). Σύγγραμμα Κωνσταντίνου Ν. Σάθα βραβευθέν ἐν τῇ φιλολογικῇ διαγωνισμῷ τοῦ 1867, Ἐν Ἀθήναις ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλῆ, 1868.*
- Σεφέρης Γ., “Ἐρωτόκριτος”, *Δοκιμές. Πρῶτος τόμος (1936-1947)*, Ἀθήνα 1984⁵.
- Σταβέλλα, Σ., Ἀ., *Ἡ ξενοδοχεία στὸ Βυζάντιο. Διδακτορικὴ διατριβή*. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων 1998.
- Σταθακόπουλος, Δ. Χ., “Ἱατρικὴ καὶ κοινωνία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωσιν”, στὸ E. Motos-Guirao, *Constantinople. 550 anos de su caída*, Granada 2006, τ. Ι', σσ. 285-291.
- Συκουτρῆς Ἰ., *Ἀρχαία Ἐπιστολογραφία*. Μετάφρασις ἀπὸ τὰ Γερμανικά Δ. Ἰ. Ἰακώβ, Ἀθήνα 1998.
- , “Probleme der Byzantinischen Epistolographie”, στὸ *Actes de IIIe Congrès d' Études Byzantines (session d' Athenes Octobre 1930) edites par les soins de Anast. C. Orlandos secretaire general du Congrès, Athenes 1932*, σσ. 295-310. [Ἑλληνικὴ μετάφρασις Ν. Β. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθῆναι 1969³ (Ἀνατύπωση Θεσσαλονίκης 1993), σσ. 307-320].
- Τατάκης, Β. Ν., *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία (Μετάφρασις ἀπὸ τῆ Γαλλικῆ ἔκδοσις Εὐσας Κ. Καλπουριτζῆ. Ἐποπτεία καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις Λ. - Γ. Μπενάκη)*, Ἀθήνα 1977 [= Ν. Β. Τατάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*].
- Τσαντσανόγλου Κ., *Τὸ λεξικὸν τοῦ Φωτίου. Χρονολόγησις - Χειρόγραφη παράδοσις*, [Ἑλληνικά Περιοδικὸν Σύγγραμμα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Παράρτημα: 17], Θεσσαλονίκη 1967.
- Τσελίκας, Ἀγ., “Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰῶνος (Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους)”, στὸ *Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (1982)*, Ἀθῆναι 1983, σσ. 281-288.
- , “Μεθῶν καὶ Κορώνη στὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (ΙΕ' αἰ.)”, στὸ *Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν. (Κυπαρισσία 27-29 Σεπτεμβρίου 1982)*, Ἀθήνα 1984, σσ. 74-80.
- Τσιότρας, Β. Ι., *Ἡ ἐξηγητικὴ παράδοσις τῆς Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου. Οἱ ἐπὶ τῶν σχολιαστῶν. Διδακτορικὴ Διατριβή*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Τσιρπανλῆς, Ζ. Ν., “Ὁ Ἰωάννης Πλουσιανὸς καὶ ἡ σιναιτικὴ ἐκκλήσις τοῦ Χριστοῦ Κεφαλῆ στὸ Χάνδακα (Δύο βενετικὰ ἔγγραφα τοῦ 1481)”, *Θησαυρίσματα* 3 (1964) 1-28.
- , *Τὸ κληροδόχημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰ.)*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1967. [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Παράρτημα Ἀρ. 12] [= Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδόχημα*.].
- , “Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα”, *Ἑλληνικά* 20 (1967) 42-106.
- , “Ὁ Λάμπρος ὡς ἐπιστήμονας”, *Κριτικὰ φύλλα* 2 (1973) 139-141.
- , “Τὸ ἔτος ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν τροφίμων του καὶ ὁ λόγιος Κωνσταντῖνος Πατρίκιος”, *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Στερε-*

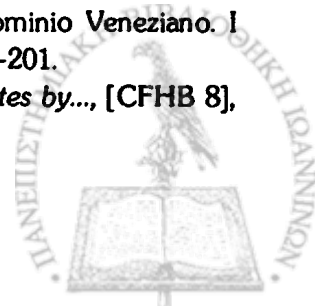
- οελλαδικῶν Μελετῶν 5 (1974-75) 35-52.
- , “Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Φλωρεντινοῦ “ὄρου” στὸ ἐλληνικὸ Ἀρχιπέλαγος. Ἡ περίπτωση τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ τῆς ἱπποκρατούμενης Ρόδου”, *Βυζαντινὰ* 16 (1991) 73-115. [Ἀνατύπωση Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν ἱπποτῶν*, σσ. 287-330].
- Τωμαδάκης, Ν. Β., “Ἐτοῦρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης;” *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143.
- , “Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β΄ καὶ ἡ πρὸς τὴν ἔνωση τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν”, *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 110-144 [= Ν. Β. Τωμαδάκης, “Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς”].
- , “Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν”, *ΚΧ* 13 (1959) 39-72.
- , *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἥτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1993⁴ [= Ν. Β. Τωμαδάκης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*].
- , “Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Ὁ Ὀμηρος”, *ΕΕΦΣΠΑ* 21 (1970-1971) 26-38.
- , “Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν μετὰ τὸ 1453 Ἐνετοκρατίαν”, *Ἀθηνᾶ* 81 (1990-1996) 3-43 [= Ν. Β. Τωμαδάκης, “Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ”].
- , *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1970³, [Ἀνατύπωση Θεσσαλονίκη 1993], [= Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*].
- , “Ἐπισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας”, *ΚΧ* 11 (1957) 1-42.
- , “Βυζαντινῶν ἐπικλήσεις εἰς Μούσας καὶ Ἀγίους”, *ΕΕΦΣΠΑ* 8 (1957-58) 162-166.
- , “Ὁ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος (†1425), οἱ λόγοι τῶν χρόνων αὐτοῦ καὶ ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν”, *Παρνασσός* 2 (1960) 561-575.
- , *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, Ἐν Ἀθήναις 1965³, [Ἀνατύπωση Θεσσαλονίκη 1993].
- , “Ἡ ὁρθοσκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐνετίας ἐν Κρήτῃ ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ ἕως τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος”, *ΕΕΦΣΠΑ* 20 (1969-70) 21-27.
- , “Invocations des Hymnographes aux Muses pour obtenir l' inspiration”, *REB* 15 (1957) 250-252.
- , “Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον (961-1210) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἐν Κρήτῃ γραφέντων ἐλληνικῶν κωδίκων *ΕΕΦΣΠΑ* 28 (1979-1985) 13-35.
- Χασιώτης, Ἰ., *Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοι)*, Θεσσαλονίκη 1966.
- Χατζηγιακουμῆς, Μ. Κ., *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1820. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1980.
- Χατζηδάκης Γ., “Παρατηρήσεις σὲ ἄγνωστο χρῆσμολόγιο τοῦ Γεωργίου Κλότζα”, στὸ *Θυμιάμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*. [Μουσεῖο Μπενάκη], Ἀθήνα 1994, σσ. 51-60.
- Χατζηνικολάου, Ν., “Σκέψεις γιὰ τὴν Κρητικὴ Ἀναγέννησις”, στὸ *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, σσ. 777-812.
- Χιώτου, Π., *Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα Ἐπτανήσου. Ἐκδίδοντος...*, τ. ΣΤ΄, Ἐν Ζακύνθῳ 1887, [Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1980].
- Χρησιίδης Ἀ. Δ., *Παραθεμάτων παρανοήσεις καὶ κατανοήσεις*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Χρυσός, Εὐ., “Οἱ βυζαντινὲς ρίζες τῆς «Μεγάλης Ἰδέας»”, *ΔΩΔΩΝΗ* 16/1 (1987) 193-201.
- , “Ἡ «ἔσωθεν Ἀλωση»”, στὸ Ε. Motos Ciurao, *Constantinople. 550 anos de su Caída*, τ. ΙΙ΄, σσ. 9-14.
- Ψημμένος, Ν.Κ., *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Ἀνθολογία κειμένων με*

εἰσαγωγή καὶ σχόλια. Τόμος Α΄. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἀριστοτελισμοῦ: Προκορυδαλική καὶ κορυδαλική περίοδος, Ἀθήνα 1988 [= Ν. Κ. Ψημμένος, Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1453-1821)].

- Afinogenov, D., G., "Byzantine imperial panegyric as advice literature (1204-1350)", στὸ E. Jeffreys, *Rhetoric of Byzantium*, σσ. 39-72.
- Agati, M. L., *Giovani Onorio da Maglie. Copista greco (1535-1563)*, [Supplemento n. 20 al. «*Bolletino dei Classici*» Accademia Nazionale dei Lincei - 2001].
- De Andrès, G., "La collection Escorialense de mss griegos de Antonio Eparco", *Scriptorium* 15 (1961) 107-112.
- Auberton, R., "La traduction manuscrite des Epigrammes de l'Anthologie Palatine", *REA* 70 (1968) 32-82.
- Babinger, F., *Johannes Darius (1414-1494). Sachwalter Venedigs im morgenland und sein griechischer Umkreis*. [Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch Historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang 1961. Heft 5] München 1961.
- Balard, M., "Genes et la Mer Noire (XIIIe-XVe siècles)", *Revue Historique* 270 (1983) 31-54 [Ἀνατύπωση M. Balard, *La Mer Noire et la Romanie genoise (XIIIe-XVe siècles)*, London 1989 (V)].
- Beck, H.-G., *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1958 [= H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*].
- , *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Δημόδους Λογοτεχνίας*. Μετάφραση Ν. Eideneier, Ἀθήνα 2007³.
- , *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλίετία*, Μετάφραση Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα 1992, σσ. 154-167 [= H.-G. Beck, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλίετία*].
- Bees, N. A., "Die Handschriften von Smyrna", *BNJ* 2 (1922) 444.
- Bianchi, L., "Bemerkungen zu Manuel Adramytenos", *BZ* 22 (1913) 372-376.
- Botley, P., "Learning Greek in Western Europe, 1476-1516", στὸ C. Holmes, J. Waring (eds.), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, Leiden, Boston, Köln 2002, σσ. 199-222.
- Brandmüller, W., "Ἡ ἀντίδραση τῆς Ρώμης στὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως", στὸ Εὐ. Χρυσός, *Ἡ Ἀλωση τῆς Πόλης*, σσ. 167-190.
- Browning, R., "A Note on the Capture of Constantinople in 1453", *Byzantion* 32 (1952) 379-387 [Ἀνατύπωση R. Browning, *Studies in Byzantine History, Literature and Education*, (I)].
- , "Homer in Byzantium", *Viator* 8 (1975) 15-33 [Ἀνατύπωση R. Browning, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, (XVII)].
- , "The language of Byzantine Literature", στὸ S. Vryonis (ed.), *The Past in Medieval and Modern Greek Culture* [= *Byzantina καὶ Metabyzantina* 1], Malibu California 1978, σσ. 103-133. [Ἀνατύπωση R. Browning, *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, (XV)].
- , "Greek Manuscripts in Medieval and Renaissance Chios", στὸ J. Boardman, C. E. Vaphopoulou-Richardson (eds), *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984*. Oxford 1986, σσ. 53-53 [Ἀνατύπωση R. Browning, *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, (XIV)].
- Bühler W., *Zenobii Athoi Proverbia, vulgari ceteraque memoria aucta edidit et curavit... Volumen primum Plogomena complexum in quibus codices describuntur*, Gottingae

- MCM LXXXVII [= W. Bühler, *Zenobii Proverbia*].
- Cammelli, G. *I dotti Bizantini e le Origini dell' Umanesimo Il Giovani Argiropoulo*, Firenze 1941. [= G. Cammelli, *Giov. Argiropoulo*].
- , *I dotti Bizantini e le Origini dell' Umanesimo III Demetrio Calcocondila*, Firenze 1944, [= G. Cammelli, *Dem. Calcocondila*].
- Canart, P., "Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux repertoires de Vogel-Garthausen et de Patrinelis", *Scriptorium* 17 (1963) 56-62 [= P. Canart "Scribes grecs"].
- , "Les manuscrits copies par Emmanul Provataris (1546-1570). Essai d' étude codicologique", στο *Mélanges Eugene Tisserat* t. VI [Studi e Testi] Citta del Vaticano 1964, σσ. 163-187.
- , "Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs a Venise au XVI e siècles", στο H.-G. Beck, *Venezia, Centro di Mediazione*, σσ. 417-441.
- , "Reliures et codicologie. Les manuscrits grecs de la famille Barbaro", στο I. Lemaire, E. van Balberghe (eds), *Calames et cahiers, Mélanges de Codicologie et de Palaeographie offerts à Leon Gillissen*, Bruxelles 1985, σσ. 13-25.
- , D. Grosdidier de Matons, Ph. Hoffmann, "L' analyse technique des reliures byzantines et La détermination de leur origine géographique (Constantinople, Crete Chypre)", στο G. Cavallo, *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio*, τ. II', σσ. 751-768.
- Canivet, P. - N. Oikonomides, "[Jean Argyropoulos], La comédie de Katablatas. Invective byzantine du XVes. Édition, traduction, et Commentaire", *Δίπτυχα* 3 (1982-83) 5-97.
- Chatzidakis, M., *Études sur la peinture post-byzantine*, London 1976.
- Chatzopoulou, V., *Un grec de la Renaissance, copiste et editeur en Italie: Zacharie Callergis (± 1470-1524)*, [Ecole Pratique des Hautes Études. sciences Historiques et Philologiques], Paris 2007, [= V. Chatzopoulou, *Zacharie Calliergis*].
- Chesychakis M., "Humanist's libraries in Candia", στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 'Ηράκλειο 2000, τ. Β', σσ. 233-242.
- Conley, Th., "Byzantine Teaching on Figures and Tropes: An Introduction", *Rhetorica* 4, (1986) 335-374, [= Th. Conley, "Byzantine Teaching"].
- Constantinides, C. N., *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth Centuries (1204-ca 1310)*, [Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus XI], Nicosia 1982 [= C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in fourteenth and thirteenth and early fourteenth Century*].
- , "Some notes on the correspondence of George of Cyprus", *EKKEK* 18 (1991) 105-115.
- , "The copying and the circulation of secular Greek texts in Frankish Cyprus", *EKKEK* 21 (1995) 15-32.
- , "Teachers and Students of rhetoric in the Late Byzantine period", στο E. Jeffreys, *Rhetoric of Byzantium*, σσ. 39-53.
- Constantoudaki - Kitromilides, M., "La pittura di icone a Creta Veneziana (Secoli XVe - XVI): questioni di mecenatismo, iconografia e preferenze estetiche", στο G. Ortalli, *Venezia e Creta*, σσ. 459-508.
- Dain, A., "Un manuscrit de Thucydide. Le monacensis gr. 126", *L'Antiquite Classique* 6 (1937) 119-123.
- De Gregorio, G., "Per uno studio della cultura scritta a Creta sotto il dominio Veneziano. I codici grecolatini del secolo XIV", *Scrittura e Civiltà* 17 (1993) 103-201.
- Dennis, G., *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation, and notes by...*, [CFHB 8],

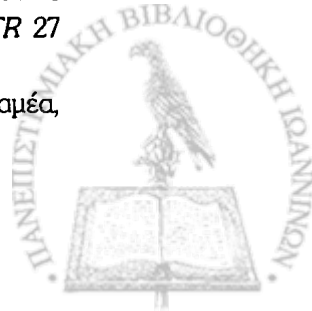
- Washington D.C. 1977.
- , “The Byzantines as revealed in their letters”, στο J. Duffy - J. Peradotto (eds), *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo 1988, σσ. 155-166.
- Derron, P., “Inventaire des manuscrits des «Vers d’Or» pythagoriceenes”, *Revue de histoire des textes* 22 (1992) 1-17, [= P. Derron, Inventaire des manuscrits des «Vers d’ Or» pythagoriceenes”].
- Diller, A., “The Library of Francesco and Ermolao Barbaro”, *Italia medievale e umanistica* 6 (1963) 253-262, [Ἀνατύπωση A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, σσ. 427-437].
- , “De Ptolemaei Geographiae codicibus editionibusque”, *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed., E. F. A. Nobbe repr Amsterdam 1966, σσ. v-xv, [Ἀνατύπωση A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, σσ. 125-135.
- , “Three greek Scribes working for Bessarion: Trivizias, Callistus, Hermonymus”, *Italia medioevale e umanistica* 10 (1967) 403-410, [Ἀνατύπωση A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, σσ. 415-426].
- , “The Manuscript Tradition of the Aeschines Orations”, *Illinois Classical Studies* 4 (1979) 34-64, [Ἀνατύπωση A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, σσ. 219-244].
- Easterling, P. E., “Before Palaeography: Notes on Early Descriptions and Datings of Greek manuscripts”, στο K. Treu, *Studia Codicologica*, σσ. 179-187.
- , “From Britain to Byzantium: the study of Greek manuscripts”, στο R. Cormack E. Jeffreys (eds.), *Through the Looking Glass. Byzantium through british eyes. Papers from the Twenty-ninth Spring Symposium of Byzantine Studies London, March 1995*. [Society for the Promotion of Byzantine Studies 7], Aldershot 2000, σσ. 107-120.
- Eberline, Ch., N., *Studies in the Manuscript Tradition of the Ranae of Aristophanes*, Meisenheim am Glan 1980 [= Ch. N. Eberline, *Studies in Manuscript Tradition of the Ranae of Aristophanes*].
- Eideneier, H., “Neograeca Crusiana”, στο *Ζητήματα Ἱστορίας τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ* [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Φιλοσοφικὴ Σχολή. Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν], Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 63-70.
- Embiricos, A., *La Renaissance Crétoise XVIe- et XVIIIe siècles. I’ La Litterature*, Paris 1960.
- Fabricius Johannes Albertus, *Bibliotheca Graeca*, Vol. XI, (curante G. Chr. Harles), Hamburgi 1808, [ἀνατ. Hildesheim 1967].
- Fonkič, B. L., “Greceskic pison epochi Vorro zdenija”, *VV* 26 (1965) 266-271.
- , “Scriproria bizantini. Risultati e prospettive della ricerca”, *RSBN*.
- Fuchs, F., *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, [Byzantinisches Archiv. 8]. München 1926 [Ἀνατ. Amsterdam 1924].
- Gallavotti, A. G., “1 Codici Planudei di Teocrito”, *SIFC* 11 (1934) 289-313.
- Gamillscheg, E. - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800 - 1600. Teil 1. Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1981, [= *Repertorium*, I].
- , *Repertorium der griechischen Kopisten 800 - 1600. Teil 2. Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1989, [= *Repertorium*, II].
- Gamillscheg E. unter mitarbeit von D. Harlfinger und Paolo Eleuteri, *Repertorium der Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatican*, Wien 1987, [= *Repertorium*, III].

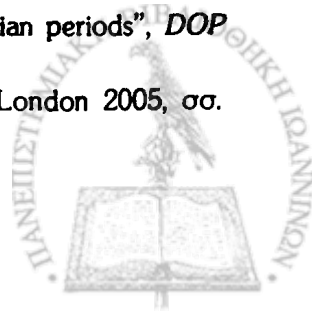
- van Gemert, A.F., "Ὁ Lauro Quirini καὶ ἡ πρώτη γυναίκα του Pelegrina, κόρη τοῦ Marin Falier", στὸ *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδου*, Βενετία 1974, σσ. 158-168.
- , A Stamoulis, D. Stijfhoorn, S. Alting, *Ὁδηγὸς ἔργων τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας (1370-1690)*, Ἡράκλειο Κρήτης 2002.
- Georgopoulou, M., "Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage", *The Art Bulletin* 77 (1995) 479-496.
- , "Private Residences in Venetian Candia (Thirteenth - fifteenth Centuries)", *Θησαυρίσματα* 30 (2000) 75-126.
- Gill J., *The Council of Florence*, Cambridge 1959.
- , *Personalities of the Council of Florence*, Oxford 1964.
- , "The Freedom of the Greeks in the Council of Florence", *University of Birmingham Historical Journal* XII (1971) 226-236 [Ἀνατύπωση J. Gill, *Church Union: (XV)*].
- Grimal, P., *Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Μυθολογίας*. Ἐπιμέλεια Ἑλληνικῆς Ἐκδόσεως Β. Ἀτσαλός, Θεσσαλονίκη 1991.
- Grosdidier de Matons, D., "Nouvelles perspectives de recherche sur la reliure byzantine", στὸ D. Harlfinger, *Paleografia e Codicologia Greca*, σσ. 408-430.
- Grünbart, M., *Epistularum Byzantinorum Initia*, Hildesheim 2001.
- , *Formen der Anrede im byzantinischen Brief von 6. bis zum 12. Jahrhundert*, [Wiener Byzantinische Studien. Band XXV], Wien 2005.
- Hajdu, K., "Pachomios Metropolit von Amasseia, als handschriftensreiber: Seine Schrift und die Identität von PLP 22216 und PLP 22221", *BZ* 94 (2001) 564-579.
- , "Pachomios Calogerus und die griechischen Kenntnisse des Johannes de Ragusio", *BZ* 95 (2002) 69-71.
- Harris, J., *Greek emigres in the West 1400-1520*, London 1995.
- , "Critical Studies: Redeeming Byzantine Epistolography", *BMGS* 20 (1996) 213-248.
- Harlfinger, D., *Die Textgeschichte der pseudo - aristotelischen Schrift "Περὶ ἀτόμων γραμμῶν. Ein kodikologisch kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum*, Amsterdam 1971, [= D. Harlfinger, *Die Textgeschichte*].
- , "Zur griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts", στὸ *La palaeographie grecque et byzantine*, [Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique], Paris 1977, σσ. 327-362, [= D. Harlfinger, "Zur griechischen Kopisten"].
- Haskins, J. W., *Latin translations of Plato in the Renaissance*, Columbia University 1984.
- Hoffmann, Ph., "Reliures Cretoises et Vanitiennes provenant de la Bibliothèque de Francesco Maturanzio et conservées à Perouse", *MEFRM* 94 (1982) 729-757.
- , "La collection de manuscrits grecs de Francesco Maturanzio, érudit perouzin (ca. 1443-1518)", *MEFRM* 95 (1983) 89-147 [= Ph. Hoffmann, "La collection de manuscrits grecs de Francesco Maturanzio"].
- , "Un mystérieux collaborateur de Alde Manuce: L'Anonymus Harvardianus", *MEFRM* 97 (1985) 45-143 [= Ph. Hoffmann, "Un mystérieux collaborateur de Alde Manuce"].
- , "Autres données relatives à un mystérieux collaborateur de Alde Manuce: L'Anonymus Harvardianus", *MEFRM* 98 (1986) 673-708.
- Hohlweg, A., "Διάδοση καὶ ἐπιδράσεις τῆς βυζαντινῆς ἱατρικῆς στοὺς μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνους", στὸ Θ. Διαμαντόπουλος (Ἐπιμέλεια ἔκδοσης), *Ἱατρικὰ Βυζαντινὰ χειρόγραφα*.

- [Ἱατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Σπουδαστήριον Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς], Ἀθήνα 1995, σσ. 31-56.
- Holton, D., “Ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννησις”, στὸ D. Holton, *Λογοτεχνία καὶ Κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης*, σσ. 1-20.
- Hunger, H., *Johannes Chortasmenos (ca 1370 - ca 1436/37). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text*, [Wiener Byzantinischen Studien Band VII], Wien 1969.
- , “On imitation (Mimesis) of Antiquity in Byzantine Literature”, *DOP* 23 (1970) 17-38.
- , *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν. Ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐπιμέλεια Λ. Μπενάκη κ.ἄ.*, Ἀθήνα 1991-1994 (τ. I-III), [= H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*].
- , *Ὁ κόσμος τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου. Γραφὴ καὶ ἀνάγνωσις στὸ Βυζάντιον. Μετάφρασις Γ. Βασιλάρος*, Ἐπιμέλεια Ταξιάρχης Κόλιας, Ἀθήνα 1995.
- Iliadou, D., “La Crète sous la domination Vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684)”, *Studi Veneziani* 15 (1973) 451-583.
- Irigoin, J., *Histoire du texte de Pindare*, Paris 1952, [= J. Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*].
- , “Pour une étude des Centres de copie byzantins”, *Scriptorium* 12 (1958) 208-207, 13 (1959) 177-209.
- , “Un groupe de reliures Crétoises (XVe siècle)”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 15/16 (1961-1962) τ. Β΄, σσ. 106-122.
- , “Centres de copie et Bibliothèques”, στὸ *Byzantine Books and Bookmen*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1975, σσ. 17-27.
- , “Les ambassadeurs a Venise et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècles”, στὸ H.-G. Beck, *Venezia, Centro di mediazone*, σσ. 399-415.
- , “Les ecritures grecques de XVe et XVIe siècles a propos d’un ouvrage récent”, *Scriptorium* 47 (1943) 91-95.
- Jacoby, D., “Un agent Juif au Service de Venise: David Mavrogonato de Candie”, *Θησαυρίσματα* 9 (1972) 68-96, [Ἀνατύπωσις D. Jacoby. *Recherches sur la méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, (XII)].
- Janin R., *La géographie ecclésiastique des l’empire Byzantin. Première partie. Le siege de Constantinople et le Patriarchat Oecuménique, Vol. III Les églises et les monasteres*, Paris 1953.
- Karpozelos, A., “Byzantine Apologetic and Polemic writings of the Palaiologan Epoch against Islam”, *GOTR* 15 (1970) 213-248.
- , “Realia in Byzantine Epistolography X-XIIe”, *BZ* 77 (1984) 20-37.
- , “Books and Bookmen in the 14th c. The epistolographical evidence”, *BZ* 77 (1984) 255-276.
- , “Realia in Byzantine Epistolography XIII-XV c.”, *BZ* 88 (1995) 68-84.
- Kazhdan A., *A History of Byzantine Literature (650-850). In collaboration with Lee F. Sherry - Christine Angelidi*. [The National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research, Research Series 2.], Athens 1993.
- , “The fate of the Intellectual in Byzantium. A propos of «Society and Intellectual life in late Byzantium». By Ihor Sevcenko. London. Variorum Reprints 191 Pp. 374”, *GOTR* 27 (1982) 83-97.
- Koder, J., “Griechische Identitäten im Mittelalter. Aspekte einer Entwicklung”, A. Ἀβραμέα,

- *Α. Λαΐτου, Ε. Χρυσός (ἐπιστ. ἐπιμέλεια), *Βυζάντιο Κράτος καὶ κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οἰκονομίδη* [Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. ΕΙΕ] Ἀθήνα 2003, σσ. 297-319.
- Kousis, A.P., "Some new informations on Antony Πυρόπουλος and his small notice «περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν» according the codex 877 of the Iberian Monastery on Mount Athos and the cod Med. gr. 27 of the National Library of Vienna", *ΠΑΑ* 21 (1946) 9-17.
- Kravari, V., "Note sur le prix des manuscrits grecs (IXe-XVe) siècle", στὸ V. Kravari, J. Lefort, C. Morisson (eds), *Hommes et richesses dan's l'Empire byzantine*, Paris τ. II', σσ. 375-384.
- Krauter, K., P.O. Kristeller, A. Pertusi, G. Ravegnani, H. Roob, C. Seno, *Lauro Quirini Umanista. Studi e Testi*, Firenze 1977.
- Kristeller, P. O., "Tasks and problems of manuscript research", στὸ *Codicologica I. Theories et principes*, Leyden 1976, σσ. 84-90.
- Krumbacher, K., *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου*. Ἐν Ἀθήναις 1900-1960 [= K. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*].
- Labowsky, L., "Il Cardinale Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana", στὸ A. Pertusi (ed.), *Venezia el'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze 1966, σσ. 159-182.
- Lagarde, B., "Le differentiis de Pléthon d'après l'autographe de marcienne", *Byzantion* 43 (1972) 312-343.
- Laiou, A. E., "The Byzantine Aristocracy in the Palaiologan Period: A Story of arrested development", *Viator* 4 (1973) 131-151 [*Ἀνατύπωση* A. E. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, (VI)].
- , "Quelques observations sur l'economie et la Société de Crete Vénitienne (ca. 1270 - ca. 1305)", στὸ *Bizanzio e Italia: Racolta di Studi in Memoria di Agostino Pertusi*, Milano 1982, σσ. 177-198, [*Ἀνατύπωση* A. E. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, (X)].
- , "Observations on the results of the Forth Crusade; Greeks and Latins in port and marcet", *Medievalia et Humanistica* 12 (1984) 47-60.
- Legrand, E. *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, (τ. 1-4), Paris 1880-19885 [= E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*].
- Di Lello-Finuoli, A. L., "A proposito di alcuni codici Tricavelliani", *RSBN* 14-16 (1977-79) 349-376.
- Lemerle, P., *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴς ἀρχές ὡς τὸ 10ο αἰῶνα*. Μετάφραση Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981. [= P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*].
- Lesky, A., *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*. Ἑλληνικὴ μετάφραση Ἀγαπητὸς Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1990⁵.
- Livanos, Chr., "Scholarios and neopaganism", στὸ *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006*, τ. III', σσ. 207-208.
- Littlewood, A.R. (ed.), *Originality in Byzantine Literature Art and Music. A Collection of Essays*, Oxford 1995.
- , "The Byzantine letter of Consolation in the Macedonian and Komnenian periods", *DOP* 53 (1999) 19-41.
- , "Liletature", J. Harris (ed.), *Palgrave advances in byzantine history*, London 2005, σσ.

- 133-146 [= A. R. Littlewood, "Literature"].
- Ljubarskij, J. "How should a byzantine text be read?", στο E. Jeffreys, *Rhetoric in Byzantium*, σσ. 117-125.
- Maltezos, Chr. A., "Metiers et Salaires en Crète Vénitienne (XV siècle)", *BF* 12 (1987) 321-341.
- , "Byzantine «Consuetudines» in Venetian Crete", *DOP* 59 (1995) 269-280.
- , "Byzantine legends in Venetian Crete", στο *AETOS. Studies in honor of Cyril Mango*, Stuttgart - Leipzig 1998, σσ. 233-242.
- , "Contribution a l'étude la société grecovenitienne: le cas des enfants trouvés", στο C. Scholz - G. Makris, *Πολύπλευρος Νοῦς*, σσ. 193-199.
- Manousakas M. I., "Recherches sur la vie de Jean Plonsadenos", *REB* 27 (1959) 28-51.
- , "Les derniers défenseurs Crétois de Constantinople d'après documents Venitiens", στο *Akten des XI Internationalen Byzantinisten Kongress, München 1958. Herausgegeben von F. Dölger und H.-G. Beck*, München 1960, σσ. 331-340.
- , "Cultura e letteratura greca nella Creta Veneziana", στο G. Ortalli, *Venezia e Creta*, σσ. 443-458.
- Mango, C., *Byzantine Literature as a Distorting Mirror. Inaugural Lecture. University of Oxford May 1974*, Oxford 1975. [Ἀνατύπωση C. Mango, *Byzantium and its image. History of the Byzantine Empire and its Heritage*, London 1984 (I)].
- , *Βυζάντιο. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης. Ἑλληνικὴ μετάφραση Δ. Τσαγκαράκης*, Ἀθήνα 1999³.
- , (Ἐπιμέλεια) *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Μετάφραση Ο. Καλογήρου. Ἐπιμέλεια ἑλληνικῆς ἔκδοσης Γ. Μουσειδου*, Ἀθήνα 2006. [= C. Mango, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*].
- Marcopoulos, A., "Problemes de l'epistolographie byzantine: L'absence de commentaires", στο *XXe Congres International des études Byzantines, College de France - Sorbone 19-25 Août 2001. Preactes II Tables Rondes*, σ. 186.
- Masai, F., *Plethon et le Platonism de Mistra*, Paris 1956.
- Matschke, C. P., "Cretan Malmsey and the Fall of Constantinople in 1453", στο T. Κιουσοπούλου, *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, σσ. 121-129.
- Mergiali S., *L'enseignement et les Lettres pendant l'époque des Palaeologues (1261-1453)*, Ἀθήνα 1996 [= S. Mergiali, *L'enseignement*].
- De Meyer, K. A., "Un nouveau catalogue de manuscrits grecs de Antoine Éparque", *Scriptorium* 6 (1955) 99-104.
- , "Scribes grecs de la Renaissance. Additions et Corrections aux repertoires de Vogel-Garthausen, de Patrinelis et de Canart", *Scriptorium* 18 (1964) 258-266 [= K. De Meyer, "Scribes grecs"].
- Mioni, E., "Bessarione bibliofilo e filologo", *RSBN* 5 (1968) 61-83.
- , "La Biblioteca greca di Marco Musuro", *Archivio Veneto* 93 (1971) 5-28 [= E. Mioni, "La Biblioteca greca di Marco Musuro"].
- , "L' Anthologia Greca de Massimo Planude a Marco Musuro", στο *Scritti in Onore di Carlo Diano*, Bologna 1975, σσ.
- , *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία. Μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη μὲ συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ μεταφραστῆ*, Ἀθήνα 1995³ [= E. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*].
- Möhler, L., *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, (τ. I-III) Paderborh

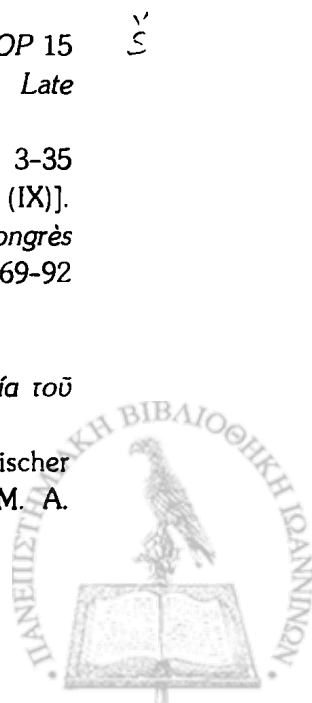

- 1923-1942 [Ἀνατύπωση 1967], [= L. Möhler, *Kardinal Bessarion*].
- Mondrain, B., "Les Éparque, une famille de médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVIe siècles", στο Κ. Χρυσόχοϊδης, *Ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*, σσ. 145-163.
- , "Jean Argyropoulos, professeur a Constantinople et ses auditeurs medecins d' Andronic. Eparque à Demetrios Angelos", στο C. Scholz, G. Makris, *Πολύπλευρος Νοῦς*, σσ. 224-250.
- Monfasani, J., *George of Trabizond. A biography and a Study of his Rhetoric and Logic* [Columbia Studies in the Classical tradition. Vol. 1], Leyden 1976.
- , "Platonic Paganism in the Fifteenth Century", στο M. Di Cesare (ed.), *Reconsidering the Renaissance*. [Center for Medieval and Renaissance Studies. Medieval and Renaissance Texts and Studies: 93], Binghamton N.Y. 1992, σσ. 45-61, [Ἀνατύπωση J. Monfasani *Byzantine Scholars in Renaissance Italy*, (X)].
- , "Pletho's death and the burning of his laws", *BZ* 98 (2005) 459-463.
- Morau, P., *Aristoteles graecus. Die griechischen Manuscripte des Aristoteles. Erster Band. Alexandrien - London, Berlin - New York* 1976, [= P. Marau, *Aristoteles grecus*].
- Morgan, G., "Cretan Poetry: sources and inspiration", *KX* 14 (1960) 7-68, 203-270, 379-434.
- Mullet, M., "The Clasical Tradition in the Byzantine Letter", στο M. Mullet, R. Scott, *Byzantium and the Clasical Tradition*, σσ. 75-93.
- , "The Madness of Genre", *DOP* 46 (1992) 233-243.
- Nesselrath, H.-G., *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαιογνωσία. Τόμος Α' Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἐπιμέλεια Δ. Ἰ. Ἰακώβ. Ἀ. Ρεγκάκος, Ἀθήνα* 2001.
- Nicol, D., *The End of the Byzantine Empire*, London 1979.
- , *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου*. Μετάφραση Στ. Κομνηνός. Ἀθήνα 2005⁴.
- , *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1999.
- Noiret, H., "Huit lettres inédites de Demetrius Chalcocondyle", *MEFRM* 7 (1887) 972-800.
- Nystazopoulou, M. G., "Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siecle", *Θησαυρίσματα* 7 (1970) 15-51.
- Olivier, J. M., *Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de Manuscrits grecs de Marcel Richard. Troisième édition entievement refondue par...*, Brepols - Turnhout 1995. [= J.-M. Olivier, *Repertoire des Bibliothèques et des Catalogues*].
- Ostrogorsky, G., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*. Μετάφραση Ἰ. Παναγόπουλου. Ἐπιμέλεια Εὐ. Χρυσός, Ἀθήνα 2001².
- Panagiotakes N. M. "The Italian Background of Early Cretan Literature", *DOP* 51 (1995) 281-23.
- Pertusi, A., *Storiografia umanistica e Mondo Bizantino*. [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellinici. Quaderni: 5], Palermo 1967.
- , *La Caduta di Constantinopoli I: le testimonianze dei contemporanei, II. L'eco nel mondo*. [Fondazione Lorenzo Valla], Milano 1976.
- Petsios, K. Th., "The beginings of Modern Greek Philosophy. A systematic introduction", *ΔΩΔΩΝΗ* 33/3 (2004) 251-276.
- Pingree, D., "The Library of George, Count of Corinth", στο K. Treu, *Studia Codicologica*, σσ. 551-362, [= D. Pingree, "The Library of George, Count of Corinth"].
- Podskalsky G., *Theologie und Philosophie in Byzanz*, München 1954.
- , *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρ-*

- ροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴν μεταρρύθμιση. Μετάφραση Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005 [= G. Podskalsky, *Ἡ ἐλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821*].
- Pontani, F., "Musuros Creed", *GRBS* 43 (2002/3) 175-213.
- Powell, J.-E., "The Cretan manuscripts of Thucydides", *Classical Quaterly* 32 (1938) 102-108. [= J. E. Powell, "The Cretan Manuscripts of Thucydides"].
- Pfeiffer R., *Ἱστορία τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850 (Προλεγόμενα Χαράλαμπου Σ. Φλωράτου)*, [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἑκδόσεως Ἑργῶν Ἑλλήνων Συγγραφέων. Σειρὰ Βοηθητικῶν Ἑργῶν], Ἀθῆναι 1980.
- Raby, J., "Mehmed the Conqueror's greek Scriptorium", *DOP* 37 (1983) 15-34.
- Reynolds, L. D. - N. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*, Μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἀθήνα 1989.
- Rittau, J., "Eine für die textkritik noch nicht benutzte handschrift des Dionysius Periegetes", *Philologus* 42 (1894) 534-539.
- Ronschey, S., "Orthodoxy on Sale: The last Byzantine and the lost Crusade", στὸ *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006. Volume I. Plenary papers*, London 2006, σσ. 316-342.
- Rosenquist, J. O., *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα ὡς τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, Μετάφραση Ἰ. Βάσσης, Ἀθήνα 2008 [= J. O. Rosenquist, *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*].
- Rothe, S., "Textillumination bei einigenschreiber Herkunft im Jahrhundert, στὸ D. Harlfinger, *Paleografia e Codicologia Greca*, σσ. 193-198.
- Runciman, S., *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965 [= S. Runciman, *The Fall of Constantinople*].
- , *Ἡ τελευταία Βυζαντινὴ Ἀναγέννηση*. Ἑλληνικὴ μετάφραση Λ. Καμπερίδη, Ἀθήνα 2005.
- Saffrey, H. D., "Pie II et les prêtres uniates en Crète au XV siècle", *Θησαυρίσματα* 16 (1978) 39-93.
- , "Bessarione e Creta", στὸ G. Fraccadori (ed.), *Bessarione e Umanesimo. Catalogo della mostra*, Napoli 1994, σσ. 241-245.
- Setton, K. M., "The Byzantine Background of the Italian Renaissance", *PAPS* 100 (1956) 38-76 [Ἀνατύπωση K. M. Setton, *Europe and Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, London 1974 (1)].
- Sevčenko I., "The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals", *DOP* 15 (1961) 169-186 [Ἀνατύπωση I. Sevčenko, *Society and Intellectual life in Late Byzantium* (II)].
- , "Intellectual Repercussions of the Council of Florence", *Church History* 24 (1955) 3-35 [Ἀνατύπωση I. Sevčenko, *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, (IX)].
- , "Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century", στὸ *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines, Bucharest 1971*, Bucharest 1974, τ. I', σσ. 69-92 [Ἀνατύπωση I. Sevčenko *Society and Intellectual Life in Late Byzantium* (I)].
- , "Levels of Style in Byzantine prose", *JÖB* 31/1 (1981) 289-312.
- , "Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων" στὸ C. Mango *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, σσ. 380-391.
- Schmitt, O.J., "Der «tragische Untergang» Negrepontes im Spiegel italienischer Diplomatenberichte der Renaissance", στὸ K. Belke, E. Kisliger, A. Külzer, M. A.

- Stassinopoulou, (Hrg.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Wien, Köln, Weimar 2008, σσ. 569-580.
- Schmitt, W. O., "Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung", *JÖB* 17 (1968) 127-147.
- Sicherl, M., "Musuros Handschriften", στο J. Heller, J. K. Newman (eds), *Serta Turyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in honor Alexander Turyn*. [University of Illinois press]. Urbana, Chicago, London 1974, σσ. 564-608 [= M. Sicherl, "Musuros Handschriften"].
- , "Epistolographen - Handschriften Kretischer Kopisten", στο G. Cavallo, *Scritture, Libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio*, τ. I', σσ. 99-124 [= M. Sicherl, "Epistolographen Handschriften"].
- , *Griechische Erstausgaben des Aldus Manutius. Druckvorlagen, Stellenwert, Kultureller Hintergrund*. [Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. Neue Folge 1 Reihe: Monographien 10] Paderborn, 1997 [= M. Sicherl, *Griechische Erstausgaben des Aldus Manutius*].
- Sideras A., *Die byzantinischen Gabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jabrtausend*, [Wiener Byzantinische Studien, Band XIX], Wien 1994 [= A. Sideras, *Die Byzantinischen Gabreden*].
- Sinkewicz, R. E., - W. Hayes, *Manuscripts listings for the authored works of the Palaiologan Period*. [Pontifical Institute of Medieval Studies. Greek Index project series 2], Toronto, Ontario 1989 [= R. E. Sinkewicz - W. M. Hayes, *Manuscripts listings*].
- Smith, O. L., "Greek Scholars in Renaissance Italy: Some aspects of their role in the dissemination of Classical Litterature", στο J. M. Fossey, J. Morin (eds), *Proceedings of the first international Congress on the Hellenic diaspora from Antiquity to Modern times. (Montreal 22.4.1998, Athens 26-30.4.1988)*, Vol. II *From 1453 to modern times*, Amsterdam 1991, σσ. 35-40.
- , "Medieval and Renaissance Commentaries in Greek on Classical Greek texts", *Classica et Medievalia* 47 (1996) 391-405.
- Snipes, K., "The Scripts and the Scribes of Parisinus graecus 1712", στο D. Harlfinger, *Paleografia e codicologia Greca*, σσ. 544-548.
- , "Notes on Parisinus graecus 1712", *JÖB* 41 (1991) 142-161.
- Spatharakis, J., *The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts*, Leyden 1976.
- Speck, P., *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präsiernugen zur Frage des höheren Schulwissens in Byzanz im 9. und 10 Jahrhundert*, München 1973.
- Stahlcker, R., - Staiger E. (hrgs), *Diarium Martini Crusii, 1600-1605*, Tübingen 1958.
- Tambrun - Krasker, B., *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Περὶ Ἀρετῶν. Édition critique avec introduction, traduction et commentaire*. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Corpus philosophorum Medii Aevi. Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι. Philosophi Byzantini: 3], Ἀθῆναι 1987.
- Taylor, A. E., *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του. Μετάφραση Ἰ. Ἀρζόγλου*, Ἀθήνα 1992².
- Tiepolo, M.-F., "Le Fonti documentarie di Candia nell Archivio di Stato di Venezia", στο G. Ortalli, *Venezia e Creta*, 43-71.
- Tinnefeld, F., "Zur Entstehung von Briefsammlungen in der Palaeologen Zeit", στο C. Scholz. G. Makris, *Πολύπλευρος Νοῦς*, σσ. 365-381.
- Thiriet, F., *La Romanie Venitienne au Moyen Age. Le developement et l'exploitation du*

domaine colonale Venitien (XIIe-XVe siècles), Paris 1959.

—, “Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle”, στο *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* [KX 15-16 (1961-62)] σσ. 338-352, [Ἀνατύπωση F. Thiriet, *Études sur la Romanie greco-Vénitienne Xe-XVe siècles*, London 1977, (IX)].

Topping, P., “Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete”, στο *XVe Congrès International d'études byzantines I Histoire Rapports*, Athens 1976, σσ. 3-23.

—, “Armenian and Greek refugees in Crete and the Aegean World XIV-X centuries”, στο *Πεπραγμένα τοῦ Ε΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἡράκλειο 1985, τ. Β΄, σσ. 364-374.

Touliatos, D., “Joannes Plousiadenos: The Man, his Music and his musical Treatise”, *Θνoαυρίoματα* 28 (1998) 79-91.

Toufexis, P., *Das “Alphabetum vulgaris linguae graecae” des deutschen Humanisten Martin Crusius (1526-1607). Ein Beitrag zur Erforschung der mündlichen griechischen Sprache im 16. Jh.*, Köln 2005.

Trapp, E., “Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis”, *DOP* 47 (1993) 115-129.

Tsavari, I. O., *Histoire du texte de la description de la tetre de Denis le Periégète*. [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ΔΩΔΩΝΗ, Παράρτημα Ἀρ. 28] Jannina 1990 [= I. O. Tsavari, *Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Periegete*].

Tsougarakis, D., “La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione Veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identita culturale”, στο G. Ortalli, *Venezia e Creta*, σσ. 509-522.

Turyn, A., *The Byzantine manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*, Urbana 1957.

—, “Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology”, *EEBS* 39-40 (1972-73) 403-450.

—, “Michael Lulludes (or Luludes), a scribe of the Paleologan era” *RSBN* 10/11 (1973-1974) 3-15.

Tucci, U., “Il commercio del vino nell'economia Cretese”, στο G. Ortalli, *Venezia e Creta*, σσ. 183-206.

Vacalopoulos, A. E., “The flight of the inhabitants of Greece to the Aegean Islands, Crete and Mani during the Turkish invasions (fourteenth and fifteenth centuries)”, στο A. Laiou Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in honor of Peter Charanis*, New Brunswick - New Jersey 1980, σσ. 272-283.

Vian, F., “La recension «Cretoise» des «Argonautiques» d'Apollonios”, *Revue d'Histoire des Textes* 12 (1972) 171-195.

Volk, O., *Die byzantinischen Kloster - bibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien* [Inaugural - Dissertation], (ᾠδημοσίεον), München 1954.

Vogel M - V. Garthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 [= M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*].

Wartelle, A., *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristotle et ses Commentaires*, Paris 1963. [= A. Wartelle, *Inventaire*].

Wiesner J. - U. Victor, “Griechische schreiber de Renaissance. Nachträge zu den Repertorien von Vogel - Garthausen, Patrinelis, Canart, De Meyer”, *RSBN* 8/9 (1971-1972) 51-66.

- [= J. Wiesner - U. Victor, "Griechische Schreiber"].
- Wilson, N. G., *Medieval Greek Bookhands. Examples selected from Greek Manuscripts in Oxford Libraries*. [The Medieval Academy of America] Cambridge Mass. 1973 [= N. G. Wilson, *Medieval Greek Bookhands*].
- , "The book trade in Venice ca 1400-1415", στο A. Pertusi, *Venezia Centro di mediazione*, σσ. 381-397.
- , *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*. Μετάφραση Νικ. Κονομῆς, Ἀθήνα 1991.
- , *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992 [= N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*].
- , "The Manuscripts of greek Classics in the Middle ages and Renaissance", *Classica et medievalia*, 48 (1996) 379-389.
- , "Scholiasts and Commentators", *GRBS* 47 (2007) 39-63.
- Woodhouse C. M., *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford 1986.
- Young, D. C. C., "A codicological Inventory of Theognis manuscripts", *Scriptorium* 7 (1953) 3-36. [= D. C. C. Young, "A codicological Inventory"].
- , "On Planudes' Edition of Theognis and neglected Apograph of the Anthologia Planudea", *La Parola del Passato* 10 (1955) 197-214.
- Zakythenos, D. A., *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltezou, London 1975.
- Zorzi, M., *La Libreria de San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei dogi*, Milano 1987.
- Zivojinovic, M., "L'hôpital du Milutin a Constantinople" (σερβ. με γαλ. περίληψη), *Zbornik Radova* 16 (1975) 105-117.

Σημείωση για την παραπομπή στην απαραίτητη για την τεκμηρίωση/ἐνημέρωση βιβλιογραφία.

1. Ἡ παραπομπή σὲ κάθε τίτλο βιβλιογραφίας περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορὰ γίνεται μετὰ τὴν συντομογράφηση τοῦ τίτλου ἢ ὁποῖα δηλώνεται ἐντὸς [. . .] στὸ τέλος κάθε λήμματος τῆς παρατιθέμενης στὴ συνέχεια Εἰδικῆς καὶ Γενικῆς Βιβλιογραφίας.

2. Ἡ παραπομπή στὶς ἐπιστολὲς τοῦ λογίου γίνεται ὡς ἑξῆς:

α) Σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιστολὴ μετὰ τὸ ὀρθογώνιο γράμμα (ὀρθογώνιο) τοῦ ἐπωνύμου ἐκάστου ἀπὸ τοὺς ἐκδότες: L.(egrand) ἢ N.(oiret) καὶ τὸν ἀριθμὸ τῆς ἐπιστολῆς στὴν ἔκδοση π.χ. L. 12 (= ἡ ὑπ' ἀριθμ. 12 ἐπιστολὴ στὴν ἔκδοση E. Legrand.) ἢ N. 86 (= ἡ ὑπ' ἀριθμ. 86 ἐπιστολὴ στὴν ἔκδοση H. Noiret).

β) Σὲ συγκεκριμένο χωρίο ἐπιστολῆς μετὰ τὴν παράθεση τῶν συγκεκριμένων σελίδων τῶν ἐκδόσεων: E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ., καὶ H. Noiret, *Lettres inédites* σ.

3. Ἡ παράθεση τῶν χωρίων τῶν κειμένων τῶν λογίων στὴ φιλολογικὴ παρουσίασή τους στὸ τρίτο μέρος τῆς διατριβῆς γίνεται χωρὶς τὴν παραπομπή στὶς ἀντίστοιχες σελίδες τῶν ἀντιστοιχῶν ἐκδόσεων ὥστε νὰ μὴν ἐπιβαρύνεται τὸ κείμενο μας μετὰ σωρεῖα πανομοιότυπων ὑποσημειώσεων.

4. Με * σημαίνονται οἱ κώδικες οἱ ὁποῖοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς ἐκδότες τῶν κειμένων τοῦ λογίου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. ΤΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ: ΤΟ ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ

Τὸ 1938 ὁ Βρετανὸς φιλόλογος, ἐκδότης τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδη στὴ γνωστὴ σειρὰ τῆς Ὁξφόρδης, J.E. Powell, σὲ μιὰ ὀλιγοσέλιδη μελέτῃ του, δημοσίευσε συνοπτικὰ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς του γιὰ τὴν μετὰ τὴν ᾿Αλωση χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδη. Στὸ τέλος τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅχι χωρὶς ἐκπληξη, ἐπεσήμαινε: «*During the second half of the 15th century Crete was what it never was to be again a prime centre of Greek Culture*»¹. Στὴν διαπίστωση αὐτὴν προέβη μετὰ τὴν διερεύνηση μιᾶς σειρᾶς κωδίκων ποὺ παραδίδουν τὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη καὶ ἀντιγράφησαν στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτῃ ἀπὸ ἀντιγραφεῖς ποὺ δραστηριοποιήθηκαν ἐκεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῶν πρώτων δεκαετιῶν μετὰ τὴν ᾿Αλωση ὡς κωδικογράφοι καὶ διδάσκαλοι. Μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ περισσότερο γνωστὸς λόγιος Μιχαὴλ ᾿Αποστόλης.

Παρόμοια ἐκτίμηση διετύπωσε καὶ ὁ J. Irigoin στὸ Α΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, τὴν ὁποία καὶ ὑποδέχθηκαν εὐνοϊκὰ οἱ Λ. Πολίτης καὶ Μ. ᾿Ι. Μανούσας². Ὁ Ν. Μ. Παναγιωτάκης ποὺ ἀσχολήθηκε ἐνδελεχέστερα μὲ τὴν παιδεία στὴν Κρήτῃ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας ἐπανέλαβε τὴν ἴδια ἐκτίμηση μὲ ἐπιπρόσθετη τεκμηρίωση³.

Στὰ σύγχρονα ἐν χρήσει ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ ᾿Αποστόλη ἀπαντᾷ μόνον περιστασιακὰ (σὲ ὑποσημειώσεις)⁴ ἢ δὲν

1. J. E. Powell, "The Cretan Manuscripts of Thucydides", *Cl. Quat.* 32 (1938) 102-108, σ. 108.

2. Βλ. J. Irigoin, "Un groupe de reliures Cretaises (XVe-siècle)", *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*. [= *Κρητικά Χρονικά* 15/16 (1961-1962)] Ἡράκλειο 1962, τ. Β΄, σσ. 102-112, (σσ. 102-103 καὶ οἱ σχετικὲς ἐπισημάνσεις Μ. ᾿Ι. Μανούσας καὶ Λ. Πολίτη στὴν καταγραφή τῆς σχετικῆς συζήτησης, σσ. 111-112).

3. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, "Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατία", στὸ Ν. Μ. Παναγιωτάκης (ἐπισημονικὴ ἐπιμέλεια), *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, Κρήτη 1988, τ. Β΄ σσ. 165-195, (σσ. 169-170) καὶ σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ἡ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ Βενετοκρατία. Ἐκδοτικὴ φροντίδα «Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη»*, Κρήτη 1990 καὶ Ν. Μ. Panagiotakes, "The Italian Background of Early Cretan Literature", *DOP* 59 (1995) 281-323, (σσ. 291-293).

4. Δύο μόνον φορές ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ ᾿Αποστόλη στὸ ἔργο τοῦ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*. Μετάφραση ἐπιμ. Λ. Μπενάκης κ.ἄ., Ἀθήνα 1991-1992, τ. Ι΄, σ. 90, ὑποσ. 162 καὶ τ. ΙΙ΄, σ. 468. Καμία ἀναφορὰ στὸ Μιχαὴλ ᾿Αποστόλη καὶ τὸ ἔργο του δὲν ὑπάρχει καὶ στὸ πρόσφατο ἐγχειρίδιο τοῦ J. O. Rosenquist, *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα ὡς τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, Μετάφραση Ἰω. Βάσσης, Ἀθήνα 2008.

έχει βρεῖ ἀκόμη τὴν θέση του⁵. Περισσότερο εἶναι γνωστὸς ὡς ἀρκετὰ παραγωγικὸς κωδικογράφος· γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματός του εἶναι συχνὴ περισσότερο σὲ ἐγχειρίδια καὶ μελέτες ἐλληνικῆς παλαιογραφίας καὶ κωδικολογίας⁶ ἢ καὶ σὲ μελέτες ἱστορίας τῆς παραδόσεως κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας⁷. Εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ γνωστὸς στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας λόγω τῆς συμμετοχῆς του στὴ διαμάχη μεταξὺ φιλοαριστοτελικῶν καὶ φιλοπλατωνικῶν λογίων⁸. Ὡς πνευματικὴ προσωπικότητα, ὁ λόγιος Μιχαὴλ Ἀποστόλης, εἶναι κατ' ἀνάγκην γνωστὸς περισσότερο στὸν κύκλο τῶν μελετητῶν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)⁹.

Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἔρευνας στὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπληξη. Γιὰ τὸ λόγιο δὲν ἔχει γραφεῖ ἀκόμη μιὰ εἰδικὴ μονογραφία στὴν ὁποία νὰ ἐκτίθεται καὶ νὰ ἀποτιμᾶται τὸ σύνολο τοῦ ἔργου καὶ τῆς πνευματικῆς δράσης του. Ὁ Κ. Krumbacher εἶχε ἐπισημάνει τὴν ἀνάγκη περαιτέρω μελέτης καὶ ἐκδόσεως τοῦ ἔργου του¹⁰, θεωρώντας τὶς μέχρι τότε

5. Ὁ λόγιος κωδικογράφος, μᾶλλον ἀδικαιολόγητα, ἐφόσον ἀναφέρονται ὀνόματα λογίων ποὺ γνωρίζουμε ἐλάχιστα πράγματα γιὰ αὐτοὺς, ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ν. G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*. Ἑλληνικὴ μετάφραση Ν. Κονομῆς, Ἀθήνα 1991 καὶ *From Byzantium to Italy, Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992 καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ L. D. Reynolds - Ν. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ Φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*. Μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἀθήνα 1989².

6. Ε. Μιονί, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*. Μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη. Μὲ συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ μεταφραστῆ. Ἀθήνα 1998⁶, σσ. 106-107, Η. Hunger, *Ὁ κόσμος τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου. Γραφὴ καὶ ἀνάγνωση στὸ Βυζάντιο*. Μετάφραση Γ. Βασιλάρος. Ἐπιμέλεια Τ. Κόλιας, Ἀθήνα 1995, σσ. 145, 182-183, Η.-G. Nesselrath, *Εἰσαγωγή στὴν Ἀρχαιογνωσία. Τόμος Α' Ἀρχαία Ἑλλάδα*. Ἐπιμέλεια Δ. Ἰ. Ἰακώβ - Ἀ. Ρεγκάκος, Ἀθήνα 2001, σσ. 23, 25.

7. Ὅπως, J. Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*, Paris 1952, σσ. 373-376, D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift "Περὶ ἀτόμων γραμμῶν". Ein kodikologisch - kulturgeschichtlicher Beitrag zur klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum*, Amsterdam 1971, σσ. 235, ὑποσ. 1, 240-245.

8. Β. Ν. Τατάκης, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία*. Μετάφραση ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση Εὐ. Κ. Καλπουριτζῆ. Ἐποπτεία καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση Λ. Γ. Μπενάκη, Ἀθήνα 1977, σσ. 270, 274 καὶ 311. Ν. Κ. Ψημμένου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία. Ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Ἀνθολογία κειμένων μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια. Τόμος Α'*. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἀριστοτελισμοῦ. Προκορυδαλικὴ καὶ κορυδαλικὴ περίοδος, Ἀθήνα 1988, σσ. 64-65 καὶ 114-117 καὶ στὴ συναγωγὴ μελετῶν τοῦ Λ. Γ. Μπενάκη, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία. Κείμενα καὶ μελέτες*, Ἀθήνα 2002, σσ. 230, 244, 267, 357, 682.

9. Βλ. π.χ. Ν. Β. Τωμαδάκης, "Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρήτης, Μπτροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἔνωση τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν", *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 110-144, σσ. 130-133 καὶ τοῦ ἴδιου, "Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν μετὰ τὸ 1453 Ἑνετοκρατίαν", *Ἀθηνᾶ* 81 (1990-1996) 3-43, (σσ. 7-13).

10. Κ. Krumbacher, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου. Τόμος Δεύτερος*, Ἐν Ἀθήναις 1900, σσ. 392-394.

μελέτες και εκδόσεις των E. Legrand¹¹ και H. Noiret¹² ανεπαρκείς.

Σήμερα έχει παρέλθει ένας και πλέον αιώνας από τις επιστημονικές του ιδρυτικές βυζαντινής φιλολογίας και ό,τι γνωρίζουμε για το λόγιο και το έργο του παρατίθεται συμπυκνωμένο στο έκτασως είκοσι έξι σελίδων τέταρτο κεφάλαιο της γνωστής μονογραφίας του Κ. Ί. Γιαννακόπουλου, “*Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην*”, που δημοσιεύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του ’60, και κατέστη έκτοτε έργο αναφοράς¹³. Στα όσα συμπεριέλαβε ό μελετητής στο κεφάλαιο αυτό, ελάχιστα ήλθε να προσθέσει ή μεταγενέστερη έρευνα. Συνίστανται καταρχήν στα πορίσματα της ένδελεχούς έρευνας του Ζ. Ν. Τσιρπανλή στη διδακτορική του διατριβή για το “κληροδότημα” του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, όπου εκτίθενται τα σχετικά με τη συμπερίληψη του Μιχαήλ Αποστόλη ως διδασκάλου μισθοδοτούμενου μαζί με τους φιλενωτικούς ίερείς της Κρήτης¹⁴, καθώς και στα συναφούς περιεχομένου αποτελέσματα της αρχειακής και φιλολογικής έρευνας των Α. F. van Gemert¹⁵, J. Aalberts¹⁶ και Σ. Ί. Κουρούση¹⁷.

Στην έρευνητική συμβολή του ό Κ. Ί. Γιαννακόπουλος προσήγγισε τον βιογραφούμενο ως μιá αντιπροσωπευτική περίπτωση έκπατρισμένου λογίου κωδικογράφου που είναι αναγκασμένος να αντιγράφει για βιοποριστικούς λόγους βιαστικά και μαζικά

11. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, Paris 1885, τ. Ι΄, σσ. LVIII-LXX, τ. ΙΙ΄, σσ. 233-259.

12. H. Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis, publiées d’après les manuscrits du Vatican, avec des opuscules inédits du même auteur une introduction et notes*, [Bibliothèque des Écoles Françaises d’Athenes et de Rome], Paris 1889.

13. Το έργο δημοσιεύθηκε κατ’ αρχήν ως *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge Mass. 1962. Ασφαλώς ένδειξη της σημασίας του αλλά και του βιβλιογραφικού κενού που κάλυψε ή δημοσίευσή του είναι και άμεση μετάφρασή του στην Έλληνική: Κ. Ί. Γιαννακόπουλος (D. J. Geanakoplos), “*Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν. Μελέται επί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων από του Βυζαντίου εις την δυτικήν Ευρώπην*”. Μετάφρασις Χ. Γ. Παρινέλη, Αθήναι 1999, (για το Μιχαήλ Αποστόλη σσ. 75-101).

14. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Τό κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αι.). Διατριβή επί διδακτορία*. [Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Έπετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής. Παράρτημα Αρ. 12], Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 107-116 (για το Μιχαήλ Αποστόλη).

15. A. F. van Gemert, “Ο Μιχαήλ Αποστόλης ως διδάσκαλος των ελληνικών”, *Έλληνικά* 37 (1987) 141-144.

16. J. Aalberts, “Νέα στοιχεία για τον Μιχαήλ Αποστόλη και το Γεώργιο Γρηγορόπουλο στην Κρήτη”, *Θησαυρίσματα* 25 (1995) 143-159, (σσ. 144-151 για το Μιχαήλ Αποστόλη). Σε άπλή παράθεση των δεδομένων της προγενέστερης βιβλιογραφίας περιορίζεται στη διδακτορική της διατριβή η S. Mergiali, *L’enseignement et les Lettrés pendant l’époque des Paleologues (1261-1453)*, Αθήναι 1996, σσ. 218-219, 227-230, 233.

17. Σ. Ί. Κουρούσης, “Μιχαήλ Αποστόλης και Ιωάννης Εύγενικός μιμούμενοι τον έπιστολογράφον Συνέσιον”, *Αθηνά* 81 (1990-1998) 431-441, (σσ. 433-440).

χειρόγραφους κώδικες. Στην προσέγγιση αυτήν εξάιρεται περισσότερο ή παραγωγικότερη κωδικογραφική του δραστηριότητα και παραγνωρίζεται εκ προοιμίου ή συμβολή του ως λογίου στα πνευματικά δρώμενα της εποχής του¹⁸.

Όταν ο μελετητής καταπιάστηκε με την έρευνα και την συγγραφή του κεφαλαίου του, οι συνθήκες είχαν ωριμάσει αρκετά. Μπόρεσε να αξιοποιήσει όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία και τα πορίσματα της πιο πρόσφατης τότε, έρευνας¹⁹. Το *desideratum* για την συγγραφή μιας μονογραφίας για το λόγιο είχε διατυπωθεί στα τέλη της δεκαετίας του '40 κατά τον πλέον "έπισημο" τρόπο στη βιβλιοκρισία της μελέτης του Ν. Β. Τωμαδάκη για τον 'Ιωσήφ Βρυέννιο και την Κρήτη στα 1400 που δημοσίευσε ο Φ. Κουκουλές²⁰. Με έναυσμα αυτήν την έρευνητική παρότρυνση νεότεροι μελετητές (Ν. Β. Τωμαδάκης, Β. Λαούρδας, Χ. Γ. Πατρινέλης), καταπιάστηκαν έντατικότερα με το έργο του. Σε μία σειρά μελετών ξεκαθαρίστηκαν τα έργογραφικά του Μιχαήλ 'Αποστόλη²¹, δημοσιεύθηκαν κάποια ανέκδοτα μέχρι τότε κείμενά του²²

18. 'Αρχίζοντας την πραγμάτευση των σχετικών με το βίο και το έργο του λογίου, ο Κ. 'Ι. Γιαννακόπουλος σημειώνει: «Δέν είναι μεγάλη μορφή βέβαια μεταξύ των 'Ελλήνων προσφύγων λογίων, αλλά ή σταδιοδρομία του είναι περισσότερο αντιπροσωπευτική από εκείνη άλλων γνωστοτέρων λογίων... αντιπροσωπεύει την πολυάριθμον τάξιν των ὀλιγώτερον γνωστών και ὀλιγώτερον εὐνοημένων από την τύχην 'Ελλήνων λογίων των μετά την "Αλωσιν χρόνων. 'Επί πλέον ὁ 'Αποστόλης είναι ὁ σημαντικώτερος από τοὺς "Ελληνας ἐκείνους λογίους πού ἐδαπάνησαν τὸν βίον των ἀναζητοῦντες και ἀντιγράφοντες χειρόγραφα εἰς τὴν Κρήτην...» Κ. 'Ι. Γιαννακόπουλος, "Ἕλληνες λόγιοι, σ. 75.

19. Τα πορίσματα της προγενέστερης φιλολογικῆς έρευνας για το λόγιο κωδικογράφο συγκεντρώνονται στα παλαιότερα άρθρα των Ο. Crusius, "Michael Apostolis", *RE* II (1896) 182-183 και S. Salaville, "Michel Apostolis", *Dictionaire d'histoire et géographie ecclesiastiques*, τ. III', Paris 1924, στ. 1030-1035 καθώς και στο σύγχρονο με την δημοσίευση του Κ. 'Ι. Γιαννακόπουλου, άρθρο του Χ. Γ. Πατρινέλη, "'Αποστόλης Μιχαήλ", *ΘΗΕ*, II (1963), στ. 1163-1164.

20. 'Ολοκληρώνοντας την έκτενή βιβλιοκρισία του στην πρόσφατα τότε δημοσιευθείσα (1947) μονογραφία του Ν. Β. Τωμαδάκη, θά τον παροτρύνει: «να συνεχίση τὸ ἔργον του με κύρια πρόσωπα και ἄλλους ἐν Κρήτῃ δράσαντας ἄνδρας κατὰ τὴν αὐτὴν ἢ μικρὸν μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὡς λ.χ. τὸν Μιχαὴλ 'Αποστόλην πλουτίζων οὕτω τὰς γνώσεις ἡμῶν περὶ τῆς μεγαλονήσου». Φ. Κουκουλές (Βιβλιοκρισία), "Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ιωσήφ Βρυέννιος και ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ και ἱστορικὴ. 'Εν 'Αθήναις 1947 8ον σελ. 146", *KX* 2 (1948) 371-376, (σ. 376).

21. Με το σημαντικό άρθρο του Χ. Γ. Πατρινέλη, "Νόθα, ἀνύπαρκτα και συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ 'Αποστόλη", *ΕΕΒΣ* 30 (1960) 202-213.

22. Σημειώνουμε τις εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο αυτήν: Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ 'Αποστόλη, Λόγος περὶ Εὐρώπης", *ΕΕΒΣ*, 19 (1949) 235-244", "Κρητικά παλαιογραφικά 9: Μιχαήλ 'Αποστόλη ἐπικήδεις εἰς Καλοτάρην και Γαλατίνον", *KX* 4 (1950) 251-256, "Μιχαήλ 'Αποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα", *ΕΕΒΣ* 20 (1950) 172-28, "Κρητικά παλαιογραφικά 7: Μιχαήλ 'Αποστόλη Μενέξενος", *KX* 6 (1952) 51-58, στο "Προσευχὴ πρὸ τῆς μεταλήψεως", *Tomme commémoratif du Millenaire de la bibliothèque Patriarche d'Alexandrie*, Alexandrie 1953, σσ. 47-52, "Ἡ πρὸς Φρειδερίκον Γ' ἑκκλησις τοῦ Μιχαὴλ 'Αποστόλη", στο *Γέρας 'Αντωνίου Κεραμοπούλου*, 'Αθήναι 1953, σσ. 517-527, "Κρητικά παλαιογραφικά 20: Μιχαήλ 'Αποστόλη, ἐπικήδεις εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην", *KX* 12 (1958) 381-386, Χ. Γ. Πατρινέλης, "Μιχαήλ 'Αποστόλη προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα", 'Αθηνά 65 (1961) 129-137.

καὶ ἀξιοποιήθηκε τὸ συγγραφικὸ ἔργο του ὡς πηγὴ πληροφορήσεως γιὰ διάφορα θέματα τῆς ἐποχῆς του²³. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Μ. Wittek δημοσίευσε ἕνα εἰδικὸ μελέτημα γιὰ τὸ ἐκτεταμένο κωδικογραφικὸ ἔργο του²⁴.

Παρότι εἶχε προηγηθεῖ ὅλη αὐτὴ ἡ ἱκανὴ προεργασία, τὸ κεφάλαιο τοῦ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλου γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίθηκε κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ στὸ ἐρευνητικὸ ζητούμενο ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν συγγραφή του. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰν ἐξέλιξη εὐλογη. Ἡ πραγματεύση δὲν εἶναι προϊὼν μιᾶς εἰδικῆς καὶ ἐξαντλητικῆς ἔρευνας, ἀλλὰ τμήμα μιᾶς εὐρύτερης στόχευσης μελέτης ποὺ περιέλαβε ἀρκετὰ πρόσωπα καὶ πολλὰ ζητήματα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν καὶ πολλὰ ζητήματα γιὰ τὸ βίο τοῦ λογίου, ὅπως π.χ. τὰ ταξίδια στὴν Ἰταλία, δὲν ξεκαθαρίστηκαν καὶ παραμένουν συγκεχυμένα. Στὴν βιογράφηση δὲν ἀκολουθήθηκε μιὰ ὁμαλὴ χρονολογικὴ καὶ ξεκάθαρη ἀλληλουχία γεγονότων. Ἡ ἐπιχειρούμενη ἀποτίμησις τῆς συμμετοχῆς τοῦ λογίου στὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς του δὲν φαίνεται νὰ ἐδράζεται στὴν ἐξαντλητικὴ συνεκτίμησις τοῦ συνόλου τοῦ συγγραφικοῦ, διδακτικοῦ καὶ κωδικογραφικοῦ ἔργου του, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὶς ἀντίζοες συνθῆκες στὶς ὁποῖες ἔζησε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀριμότητός του στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Ἡ δημοσίευσή ὅμως τῆς συμβολῆς αὐτῆς σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ἐγνωσμένη ἔκτασι τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του ἀλλὰ καὶ κάποιες κρίσεις ἀρνητικῆς ποὺ διατυπώθηκαν ἀπὸ γνωστοὺς Ἑλληνες μελετητές²⁵, φαίνεται πῶς ὑπῆρξε ἡ βασικὴ αἰτία γιὰ τὴν μὴ ἀνάληψη μιᾶς νέας πρωτοβουλίας γιὰ τὴ συγγραφή μιᾶς εἰδικῆς νέας μονογραφίας. Κατ' ἀνάγκην, λοιπόν, ἡ βιβλιογραφία ἀντλεῖ καὶ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλου²⁶ καὶ ἡ θέσις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν ἱστο-

23. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, “Ετούρκευσεν Γεώργιος Ἀμιρουτζής;”, *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143, Μ. Ἰ. Μανούσας, *Ἑκκλήσεις (1453-1555) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως, πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25 Μαρτίου 1963 εἰς τὴν Μεγάλην Αἴθουσαν τῶν τελετῶν ὑπό...* [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1965, (σσ. 14-15 γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη) καὶ G. Schirò, “Visita a Soutari di Michele Apostolio nel 1467”, *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1964) 145-160.

24. Μ. Wittek, “Pour une étude du *Scriptorium* de Michel Apostoles et consorts”, *Scriptorium* 7 (1953) 290-297.

25. Ὅπως Ν. Β. Τωμαδάκης, “Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής”, σσ. 130-13 καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης, “Ἀποστόλης Μιχαὴλ”, στ. 163.

26. Ὅπως πρόσφατα ὁ Στ. Κακλαμάνης, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος. Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθῆκες, ἀπογραφές, ἐκτιμήσεις. Ἐκδίδουν Στ. Κακλαμάνης - Στ. Λαμπάκης*. [Βικέλαια Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη. Βενετικὲς Πηγὲς Κρητικῆς Ἱστορίας - 1], Ἡράκλειο 2003, σ. κζ', ὑποσ. 17 καὶ “Ἡ χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδήσεων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας” στὸν Κατάλογο Ἐκθεσῆς, στὸ *Creta/Κρήτη, Ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος 16ος-18ος αἰῶνας. Ἀρχεῖο χαρτογραφίας τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Μ.Ι.Ε.Τ. Σχεδιασμὸς ἐπιμέλεια καταλόγου Δ. Καψάλης*, Ἀθήνα 2005, σσ. 13-69, (γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σ. 28).

ρία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων εἶναι περιφερειακὴ καὶ ἐν μέρει συσκοτισμένη, ὅπως συνοπτικὰ ἐπισημάνθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς παρούσας βιβλιογραφικῆς – ἐρευνητικῆς ἐπισκόπησης καὶ ἀξιολόγησης.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν πεπαλαιωμένη καὶ ἀνεπαρκῆ ἐκδοτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, στοιχειοθέτησαν ἓνα ὥριμο ἐπιστημονικὸ – φιλολογικὸ *desideratum* στὸ ὁποῖο ἔρχεται νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ δική μας ἐρευνητικὴ προσπάθεια, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας κεφαλαιοποιοῦνται σ’ αὐτὴν τὴν διατριβή. Κύριος στόχος μας ἦταν νὰ μελετήσουμε τὸ βίο καὶ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ λογίου (διδασκτικοῦ, κωδικογραφικοῦ καὶ συγγραφικοῦ) σὲ σχέση μὲ τὰ ἱστορικά, κοινωνικά, πολιτιστικά καὶ πνευματικά συμφραζόμενα στὰ ὁποῖα ἔζησε καὶ ἔδρασε καὶ νὰ ἀποτιμήσουμε συνολικὰ τὴ συμβολή του στὰ πνευματικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς μελέτης μας καὶ ταυτόχρονα τὸ ζητούμενό της. Ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ πηγὴ πληροφόρησής μας γιὰ τὴν πνευματικὴ δράση του καὶ παράλληλα, ἡ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐρμηνεία του συνιστᾷ τὸ κατεξοχὴν ἐρευνητικὸ προϊόν τῆς μελέτης μας.

Ἡ προσπάθειά μας νὰ διερευνήσουμε καὶ νὰ μελετήσουμε τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο ἑνὸς προσώπου σὲ σχέση μὲ τὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς του, δηλαδὴ τὸ πρόσωπο στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, στοχεύει νὰ ἀποτελέσει συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παιδείας τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας²⁷ καὶ εἰδικότερα τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης μετὰ τὴν Ἀλωσὴ²⁸.

Ἡ δόμηση τῆς διατριβῆς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ στόχευση ἐπιτελεῖ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα μέρη τὰ ὁποῖα συναπαρτίζονται ἀπὸ ἐπὶ μέρους κεφάλαια.

Τὰ δύο κεφάλαια τοῦ πρώτου μέρους εἶναι εἰσαγωγικά. Ἐπιχειρεῖται σ’ αὐτὰ μιὰ εἰσαγωγή στὴ βιογράφηση τοῦ λογίου ποὺ ἀκολουθεῖ στὴ συνέχεια. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀποτελεῖ μιὰ εἰσαγωγή στὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου ποὺ εἶναι καὶ ἡ βασικὴ πηγὴ βιογράφησης του, ἡ ὁποία συμπληρώνεται ἀπὸ ἄλλες σύγχρονές του πηγές ποὺ καταγράφονται στὸ τέλος του. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο εἶναι μιὰ συνοπτικὴ εἰσαγωγή

27. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ D. Nicol, *The End of the Byzantine Empire*, London 1979. Γιὰ τὴν παιδεία τῶν Παλαιολογείων χρόνων βλ. St. Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ Ἀναγέννηση*. Ἑλληνικὴ μετάφραση Λ. Καμπερίδης, Ἀθήνα 2005², N. G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, σσ. 292-344, C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth Centuries (1204 – ca 1310)*. [Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus], Nicosia 1982 καὶ I. Sevcenko, "Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων", C. Mango (Ἐπιμέλεια), *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*. Ἑλληνικὴ μετάφραση Ὁ. Καλογήρου. Ἐπιμέλεια, Γ. Μωυσεΐδου, Ἀθήνα 2006, σσ. 380-391.

28. Γιὰ τὴν παιδεία στὴν Κρήτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας ὑπολείπονται πολλὰ γιὰ μιὰ ικανοποιητικὴ μελέτη της. Τὸ δρόμο ἔχει ἀνοίξει ἡ μελέτη τοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη (βλ. πρὶν ὑπόσημ. 3).

στην ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης κατά τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ συγγραφή καὶ ἡ πρόταξίς του στὸ πρῶτο μέρος τῆς διατριβῆς διευκολύνει τὴν βιογράφησιν τοῦ λογίου ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ τὴν ἔνταξίς του στὰ εὐρύτερα ἱστορικά καὶ κοινωνικά συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ βιογραφία τοῦ λογίου κωδικογράφου ἐκτείνεται στὸ δεύτερο μέρος. Στὰ τρία κεφάλαιά του παρουσιάζεται ἀντίστοιχα ὁ βίος τοῦ λογίου στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη καὶ ἡ διδακτικὴ ἐνασχόληση τοῦ λογίου ὡς διδασκάλου πρῶτα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ συνέχεια στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη, τόπο τοῦ ἀναγκαστικοῦ ἐκπατισμοῦ του μετὰ τὴν Ὑλωση.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου παρουσιάζεται στὸ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐκτενέστερο τρίτο μέρος. Προτάσσεται ἓνα κεφάλαιο στὸ ὁποῖο συνοπτικὰ ἐκτίθεται ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ πρωτότυπου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου, συνοδευόμενη ἀπὸ μιὰ πρώτη καταγραφή τῶν συμπερασμάτων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν μελέτη μας. Στὴ συνέχεια κατὰ γραμματολογικὰ εἴδη στὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια ἐπιχειρεῖται μιὰ φιλολογικὴ παρουσίασις τοῦ συνόλου τῶν κειμένων ποὺ ἔγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Γιὰ κάθε κείμενο παρουσιάζονται ἡ χειρόγραφη παράδοσίς του, οἱ ἐκδόσεις, ἡ χρονολόγησις τῆς συγγραφῆς του, τὸ περιεχόμενό του, ἡ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία του καὶ τὰ ἱστορικά, κοινωνικά καὶ πνευματικά συμφραζόμενα στὰ ὁποῖα ἐντάσσεται ἡ συγγραφή του. Στὴν πραγμάτευσίς μας προσπαθήσαμε νὰ ἀξιοποιήσουμε τὶς μεθόδους τῆς “παραδοσιακῆς” φιλολογίας. Ὅπως ἄλλωστε σχετικὰ πρόσφατα ἐπεσήμανε ἓνας σύγχρονος μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας «Εἶναι ξεκάθαρο στὸν καθένα ὅτι οἱ παραδοσιακὲς μέθοδοι τῆς κλασικῆς φιλολογίας, (στὶς ὁποῖες ἐννοῶ τὴν ὀρθὴ ἑρμηνεία καὶ κριτικὴ τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἐξαγωγή ἱστορικῆς πληροφόρησης ἀπ’ αὐτὸ) μποροῦν καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς βυζαντινολόγους. Ἐπιπλέον οἱ μέθοδοι αὐτὲς εἶναι μιὰ *conditio sine qua non* γιὰ κάθε σοβαρὴ ἐργασία στὸ κῶρο τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν»²⁹.

Στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο μέρος παρουσιάζεται τὸ κωδικογραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου, ἡ διερεύνησις τοῦ ὁποίου, παράλληλα μὲ τὸ συγγραφικὸ, κρίθηκε ὡς ἐπιβεβλημένη προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ στόχος τῆς. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐκτίθενται τὰ πορίσματα τῆς προγενέστερης ἔρευνας καὶ ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθήθηκε στὴν δική μας μελέτη. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος κωδίκων ποὺ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸν λόγιον στὸ σύνολό τους ἢ ἐν μέρει σὲ συνεργασία μὲ ἄλλους κωδικογράφους. Τὰ πορίσματά μας ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ κωδικογραφικοῦ ἔργου του καταγράφονται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο.

29. J. Ljubarskij, “How should a byzantine text be read?”, E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford*, [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 11], London 2003, σσ. 117-125, (σ. 117) (δική μας ἡ μετάφρασις τοῦ χωρίου).

Στα επιλεγόμενα, τέλος, που συμπληρώνουν τα τέσσερα μέρη της διατριβής εκτίθενται τα πορίσματα της έρευνάς μας για τόν λόγιο κωδικογράφο, τὸ ἔργο καὶ τὴν συμβολή του στὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς του, τὸ στόχο δηλαδὴ τῆς ἐρευνητικῆς μας προσπάθειας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΛΟΓΙΟΥ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Ι'. ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΛΟΓΙΟΥ ΒΑΣΙΚΗ ΠΗΓΗ ΒΙΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ

Ἄρκετὰ κείμενα ἀποδιδόμενα στὴ γραφίδα τοῦ λογίου Μιχαὴλ Ἀποστόλη παραδίδονται σ' ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων διεσπαρμένων σὲ πολλὲς συλλογὲς κωδίκων ποὺ θησαυρίζονται σὲ μιὰ πλειάδα βιβλιοθηκῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ παρανοήσεις καὶ παραδρομὲς τῶν κατὰ καιροὺς καταλογογράφων τῶν περιεχομένων τους —στοὺς παλαιότερους κυρίως καταλόγους χειρογράφων¹— στὸν λόγιο συγγραφέα προσεγράφησαν διάφορα κείμενα τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν δικά του. Ἡ σύγχυση ποὺ προέκυψε ἔκτοτε παρεισέφρυσε στὶς ἐργογραφίες τοῦ λογίου ποὺ συνέταξαν παλαιότεροι βιογράφοι τοῦ², ἀπὸ τὶς ὁποῖες παρασύρθηκαν καὶ νεώτεροι μελετητές³. Παρότι ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ διακριθοῦν τὰ γνήσια ἀπὸ τὰ ψευδεπίγραφα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη⁴, φαίνεται ὅτι ἡ παλαιότερη σύγχυση γιὰ τὸ ἔργο του συνεχίζει νὰ ὑφίσταται καὶ στὴν σύγχρονη βιβλιογραφία⁵.

---

1. Γιὰ τὶς πρώιμες μελέτες καὶ περιγραφὲς ἑλληνικῶν κωδίκων εὐρωπαϊκῶν συλλογῶν βλ. τὶς παρατηρήσεις τῆς P. Easterling, "Before Palaeography: Notes on Early Descriptions and Datings of Greek manuscripts", στὸ K. Treu (Hrg.), *Studia Codicologica*, Berlin 1977, σσ. 179-187 καὶ τῆς ἰδίας, "From Britain to Byzantium: the study of Greek manuscripts", στὸ R. Cormack - E. Jeffreys (eds.), *Through the looking Glass. Byzantium through british eyes. Papers from the twenty-ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, London, March 1995 [Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 7], Ashgate 2000, σσ. 107-120.

2. Κατάλογοι ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ συνετάγησαν ἀπὸ τοὺς: Chr. Böerner (Böernerus), *De doctis hominibus graecis litterarum graecarum in Italia instauratibus liber*, Lipsiae 1750, σσ. 157-163, Johannes Albertus Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, (curante G. G. Harles), τ. XI, Hamburgi 1808, σσ. 189-193, K. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821). Σύγγραμμα...*, Ἐν Ἀθῆναις ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά 1868, σσ. 70-74, Γ. Ἰ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου. Ἀθῆναι 1872, [Ἀνατύπωσις Α' ἐκδόσεως, ἐπιμέλεια - εἰσαγωγή - εὐρετήριον Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλου - Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι: 11], Ἀθῆναι 1972, σσ. 55-58, Γ. Κ. Ὑπερείδης, *Μιχαήλου Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, Ἐν Σμύρνῃ 1876, σσ. 23-37, E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σσ. LXVI-LXX.

3. Ὡπως I. Sevcenko, "The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals", *DOP* 15 (1961) 169-186, (σ. 182, ὑποσ. 68 ὅπου παραπομπὴ σὲ ἔργο ποὺ δὲν εἶναι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη).

4. Βλ. πρῶτα F. Masai, "Un περί οὐσίας faussetment attribué à Michel Apostolis", *Scriptorium* 1 (1946-1947) 162 καὶ περισσότερο X. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη", *ΕΕΒΣ* 30 (1960) 202-213.

5. Δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένος σφαλμάτων ὁ κατάλογος τῶν R. E. Sinkewicz - W. M. Hayes, *Manuscripts listings for the authored works of the Palaiologan period*, [Pontifical Institute of Medieval Studies. Greek Index project series 2], Toronto-Ontario 1989, (S.I.).

Στη δική μας έρευνα χρειάστηκε να αντιμετωπίσουμε και τὸ ζήτημα αὐτό. Τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνητικῆς μας προσπάθειας ἀπετέλεσαν τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν φιλολογικὴ μελέτη καὶ ἀξιοποίηση τῆς πηγῆς τοῦ συνόλου τῆς γραμματειακῆς παραγωγῆς τοῦ λογίου.

Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὑπαγορεύουν τὴν ἔνταξή του στὴν ἱστορία τῆς λόγιας κοσμικῆς γραμματείας τῶν Βυζαντινῶν (*“Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner”*)⁶. Κάποια κείμενά του ἢ τμήματα κειμένων τὸν φέρνουν τὸν σύγχρονο μελετητὴ ἐνώπιον μιᾶς ὄχι πρωτόγνωρης στὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων ὑπέρβασης τῶν ὁρίων μεταξὺ λόγιας κοσμικῆς καὶ θεολογικῆς γραμματείας τῶν Βυζαντινῶν (*“Theologische Literatur”*)⁷. Ἡ ἔκτασή τους ὅμως στὸ σύνολο τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς δὲν εἶναι ἀποτρεπτικὴ γιὰ τὸ χαρακτηρισμό του ὡς δόκιμου, παραγωγικοῦ λογίου συγγραφέα. Μὲ κριτήριο τὴν παραδοσιακὴ χρονολογικὴ διάκριση καὶ περιοδολόγηση τῆς λόγιας βυζαντινῆς γραμματείας, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης βεβαίως ἐντάσσεται στὴν *“τῶν Ἑλληνικῶν ἡ Παλαιολογεῖων χρόνων Φιλολογία”*⁸ ἢ στὴν *“τελευταία βυζαντινὴ περίοδο τῶν λεγομένων παλαιολογεῖων χρόνων”*⁹.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου μὲ κριτήριο τὰ γενετικὰ χαρακτηριστικά του, ἐνδείκνυται νὰ διακριθεῖ ἐπίσης σὲ *“πρωτότυπο”* καὶ *“ἐρανιστικό”*. Στὴν δεύτερη κατηγορία ἐντάσσεται ἓνα μόνο ἔργο του, ἡ συλλογὴ παροιμιῶν καὶ γνῶμῶν (ἀποφθεγμάτων) του, τὶς ὁποῖες κατέγραψε ἐρανιζόμενος ἀπὸ παλαιότερες γραπτὲς πηγές. Στὴν πρώτη κατηγορία ἐντάσσεται ὁ κυρίως ὄγκος τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς στὸν ὁποῖο περιλαμβάνεται περισσότερη πεζογραφία καὶ λιγότερη ποίηση. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολές, λόγους καὶ πραγματεῖες, προσευχές, ἐπιγράμματα καὶ μιὰ φιλολογικὴ μελέ-

6. Σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, [Byzantinisches Handbuch in Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft 5 Teil] München 1978. Γιὰ μιὰ ὑπέρβαση τῆς *“παραδοσιακῆς”* (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ K. Krumbacher) διάκρισης τῆς βυζαντινῆς γραμματείας / λογοτεχνίας σὲ λόγια, κοσμικὴ, θεολογικὴ καὶ δημώδη βλ. τὶς εἰσαγωγικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ A. Kazhdan, in collaboration with Lee F. Sherry - Chr. Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650-680)*. [The National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research Series: 2], Athens 1999, σσ. 1-16 καθὼς καὶ E. Trapp, *“Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis?”*, *DOP* 47 (1993) 115-129 καὶ πρὸ πρόσφατα J. O. Rosenquist, *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σσ. 265-271.

7. Βλ. H. - G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinische Reich*, München 1958, σσ. 770-771 (γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη) καὶ G. Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ μεταρρύθμιση*. Μετάφραση Πρωτοπρεσβύτερος Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005, σσ. 127-129.

8. Βλ. N. B. Τωμαδάκης, *Κλεῖς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἥτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1993⁴, σ. 3.

9. Βλ. Θ. Δειτοράκης, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα. Τόμος Α΄. Προβυζαντινοὶ καὶ πρωτοβυζαντινοὶ χρόνοι (περ. 150-527 μ.Χ.)*, Ἡράκλειο Κρήτης 1995, σ. 30, καὶ ἐπίσης J. O. Rosenquist, *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σ. 14.

τη ή όποία άπορρέει άπό την αντίστοιχη παραδοσιακή γραμματειακή παραγωγή τών Βυζαντινών στην περιοχή της θεωρίας της ρητορικής¹⁰.

Μέ κριτήριο την παραδοσιακή συμβατική, αλλά για λόγους μεθόδου χρηστική, διάκριση τών γραμματειακών είδών¹¹, τò πρωτότυπο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ 'Αποστόλη είναι δυνατόν νά διακριθεϊ χονδρικά σέ έπιστολογραφία, ρητορική και ποίηση (έπιγράμματα). Σέ γενικές γραμμές ή γραμματολογική ένταξη τών κειμένων του στοιχειοθετείται άπό τά πράγματα. 'Ωστόσο για μερικά άπ' αυτά ή ένταξη τους σέ μία άπό τις δύο παραδοσιακές κατηγορίες, έπιστολογραφία και ρητορική, δέν είναι εύκολη υπόθεση. Στη χειρόγραφη τους παράδοση κάποια άπό τά κείμενα του λόγιου έπιγράφονται ως "λόγοι". 'Από τò περιεχόμενό τους όμως και την άνίχνευση τών ιστορικών και βιογραφικών δεδομένων καθώς και τών σκοπιμοτήτων που υπαγόρευσαν την συγγραφή τους, συνάγεται ότι δέν έγράφησαν για νά έκφωνηθοῦν, όπως οί υπόλοιποι λόγοι του, αλλά περισσότερο για νά άποσταλοῦν και νά διαβαστοῦν άπό έναν ή περισσότερους αποδέκτες/άναγνώστες. 'Ομως ή έκτασή τους που αντίκειται στον κανόνα του μέτρου και της συντομίας της έπιστολής¹² αλλά και ή ίδια ή βούληση του συγγραφέα τους, όπως αυτή διακρίνεται στην χειρόγραφη παράδοση του έργου του, καθόσον δέν τά συμπεριέλαβε στην συλλογή τών έπιστολών του, την όποία, όπως θά διαπιστώσουμε, έπιμελήθηκε ό ίδιος, δέν έπιτρέπουν νά τά εκλάβουμε ως κείμενα έπιστολών. Συνιστοῦν περισσότερο μιá διακριτή κατηγορία κειμένων σέ έπιστολική μορφή, στην όποία δώσαμε τόν τίτλο "*Έπιστολιμαῖοι Λόγοι και Πραγματεῖες*"¹³. Τά κείμενα σέ έπιστολική μορφή έχουν μιá μακρά παρουσία στην ιστορία τών έλληνικών γραμμάτων που εκκινεί άπό την 'Αρχαιότητα¹⁴. Τόν όρο "έπιστολιμαῖος" χρησιμοποιεῖ και ό ίδιος ό συγγραφέας¹⁵.

10. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 138-159.

11. Για τά γραμματειακά είδη στη βυζαντινή γραμματεία βλ. H.-G. Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Μετάφραση Δ. Κούρτοβικ, 'Αθήνα 1992, σσ. 154-167. Για μιá σύγχρονη θεωρία για τά γραμματειακά είδη στη βυζαντινή γραμματεία, βλ. M. Mullet, "The Madness of Genre", *DOP* 46 (1992) 233-243 και για τά γραμματειακά είδη, A Littlewood, "Literature", J. Harris (ed.), *Palgrave advances in byzantine history*, London 2005, σσ. 133-146, (σσ. 142-146) και πιό πρόσφατα, J. O. Rosenquist, *Η Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σσ. 278-281.

12. Βλ. N. B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Έπιστολογραφία*, 'Εν 'Αθήναις 1968³ ['Ανατύπωση Θεσσαλονίκη 1993], σσ. 89-94 και H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Ι', σ. 330-331.

13. 'Ως "epistolary essays" τιτλοφορεῖ τά κείμενα της κατηγορίας αυτής ό G. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation, and notes by...* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae VIII] Washington D.C. 1977, σσ. XXII-XXIII.

14. Βλ. 'Ι. Συκουτρής, *Αρχαία Έπιστολογραφία*. Μετάφραση άπό τά γερμανικά Δ. 'Α. 'Ιακώβ, ['Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. 'Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη], 'Αθήνα 1988, σσ. 17-18 και 46-59.

15. 'Ως "Λόγος έπιστολιμαῖος ή περί δικαιοσύνης" έπιγράφεται τò κείμενο "Πρός την 'Αρχήν τών 'Ενετών", βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 136. Βλ. έπίσης, N. B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Έπιστολογραφία*, σ. 33.

Μετὰ τὶς ἀναγκαῖες αὐτὲς εἰσαγωγικὰς, γραμματολογικὰς ἀποσαφηνίσεις, οἱ ὁποῖες ἐνδείκνυνται καὶ γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους ἐπιβεβλημένους καὶ ἀπ' τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ δομημένη φιλολογικὴ πραγμάτευση τοῦ συνόλου τοῦ ἐκτενοῦς συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου, καταλήγουμε στὴν ἀκόλουθη γραμματολογικὴ διάκριση καὶ ἔνταξη:

Ι'. - Ἐπιστολὲς (συλλογὴ 123 ἐπιστολῶν).

ΙΙ'. - Λόγοι:

α) Προσφώνηματα:

- 1) "Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον"¹⁶.
- 2) "Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνο Παλαιολόγον"
- 3) "Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα".

β) Μονωδίες - Ἐπιτάφιοι:

- 1) "Μονωδία εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην".
- 2) "Μονωδία εἰς Καλοτάρην".
- 3) "Ἐπικήδειος εἰς Γαληνόν".
- 4) "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα".
- 5) "Εὐχαριστεία πρὸς τοὺς κηδεύοντας τῶν Κρητῶν τοὺς ἀπογενομένους"¹⁷.

ΙΙΙ'. - Ἐπιστολιμαῖοι Λόγοι - Πραγματεῖες:

- α) "Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν".
- β) "Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ'".
- δ) "Λόγος Παινετικός".
- ε) "Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν".
- στ) "Πρὸς τὴν Ἀρχὴν τῶν Ἑνετῶν".
- ζ) "Πρὸς διισχυρισμένους".
- η) "Μενέξενος ἢ περὶ Τριάδος"¹⁸.
- θ) "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ".
- ι) "Κατὰ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη".

ΙV. Ἐπιγράμματα:

- 1) Ἱερὰ ἐπιγράμματα (συλλογὴ 133 ἐπιγραμμάτων).
- 2) "Ἐπιγράμματα εἰς Βησσαρίωνα" (2 ἐπιγράμματα).
- 3) "Στίχοι εἰς Βατραχομουχίαν".
- 4) Ἐπιγράμματα "εἰς τὸν Γεώργιον Ζεπὲν" καὶ "εἰς Σαββάτιον".

16. Γιὰ λόγους οἰκονομίας χώρου παραθέτουμε τοὺς συντετμημένους τίτλους τῶν κειμένων, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται καὶ στὴ συνέχεια. Οἱ πλήρεις τίτλοι τῶν κειμένων παρατίθενται στὰ ἐπόμενα κεφάλαια καὶ στὰ κεφάλαια τοῦ τρίτου μέρους τῆς διατριβῆς ὅπου καὶ ἡ φιλολογικὴ παρουσίασή τους.

17. Τὸ κείμενο αὐτὸ γιὰ λόγους μεθόδου καὶ μὲ βάση τὸ περιεχόμενό του, ἐντάχθηκε στὴν γραμματολογικὴ αὐτὴ κατηγορία.

18. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ κείμενο τοῦ λογίου ποὺ γράφτηκε σὲ διαλογικὴ μορφή.

VI. – “Ἐπιδιόρθωσις τρόπων ποιητικῶν” – “περὶ σχημάτων ποιητικῶν”.

V. – Προσευχές (τρεῖς σύντομες προσευχές).

VII. – “Συναγωγή Παροιμιῶν”.

Ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴ διατύπωση καὶ τὸ ὕφος τῶν κειμένων του, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν Βυζαντινῶν λογίων. Γράφει στὴ λόγια γλῶσσα (“*Hochsprache*”) καὶ σὲ ὑψηλὸν ὕφος (“*high style*”)¹⁹. Ὅπως δηλαδὴ γράφτηκε ὁ κυρίως ὄγκος τῆς λογίας βυζαντινῆς γραμματειακῆς παραγωγῆς²⁰. Ἡ “μίμηση” τῶν ἀνυπέρβλητων γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς λογίους κλασικῶν προτύπων καὶ ἡ κλασικὴ συγγραφικὴ παράδοση δεσπόζουν αἰσθητὰ σ’ ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενά του²¹. Αἰσθητὴ εἶναι ἡ ρητορικὴ ἐπιτήδευση καὶ συχνὲς οἱ παραπομπὲς σὲ ἀρχαῖα κείμενα μὲ συχνὲς παραθέσεις χωρίων καὶ ἀναφορὲς σὲ περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστὰ μυθολογικὰ *exempla* ἀκόμη καὶ σὲ ἐπιστολὰς ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν μιὰ καθημερινὴ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία. Ἐλλείπουν σχεδὸν τὰ παραθέματα καὶ οἱ παραπομπὲς σὲ κείμενα τῆς Βίβλου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐχει ὅμως ἐνδιαφέρον ὁ τρόπος πρόσληψης ἐκ μέρους τοῦ λογίου τῶν χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ συχνὰ παραθέτει (Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Θεόγνις, Τραγωδία, Κωμωδία, Ρητορικὴ, κ.ἄ.)²². Στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς γλώσσας καὶ τοῦ ὕφους του θὰ πρέπει νὰ καταγραφοῦν ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ δυικοῦ ἀριθμοῦ καὶ ἡ χρῆση ἅπας λεγομένων καὶ νεολογισμῶν, ποὺ ἐπισημαίνονται σὲ ὑποσημειώσεις καὶ ἀπὸ τὸν πρῶτο συστηματικὸ μελετητὴ καὶ ἐκδότῃ τοῦ ἔργου τοῦ H. Noiret.

Ὡς συγγραφέας, ὁ λόγιος ἐκφράζεται ἀκολουθώντας τὰ πρότυπα καὶ τὴ συγγραφικὴ παράδοση τῶν δοκίμων Βυζαντινῶν λογίων. Τὸ ἔργο του δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν σύγχρονή του κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ πραγματικότητα, ὥστε νὰ λειτουργεῖ ὡς “*Distorting Mirror*”²³ τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζεῖ καὶ δρᾷ

19. Βλ. I. Sevcenko, “Levels of Style in Byzantine prose”, *JÖB* 31/1 (1981) 289-312, (σ. 291).

20. Βλ. τὴν εἰδικὴ βασικὴ μελέτη τοῦ R. Browning, “The Language of Byzantine Literature”, S. Vryonis (ed.), *The Past in Medieval and Modern Greek Culture* [= *Byzantina* καὶ *Metabyzantina* 1] Malibu, California, 1978, σσ. 103-133, A Littlewood, “Literature”, σσ. 134-136 καὶ πρὸ πρόσφατα καὶ J. O. Rosenquist, *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σσ. 282-285.

21. Βλ. τὴν εἰδικὴ βασικὴ μελέτη τοῦ H. Hunger, “On the imitation (Mimesis) of Antiquity in Byzantine Literature”, *DOP* 23 (1970) 17-38 καθὼς καὶ τὶς εἰδικὲς μελέτες στὸν τόμο, M. E. Mullet – R. Scott (eds), *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, [Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham] 1981 καὶ πρὸ πρόσφατα A. Littlewood, “Literature”, σσ. 136-142, καὶ J. O. Rosenquist, *Ἡ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σσ. 271-276.

22. Ἐνα μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο μᾶς προσφέρει ὁ Δ. Ἀ. Χρηστίδης, *Παραθεμάτων παρανοήσεις καὶ κατανοήσεις*, Θεσσαλονίκη 1996.

23. Χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο τοῦ ὁμότιμης μελέτης τοῦ C. Mango, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror. Inaugural Lecture. University of Oxford May 1974, Oxford 1975*. [Ἀνατύπωση C.

πνευματικά ό ίδιος. Θα διαπιστώσουμε ότι ή συγγραφική άφειτρία και έπικοινωνιακή λειτουργία πολλών από τὰ κείμενά του έντοπίζονται και τόν έκκινούν από καθημερινές έπικοινωνιακές ανάγκες. Μιά ένδοσκόπηση τής συγγραφικής του παραγωγής ως συνόλου άναδεικνύει δίπλα στα ίσχυρά ρεύματα τής βυζαντινής παράδοσης (προσφωνήματα, ιερὰ έπιγράμματα, έπιταφίους) και κάποιες έντονες έκφάνσεις συγγραφικής νεωτερικότητας και πρωτοτυπίας²⁴ (πραγματείες για τήν άποκατάσταση τής Έλληνικής Αυτοκρατορίας τών Βυζαντινών, διδασκαλία τής έλληνικής ως ξένης γλώσσας, ύπεροχή τών Άνατολικών έναντι τών Δυτικών φιλοσόφων και θεολόγων). Δέν παύει λοιπόν νά άποτελεϊ μιάν άξιόλογη πηγή πληροφόρησης για τήν κοινωνία και παιδεία τών χρόνων πριν τήν Άλωση και τών τριών δεκαετιών που άκολουθούν, μετά τὸ όρόσημο αυτό, στην ίστορία του έλληνικού πολιτισμού²⁵. Ό ίδιος ό Μιχαήλ Άποστόλης έχουμε ένδείξεις ότι είχε έπίγνωση τής άξίας του συγγραφικού έργου του²⁶ καθώς φαίνεται ότι τὰ κείμενά του τὰ έγραψε με έμφανή ένίοτε λογοτεχνική πρόθεση. Για τὸ λόγο αυτό μερίμνησε για τήν συγκέντρωση και τήν διαφύλαξή τους.

Ός σύνολο τὰ γραπτά του λογίου κωδικογράφου ανταποκρίνονται στην περιγραφή που καταγράφηκε σχετικά πρόσφατα για τὸ σύνολο τής βυζαντινής γραμματείας. Δεν διαθέτουμε έπαρκείς για αυτά έκδόσεις και στις υπάρχουσες δέν έχει άξιοποιηθῇ τὸ σύνολο τής χειρόγραφης παράδοσης· οί άκριβείς χρονολογήσεις τής συγγραφής τους δέν είναι πάντοτε έφικτές και έλλείπουν πλήρεις έρμηνευτικές προσεγγίσεις²⁷.

Παρότι ή έρμηνευτική προσέγγισή του δέν είναι άπρόσκοπη, τὸ συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Άποστόλη άποτελεϊ τή βασικότερη αλλά και τή σημαντικότερη πηγή πληροφόρησής μας για τήν άνίχνευση και τή σκιαγράφηση του βίου και τής πνευματικής δράσης του. Η συλλογή τών έπιστολών του, οί λόγοι του, τὰ κείμενά του σε έπιστολική μορφή, τὰ έπιγράμματα, καθώς και άλλα, μικρότερα σε έκταση πεζὰ κείμενά του, μας παρέχουν μιάν πληθώρα σημαντικών είδήσεων για ένα εύρύτατο φάσμα θεμάτων του βίου αλλά και τής έποχής του.

Mango, *Byzantium and its Image. History of the Byzantine Empire and its Heritage*, London 1984, (I)]. Βλ. επίσης, H.-G. Beck, 'Η Βυζαντινή Χιλιετία, σσ. 168-186 και πιο πρόσφατα A. Littlewood, "Literature", σ. 137.

24. Για τήν πρωτοτυπία στην βυζαντινή γραμματεία βλ. τις ειδικές μελέτες στον τόμο A. R. Littlewood (ed.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music. A Collection of Essays*, Oxford 1995 (σσ. 1-98, όπου ειδικές μελέτες για τὰ γραμματειακά είδη τής βυζαντινής γραμματειακής παραγωγής).

25. Βλ. τήν παλαιά σχετική μελέτη του Δ. Ά. Ζακυθινού, "Η Άλωση τής Κωνσταντινουπόλεως και αί τύχαι του Νεωτέρου Έλληνισμού", *Νέα Έστία* 53 (1953) 815-819 [Άνατύπωση] Δ. Ά. Ζακυθινός, *Η Άλωση τής Κωνσταντινουπόλεως*, σσ. 6-19.

26. Για τήν λογοτεχνική βούληση τών Βυζαντινών βλ. H. - G. Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, σσ. 151-152.

27. Βλ. A. Littlewood, "Literature", σ. 132.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γράφηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὠριμότητός του μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453). Δύο μόνο λόγοι του σχετίζονται μὲ τὴν δράση του στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν περίοδο τῶν τελευταίων χρόνων πρὶν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση καὶ ἀξιοποίηση τῶν κειμένων τοῦ λογίου, ἰδιαίτερα τῶν ἐπιστολῶν, ποὺ γράφθηκαν στὴν Κρήτη, δυσχεραίνεται περαιτέρω ἀπὸ τὴν μὴ διάσωση τῶν ἐπιστολῶν τῶν προσώπων μὲ τὰ ὁποῖα ἀλληλογραφεῖ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Κρήτης. Ἐπιπρόσθετα ἡ ἔρευνα στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας γιὰ τὸ 15ο αἰῶνα δὲν ἔχει προχωρήσει ἀρκετά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι διαθέσιμες πληροφορίες γιὰ ἀρκετὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς του.

Συμπληρωματικὰ πρὸς τὴν πληθώρα τῶν εἰδήσεων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ λογίου μπορούμε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ κάνουμε χρῆση καὶ ἄλλων συγχρόνων του γραπτῶν πηγῶν.

- Στὴν περίοδο τῆς νεότητάς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν Κωνσταντινούπολη, πρὶν τὴν Ἀλωση, κάνει ἀναφορὰ σὲ δύο χωρία τοῦ ὁ σύγχρονος Ἰταλὸς ποιητῆς Umberto Puscilo στὸ ἱστορικὸ περιεχομένου στιχούργημά του μὲ τίτλο *“Constantinopolis”*²⁸.

Γιὰ τὴν μετὰ τὴν Ἀλωση δράση τοῦ λογίου, πολὺ σημαντικὲς πληροφορίες παρέχουν οἱ ἑπτὰ σωζόμενες ἐπιστολὲς ποὺ τοῦ ἀπύθυνε ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων²⁹. Στὴ χειρόγραφή τους παράδοση τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν παραδίδεται ὡς ἀποδέκτης, ἀλλὰ ἔχει ταυτισθεῖ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους³⁰. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία, στὴν ὁποία ἀναγράφεται ὡς ἡμερομηνία γραφῆς καὶ ἀποστολῆς τῆς ἡ 12.5.1462, δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν. Ἀποτελοῦν ἀπαντήσεις ἐπιστολῶν ποὺ ἔλαβε ὁ καρδινάλιος ἀπὸ τὸν λόγιο, οἱ ὁποῖες, ἐκτὸς ἀπὸ μία, τὴν L. 12, δὲν συμπεριελήφθησαν στὴν προσωπικὴ συλλογὴ ἐπιστολῶν του καὶ δὲν διασώθηκαν. Οἱ ἑξὶ αὐτὲς ἐπιστολὲς θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ὡς ἑξῆς: στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν Ἀλωση (αρ. 30, 31, 32, 33) καὶ πρὶν τὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 49, ποὺ χρονολογεῖται πρὸ τῆς 12.5.1462, οἱ ὑπόλοιπες δύο (αρ. 34-35).

Ἡ ἀρχεὶακὴ ἔρευνα στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, ὅπου διασώθηκε ἕνας μεγάλος ὄγκος διοικητικῶν καὶ νοταριακῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὴν βενετοκρατούμενη

28. Τὸ κείμενο αὐτὸ μᾶς εἶναι ἀκόμη προσιτὸ στὴν παλαιὰ ἔκδοση τοῦ H. Elissen, *Analekten der Mittel und neugriechischen Literatur*, Leipzig 1857 (τ. III β', σσ. 1-83). Γιὰ τὸν ποιητὴ A. Petrusi, *La caduta di Constantinopoli. L'eco nel modo*, Milano 1976, τ. I', σσ. 198-199.

29. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν L. Möhler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*. (Band I-III), Paderborn 1923-1942, (Band III Aus Bessarions Gelehrtenkreis, σσ. 478-484, 511-513), (αρ. 30-35 καὶ 49).

30. Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἤδη ἐκδότῃ τῆς πρώτης ἀπ' αὐτὲς Σπ. Π. Λάμπρο, “Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος”, *NE* 6 (1903) 393-398, (σσ. 395-396), ταύτιση ποὺ ἔγινε ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸν ἐπόμενον ἐκδότῃ L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 478-484 καὶ 511-513.

Κρήτη, έχει προσφέρει πολλά για την γνώση της ιστορίας και του πολιτισμού της κατά την περίοδο αυτήν (1211-1669)³¹. Σημαντική υπήρξε και ή μέχρι τώρα έρευνητική συγκομιδή για το Μιχαήλ 'Αποστόλη του και δέν αποκλείεται ή μελλοντική έπισταμένη έρευνα νά προσφέρει περισσότερες πληροφορίες³².

Για τα ύστερα χρόνια του βίου του σύντομες είδησεις μās προσφέρει μιὰ έπιστολή του υίου του 'Αριστόβολου - 'Αρσενίου 'Αποστόλη³³ καθώς και ένα χωρίο από τα απομνημονεύματα του λογίου από την Περούτζια Φραγκίσκου Maturanzio³⁴.

Και ή μελέτη του έκτεταμένου κωδικογραφικού έργου του λογίου έχει νά προσφέρει άρκετά στοιχεία τα όποια τεκμηριώνουν περαιτέρω τις πληροφορίες που διαθέτουμε γι' αυτόν από τις γραπτές πηγές³⁵.

Η παλαιότερη φιλολογική, ιστορική και άρχαιακή έρευνα έχει ήδη προσφέρει πολλά για την διαφώτιση άρκετών από τις πτυχές της ιστορίας της κοινωνίας και του πολιτισμού της Κρήτης κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας και ειδικότερα για το β' μισό του 15ου αιώνα που μās ενδιαφέρει στην παρούσα μελέτη. Τα στοιχεία αυτά άμεσα ή έμμεσα αξιοποιούνται για την βιογράφιση του Μιχαήλ 'Αποστόλη και την ένταξή του στο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον στο όποιο έζησε³⁶.

31. Για τη σημασία των Βενετικών 'Αρχείων ως πηγής για την μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1204-1669) αλλά και των βενετοκρατούμενων έλληνικών χωρών βλ. τις έπισημάνσεις των: Σπ. Μ. Θεοτόκη, *Είσαγωγή εις την έρευναν των μνημείων της ιστορίας του Έλληνισμού και ιδία της Κρήτης εν τῷ Κρατικῷ 'Αρχείῳ Βενετίας*, 'Εν Κερκύρα 1926, F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial venitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959, σσ. 8-19, Ν. Μ. Παναγιωτάκης, "Έρευναι εν Βενετίᾳ", *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 45-119 και Μ. F. Tiepolo, "Le Fonti documentarie di Candia nell Archivio di Stato di Venezia", G. Ortali, *Venezia e Creta*, σσ. 43-71.

32. Έγγραφα σχετιζόμενα με το Μιχαήλ 'Αποστόλη στο Κρατικό 'Αρχείο της Βενετίας ένετόπισαν στις έρευνές τους οι Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 267-272, Α. F. van Gemert, "Ο Μιχαήλ 'Αποστόλης ως διδάσκαλος των έλληνικών", σσ. 144-145 και J. Aalberts, "Νέα στοιχεία", σ. 158.

33. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', 340-342. Ένα σημείωμα στον κώδικα Vindob. Philosoph. gr. 128 σχετιζόμενο με το θάνατο του 'Αριστοβούλου-'Αρσενίου 'Αποστόλη (1535), παρέχει κάποιες είδησεις σχετικές με την οικογένεια του λογίου. Έκδόθηκε από τον E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. CLXXII.

34. 'Από παλαιότερη έκδοση το χωρίο παρατίθεται και σχολιάζεται από το Ph. Hoffmann", *La collection de manuscrits grecs de Francesco Maturanzio, étudit Pérugin, (ca. 1443-1518)*, *MEFRM* 95 (1983) 89-147, (σσ. 92-93).

35. 'Από το μεγάλο αριθμό κωδίκων που άντέγραψε ό λόγιος κωδικογράφος μόνο δύο χρονολογούνται από τον ίδιο στο κωδικογραφικό σημείωμά του στο όποιο γενικά δέν αναφέρεται ή χρονολογία της άντιγραφής του κάθε κώδικα. Βλ. M. Vogel - V. Garthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, [Ανατύπωση Hildesheim 1966] σ. 305. 'Από την χρονολόγηση του πρώτου από τους κώδικες κατέστη έφικτή ή χρονολόγηση ενός ταξιδιού του Μιχαήλ 'Αποστόλη στην Κωνσταντινούπολη μετά την "Άλωση.

36. Βλ. Μ. Ι. Manoussakas, "Cultura e letteratura greca nella Creta Veneziana", στο G. Ortali, *Venezia e Creta*, σσ. 443-458 και Θ. Δετοράκης, "Βυζαντινή και βενετοκρατούμενη Κρήτη" σσ. 198-204.

II. Η ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ¹

Σύμφωνα με τὸν ἄγνωστο ποιητὴ τοῦ “*Ἀνακαλήματος τῆς Κωνσταντινούπολης*”², τοῦ πιὸ γνωστοῦ ἀπὸ τοὺς δημῳδοὺς ἔμμετρος θρήνους γιὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (29.5.1453)³, ὁ τελευταῖος θρυλικὸς Βυζαντινὸς Αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος (1404–1453)⁴ στὴν ὕστατη μάχη πάνω στὶς ἐπάλξεις τῶν τειχῶν τῆς “*βασιλίδος τῶν πόλεων*”, ὅταν πλέον ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ

1. Στὴν ἱστοριογραφία τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1211–1669) εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία μιᾶς εἰδικῆς συνθετικῆς μελέτης γιὰ τὴν περίοδο τῶν δεκαετιῶν μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453) ἕως τὰ τέλη τοῦ ΙΕ΄ αἰ., κατὰ τὸ πρότυπο τῶν εἰδικῶν μελετῶν ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ ἄλλες περιόδους τῆς Κρητικῆς ἱστορίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (π.χ. 13ος αἰ., β΄ μισὸ ΙΣΤ΄ αἰ.). Γενικὰ ἀπὸ τὴν διερεύνηση τῆς παλαιότερης καὶ νεώτερης βιβλιογραφίας γιὰ τὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη διαπιστώνεται ἓνα εὐδιάκριτο κενό: εἶναι συγκριτικὰ μειωμένος ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδικῶν μελετῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα σὲ σχέση μετὰ τὸν ὄγκο τῶν μελετῶν ποὺ καλύπτουν θέματα τῆς πρώιμης περιόδου τῆς βενετοκρατίας (1211–1400) ἀλλὰ καὶ τῆς ὕστερης (1500–1669). Στὴν διαπίστωση αὐτὴν ὀδηγούμεστε ἀξιοποιώντας τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχουν παλαιότερες καὶ νεώτερες ἐπισκοπήσεις τῶν “*περὶ τὴν βενετοκρατούμενην Κρήτην ἐρευνῶν*”: Μ. Ἰ. Μανούσας, “Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατούμενην Κρήτην ἐρευνῶν”, *ΚΧ* 11 (1971) 245–308, Θ. Δετοράκης, “Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς ἱστορίας. Συμβολὴ πρώτη”, *Παλίψηστον*, 3 (1986) 189–215, τοῦ ἴδιου “Βυζαντινὴ καὶ Βενετοκρατούμενη Κρήτη (330–1669). Ἡ κατάστασις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας”, σὲ *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Ἐλούντα 1–6 Ὀκτωβρίου 2001. Κεντρικὲς εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σσ. 193–204, (σσ. 198–204 γιὰ τὴ Βενετοκρατία). Τὸ συνοπτικὸ αὐτὸ ἱστορικὸ περίγραμμα δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἑλλειψη μιᾶς εἰδικῆς συνθετικῆς μελέτης. Ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη καταγραφὴ τῶν πορισμάτων τῶν ἐπιμέρους μελετῶν μετὰ στόχο τὴν εἰσαγωγικὴ ἐνημέρωση γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε καὶ ἔδρασε πνευματικὰ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη τὴν περίοδο αὐτὴν (1453–1478), θέμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας. Γενικότερες μελέτες οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει βλ. στὴ συνέχεια ὑποσ. 10.

2. Βασικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου παραμένει αὐτὴ τοῦ Ἐ. Κριαρᾶ, *Τὸ Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης, κρητικὴ ἔκδοσις μετὰ εἰσαγωγὴν σχόλια καὶ γλωσσάριο*, Θεσσαλονίκη 1956¹ (1966²). Κυπριακὸ θεωροῦσε τὸ ποίημα ὁ ἐκδότης. Τὴν κρητικὴν προέλευση τοῦ ὑποστήριξε ἀρχικὰ G. Morgan, “Cretan Poetry: sources and inspiration”, *ΚΧ* 14 (1960) 7–68, 203–270, 379–434, (σ. 399) καὶ στὴ συνέχεια ὁ Στ. Ἀλεξίου, “Κρητικὰ σύμμικτα”, *Ἑλληνικά* 22 (1969) 441–447. Βλ. καὶ A. van Gemert, A. Stamoulis, D. Stijfhoorn S. Alting, *Ὁδηγὸς ἔργων τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας (1370–1690)*, Ἡράκλειο Κρήτης 2002, σ. 45.

3. Γιὰ τοὺς θρήνους βλ. H.–G. Beck, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Δημῳδοῦς Λογοτεχνίας*, Μετάφρασις Ν. Eideneier, Ἀθήνα 2007³, σσ. 259–262.

4. Γιὰ αὐτὸν βλ. τὴν εἰδικὴ μονογραφία τοῦ D. M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaeologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge 1992.

καταλαμβάνουν τὴν πόλιν⁵, ἀπευθύνεται στοὺς γενναίους Κρητες συμπολεμιστές του, ἡ συμμετοχὴ τῶν ὁποίων στὸν ὕστατο ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνα μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ σύγχρονες ἱστορικὲς πηγές⁶.

«Ἐσεῖς, παιδιά μου, φεύγετε, πᾶτε νὰ γλυτωθεῖτε
κι ἐμέναν ποὺ μάφήνετε τὸν κακομοιρασμένο;
Ἀφήνετέ με στὰ σκυλιὰ κι εἰς τοῦ θεριοῦ τὸ στόμα.
Κόψετε τὸ κεφάλιν μου, χριστιανοὶ Ρωμαῖοι
ἐπάρετέ το, Κρητικοί, βαστάτε το σπὴν Κρήτην
νὰ τὸ ἴδουν οἱ Κρητικοὶ νὰ καρδιοπονέσουν,
νὰ δείρουν τὰ στήθη τους, νὰ χύσουν μαῦρα δάκρυα»⁷.

Τὸ πόσο πράγματι “καρδιοπόνεσαν” οἱ Κρητες στὸ ἄγγελμα τῆς Ἀλώσης τῆς Πόλης ἀποτυπώθηκε γλαφυρὰ σπὴν ἐνθύμηση ποὺ κάποιος, ἐνδεχομένως ἀνώνυμος μοναχός, στὸ πρῶτο φύλλο ἐνὸς χειρογράφου ποὺ ἀνῆκε σπὴν γνωστῇ πλησιόχωρῃ στὸ Χάνδακα μονῇ Ἀγκαράνθου (κωδ. British Museum Additional manuscript 34060):

«Ἐτι(ει) ,αυηγ’, Ἰουνί(ου) κθ’ ἡμέρας τη, ἦλθαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν
καράβια τρία κρητικά, τοῦ σγούρου, τοῦ ὑαληνᾶ, καὶ τοῦ φιλομάτου· λέγοντες ὅτι
εἰς τὴν κθ’ τοῦ μαΐου μηνός, τῆς ἀγίας Θεοδοσίας ἡμέρα τρίτη, ὥρα γ’ τῆς ἡμέρας,
ἐσέβησαν οἱ ἀγαρνηνοὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ φωσάτον τοῦ τούρκου
τζαλαπῇ μεμετ, καὶ εἶπον ὅτι ἐπέκτειναν τὸν βασιλέα τὸν κυρ Κωνσταντῖνον τὸν
δράσασιν καὶ Παλαιολόγον. Καὶ ἐγένετο οὖν μεγάλη θλίψις καὶ πολλὴς κλαυθμός
εἰς τὴν κρήτην διὰ τὸ θληβερὸν μήνυμα ὅπερ ἦλθε, ὅτι χεῖρον τούτου οὐ γέγονεν
οὔτε γεννήσεται. καὶ κ(ύριος) ὁ θε(ὸς) ἐλεήσει ἡμᾶς, καὶ λυτρώσεται ἡμᾶς
τῆς φοβεράς αὐτοῦ ἀπειλῆς»⁸.

Ἀπὸ τὴν ἀλωθεῖσα πρωτεύουσα τοῦ πάλαι ποτὲ κραταιοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους σπὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη κατέφυγαν πολλοὶ πρόσφυγες⁹ συναποκομίζοντας τὶς

5. Βλ. τὴν ἐξιστόρησι τοῦ S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965, σσ. 133-143.

6. Βλ. S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, σσ. 140, 160-161 καὶ M. I. Manoussacas, “Les derniers défenseurs Crétois de Constantinople d’après les documents venitiens”, στὸ *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1958. Herausgegeben von F. Dölger und H. G. Beck*, München 1960, σσ. 331-340.

7. Ἐ. Κριαρᾶς, *Τὸ Ἀνακάλυμμα τῆς Κωνσταντινούπολης*², σ. 32.

8. Τὴν ἐνθύμηση δημοσίευσε καὶ σχολίασε ὁ R. Browning, “A Note on the Capture of Constantinople in 1453”, *Byzantion* 22 (1952) 379-387.

9. Βλ. τὶς μελέτες τοῦ Κ. Μέρτζιου, “Περὶ Παλαιολόγων καὶ ἄλλων εὐγενῶν Κωνσταντινουπολιτῶν”, στὸ *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθῆναι 1953 σσ. 355-372 καὶ “Περὶ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διαφυγόντων τὸ 1453 Παλαιολόγων καὶ ἀποβιβασθέντων εἰς Κρήτην”, στὸ *Actes du XIIe Congrès International d’Études Byzantines, Ochride 10-16 Septembre 1961*, τ. II¹ σσ. 171-176.

μνήμες της χαμένης Αυτοκρατορίας των Ρωμαίων. Ἡ εύρισκόμενη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Δ΄ Σταυροφορίας ὑπὸ βενετικὴ κυριαρχία Κρήτη (1211)¹⁰, ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνα ἕνας προσφιλὴς καὶ ἀσφαλὴς τόπος καταφυγῆς γιὰ τοὺς διωκόμενους ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ προέλαση Βυζαντινούς¹¹. Τὸ κύμα τῶν προσφύγων στὴν Κρήτη μέχρι τὰ τέλη τῆς ἑκτῆς δεκαετίας τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα ἐπρόκειτο νὰ αὐξηθεῖ αἰσθητὰ ὡς συνέπεια τῆς σταδιακῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης καὶ τῶν τελευταίων ἐλευθέρων ἢ φραγκοκρατούμενων τμημάτων¹² τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας.

Ἡ ἔλευση τῶν Βυζαντινῶν προσφύγων μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ἥττας, τὴ μνήμη τῆς κατακτημένης πατρίδας σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸν πόθο καὶ τὸ ὄραμα τῆς ἀνάκτησης καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῆς χαμένης βασιλείας τῶν Ρωμαίων, εὐλογο ἦταν νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ σφυρηλατήσῃ περαιτέρω τὶς βυζαντινοκρητικὲς πολιτισμικὲς σχέσεις οἱ ὁποῖες δὲν ἔπαυσαν νὰ ὑφίστανται καὶ νὰ ἐνισχύονται καθόλη τὴ διάρκεια τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669) σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου¹³.

10. Γιὰ τὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη δὲν διαθέτουμε μιὰ ἔγκυρη σύγχρονη ἱστορία. Ἡ περίοδος καλύπτεται ἱστοριογραφικὰ ἀπὸ τὸ παλαιὸ καὶ ἔγκυρο ἔργο τοῦ Στ. Ξανθοῦδίδου, *Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν. Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Καλλιτσουνάκη*, Athen 1939 καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὸ ἐπίσης παλαιὸ καὶ καταξιωμένο ἔργο τοῦ F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959. Ἐνημερωμένα μὲ τὰ πορίσματα τῆς πιὸ πρόσφατης ἔρευνας εἶναι τὰ περιεκτικὰ μελετήματα τῆς Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*. [Ἐκδοτικὴ φροντίδα: «Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη»], Κρήτη 1990 καὶ Χρ. Α. Μαλτέζου, «Τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο», στὸ D. Holton (ἐπιμέλεια), *Λογοτεχνία καὶ κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης*, Μετάφραση Ν. Δεληγιαννάκη, Ἡράκλειο 1997, σσ. 21-57.

11. Ἡ Κρήτη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνα, καθὼς οἱ Ὀθωμανοὶ σταδιακὰ καταλαμβάνουν καὶ τὶς τελευταῖες κτήσεις τῶν Βυζαντινῶν στὴ Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, καθίσταται προσφιλὴς τόπος καταφυγῆς γιὰ τοὺς βίαια ἐκπατρισμένους ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴν κατάκτηση πληθυσμούς. Βλ. Στ. Ἀλεξίου, «Πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη», στὸ *Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 307-312, P. Topping, «Armenian and Greek refugees in Crete and the Aegean World (XIV-XV centuries)», στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Ε΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἡράκλειο 1985, τ. Β΄ σσ. 364-374 καὶ Α. Ε. Vacalopoulos, «The flight of the inhabitants of Greece to the Aegean Islands, Crete and Mani during the turkish invasions (fourteenth and fifteenth Centuries)», στὸ A. Laiou-Thomadakis (ed.), *Charanis Studies. Essays in honor of Peter Charanis*, New Brunswick - New Jersey, σσ. 272-283 καὶ J. Harris, *Greek emigres in the West 1400-1520*, London 1995, σ. 24 (ὅπου ἡ Κρήτη ἀποτελεῖ σταθμὸ τῶν πρὸς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην διαφυγόντων Βυζαντινῶν). Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκάρη, «Ἡ διαχρονία τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας τῆς Κρήτης. Δρόμοι ἐπικοινωνίας στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς καὶ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (μέχρι τὸ 1821). Συνέχειες καὶ ἀσυνέχειες», στὸ *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Ἐλοῦντα 1-6 Ὀκτωβρίου 2001. Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σσ. 87-121, (σσ. 110-111).

12. Βλ. Ἀ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Α΄ Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1960¹, σσ. 275-309, S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, σσ. 160-180. D. Nicol, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου*, Μετάφραση Στ. Κομνηνός, Ἀθήνα 2005⁴, σσ. 616-640.

13. Βλ. τὶς εἰδικὲς μελέτες τῆς Chr. A. Maltezou, «Byzantine «Consuetudines» in Venetian Crete»,

Στους δύο πρώτους αιώνες και μέχρι την Άλωση (1453) επισημαίνεται μια διαρκής πολιτισμική επικοινωνία¹⁴ και στους δυο τελευταίους μέχρι το 1669 καταγράφεται μια γόνιμη πολιτισμική παράδοση¹⁵. Η βυζαντινή κληρονομιά στην βενετοκρατούμενη Κρήτη επρόκειτο να βρει ένα αρκετά πρόσφορο έδαφος. «Μετά την έν Βυζαντίη καταστροφήν», σύμφωνα με την διατύπωση στα τέλη του 19ου αιώνα του Διονυσίου Θεραπειού, βιογράφου του Άδαμαντίου Κοραή, «ἀπεδείχθη αὐτόχρονα Ἑλλάδος Ἑλλὰς καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔμπεδος ἀκρόπολις· περικλεεῖς λόγιοι, τρίβωνες καλλιτέχναι, μουσόληπτοι ἄοιδοί, θαυμαστοὶ ἥρωες ἐκείθεν ἔλκοντες τὸ γένος, προσήλθον τῆς δυστυχούσης Ἑλλάδος ἄρωγοὶ καὶ ἐπίκουροι»¹⁶. Η κρητολογική έρευνα με την παρέλευση ενός και πλέον αιώνα από την εποχή που διατυπώθηκε η άποψη αυτή έχει προχωρήσει αρκετά¹⁷. Τὰ πορίσματά τους από την διερεύνηση της ιστορίας, της κοινωνίας, τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς πιστοποιοῦν τὴν σημασία τῆς Κρήτης ὡς χώρου ὑποδοχῆς καὶ διάδοσης τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξία τῆς ἐντόπιας πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας της. Οἱ ἐπιδόσεις της ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστη ἐπικοινωνία μέσω τῆς Βενετίας με τὰ πολιτισμικὰ ρεύματα καὶ ἱστορικοκοινωνικὰ δρώμενα στὴ Δύση μέχρι τὸ 1669. «Ἡ Κρήτη δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἐπαρχία τοῦ βενετικοῦ Κράτους ἡ ὁποία γεύθηκε τὰ εὐεργετήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς μητρόπολης ἀλλὰ ἦταν συγχρόνως τὸ σταυροδρόμι ὅπου ἡ πλούσια σὲ ἀποθέματα βυζαντινὴ παράδοση εἶχε ἔλθει σὲ ἐπαφὴ με τὴν ἀναγεννώμενη Δύση καὶ εἶχε ἀφομοιώσει, ὥστε ἀπὸ μιὰ πολὺπλοκῃ ἐπεξεργασία τὰ πολιτισμικὰ δάνεια τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης» σημειώνει ἡ Χρ. Ἀ. Μαλιέζου¹⁸. Ἀποτέλεσμα

DOP 59 (1995) 269-280 καὶ "Byzantine legends in Venetian Crete", στὸ AETOS. *Studies in honor of Cyril Mango*, Stuttgart and Leipzig 1998, σσ. 233-242.

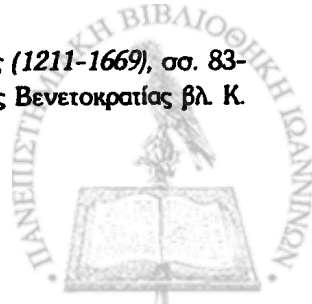
14. Βλ. D. Tsougarakis, "La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione Veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale", στὸ G. Ortalli, *Venetia e Creta*, σσ. 509-522 καὶ Χ. Γάσπαρης, "Στοιχεῖα ταυτότητας στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη 13ος-15ος αἰῶνας", στὸ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἐλoύντα 1-6 Ὀκτωβρίου, Ἡράκλειο 2004, τ. Β1, σσ. 197-211.

15. Βλ. τὶς μελέτες τοῦ Στ. Κακλαμάνη, "Ἡ χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδησέων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας", στὸ *Candia / Creta. Ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος 16ος-18ος αἰῶνας*, [Ἀρχεῖο χαρτογραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς] Ἀθήνα 2005, σσ. 13-69 καὶ "Συνείδηση καὶ ταυτότητα τῶν κοινοτήτων στὴ Βενετοκρατούμενη Κρήτη", *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* Ἐλoύντα 1-6 Ὀκτωβρίου 2001. *Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, Ἡράκλειο 2006, σσ. 47-71.

16. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου Θεραπειοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Ἐν Τεργέστη 1889 [Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1977] τ. Γ', σ. 18, παρατίθεται καὶ σχολιάζεται ἀπὸ τὸν Ν. Μ. Παναγιωτάκη, "Ἡ παιδεία κατὰ τὴν Βενετοκρατία", σ. 170.

17. Βλ. τὶς ἐπισκοπήσεις τῆς κρητολογικῆς ἔρευνας πρὶν ὑποσ. 1.

18. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλιέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*, σσ. 83-84. Γιά τὶς πολιτισμικὲς σχέσεις τῆς Κρήτης με τὴν Βενετία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας βλ. Κ.

Ήταν ή έκδήλωση στην βενετοκρατούμενη Κρήτη από τὸ 16ο καὶ μέχρι τὸ 1669 μιᾶς ἰδιαίτερης καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς στὶς εἰκαστικὲς τέχνες καὶ τὴν τέχνη τοῦ λόγου ή ὁποία παραλληλιζόμενη μετὰ τὴν ἀντίστοιχη καλλιτεχνική παραγωγή στὴν Δυτική Εὐρώπη καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἱταλική Χερσόνησο, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς ὡς “Κρητική Ἀναγέννηση”¹⁹. Σύμφωνα μετὰ τὴ θεώρηση αὐτὴν τὸ ρεῦμα τῆς Ἀναγέννησης φθάνει καὶ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη μετὰ ἀποτέλεσμα στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ νὰ γραφοῦν μερικὲς ἀξιόλογες σελίδες στὶς ὁποῖες δεσπόζουσα θέση κατέχουν τὰ ὀνόματα τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου²⁰ στὴν ζωγραφικὴ καὶ τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου²¹ στὴν τέχνη τοῦ λόγου.

Γιὰ τὸν ἐπόμενον μιστὸ αἰῶνα μετὰ τὴν Ἀλωση (1453) μέχρι καὶ τὸ β΄ βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1499-1503)²² ή καθημερινὴ ζωὴ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ὑφίσταται τὶς ἄμεσες ή ἔμμεσες συνέπειες τῆς μιᾶς διαρκοῦς ἐμπόλεμης κατάστασης στὸ Νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο καὶ ἀρκετῶν ἐσωτερικῶν ἀναταράξεων.

- Καθὼς ή ὀθωμανικὴ κυριαρχία σταθεροποιήθηκε στὴν Βαλκανικὴ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἐπεκτάθηκε στοὺς λαοὺς τῆς Νότιας Βαλκανικῆς²³, εἶναι ή σειρά τῶν τελευταίων τμημάτων τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ κάποιων φραγκοκρατούμενων καὶ βενετοκρατούμενων κήσεων στὸ Αἰγαῖο νὰ ὑποκύψουν στὴν ὀθωμανικὴ προέλαση²⁴. Θὰ ἐκδηλωθεῖ τότε ή πρώτη, κάπως ὑποτονικὴ ἀντίδρα-

Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σσ. 47-56, Μ. Georgopoulou, “Late medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage”, *The Art Bulletin* 77 (1995) 479-496 καὶ πὺ πρόσφατα τὸν τόμο G. Ortali, *Venetia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Iraklion - Chania, 30 Settembre - 5 Ottobre 1997 a cura di...*, Venezia 1998, ὅπου συγκεντρώνονται τὰ κείμενα τῶν ἀνακοινώσεων στὸ εἰδικὸ αὐτὸ συνέδριο. Βλ. ἐπίσης, τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ παρουσιάσει στὸ συνέδριο ὁ Ν. Παναγιωτάκης († 30.9.1997) μετὰ τίτλο “Βενετία καὶ Κρήτη” καὶ τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὸ *ANTI* τεῦχος 645, 10 Ὀκτωβρίου 1997, σσ. 44-48.

19. Πρωτοποριακὸ τὸ ἔργο τοῦ Α. Embiricos, *La Renaissance crétoise. XVIe et XVIIe siècles. I La littérature*, Paris 1960 καὶ *L' Ecole Crétoise. Dernière phase de la Peinture byzantine*, Paris 1967. Ἡ πὺ πρόσφατη θεώρηση εἶναι τοῦ D. Holton, “Ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννηση”, στὸ D. Holton *Λογοτεχνία καὶ κοινωνία στὴν Κρήτη τῆς Ἀναγέννησης*, σσ. 1-20. Βλ. ἐπίσης, Ν. Χατζηνικολάου, “Σκέψεις γιὰ τὴν Κρητικὴ Ἀναγέννηση”, στὸ *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, σσ. 777-812.

20. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Ἡ κρητικὴ περίοδος τῆς ζωῆς τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Ἀθήνα 1988. Γιὰ τὴν τέχνη τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης βλ. ἐπίσης τὴν συναγωγή τῶν εἰδικῶν μελετῶν τοῦ Μ. Chatzidakis, *Études sur la peinture postbyzantine*, London 1976.

21. Σταθμὸ στὴν αἰσθητικὴ θεώρηση, πρόσληψη καὶ καταξίωση τῆς ποίησης τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου ἀποτελεῖ τὸ δοκίμιο τοῦ Γ. Σεφέρη, “Ἐρωτόκριτος”, *Δοκίμες. Πρῶτος τόμος (1936-1947)*, Ἀθήνα 1984⁵ σσ. 269-319.

22. Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Οἱ βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χώρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου Τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)*, [Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ΔΩΔΩΝΗ: Παράρτημα Ἀρ. 4], Ἰωάννινα 1974.

23. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οἱ Βαλκανικοὶ λαοί. Ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση στὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση (14ος-19ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1991², σσ. 17-32.

24. Βλ. Ἀ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, σσ. 337-375.

ση τῶν Δυτικῶν δυνάμεων μὲ τὴν παρότρυνση καὶ καθοδήγησις τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν προάσπιση τῶν ὑπὸ χριστιανικὴν κυριαρχία κτίσεων. Οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ παπικοῦ στόλου (1457-1458) ὑπὸ τὸν καρδινάλιο Scarampi μόνο πρόσκαιρα ἀποτελέσματα ἐπρόκειτο νὰ ἔχουν²⁵. Ὁ κύκλος τῶν ὀθωμανικῶν κατακτήσεων στὸ Αἰγαῖο θὰ κλείσει προσωρινὰ μὲ τὴν αἵματηρὴ κατάληψη τῆς βενετοκρατούμενης Χαλκίδας (1470)²⁶. Παράλληλα μαίνεται στὸ Νοτιο-ανατολικὸ Αἰγαῖο ἡ διαρκὴς ναυτικὴ σύγκρουση τῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου μὲ τὸν ὀθωμανικὸ στόλο²⁷. Ἰδιαίτερη ἔξαψη γνωρίζει τὴν ἴδια περίοδο καὶ ἡ πειρατεία στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο μὲ τὴν ἀνοχὴ καὶ τὴν ὑποκίνηση τῶν Ὀθωμανῶν, ὥστε νὰ ἐπιβοηθηθοῦν τὰ στρατηγικὰ ἐπεκτατικὰ τοὺς σχέδια²⁸. Ἡ Κρήτη εὐρισκόμενη σὲ καίριο κομβικὸ σημεῖο τῶν ναυτικῶν δρόμων δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴν πληγεῖ²⁹.

Γιὰ τὴν Βενετία, μετὰ τὴν ραγδαία ἐπέκταση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἡ δεδομένη στρατηγικὴ σημασία τῆς Κρήτης ὡς ὑπερπόντιας κτίσεως της γιὰ τὴν περιφρούρηση τῶν γαιοστρατηγικῶν συμφερόντων της, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀπρόσκοπτη διακίνηση στοὺς ναυτικούς δρόμους καὶ τὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐνισχύθηκε περαιτέρω. Ἐχει λοιπὸν ζωτικὴ σημασία γι' αὐτὴν — ἰδιαίτερα μετὰ καὶ τὴν κατάληψη τῆς μέχρι τότε φραγκοκρατούμενης Κύπρου (1479) — ἡ λήψη κάθε ἀναγκαίου μέσου ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀσφάλεια τῆς σημαντικῆς αὐτῆς κτίσεως της ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ κίνδυνο³⁰.

25. Γιὰ τὴν ἀντίδραση τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας ἐν ὄψει τῆς ἄλωσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. W. Brandmüller, "Ἡ ἀντίδραση τῆς Ρώμης στὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως", στὸ Εὐ. Χρυσός, *Ἡ Ἀλωση τῆς Πόλης*, σσ. 167-190 καὶ πρὸ πρόσφατα Ν. Πολυχρονοπούλου Κλαδά, "Πάπας Πιὸς Β' καὶ ἡ κινητοποίηση τῆς Δύσεως κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν (1405-1464)", *Βυζαντικά* 23 (2003) 289-318 καὶ S. Ronchey, "Orthodoxy on Sale: the Last Byzantine, and the Lost Crusade", στὸ *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies London, 21-26 August 2006, Volume I Plenary papers*, Ashgate 2006, σσ. 316-342.

25. Ἀ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, σσ. 350-357.

26. Βλ. D. Nicol, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου*, σ. 617 καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, "Ἡ ἄλωση τῆς Χαλκίδος ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β' (τὸ ἔτος 1470), (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν Ἑλληνικὸν κώδικα 111)", *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 7 (1960) 156-161, O.-J. Smitt, "Der «tragische Untergang», Negrepontes im Spiegel italienischer Diplomaten berichte de Renaissance", στὸ K. Belke, E. Kislinger, A. Külzer, M. A. Stasinopoulou (Hg), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Wien-Köln-Weimar, σσ. 569-580 ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

27. Βλ. Ἐ. Ζαχαριάδου, "Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, (μὲ ἀφορμὴ τὰ πατριακά φηρμάνια τῶν ἐτῶν 1454-1522)", *Σύμμεικτα* 1 (1966) 184-230. Καθὼς καὶ τὶς εἰδικὲς μελέτες τοῦ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14ος-16ος αἰ.)*. *Συλλογὴ ἱστορικῶν μελετῶν*, Ρόδος 1991, σσ. 25-45.

29. Βλ. Ἀ. Ε. Βακαλόπουλος, "Ἡ πειρατικὴ ἀναρχία στὸ Αἰγαῖο μετὰ τὴν Ἀλωση", *ΗΩΣ* 76-85 (1964) 145-149.

30. Βλ. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1999, σσ. 381-407.

Είναι λοιπόν αναγκασμένη με βίαιο τρόπο να καταστείλει την επανάσταση που είναι γνωστή με το όνομα του βασικού υποκινητή της Σήφη Βλαστού (1453-1454) καθώς και την συνωμοτική κίνηση που εκδηλώθηκε λίγα χρόνια αργότερα (1460-1462). Και οι δύο επαναστατικές κινήσεις έλαβαν χώρα στα δυτικά διαμερίσματα του νησιού προκαλώντας αναστάτωση στην εσωτερική ζωή της βενετοκρατούμενης κτήσης μέχρι την βίαιη καταστολή τους από την βενετική διοίκηση. Ός αφορμή για την έκδήλωσή τους ήταν μάλλον η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας κατά την περίοδο αυτήν στην Κρήτη, γεγονός που πιστοποιείται και από την ενεργό ανάμειξη στα κινήματα ορθοδόξων ιερέων³¹.

Η θρησκευτική πολιτική της Καθολικής Εκκλησίας³² αλλά και της Βενετίας³³, που είχε ως στόχο την άμεση αναγκαστική επιβολή του όρου της Συνόδου της Φερράρας Φλωρεντίας (1430-1439)³⁴ για την Ένωση των Εκκλησιών προκάλεσε μιά πληθώρα προβλημάτων και διενέξεων εκτός από την θρησκευτική και στην κοινωνική, πολιτική³⁶ και πνευματική³⁷ ζωή της Κωνσταντινούπολης και των ορθοδόξων χωρών κατά τις δεκαετίες πριν και μετά την Άλωση. Τα προβλήματα όμως αυτά υπήρξαν έντο-

31. Βλ. Μ. Ί. Μανούσας, *Η έν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η συνωμοτική κίνηση του 1460-62*, Αθήναι 1960, του ίδιου, "Νέα έγγραφα (1454) περί της έν Κρήτη συνωμοσίας του Σήφη Βλαστού", *ΕΕΒΣ* 33 (1964) 227-239 και D. Jacoby, "Un agent Juif au service de Venise: David Mavrogonato de Candie", *Θησαυρίσματα* 9 (1972) 68-96.

32. Βλ. H. D. Saffrey, "Pie II et les prêtres uniates en Crète au XVe siècle", *Θησαυρίσματα* 16 (1978) 39-93.

33. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, "Οι ορθόδοξοι παπάδες επί Ένετοκρατίας και η χειροτονία αυτών", *ΚΧ* 13 (1959) 39-72, Μ. Ί. Μανούσας, "Μέτρα της Βενετίας κατά της έν Κρήτη επιρροής του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, κατ' ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1418-1419)", *ΕΕΒΣ* 30 (1960) 85-144 του ίδιου, "Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14ου-16ου αιώνα (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλτες Χάνδακος)", *ΔΙΕΕ* 15 (1961) 149-233, Ζ. Ν. Τσιρπανλής, "Νέα στοιχεία για την εκκλησιαστική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13-17 αι.) από ανέκδοτα βενετικά έγγραφα", *Έλληνικά* 20 (1967) 42-106 και Ν. Β. Τωμαδάκης, "Η θρησκευτική πολιτική της Ένετίας έναντι των ορθοδόξων Κρητών από του ΙΓ' έως του ΙΕ' αιώνα", *ΕΕΦΣΠΑ* 20 (1970) 21-38.

34. Βλ. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959, του ίδιου *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, Oxford 1964 και Άρ. Παπαδάκης - John Meyendorff, *Η Χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του Παπισμού. Η Έκκλησία από το 1071 ως το 1453*. Μετάφραση Στ. Εύθυμιάδη, Αθήνα 2003, σσ. 565-609 (όπου συμπερίληψη των πορισμάτων της νεώτερης έρευνας).

35. Βλ. Τ. Κιουσοπούλου, "Η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης ανάμεσα στους ένωτικούς και τους άνθενωτικούς τον 15ο αιώνα", *Μνήμων* 23 (2001) 25-36.

36. Βλ. Π. Γουναρίδης, "Πολιτικές διαστάσεις της Συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας", *Θησαυρίσματα* 31 (2001) 107-129.

37. Βλ. I. Sevcenko, "Intellectual repercussions of the Council of Florence", *Church History* 24 (1955) 291-323, και Ν. Β. Τωμαδάκης, Μανουήλ Β' ο Παλαιολόγος (†1425), οι λόγιοι των χρόνων αυτού και η ένωση των Έκκλησιών, *Παρνασσός* 2 (1966) 561-575 και Ε. Α. Ζαχαριάδου, "Τα λόγια και ο θάνατος του Λουκά Νοταρά", *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ί. Μανούσας*, [Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 1994, σσ. 135-146.

νότερα στις φραγκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες περιοχές³⁸, όπου η φιλενωτική προπαγάνδα λόγω της συνύπαρξης πληθυσμών προσκείμενων και στα δύο δόγματα³⁹ αλλά και της άνοχης των αρχών έβρισκε πρόσφορο έδαφος. Η βενετοκρατούμενη Κρήτη δέν απέτέλεσε εξαίρεση στον κανόνα⁴⁰. Έδω τα πράγματα επρόκειτο να λάβουν μιαν διαφορετική τροπή μετά και την άπροκάλυπτη παρέμβαση του καρδινάλιου Βησσαρίωνα υπέρ των φιλενωτικών⁴¹. Έτσι το θρησκευτικό ζήτημα έλαβε κοινωνικές προεκτάσεις μέ άμεσες προεκτάσεις στην καθημερινή ζωή της υπερπόντιας βενετικής κήτης.

Πέραν από την διαρκή έμπόλεμη κατάκτηση στην οποία διαβίωναν οί κάτοικοι της βενετοκρατούμενης Κρήτης στις δεκαετίες μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, την πειρατεία και τις έσωτερικές αναταράξεις που προκάλεσε η διαμάχη μεταξύ των φιλενωτικών και άνθενωτικών, η καθημερινή ζωή των κατοίκων την ίδια περίοδο δέχθηκε ισχυρά πλήγματα από τις άλληπάλληλες επιδημίες πανώλης που έκδηλώθηκαν. Σύγχρονες πηγές μνημονεύουν έκδήλωση της νόσου κατά τα έτη 1456-57, 1461, 1465 και 1480. Ο πληθυσμός άποδεκατίστηκε και η καθημερινή διαβίωση, όπως μαρτυρούν οί πηγές, έγινε επικίνδυνη και zoφερή⁴².

Παρά ταύτα η έμπορική δραστηριότητα στην βενετοκρατούμενη Κρήτη συνεχίζει να βρίσκεται σέ διαρκή ανάπτυξη από τον ΙΔ΄ αιώνα⁴³. Ο Χάνδακας εξελίσσεται ως τó

38. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, "Η εφαρμογή του Φλωρεντινού «όρου» στο έλληνικό Άρχιπέλαγος. Η περίπτωση της βενετοκρατούμενης Κρήτης και της ίπποτοκρατούμενης Ρόδου", *Buzantiná* 16 (1991) 73-115, (σσ. 77-82 και 99-103 για την Κρήτη).

39. Βλ. D. Topping, "Co-Existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete", στο *XVe Congrès International d'études byzantines. I. Histoire. Rapports*. Athens 1976, σσ. 3-23, Α. Laiou, "Observations on the Results of the Fourth Crusade; Greeks and Latins in Port and Market" *Medievalia et Hummanistica* 12 (1984) 47-60 και Chr. A. Maltezou, "Contribution à l'étude de la société gréco-vénitienne: le cas des enfants trouvés", στο C. Scholz, G. Makris, *Πολύπλευρος νοός*, σσ. 193-199.

40. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, "Μιχαήλ Καλοφρενός Κρής, Μητροφάνης Β΄ και η πρòς την Ένωσιν των Έκκλησιών αντίθεσις των Κρητών", *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 110-144, (σσ. 125-144).

41. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Τò κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τούς φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αί.)*. Διατριβή επί διδακτορία [Άριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Έπιστημονική Έπετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής. Παράρτημα Άρ. 12], Θεσσαλονίκη 1967 και H. Saffrey, "Bessarione e Créta", στο G. Faccadori κ.ά. (ed.), *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra*, Napoli 1994, (σσ. 241-245).

42. Βλ. Θ. Δετοράκης, "Η πανώλης έν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου", *ΕΕΦΣΠΑ* 22 (1971) 118-136.

43. Βλ. Α. Laiou, "Quelques observations sur l'economie et la société de Crète vénitienne (ca. 1270 - ca 1305)", στο *Bisanzio e Italia: Raccolta di Studi in Memoria di Agostino Pertusi*, Milan 1982, σσ. 177-198 και E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983 και Χρ. Ά. Μαλιτζου, "Τò ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο", σσ. 37-40.

διοικητικό και τὸ μεγαλύτερο ἀστικό κέντρο τοῦ νησιοῦ⁴⁴. Ὡς πόλη-λιμάνι ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴν ἔχει μὴν καλὰ ὀργανωμένη ἀγορά⁴⁵. Μέχρι τὰ μέσα τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα ἔχει ἐξελιχθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐμπορικά κέντρα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου⁴⁶. Ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ κύριο λόγο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες πόλεις λιμάνια (Ρέθυμνο, Χανιά) γίνεται ἡ εἰσαγωγή ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξαγωγή τῶν ἐμπορεύσιμων ἀγαθῶν⁴⁷. Ὁ Χάνδακας ἐπίσης θὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ἓναν ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα δουλεμπορίας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο⁴⁸.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ἀναπτύσσεται σταδιακὰ καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τῶν κατοίκων. Ἡ ποικιλία τῶν ἐπαγγελμάτων διευρύνεται ποσοτικά καὶ οἱ ἐπαγγελματίες ὀργανώνονται σὲ συντεχνίες⁴⁹. Ἡ σταδιακὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ἐκτεταμένη ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα συντελοῦν στὴν οἰκονομικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐνδυνάμωση μιᾶς νέας κοινωνικῆς τάξης, τῆς ἀστικῆς ἢ ὁποῖα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα φαίνεται νὰ σχηματίζεται καὶ διαρκῶς νὰ ἐνισχύεται⁵⁰.

Ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα ἐπίσης ἡ οἰκονομία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, κατὰ βάσιν γεωργική⁵¹, ἔχει ἀποκτήσει μὴν σημαντικὴ εὐρωστέα ὥστε νὰ γίνῃ καὶ ἐξαγωγική. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴν πέραν ἀπὸ τὴν καίρια γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ στοὺς ναυτικούς δρόμους τῆς Νοτιοανατολικῆς Μεσογείου συντελεῖ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας. Πρόκειται γιὰ ἓναν τομέα στὸν ὁποῖο οἱ Κρήτες θὰ διακριθοῦν ἀρκετά⁵².

44. Βλ. Μ. Georgopoulou, "Private residences in Venetian Candia (Thirteenth to fifteenth Centuries)", *Θησαυρίσματα* 30 (2000) 95-126.

45. Βλ. Χ. Γάσπαρης, "Ἡ ὀργάνωση μιᾶς ἀγορᾶς. Χάνδακας 14ος αἰ.", στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, Ἀθήνα 2003 σσ. 237-247.

46. Βλ. F. Thiriet, "Candie, grande place marchande dans la premiere moitié du XVe Siecle", στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Ἡράκλειο 1961* [ΚΧ 15-16 (1961-62)], σσ. 338-352 καὶ Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1660)*, σσ. 63-69.

47. Βλ. Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκάρκη, "Ἡ διαχρονία τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας τῆς Κρήτης", σσ. 100-106.

48. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*, σ. 65 καὶ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, "Ἡ ἀγορὰ τῶν δούλων", στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, σσ. 249-272, (σ. 257 γιὰ τὸ Χάνδακα).

49. Βλ. Chr. Maltezos, "Metiers et salaires en Crète Venitienne (XVe siècle)", *BF* 12 (1987) 321-341, (σ. 321, ὑποσ. 1 ὅπου παρατίθεται καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), Χ. Γάσπαρης, "Οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ Χάνδακα κατὰ τὸ 14ο αἰῶνα. Σχέσεις μὲ τὸν καταναλωτὴ καὶ τὸ κράτος", *Σύμμεικτα* 8 (1989) 83-133 καὶ τοῦ ἴδιου "Κοινωνία καὶ οἰκονομία στὴν Κρήτη 13ος-15ος αἰ. Τὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκμή", *Cretan Studies* 6 (1998) 23-36, (σσ. 28-30).

50. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*, σσ. 69-78 καὶ τῆς ἰδίας, "Τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο", σσ. 38-39.

51. Βλ. Χ. Γάσπαρης, *Ἡ γῆ καὶ οἱ ἀγρότες στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη 13ος-14ος αἰ.*, Ἀθήνα 1997.

52. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*, σσ. 65-67 καὶ Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκάρκη, "Ἡ διαχρονία τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας", σσ. 104-106.

Τὰ κύρια ἐξαγώνιμα προϊόντα εἶναι τὸ σπάρρι, τὸ λάδι καὶ τὰ τυριά. Σὲ μικρότερες ποσότητες ἐξάγονται καὶ ἄλλα γεωργικὰ προϊόντα (μέλι, κερὶ, σταφίδες, ζαχαροκάλαμο κ.ἄ.)⁵³. Περιζήτητα ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα εἶναι καὶ τὰ περίφημα κρητικὰ κρασιὰ τὰ ὁποῖα σὲ μεγάλη ἔκταση ἐξάγονται στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη⁵⁴.

Οἱ Κρῆτες, ὡς ἐπαγγελματίες καλλιτέχνες, διακρίθηκαν στὴν ζωγραφικὴ φορητῶν εἰκόνων⁵⁵ καὶ στὴν κατασκευὴ ξυλογλύπτων. Μαζὶ μὲ τὰ γεωργικὰ προϊόντα ἀπὸ τὴν Κρήτη ἐξάγονται καὶ τὰ ἔργα τῆς ἐπαγγελματικῆς αὐτῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τῶν Κρητῶν⁵⁶.

Ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῶν Κρητῶν σταδιακὰ θὰ καλύψει ὅλη σχεδὸν τὴν Νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο. Διεξάγεται μὲ τὴν ἴδια τὴν Βενετία, τὴ Νάπολη καὶ τὶς ἄλλες πόλεις τῆς Νότιας Ἰταλίας (Παλέρμο), τὴ Ραγούζα καὶ ἄλλες βενετοκρατούμενες κτήσεις (Μεθώνη, Κορώνη), τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Συρία, τὴν Κύπρο καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἀπὸ ἐκεῖ γινόταν ταυτόχρονα ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν διαβίωση ἀγαθῶν τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραχθοῦν στὶς ἀπαραίτητες ποσότητες στὴν Κρήτη: ὑφάσματα, ἀντικείμενα μεταλλοτεχνίας, μπακαρικά, χαρτὶ κ.ἄ.⁵⁷

Ὅπως διαφάνηκε ἀπὸ τὴν συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης κατὰ τὸ β΄ μισὸ τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνα, ἡ ὁποία ἐπικειρήθηκε στὸ συνοπτικὸ αὐτὸ περίγραμμα, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς ἀναγκαῖες ἀναφορὲς σὲ προγενέστερες καὶ μεταγενέστερες ἐξελίξεις, ἡ περίοδος αὕτη ἀποτελεῖ ἓνα ὁρό-

53. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*, σ. 64.

54. Γιὰ τὴν ἐκτεταμένη ἀμπελοκαλλιέργεια στὴν Κρήτη καὶ τὴν παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ κρασιῶν βλ. Ἐ. Μ. Παπαδάκη, "Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς γεωργίας καὶ τῆς ἀμπελουργίας τῆς Κρήτης τὸ 15ο καὶ 16ο αἰ.", *Κρητολογία* 4 (1977) 2-25 καὶ U. Tucci, "Il Commercio del vino nell'economia cretese", G. Ortalli, *Venezia e Creta*, σσ. 183-206, Χ. Γάσπαρης, "Παραγωγὴ καὶ ἐμπορία κρασιοῦ στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη", στὸ Αἰκ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (ἐκδ.), *Οἶνος παλαιὸς ἡδύποτος. Τὸ κρητικὸ κρασί ἀπὸ τὰ προϊστορικά ὡς τὰ νεώτερα χρόνια. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Κούναβος: Δῆμος Ν. Καζαντζάκης 24-26 Ἀπριλίου 1998*, Ἡράκλειο 2002, σσ. 225-236. Κ.-Ρ. Matschke, "Cretan Malmsey and the Fall of Constantinople in 1453", στὸ Τ. Κιουσοπούλου, *Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, σσ. 121-129.

55. Τὶς παλαιότερες πληροφορίες γιὰ τοὺς Κρῆτες ζωγράφους ἀντλοῦμε ἀπὸ νοταριακὰ ἐγγράφα ποὺ διασώθηκαν στὸ κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας. Βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη, "Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων", *Θησαυρίσματα* 10 (1973) 241-380. Μ. Constantoudaki Kitromilides, "La pittura di icone a Creta Veneziana (secoli XV e XVI): questioni di mecenatismo, iconografia e preferenze estetiche", G. Ortalli, *Venezia e Creta*, σσ. 459-508 καὶ Μ. Βασιλάκη, "Παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ζωγράφου στὴν κρητικὴ κοινωνία τοῦ 15ου αἰῶνα", *Πεπραγμένα τοῦ Η΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἡράκλειο 2000, τ. Β1', σσ. 71-80.

56. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)*, σσ. 71-72.

57. Βλ. Χρ. Ἀ. Μαλτέζου, *δ.π.*, σ. 64.

σημο για την ιστορία της Βενετοκρατίας στο νησί (1211-1669). Μετά την αποδόμηση του Βυζαντινού Κράτους και την όριστική κατάληψη του βασικού διοικητικού και πολιτισμικού κέντρου του με την άλωση της Κωνσταντινούπολης, καθώς και με την όριστική απώλεια στην έκτη δεκαετία του ΙΕ' αιώνα και των υπολοίπων αστικών κέντρων του, η Κρήτη καθίσταται ένα σημαντικό περιφερειακό κέντρο της ύστερομεσαιωνικής κοινωνίας και του βυζαντινού ελληνικού πολιτισμού. Αποτελεί έναν σημαντικό πόλο έλξης για τα πλέον δυναμικά στοιχεία του πληθυσμού των καταληφθεισών από την οθωμανική προέλαση κήσεων, του πάλαι ποτέ Βυζαντινού Κράτους. Παράλληλα με την αναβάθμιση της γαιοστρατηγικής σημασίας της Κρήτης για την Βενετία συντελούνται εκεί σημαντικές κοινωνικές εξελίξεις (ανάπτυξη των επαγγελματιών, του εμπορίου, συγκρότηση σταδιακά της αστικής τάξης) και τίθενται οι βάσεις για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της υπερπόντιας βενετικής κήσης, οι οποίες θα μορφοποιηθούν σαφέστερα το 16ο και 17ο αιώνα μέχρι την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης του 1669. Γενικά μετά την Άλωση η Κρήτη αναδεικνύεται σταδιακά ένα σημαντικό, αν όχι το σημαντικότερο, κέντρο πολιτισμού στον ελληνικό χώρο όπου η κραταιά βυζαντινή πολιτισμική παράδοση θα έλθει σε γόνιμη επικοινωνία με τα πολιτισμικά ρεύματα της Δυτικής Ευρώπης με αποτέλεσμα οι πολιτισμικές εκδηλώσεις του να μπορούν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες της Ιταλικής Αναγέννησης.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΒΙΟΣ

**Ι. ΕΝΑΣ “ΑΝΕΡΧΟΜΕΝΟΣ” ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ.
Ο ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
(1420/22-1453)**

Γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλη¹ ἢ Μιχαήλου ᾽Αποστολί-
ου, ὅπως ἐπίσης ἀποκαλεῖται², δὲν διαθέτουμε ἀρκετὲς καὶ ἀκριβεῖς πληροφορίες. Δὲν
γνωρίζουμε ἀκριβῶς τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο τῆς γεννήσεώς του οὔτε τὴν καταγωγὴ καὶ
τὴν κοινωνικὴ θέσιν τῆς οἰκογενείας του. Ἀργότερα ὁ ἴδιος στοὺς τίτλους κάποιων
κειμένων του, ὅπως παραδίδονται ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση, ἀποκαλεῖται “Βυζά-
ντιος”³. Ὡς «*Μιχαὴλ ᾽Αποστόλης βυζάντιος*» αὐτοσυστίνεται στὰ κωδικογραφικὰ
σημειώματα τῶν κωδίκων ποὺ ἀντιγράφει⁴. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι γεννήθηκε στὴν
Κωνσταντινούπολη ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ οἰκογένειά του. Πρόσωπα μὲ τὸ ἐπώ-
νυμο “᾽Αποστόλης” εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸν 13ο καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου
αἰῶνα: ᾽Αποστόλης Κωνσταντίνος, κτηματίας ἀπὸ τὴ Σμύρνη (1265)⁵, Γεώργιος ᾽Ιερεὺς
᾽Αποστόλης⁶ (1290), Βαρθολομαῖος ᾽Αποστόλης ἱερομόναχος, καταγόμενος ἀπὸ τὴν
Κόρινθο (1321)⁷, ᾽Αποστόλης Θεόδωρος, ἔκδικος τῆς Μεγάλης ᾽Εκκλησίας, κατηχη-
τής, ταβουλάριος καὶ Ἐξάρχος (1357)⁸. Εἰκάζεται ὅτι ἡ οἰκογένειά του εἶχε πελοπον-
νησιακὴ καταγωγὴ⁹. Φαίνεται πάντως ὅτι εἶχε κάποια σχέση μὲ τὴν Πελοπόννησο ἢ
διέθετε ἐκεῖ κτηματικὴ περιουσία τὴν ὁποία ὁ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλης δὲν πετυχαίνει
ἀργότερα, ὅταν πεθαίνει ὁ ἐγκατεστημένος ἐκεῖ πατέρας του, νὰ κληρονομήσει¹⁰. Ἀπὸ

1. PLP, I', 1201.

2. Γιὰ τὸ ὄνομά του ὁ ἴδιος σημειώνει σὲ ἐπιστολὴ του: «Ἐγὼ δέ, ἵνα εὖ γε εἰδῇ πῶς ἔχω γένους
τε καὶ ὀνόματος, κυρίῳ μεν ὀνόματι Μιχαήλος κληῖζομαι, ἐξελληνίζων τὴν λέξιν, Ἰουδαῖαν τυγχάνου-
σαν ᾽Αποστόλης δὲ πατρίθεν καὶ γενεᾶς», H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 115. Βλ. καὶ Κ. Ἰ. Γιαννακό-
πουλος, *Ἕλληνες λόγιοι*, σ. 76, ὑποσ. 2-3.

3. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου θὰ ἐξακρι-
βωθεῖ ἡ ἀκριβὴς διατύπωση τοῦ ὀνόματός του στοὺς τίτλους διαφόρων κειμένων του.

4. Γιὰ τὴν διατύπωση τοῦ κωδικογραφικοῦ σημειώματος τοῦ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλη βλ. M. Vogel -
V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 305, ὑποσ. 2.

5. PLP, I', 1200.

6. PLP, I', 1198 καὶ M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 70.

7. PLP, I', 1197.

8. PLP, I', 1199.

9. Βλ. Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι*, σ. 76.

10. «Ἄλλ' ὁ ἐν Πελοποννήσῳ μοι θάνατος τοῦ γεννήτορος καὶ ἡ τῶν χρημάτων πάντων καὶ
πραγμάτων ἀπώλεια, μάλιστα τρισχιλίων ὄντων ταλάντων...», H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 106. Στὴν
ἐπιστολὴ αὐτὴν γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὰ δύο ἀδελφία του ποὺ παρέμειναν ὀρφανὰ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ
πατέρα τους: «ὅσον διὰ τῷ ὁμαίμονε, ὀρφανῷ ὄντε καὶ πένπτε ὥς ἐγώ». Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μοναδικὴ μνεία
γιὰ πρόσωπα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντός του στὴν Κωνσταντινούπολη. Μνημονεύει, ἐπί-

μιὰ μεταγενέστερη αποστροφή του σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματά του πληροφοροῦμαστε ὅτι ἡ οἰκογενειακὴ του κατοικία στὴν Κωνσταντινούπολη βρισκόταν κοντὰ στὸν Ναὸ τοῦ Ἀγίου Πέτρου¹¹. «*Νεὼς ὁ σὸς πρόσσιος ἦν μοι τοῖς δόμοις... πολλὰκι δ' ἐγκατέδραρθον σὼ περικαλλεῖ νηῶ / θεία δ' ὁδμὴ τις ἐξ ἀδύτου μ' ἴκανε. / Ἀλλὰ γε νῦν ἐμᾷ οἰκίᾳ ἀμφιβεβήκασιν Οὐνοί, / σεῖο τε εἶν σπκῶ δὴν ἀλαλάζουσιν...*», θυμᾶται σὲ ἐπίγραμμά του «*εἰς τὴν ἄλυσιν τοῦ ἀγίου ἀποστόλου πρωτοκορυφαίου Πέτρου*»¹².

Δὲν ὑπάρχει κάποια ξεκάθαρη μαρτυρία γιὰ τὸ χρόνο γέννησής του. Προσδιορίζεται γύρω στὰ ἔτη 1420/22¹³. Ἡ μεταγενέστερη «σταδιοδρόμησή» καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ βίου του ἐπιβεβαιώνει αὐτὴν τὴν χρονικὴ τοποθέτηση. Στὶς παραμονὲς τῆς Ἀλώσης θὰ πρέπει νὰ ἦταν σὲ ὥριμη ἡλικία (28-30 ἐτῶν) ὅταν προσφώνησε τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο καὶ φέρεται ὅτι ἐτοιμαζόταν νὰ ἀναλάβει ὑψηλὰ διδακτικὰ καθήκοντα. Στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια 1453-1454 ἔγινε καὶ ὁ πρῶτος γάμος του¹⁴. Ἀργότερα ὁ Βησσαρίων σὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τοῦ ἀποστέλλει καὶ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1462 ἀναφέρει τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὡς «*ἔτι νέον*», ἐνῶ ὁ καταξιωμένος λόγιος Θεόδωρος Γαζῆς¹⁵ εἶναι «*ἤδη πρεσβύτης*», 60-62 ἐτῶν (1400-1475). Συγκριτικὰ λοιπὸν εἶναι νέος ἀκόμη τὸ 1462 ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης 40-42 ἐτῶν¹⁶.

Γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ λογίου μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρκετὰ εὐπορες¹⁷ τῆς μεσαιᾶς καὶ ἀνώτερης τάξης τῶν πόλεων τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἰσχὺς τῶν ὁποίων προερχόταν περισσότερο ἀπὸ τὴ συγκέντρωση πλούτου ἀπὸ τὸ ἐμπόριο¹⁸ καὶ ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν μεγάλη κτηματικὴ περιουσία πρὸς διέθεταν παλαιότερα οἱ ἀριστοκράτες τῆς Κων-

σης, καὶ τὸ θεῖο του Μανουὴλ, ἐπίσκοπο τῆς πόλης Σκούταρι στὶς ἀλβανικὲς ἀκτές. Βλ. καὶ G. Schirò, «*Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1470*», *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1964) 145-160.

11. Βλ. R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. Première Partie. La siège de Constantinople et le Patriarchat Oecuménique. Tome III. Les églises et monastères*, Paris 1953, σσ. 411-414.

12. Β. Λαοῦρδας, «*Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπιγράμματα*», σ. 184, 204.

13. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σ. LIX, H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 17, K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, «*Ἕλληνες λόγιοι*», σ. 76.

14. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ γίνεται λόγος στὴ συνέχεια.

15. *PLP*, II', 3450.

16. Βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 511, H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 17, K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, «*Ἕλληνες λόγιοι*», σ. 76, ὑποσ. 4.

17. Ἐνδεικτικὴ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς οἰκογένειάς του θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ μνεία τῆς ἀπώλειας τῆς περιουσίας τοῦ πατέρα του στὴν Πελοπόννησο μετὰ τὴν Ἀλωση, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως καὶ μὲ ὑπερβολὴ ὑπολογίζεται σὲ ὄξια: «*τρισηκιδίων δυντων ταλάντων*», βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 106.

18. Βλ. Δ. Κυρίτσος, «*Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ*», στὸ T. Κιουσοπούλου, «*Ἡ Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*», σσ. 161-172, (ἰδιαίτερα σσ. 165-167).

σταντινούπολης καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Αὐτοκρατορίας τῶν παλαιολογείων χρόνων¹⁹.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ὅπως οἱ νέοι τῶν οἰκογενειῶν τῆς μεσαίας καὶ ἀνώτερης τάξης, φιλοδόξησε νὰ “ἀποκατασταθεῖ” κοινωνικὰ καταλαμβάνοντας κάποια θέση στὴν κατώτερη ἀρχικὰ κρατικὴ διοίκηση ἀνερχόμενος στὴ συνέχεια σὲ κάποιο ἀνώτερο ἀξίωμα στὴν Αὐτοκρατορικὴ διοίκηση. Ἡ παιδεία καὶ ἡ προαπαιτούμενη γιὰ αὐτὴν ἀρχαιομάθεια καὶ ἡ ἐπίδειξή της ἀποτελοῦσαν ἓνα ἀπαραίτητο ἐχέγγυο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων αὐτῶν. Ἡ οἰκογενειακὴ του προέλευση τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἔχει μιὰν ἄνετη πρόσβαση στὴν παραδοσιακὴ ἐγκύκλιο ἐκπαίδευση τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀργότερα στὴν ἀνώτερη παιδεία γιὰ τὴν ὁποία ἐνδεδειγμένη ἦταν ἡ δημιουργία προσωπικῶν δεσμῶν συμπάθειας καὶ προστασίας μὲ κάποιον καταξιωμένο λόγιο ἢ κάποιο ὑψηλὸ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ πρόσωπο²⁰.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης κοντὰ σὲ κάποιον ἰδιωτικὸ διδάσκαλο ἢ οἰκοδιδάσκαλο²¹, πέτυχε νὰ μαθητεύσει δίπλα σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς περισσότερο γνωστοὺς καὶ καταξιωμένους λογίους διδασκάλους τῆς ἐποχῆς του, τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο (1415–1487) ὁ ὁποῖος ἀργότερα διετέλεσε καθηγητὴς τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας στὰ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς ἐποχῆς στὴν Ἰταλία: Φλωρεντία – Πάδοβα (1456–1487)²².

19. Βλ. Γιὰ τὴν ἀριστοκρατία τῶν παλαιολογείων χρόνων βλ. A. E. Laiou, “The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of arrested development”, *Viator* 4 (1973) 131–151 καὶ Δ. Κυρίτσης, “Κράτος καὶ ἀριστοκρατία τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄: τὸ ἀδιέξοδο τῆς στασιμότητας”, στὸ *Ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*. [Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Τὸ Βυζάντιο σήμερα: 3], Ἀθήνα 1999, σσ. 177–194.

20. Βλ. Δ. Κυρίτσης, “Ἡ ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης”, σ. 167. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν λογίων κατὰ τὴν περίοδο τῶν παλαιολογείων χρόνων βλ. I. Sevcenko, “Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century”, στὸ *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines, Bucarest 1971*, Bucharest 1974, τ. Ι΄, σσ. 69–92. A. Kazhdan, “The Fate of the Intellectual in Byzantium. A propos of *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*. By Ihor Sevcenko, London: Variorum Reprints 191. P.p. 374”, *GOTR* 27 (1982) 83–97 καὶ A. Karpozelos, “Books and Bookmen in the 14th c. The epistolographical evidence”, *BZ* 77 (1984) 255–276.

21. Γιὰ τὴν βασικὴ ἐκπαίδευση στὸ Βυζάντιο βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Τόμος Α΄, Ι΄, *Μνημεῖα τοῦ λόγου, σχήματα, προσλήψεις*, Ἀθήνα 1947 σσ. 34–137 καὶ Ἀθ. Μαρκόπουλος, “Βυζαντινὴ ἐκπαίδευση καὶ οἰκουμενικότητα”, *Εὐ. Χρυσὸς* (Ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια), *Τὸ Βυζάντιο ὡς οἰκουμένη*. [Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Διεθνὴ Συμπόσια: 16], Ἀθήνα 2005, σσ. 183–200 ὅπου καὶ παραπομπὴ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία.

22. Γιὰ τὸν λόγιο βλ. *PLP*, Ι΄, 1767. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια. Ἰωάννου Ἀργυροπούλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί. Προσφωνήματα ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον. Ἐπιστολαὶ καὶ ἀποφάσεις περὶ αὐτῶν. Προτάσσεται εἰσαγωγή περὶ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ καὶ τῶν Ἀργυρόπουλων καθ’ ὅλου*, Ἐν Ἀθήναις 1910, σσ. ι΄–η΄, G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini deli umanesimo. Il Giovanni Argyropulo*, Firenze 1941, D. J. Geanakoplos, “The Career of the Byzantine Humanist Professor John Argyropoulos in Florence and

Μετά τις σπουδές του στην Πάδοβα (1441-1444) ο Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ἐπέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Λίγο πρὶν τὸ 1448 ἀνέλαβε “ἐπίσημα” διδακτικὰ καθήκοντα στὸ “Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος”²³. Τότε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἔγραψε ἓνα “Προσφώνημα εἰς τὸν αὐτοῦ διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Ἀργυρόπουλον, ὅτε ἤρξατο διδάσκων προτροπῇ βασιλέως ἐν τῷ Ξενῶνος Καθολικῷ Μουσεῖον”²⁴. Τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο ἀποτελεῖ καὶ τὴν σημαντικότερη μαρτυρία γιὰ τὴν μαθητεία του δίπλα στὸν καταξιωμένο διδάσκαλο καὶ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ κάποιες ἄλλες σποραδικές εἰδήσεις²⁵, μία ἀξιόλογη πηγὴ πληροφόρησής μας γιὰ τὸ ἀνώτερο αὐτὸ “ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα” ποὺ λειτουργοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση (1453)²⁶. Εἶναι ἐπίσης γνωστὴ ἡ ἐπισελίδια παράσταση τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου ὡς διδάσκαλου στὸ “Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος” στὸν κώδικα Oxon. Barocci. gr. 87 (φ. 35r)²⁷.

Ὅταν ὁ λόγιος ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη ἄρχισε νὰ διδάσκει ἰδιωτικὰ (κατ’ οἶκον). Στὴ συνέχεια μὲ αὐτοκρατικὴ πρωτοβουλία ἡ διδακτικὴ του δραστηριότητα τέθηκε ὑπὸ “κρατικὴ” ἐποπτεία²⁸. Τότε θὰ πρέπει νὰ μεταφέρθηκε καὶ νὰ στεγαστή-

Rome (1410-1487): The turn of metaphysics”, *Conspectus of History* 1 (1974) 12-28, N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 86-90, 105-106.

23. Βλ. G. Cammelli, *Giov. Argyropulo*, σσ. 29-32 καὶ D. J. Geanakoplos, “The Career”, σ. 95.

24. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σσ. 227-231.

25. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου, “Πρὸς Γεώργιον τὸν Τραπεζούντιον”: Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *δ.π.*, σσ. 68-75, (σσ. 73-74) καὶ σσ. κβ’ - κγ’.

26. Βλ. Fr. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*. [Byzantinisches Archiv. Heft 6], München 1926, [Ἀνατύπωση Amsterdam 1964], σσ. 71-72 καὶ S. Mergiali, *L’enseignement*, σσ. 227-234.

27. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 151-152, καὶ J. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated manuscripts*, Leyden 1976, σσ. 258-259, (πιν. αρ. 182).

28. «Τούτων τοίνυν τὰ μὲν ἰδὼν ὁ γενναῖος ἡμῶν καὶ φιλόσοφος βασιλεὺς, τὰ δ’ ἀκούων παρ’ ὧν ἐδόκει βέλτιον εἶναι οὐκ ἐν λειμῶνι καὶ παραδείσῳ διέγνω ταῦτ’ εἶναι λέγεσθαι δίκαια, ἀλλ’ οἷα κόσμον φέρει τῇ πατρίδι λεγόμενα, μᾶλλον δ’ ὅπου νῦν ὑμεῖς αὐτὸν καθοράτε ἐφ’ ὑψηλοῦ καθήμενον βήματος...» Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σ. 229. Ὁ «γενναῖος καὶ φιλόσοφος βασιλεὺς», ἐφόσον ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου ἀπὸ τὴν Ἰταλία τοποθετεῖται μεταξὺ 1444-1448, θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Η’ Παλαιολόγο (1425-1448). Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος σημειώνει: «Κάπειδὴ καὶ εἰς ἄνδρας ἐτέλεσα, διδασκαλείου προστῆναι ἡξιώθην παρὰ βασιλέως καὶ ταῦτα σοφωτάτου», Σπ. Π. Λάμπρος, *δ.π.*, σ. 75. Καὶ παλαιότερα, πρὸ τοῦ 1425, ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου εἶχε τεθεῖ ὑπὸ αὐτοκρατορικὴν ἐποπτεία, ὅταν εἶχε ὀλοκληρώσει τὸ πρῶτο στάδιο τῶν σπουδῶν του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχε ἀρχίσει νὰ διδάσκει. Τὴν πληροφορία αὐτὴ μᾶς τὴν προσφέρει ὁ ἴδιος ὁ λόγιος σὲ ἓνα ἄλλο κείμενό του, τὴν «Κωμωδία τοῦ Καταβλαττᾶ» ποὺ δημοσιεύθηκε σχετικὰ πρόσφατα: «Ἀλλὰ γὰρ οὕτως ἔχων καὶ οὕτω σωφρόνως ἅμα καὶ σπουδαίως διάγων καὶ διδασκαλείου προστῆναι ἡξίωμαι παρὰ βασιλεῖσιν, καὶ ταῦτα σοφωτάτοι, ἐφ’ οἷς καὶ προνοίας ἐτευχέειν ἤδη παρ’ αὐτῶν οὔτοι σμικρὰς». Οἱ δύο αὐτοκράτορες θὰ πρέπει νὰ ταυτισθοῦν μὲ τοὺς Μανουὴλ Β’ (1391-1425) καὶ Ἰωάννη Η’ (1425-1448) Παλαιολόγους. Βλ. τὸ κείμενο καὶ τὰ σχόλια τῶν P. Canivet - N. Oikonomides, “[Jean Argyropoulos], Le comédie de

κε στὸν “Ξενώνα τοῦ Κράλη”. Πρόκειται γιὰ τὶς κτιριακὲς ἐγκαταστάσεις ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ξενῶνες ποὺ λειτουργοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη²⁹ τοῦ ὁποῖου κτίωρ ὑπῆρξε στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα ὁ Σέρβος ἡγεμόνας Στέφανος Οὐρος Β΄ Milutin (1282–1321)³⁰. Ὁ ξενώνας εἶχε ἰδρυθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων τῆς μονῆς Ἰωάννου Προδρόμου ἐπικαλούμενης Πέτρας³¹. Στὴν μονὴ αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ἡ λειτουργία ἀπὸ τὸν 10ο–11ο αἰῶνα, ἐνὸς πολὺ παραγωγικοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἐπαρκοῦς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης³². Τὸ “Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος”, διευθυνόμενον ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Αὐτοκράτορα στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὴν Ἀλωση, ὡς ἐκπαιδευτικὸς θεσμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀπόληξη μιᾶς μακρᾶς βυζαντινῆς παράδοσης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνώτερη ἐκπαίδευση βρισκόταν ὑπὸ αὐτοκρατορικῆ – “κρατικῆ” ἐποπτείας³³.

Ὡς πρὸς τὴν διδασκαλία στὸ ἀνώτερο αὐτὸ ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα ἡ πληροφοροσύνη μας προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸ “προσφώνημα” τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη: «Καὶ δὴ μουσεῖον τε ἦν αὐτίκα ἀνεωγὼς οὐχ ὥς ἂν ἦν αὐτῷ κατὰ γνώμην οὐδ’ οἶον ἐξ Ἰτα-

Katablattas. *Invective Byzantine du XVe s. Edition, traduction et Commentaire*”, *Δίπτυχα* 3 (1982–83) 5–97, (σ. 73, 638–641 καὶ σσ. 16, 72 σημ. 222–226).

29. Γιὰ τοὺς ξενῶνες καὶ τὰ ξενοδοχεῖα στὸ Βυζάντιο βλ. Ἰ. Ἀ. Σταβέλλα, *Ἡ ξενοδοχεῖα στὸ Βυζάντιο*. (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἰωάννινα 1998, (γιὰ τὸν “Ξενώνα τοῦ Κράλη” σσ. 87–88).

30. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, Μετάφραση Ἰ. Παναγόπουλος. Ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Εὐ. Κ. Χρυσός, Ἀθήνα 2001, τ. Γ΄ σσ. 168–172. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἱδρυση τοῦ Ξενῶνα γνωρίζουμε ἀπὸ μαρτυρίες ἐγγράφων τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους, βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη τῆς Μ. Zivojinovic, “L’hôpital du roi Milutin à Constantinople”, *Zbornik Radova* 16 (1978) 105–115 (σερβ. μὲ γαλλικὴ περίληψη).

31. Ὁ “Ξενώνας τοῦ Κράλη” λειτουργοῦσε μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ σημεῖωμα τοῦ γνωστοῦ κώδικα τοῦ Διοσκουρίδου Vindob. Med. gr. 1. ὁ ὁποῖος ἐπανασταχώθηκε καὶ συντηρήθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χορτασμένο (1406). Βλ. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca 1370 – ca 1436/37). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text*, [Wiener Byzantinischen Studien Band VII], Wien 1969, σ. 17. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l’empire byzantine*, σσ. 435–443 καὶ 472.

32. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον βλ. O. Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien*, Inaugural – Dissertation (ἀδημοσίευτη) München 1954, σσ. 64–79 καὶ τὴ νεώτερη ἐξαντλητικὴ μελέτη τῆς Ἐ. Κακουλίδου, “Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου – Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη”, *Ἑλληνικά* 21 (1968) 3–39.

33. Βλ. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, München 1926, P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὸν 10ο αἰῶνα*. Μετάφραση Μ. Νυσταζοπούλου–Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981, σσ. 62–64, 74–81, 137–140, 235–240, P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwissens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*, München 1973 καὶ C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth Centuries, (1204 – ca. 1310)*. [Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the history of Cyprus: XI], Nicosia 1982.

λίας ἐβούλετο ἐπανήκων... ἀντικρυς ἄλλην Ἀκαδημίαν καὶ Στοὰν καὶ Περίπατον, τὰ τῶν ἡγεμόνων τῆς φιλοσοφίας βασιλεία. Οὐδὲ γὰρ τοῖς ἐκεῖσε κρουνηδὸν ἐπιρρέουσι τοιαῦτα ἀκούειν ἦν, οἷα καὶ παρ' ἄλλοις φοιτῶσιν, ἀλλ' οἷα τε Ὀμήρῳ ἐλέγετο καὶ Δημοσθένει καὶ Πλάτῳ»³⁴. Δίπλα στὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωϊκοὺς ποὺ περιλάμβανε ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, διδασκόταν ἡ ποίηση τοῦ Ὀμήρου καὶ ἡ ρητορικὴ τοῦ Δημοσθένη. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ συντόμου σημειώματος στὴν ἐπισελίδα παράσταση τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου στὸν κώδικα Οχοπ. Βαροτσι gr. 87 (φ. 35r), συμπεραίνουμε ὅτι ἡ διδασκαλία του στὸ "Μουσεῖον" περιελάμβανε καὶ τὴν ἱατρικὴ, καθόσον οἱ μαθητὲς του ἀποκαλοῦνται ὡς "ἱατροί"³⁵. Ἡ ἱατρικὴ, ἄλλωστε, μαζί με τὴν φιλοσοφία ἦταν τὰ ἀντικείμενα τῶν "ἀνωτέρων σπουδῶν" τοῦ λογίου στὴν Πάδοβα³⁶. Πρόσφατα ἐγίνε γνωστὴ μιὰ ὁμάδα κωδίκων προερχομένων ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του, τῶν ἱατρῶν Ἀνδρονίκου Ἐπάρχου καὶ Δημητρίου Ἀγγέλου οἱ ὁποῖοι πιστοποιοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς ἱατρικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρό-

34. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σ. 229. Ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Γεώργιο Τραπεζοῦντιο, ἀναφέρει σχετικὰ μετὰ τὴ διδασκαλία του: «Ἐνθα πολλοὶ τῶν ἐξ Ἰταλίας σοφῶν ἡμῶν ἀκηκοότες ἐπήνεσαν τε καὶ τὴν περὶ λόγους ἡμῶν ἐπιστήμην ἠγήσαντο καὶ μάλιστα ἦν περὶ τὰ Φυσικὰ καὶ τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπεδείκνυμεν» Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σ. 43. Στὰ πλαίσια τῶν παραδόσεων ρητορικῆς στὸ "Μουσεῖον" πρέπει νὰ συνέγραψε τὰ "Προλεγόμενα εἰς τὰ τῆς Ρητορικῆς Προγυμνάσματα". Ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Σπ. Π. Λάμπρο, *δ.π.*, σσ. 175-180. Φιλοσοφικὸ εἶναι τέλος τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα Οχοπ. Βαροτσι gr. 87 τὰ παρασελίδια σημειώματα τοῦ ὁποίου, σύμφωνα μετὰ τὸ Σπ. Λάμπρο προῆλθαν ἀπὸ τὴ διδασκαλία του στὸ ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα. Σπ. Π. Λάμπρος, *δ.π.*, σ. κγ'.

35. «Ὁ Ἀργυρόπουλος καὶ διδάσκει Ἀντώνιον Πυρόπουλον ἱατρὸν καὶ Μανουὴλ Πυρόπουλον καὶ Πανάρετον Ἰωάννην, ἱατρὸν καὶ Ἀγγέλον Δημήτριον καὶ Ἀγάλλωνα τὸν τοῦ Μόσχου καὶ Βρανᾶν τὸν τοῦ πρωτομάστορος ἱατρὸν ἐν τῷ Κράλῳ ξενῶνι». Σύμφωνα μετὰ τὸν Σπ. Π. Λάμπρο ποὺ δημοσιεύει καὶ σχολιάζει τὸ σημείωμα τῆς παράστασης «ἐκατέρωθεν τοῦ προσώπου τοῦ Ἀργυροπούλου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή "Ἰωάννης διδάσκαλος ὁ Ἀργυρόπουλος", ἐν δε τῇ ᾧ "καὶ διδάσκει Ἀντώνιον Πυρόπουλον καὶ Πανάρετον καὶ Ἀγάλλωνα καὶ Ἀγγέλον καὶ Βρανᾶν καὶ Ἀνδρέαν καὶ Μανουὴλ Πυρόπουλον", Σπ. Π. Λάμπρος, *δ.π.*, σσ. κγ'-κδ'. Ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται ὡς μαθητὲς τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου ἔχει ταυτισθεῖ καὶ εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὁ ἱατρὸς Ἀντώνιος Πυρόπουλος, *PLP*. Βλ. ἐπίσης, Ἀ. Μουστοξύδης, "Ἀντώνιος Πυρόπουλος", *Ἑλληνομνημῶν ἡ σύμμικτα ἑλληνικά, σύγγραμμα περιοδικὸν συντασσόμενον ὑπό...* Φυλλάδια 1-12 (1843-1853), [Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1965], σσ. 193-195. Σπ. Π. Λάμπρος, "Ἀντώνιος Πυρόπουλος", *NE* 10 (1913) 127-134 καὶ Α. Ρ. Kousis, "Some new informations on Antony Πυρόπουλος and his small notice «Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν» according the codex 877 of the Iberian Monastery on Mount Athos and Cod. Med. gr. 27 of the National Library of Vienna", *ΠΑΑ* 21 (1946) 9-17.

36. Βλ. G. Cammelli, *Giov. Argiropulo*, σσ. 23-25 καὶ K. Geanakoplos, "The Career", σ. 95. Ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση τοῦ λογίου διδασκάλου μετὰ τὴν ἱατρικὴ προέρχεται καὶ ἡ πραγματεία του *Λύσις ἀποριῶν καὶ ζητημάτων τινῶν ἀπερ ἐζήτησεν τις τῶν ἐν τῇ κατὰ Κύπρον Φιλοσόφων καὶ ἱατρῶν*. Ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Σπ. Π. Λάμπρο, *Ἀργυροπούλεια*, σσ. 227-230. Ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος διδάσκει φιλοσοφία καὶ ὄχι ἱατρικὴ ὑποστηρίζει ὁ Δ. Χ. Σταθακόπουλος, "ἱατρικὴ καὶ κοινωνία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση" *E. Motos - Guirao, Constantinopla. 550 anos de su caída* τ. I', σσ. 225-291, (σ. 289).

πουλου στο “Μουσεῖον”³⁷. Οἱ μεταγενέστερες συγγραφικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπικεντρώθηκαν κυρίως σὲ θέματα φιλοσοφίας, ρητορικῆς καὶ ποιητικῆς, τομεῖς τοὺς ὁποίους εἶχε σπουδάσει μαθητεύοντας δίπλα στὸν καταξιωμένο καθηγητή. Ἡ σχέση του μὲ τὴν ἱατρικὴ περιορίστηκε στὴν ἀντιγραφὴ μερικῶν κωδίκων μὲ κείμενα ἱατρικοῦ περιεχομένου.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἀργυροπούλου στο “Μουσεῖον”³⁸ κατέστησε τὸ ἐκπαιδευτικὸ αὐτὸ ἴδρυμα ἀρκετὰ δημοφιλὲς ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ «βάνουσαι» (οἱ χειρώνακτες) σύμφωνα μὲ τὸ “Προσφώνημα” τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, νὰ ἐνδιαφέρονται νὰ ἐγγράψουν τὰ τέκνα τους σ’ αὐτὸ γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἀνωτέρων σπουδῶν³⁹. Στὶς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν τὴν Ἀλωση ἀναφέρεται ὁ λόγιος ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα σὲ ἓνα κείμενό του, κάνοντας λόγο γιὰ σπουδὲς γραμματικῆς, ποιητικῆς καὶ ρητορικῆς, τὶς ὁποῖες πραγματοποίησε «παρ’ οὗς διδασκάλους πεφοίτηκα»⁴⁰.

Ἡ εἰκαζόμενη πελοποννησιακὴ καταγωγή τῆς οἰκογενείας του θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀκόμη ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὴν μαθητεία του κοντὰ στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα (1360-1452/54)⁴¹ στὸ Μυστρά. Γιὰ αὐτὴν ὅμως δὲν ὑπάρχει κάποια μαρτυρία. Τὸ βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι συνδέθηκε μὲ τὸ φιλόσοφο. Στὴν σχέση του αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ τὸ ὅτι ὁ νεαρὸς λόγιος ἀσπάστηκε τὸν πλατωνισμό καὶ τὶς φιλοσοφικὲς ἰδέες πού πρέσβευε ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων⁴². «Πλάτωνα δὲ τὸν γενναῖον καὶ μεγάλονουν, μετρίως πρὸ τῆς ἀλώσεως μετὰ δὲ ταῦτα ὅσον με ὁ πρὸς τόνδε ἔρωρ ἐβίασεν, ἀπ’ τ’ ἐμαυτοῦ καὶ ὧν ἐφ’ ὅσον χρόνον διδασκάλων νύμοίρησα» σημειώνει ἀργότερα γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς σπουδές του στὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα κατὰ τὴν περίοδο τῆς νεότητάς του⁴³. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν φιλόσοφο ὡς «ἄλλω Πλάτωνα» προβαίνει σὲ ἐξομολόγηση τῶν φιλοσοφικῶν του πεποιθήσεων: «Ἐμοὶ τὴν καρδίαν

37. Βλ. B. Mondrain, “Jean Argyropoulos, professeur à Constantinople et ses auditeurs médecins, d’Andronic Éparque à Démétrios Angelos”, στὸ C. Scholz, G. Makris, *Πολύπλευρος νοῦς*, σσ. 224-250.

38. Βλ. ἐπίσης, S. Mergiali, *L’enseignement*, σσ. 227-230.

39. «Μέχρι γὰρ οἶμαι καὶ χειροτεχνῶν καὶ βαναύσων, εἰ τὶς αὐτοῖς αἰσθησις τοῦ καλοῦ τὸ τῆς ἡδονῆς κάλος δεδράμηνκε, σφᾶς τὲ αὐτοὺς καὶ σφῶν αὐτῶν παῖδας μακαρίους ἀποκαλούντων, ἀγαθοῦ γε ὅτου τετυχηκότας ἐπ’ αὐτῶν γενομένου. Γίνεται γὰρ καὶ βαναύσοις τῶν ἀγαθῶν σπουδὰς ἔχειν, εἴ γε τοῖς ἄρχουσι τούτων εὖ νοεῖν μέλος τοῖς ἀγαθοῖς», Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σ. 230.

40. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 153. Βλ. καὶ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλλήνες λόγιοι*, σσ. 76-77 ὑποσ. 11.

41. *PLP*, II’, 3630 καὶ C. M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford 1986, B. N. Τατάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σσ. 262-273, B. Tambrun - Krasket, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος Περὶ Ἀρετῶν. Edition Critique, avec introduction, traduction et commentaire*. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. *Corpus Philosophorum Medii Aevi*. Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι. *Philosophi Byzantini*: 3] Leyden - New York - København - Köln, 1987, σσ. XVIII-XXXIV. Γιὰ μιὰ ὀψιμότερη χρονολόγηση τοῦ θανάτου τοῦ φιλοσόφου βλ. J. Monfasani, “Pletho’s death and the burning of his laws”, *BZ* 98 (2005) 459-463.

42. Βλ. Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλλήνες λόγιοι*, σσ. 76-77.

43. Βλ. A. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 153.

εἰσέδου θεοῦ Πλάτωνος ἔρως, εἴτε τοῦτο παθόντι τῷ τιμᾶσθαι τοῖς ἀρίστοις τὸν ἄνδρα (φιλεῖ γὰρ ἄνδρὸς εὐφημία καὶ τοὺς μὴ πάνυ τοῦτον εἰδόμενος φιλεῖν ἀναγκάζειν ὥς τὰ πολλά), εἴτε τῷ τὰκείνου μετρίως διδάσκεσθαι καὶ ἦν ἂν ἐκείνου δόξαν οὐκ ὀρθῶς τισι κρινομένην ἀκούοιμι, οὐκ ὅσον ἂν βουλοίμην ὑπεραπολογεῖσθαι δυνάμενος, ἐγκαλυψάμενος ἄπειμι»⁴⁴. Ἀφορμὴ γὰρ τὴν συγγραφὴ καὶ ἀποστολὴ τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἢ ἀποστολὴ μὲ τὸν κομιστὴ τῆς στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα δύο λόγων τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου - Γενναδίου τοὺς ὁποίους ὁ νεαρὸς λόγιος ἔχει στὴν κατοχὴ τοῦ «ἐγκεκλωφῶς» τοὺς ὁποίους ἔκρινε ὀρθὸ νὰ τοὺς θέσει ὑπ' ὄψιν του. Αὐτὲς εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ λογίου στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν τὴν Ἀλωση. Παρότι δὲν διαθέτουμε καμιά μαρτυρία, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ μαθητεία τοῦ νεαροῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρώτη περίοδο τῆς διδακτικῆς ἐνασχόλησης τοῦ λογίου, προτοῦ ἀναχωρήσει γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς στὴν Ἰταλία (1441), ὅταν ὁ ἴδιος βρισκόταν σὲ ἐφηβικὴ ἡλικία. Δίπλα στὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο θὰ πρέπει νὰ ἔμαθε καὶ τὴν λατινικὴ, γιὰ τὴν γνώση τῆς ὁποίας μᾶς παρέχει κάποιες ἐνδείξεις στὸ ἔργο του, καθόσον μεταφράζει ἕνα κείμενό του στὴν λατινικὴ καὶ ὑπογράφει κείμενα (νοταριακὲς πράξεις στὴν λατινικὴ)⁴⁵.

Γύρω στὸ 1452 ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης φαίνεται ὅτι ἔχει προοδεύσει ἀρκετὰ στὶς ἀνώτερες σπουδὲς του στὸ «Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος» μαθητεύοντας κοντὰ στὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο. Στὴν περίοδο αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἡ συγγραφὴ τοῦ προσφωνήματός τους «Πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον ἐν τῷ αὐτῷ δὲ καὶ ὁμολογία τῆς αὐτοῦ πίστεως ὑποπευομένης»⁴⁶. Στὸ κείμενο αὐτὸ ποὺ ἔχει γραφεῖ σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφὲς τῆς παραδοσιακῆς βυζαντινῆς ρητορικῆς γιὰ τοὺς προσφωνηματικούς - ἐπιδεικτικούς λόγους, ἐπισυνάπτει μιὰν προσθήκη στὴν ὁποία προσβαίνει σὲ ὁμολογία ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως⁴⁷. Εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν ἴδιο τὸν Αὐτοκράτορα «ἐπεὶ δὲ τίσι τῶν ἀνθρώπων», ὅπως δηλώνει, «ἕτερ' ἅττα συκοφαντοῦμαι φρονεῖν... μιᾷ τινι δῆθεν τῶν ἐμῶν ἐπερειδομένοις ἐπιστολῶν»⁴⁸. Προβαίνει λοιπὸν σὲ μιὰ παράθεση τοῦ «Συμβόλου τῆς Πίστεως», καταλήγοντας «Εἰς ταῦτα πιστεύω, ἐπεὶ καὶ εἰς ταῦτα βεβάπτισμαι, λῆρον τὰ τῶν Ἑλλήνων ἡγούμενος καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀπίστων καὶ δυσσεβῶν»⁴⁹. Τὰ διαλαμβανόμενα σὲ κάποια ἐπιστολὴ του ποὺ γνωστοποιήθηκε, ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ σὲ κάποια μὴ

44. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σσ. 233-234.

45. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 127.

46. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Σπ. Π. Λάμπρο, *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά. Τόμος Δ'*, Ἐν Ἀθῆναις 1949, σσ. 83-97.

47. Σπ. Π. Λάμπρος, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνο Παλαιολόγον», σσ. 85-87.

48. Σπ. Π. Λάμπρος, *δ.π.*, σ. 85.

49. Σπ. Π. Λάμπρος, *δ.π.*, σ. 86.

κατονομαζόμενα πρόσωπα νὰ τὸν κατηγορήσουν γιὰ παγανισμό: «Ἐπεὶ πῶς ἂν ὅλως οὐδὲ αἰσχύνονται ἢ πῶς οὕτω ῥαδίως τὴν ἀρχὴν πιστεύεσθαι νενομίκασι, Δίί με πιστεύειν λέγοντες, Κρητῶν ἡγεμονι καὶ Ποσειδῶνι καὶ Ἡρακλεῖ, ὧν καὶ τοὺς πατέρας φαύλους ὄντας ἐγνώκασιν ἄνθρωποι; Πῶς δ' αὖ πάλιν ἀγάλματα προσκυνεῖν καὶ ὡς θεοῖς τούτοις λατρεύειν;»⁵⁰. Δὲν ἔχει, τέλος, καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Αὐτοκράτωρ «δικαστὴς ἀκριβὲς τῶν πραγμάτων γενόμενος» θὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα καὶ θὰ ἀποδόσει δικαιοσύνη. Οἱ κατηγορίες γιὰ παγανισμό κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, μὲ περισσότερο γνωστὴ τὴν περίπτωση τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνα, δὲν ἦταν ἀσυνήθιστο φαινόμενο⁵¹. Σχετίζονται μὲ ἰδεολογικὲς καὶ θρησκευτικὲς διαμάχες μεταξὺ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη μὲ τὶς κατηγορίες ποὺ διατυπώθηκαν ἐναντίον του καὶ ἔφθασαν μέχρι τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ ὥστε νὰ ἀναγκασθεῖ νὰ προβεῖ σὲ ὁμολογία πίστεως στὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο ΙΑ' Παλαιολόγο, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπόρροια τῆς ἀνάδειξης του μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν στὸ «Μουσεῖον τοῦ ξενῶνος» στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου ἀλλὰ καὶ στὴν σχέση του μὲ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα.

Στὸ ζήτημα τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ τέθηκε μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας 1438-39 καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τους⁵² (ἀπασχόλησε ἔντονα τὸν κληρὸ, τὸν λαὸ ἀλλὰ καὶ τοὺς λογίους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στίς ἄλλες ὀρθόδοξες χώρες τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, στίς δύο τελευταῖες δεκαετίες πρὶν τὴν Ἀλωση, προκαλώντας ἔντονες διαμάχες⁵³), ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ἀκολουθώντας τὸν δάσκαλο τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, τάχθηκε μὲ τὸ μέρος

50. Σπ. Π. Λάμπρος, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνο Παλαιολόγον», σσ. 86.

51. Βλ. Τὶς μελέτες τῶν J. Monfasani, «Platonic paganism in the fifteenth century», M. Di Cesare (ed), *Reconsidering the Renaissance*. [Center for Medieval and Early Renaissance Studies. Medieval and Early Renaissance Studies. Medieval and Renaissance Texts and Studies: 93], New York - Binghamton 1992, σσ. 45-61, σσ. 47 κεξ. γιὰ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα, Σ. Μεργιαλῆ, «Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Βυζαντίου», στὸ Σπ. Τρωϊάννος (Ἐπιμέλεια), *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στὸ Βυζάντιο*. [Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν], Ἀθήνα 1997, σσ. 157-171 (σσ. 165-168 γιὰ τὸ Γεώργιο Γεμιστὸ - Πλήθωνα) καὶ Chr. Livanos, «Scholarios and neo-paganism», στὸ *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London, 21-26 August, 2006*, τ. III', σσ. 207-208.

52. Βλ. D. J. Geanakoplos, «The Council of Florence (1438-39) and the Problem of Union between the Byzantine and Latin Churches», *Church History* 24 (1955) 324-346.

53. Βλ. Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, «Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκούμενην Κωνσταντινούπολιν», *Νέα Ἑστία* 47 (1950) 794-799, Γ. Ζώρας, «Αἱ πρὸ καὶ μετὰ τὴν Ἀλωσην διαμορφωθείσαι ἰδεολογικαὶ καὶ πολιτικαὶ κατευθύνσεις», στὸ *L'Hellenisme Contemporain. Ἀναμνηστικός τόμος. 29 Μαΐου 1953*, σσ. 111-133, Ν. Β. Τωμαδάκης, «Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος († 1425), οἱ λόγοι τῶν χρόνων αὐτοῦ καὶ ἡ Ἑνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν», *Παρνασσός* 2 (1960) 561-578 καὶ I. Sevcenko, «Intellectual repercussions of the Council of Florence», *Church History* 24 (1955) 291-323 καὶ Εὐ. Χρυσός, «Ἡ ἔσωθεν Ἀλωση», στὸ E. Motos Guirao, *Constantinople. 550 anos de su caída*, τ. II', σσ. 9-14.

τῶν φιλενωτικῶν. Ὄταν τὸ Νοέμβριο τοῦ 1452 ὁ Ἰσίδωρος Κιέβου⁵⁴ ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Πάπα ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ κηρύξει τὴν ἔνωση, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ εἶναι μεταξύ αὐτῶν ποὺ θὰ τὸν σπυρίξουν⁵⁵. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσει τὸν νεαρὸ λόγιο στὸν μετέπειτα βίον του καὶ νὰ ἀποβεῖ καθοριστικὴ γιὰ πολλὰς ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἐπιλογές του. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν ἡ ἀπόφασί του νὰ ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τῶν φιλενωτικῶν προῆλθε ἀπὸ θρησκευτικὰς καὶ μόνο πεποιθήσεις. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι συμπαρατάχθηκε μὲ τὴν μερίδα ἐκείνη τῶν διανοουμένων τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἡ ὁποία θεωροῦσε τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπιβεβλημένη προκειμένου νὰ καταστεῖ ἐφικτὴ ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ὀθωμανικῆς προέλασης καὶ ἡ διάσωση τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ παραπαίοντος Βυζαντινοῦ Κράτους⁵⁶.

Στοὺς ἐπόμενους μῆνες ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ βιώσει δραματικὰ τὴν πολιορκία τῆς βασιλεύουσας, λαμβάνοντας τὸ πιθανότερο ἐνεργὰ λόγῳ νεαρῆς ἡλικίας, μέρος στὴν ἄμυνά της, παρότι δὲν ἀναφέρει στὸ ἔργο του τίποτα γι' αὐτό.

Ὁ νεαρὸς λόγιος γεννήθηκε καὶ ἀνδρώθηκε στὸ περιβάλλον τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ὑπερχιλιετοῦς βίου τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ οἰκογενειακὴ του προέλευση τοῦ ἐπέτρεψε νὰ λάβει μιὰν ἐπιμελημένη ἐκπαίδευση καὶ τὴν πραγματοποίησε “ἀνωτέρων” σπουδῶν στὸ σημαντικότερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα τῆς ἐποχῆς του. Πέτυχε νὰ διακριθεῖ ὡς “ἀνερχόμενος” λόγιος καὶ νὰ σχετισθεῖ μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σύγχρονούς του: τὸ διδάσκαλο τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, τὸν φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα καὶ νὰ ἀπευθύνει “προσφώνημα” πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα. Μαζὶ μὲ τὴν ἄλωση τῆς πατρίδας του ἀνατράπηκε ἓνα προσωπικὸ “οἰκοδόμημα” τὸ ὁποῖο ἐπίπονα εἶχε οἰκοδομήσει στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὸ ὁριστικὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ δὲν θὰ παύσει νὰ διεκτραγωδεῖ μὲ κάθε τρόπο τὴν οἰκτρὴ κατάστασι στὴν ὁποία περιῆλθε ὡς πενόμενος ἐκπατρισμένος λόγιος.

54. Βλ. καὶ Σ. Λ. Βαρναλίδης, *Γρηγόριος δ' Γ', ὁ τελευταῖος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση (1453) καὶ ἡ φιλενωτικὴ πολιτικὴ του*, [Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται: 30], Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 109-112 καὶ 117-125.

55. Τὴν πληροφορία μᾶς παρέχει ὁ Κ. Puscilio, «*Constantinopolis*», σ. 662-666. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, σσ. LVIII-LIX καὶ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σσ. 79-80, ὑποσ. 18.

56. Βλ. πρὶν ὑποσ. 53.

II. ΕΝΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΕΚΠΑΤΡΙΣΜΕΝΟΣ ΣΤΗΝ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Όπως και οί περισσότεροι Κωνσταντινουπολίτες συμπατριώτες του κατὰ τὴν μοιραία ἄλωση τῆς βασιλεύουσας (29.5.1453)¹, συνελήφθη καὶ κρατήθηκε ἐγκλειστος. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του περιγράφει συνοπτικὰ τὶς συνθήκες καὶ τὴν διάρκεια τοῦ ἐγκλεισμοῦ του: «ἐν εἰρκτῇ τετηρήμεθα, ἐξ καὶ πεντήκοντα διηνυκότες ἡμέρας, οὐκ ἐξ ἄστεος τῷ πόδε κινήσαντες, τὸν δὲ κρημνὸν ἀναγυρουντόθεν θεώμενοι καὶ τὰς οἰκίας τὰς συρφετώδεις, ἀνθρώποις θ' ὠμιληκότες ἀτιθάσσοις καὶ ἀγελαίοις, καὶ τὴν Ἑλλάδα φωνὴν προσθέγγεσθαι μὴ εἰδόσι, τῇ μοχθηρίᾳ δὲ κατόπιν ἀφιεῖσι τὸν Εὐρυβάτην ψεύδεα θ' αἰμυλλίους τε λόγους καὶ ἐπὶ κλοπὸν ἦθος, Ἡσίοδος ἂν εἶπεν, ὡς οὐδένες ἄλλοι συρράπτουσι τε καὶ συνυφαίνουσιν, ἕτερα μὲν λέγοντες, ἄλλα δ' ἐπινοοῦντες. Ὁ δὲ γε Διόνυσος ὦ πόσης παρ' αὐτοῖς τετύχηκε τιμῆς! οὐ γὰρ δὴ ἀνέχονται μίαν ἄποτοι τοῦ ἐνιαυτοῦ ἡμέραν ἐστάναι... ἀλλ' ἐν μέθει καὶ καπηλείοις ἐγκαλινδούμενοι ζῶσι, βίον βιοῦντες τῷ ὄντι ἀβίωτον καὶ ὡς ὅς ἐν βορβόρῳ εἰλυσπῶνται τὸ δὴ λεγόμενον»². Μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἐγκλεισμοῦ σὲ κάποιο ὀχυρωμένο χώρο (πύργο) περιβαλλόμενο ἀπὸ κρημνὸ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν ἴδια ἐπιστολὴ περιγράφει ἓνα ταξίδι στὸν Εὐξείνιο Πόντο: «ἡμέρας ἐπὶ τὰς τριάκοντα τὸν Εὐξείνιον διεπλέομεν πόντον, τούτων ταῖς εἵκοσιν, οὔτε γῆν, οὔτ' ὄρνιν οὔτ' ἐτέραν ὅλως ἐωράκαμεν ναῦν, ἀλλ' ὕδωρ τὸ ἀλμυρὸν καὶ οὐρανὸν ἀστερόεντα, ὑπ' αὐτῆς μόνον τῆς ἐλπίδος τρεφόμενοι, ἧς προσκυνῶ καὶ κυδαίνω τὸν αἷτιον. Ταύτην γάρ, ὡς Ὅμηρον, εἶχον τὴν ἱερὰν μου καὶ φίλην πατρίδα ἀϋθις ἰδεῖν, τὴν ἀρίστην ἐν πᾶσι καὶ λόγων μητρόπολιν, ἣν ὁ θαυμαστός θεὸς ὡς δεύτερον ἐπὶ γῆς ἥλιον ἐπηξε φωτίζουσιν...»³ Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ τῆς ἐπιστολῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ τὶ ἀκριβῶς πλοῖο εἶναι αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἐπιβιβάστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἂν ἡ αἰχμαλωσία του εἶναι αὐτὴ ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ γράφει περισσότερα ἢ ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἀπελευθέρωσής του ποὺ καταλήγει σὲ μιὰν «πολυῦμνητον ἡμίπολιν ... ἣν ἐπὶ μάλλον Σκυῖται καὶ Σαυρομάται καλλύνουσιν, ὧν ἡ στολὴ καὶ τὸ βάδισμα καγχάζειν τοὺς ὁρῶντας ἐπαναγκάζουσιν», ὅπου «ἔκτοτε τὰ δεινὰ κρουνηδὸν προῦχωρήκει καὶ κατακλύζει μέχρι γε τοῦ παρόντος τὴν ἐμὴν καὶ τὸ σῶμα.» Ἐκεῖ γράφει τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴν στὴν ὁποία δὲν δίδει περισσότερα στοιχεῖα ἐπειδὴ «ὁ μὲν οὖν τόπος, ὡς εἴρηται σιγαῖν ἡμᾶς ἀναγκάζει» καὶ καταλήγει μὲ τὴν παρότρυνση στὸν ἀποδέκτη νὰ προσευχηθεῖ γιὰ τὴν σωτηρίᾳ του: «σύ δὲ ὑπὲρ ἡμῶν λιπάρει θεόν, ἵνα μὲ ταχέως τοῦ δ' ἐξέλη τοῦ χώρου καὶ τὴν φίλην πατρίδα σὼν ἰδεῖν ἀξιώσῃ»⁴. Παρότι δὲν κατονομάζει τὴν πόλη ποὺ κατέληξε μετὰ τὸ πολυήμερο

¹ Βλ. S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, σσ. 145-159.

² Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται σὲ κάποιο Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν ἀντιγράφεα τοῦ κώδικα Vindob. Philolog. gr. 85 ταυτίζεται μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο. Δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της ὅτι ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ Ἰωάννης Ῥώσσης, ὅπως θεωρεῖ ὁ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 34, 56. Πιθανότερο εἶναι ὅτι, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν προσφώνηση «χρυσὴ μοι καὶ ἱερὰ κεφαλὴ», ὅτι τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ στὴν ὁποία περιγράφει τὰ δεινὰ τῆς αἰχμαλωσίας του ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τὴν ἀποστέλλει στὸν παλαιὸ διδάσκαλό του. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 235.

³ Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σ. 235.

⁴ Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σ. 236.

ταξίδι στὸν Εὐξείνιο Πόντο, μποροῦμε βάσιμα νὰ εἰκάσουμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κάποια ἀπὸ τὶς γενοῦστικὲς κτήσεις στὴν Μαύρη Θάλασσα⁵.

Ἀπὸ ἐκεῖ δὲν ἔχουμε σαφὴ στοιχεῖα γιὰ τὴν περιπλάνησή του. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι πέτυχε, ἄγνωστο πῶς, νὰ ἀπελευθερωθεῖ⁶. Στὰ τέλη του φθινοπώρου τοῦ 1453 κατέληξε στὴ Ρώμη⁷, κομίζοντας εἰδήσεις στὴν Ἰταλία γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ τὸν αὐξανόμενο ὀθωμανικὸ κίνδυνο, προσπαθώντας νὰ ὑποκινήσει τοὺς Ἰταλοὺς γιὰ μιὰ δυναμικὴ ἀντίδραση ἐν ὧσιν τοῦ κινδύνου ὥστε νὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλία γιὰ μιὰ νέα Σταυροφορία γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τὴν ἐπανάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἀναζητᾷ τὸν Βησσαρίωνα ποὺ βρίσκεται στὴν Μπολῶνια⁸ ὡς παπικὸς λεγάτος καὶ τοῦ ἀποστέλλει δύο ἐπιστολές· στὴν πρώτη ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία νὰ τὸν συναντήσῃ καὶ στὴν δεύτερη τὸν ἐνημερώνει ὅτι ἐπείγεται νὰ ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ γιὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἡ συνάντησή τους. Στὴν ἀπαντητικὴ⁹ τοῦ ἐπιστολῇ ὁ Ἑλληνας καρδινάλιος τοῦ γράφει ὅτι θὰ ἤθελε πολὺ νὰ τὸν συναντήσῃ καὶ «κοινῇ τὰς κοινὰς ἀποκλαύσασθαι συμφοράς» καὶ εὐχεται οἱ Ἰταλοὶ νὰ λάβουν πρωτοβουλία καὶ ἀποτελεσματικὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Ὀθωμανοὺς: «σοὶ δὲ εἰ πιστεύουσιν (= οἱ Ἰταλοί), καίτοι τὴν τῶν πραγμάτων ἀναμφισβήτητον παρεχομένῳ ἀπόδειξιν καὶ τὸ οὐκέτι μὲν ἄλλοις, αὐτοῖς δὲ τούτοις ἐπικείμενον ἐπισειόντι ὄλεθρον τε καὶ κίνδυνον οἷς πράξουσιν, δείξουσιν»¹⁰. Στὴν ἴδια ἐπιστολῇ του ἐπιφορτίζει μὲ τὴν γιὰ λογαριασμό του περισυλλογὴ καὶ ἀποστολὴ κωδίκων μὲ κείμενα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς προσωπικῆς

⁵ Βλ. Μ. Γ. Νυσταζοπούλου, *Ἡ ἐν ταυρικῇ χερσωνήσῳ πόλις Σουγδαία. Ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νοτίου Ρωσίας*. [Υπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου Ἀρ. 7], Ἀθῆναι 1965, σσ. 52-59, "Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle", *Θησαυρίσματα* 7 (1970) 15-51 καὶ Μ. Balard, "Gênes et la Mer Noire (XIIIe - XVe siècles)", *Revue Historique* 270 (1983) 31-54.

⁶ Ὁρθῶς παρατηρήθηκε ὅτι ἂν εἶχε ἐξαγοραστεῖ ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα δὲν θὰ παρέλειπε νὰ τὸ ἀναφέρει σὲ κάποια ἀπὸ τὶς ἐπιστολές ποὺ τοῦ ἀποστέλλει ἢ νὰ τὸ μνημονεύσῃ στὸ προσφώνημα καὶ στὸν ἐπιτάφιο λόγο ποὺ ἔγραψε γιὰ αὐτὸν ἀργότερα. Βλ. Κ. Γ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σσ. 80-81 ὑποσ. 26.

⁷ Τὸ ὅτι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του κατέληξε στὴν Ρώμη ἐξακριβώνεται ἀπὸ μιὰ ἀναφορά του σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐπιστολῇ του. Στὴν ἐπιστολῇ ποὺ γράφει ὅταν ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸ δεῦτερο ταξίδι του στὴν Ἰταλία σημειώνει: «κατήχθημεν ἐς Ἰαπυρίαν, καντεύθεν ἐς Νεάπολιν, καντεύθεν ἐς Ρώμην τὴν μητρομήτορα, ἣν τρεῖς ἰδὼν, Βυζάντιος ὢν, αἰεὶ βλέπειν ἐφίεμαι», Βλ. Η. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 58. Ἐχει δεῖ δηλαδὴ τρεῖς φορὲς τὴ Ρώμη μέχρι τὸ 1455 ὁπότε ἐπισκέφθηκε τὸν Βησσαρίωνα στὴ Μπολῶνια. Πρῶτη φορὰ εἶδε τὴν Ρώμη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, δεύτερη φορὰ ὅταν ἀπὸ τὴ Ρώμη πῆγε στὴν Μπολῶνια καὶ τρίτη ὅταν ἀπὸ τὴν Μπολῶνια ἐπέστρεψε στὴν Ρώμη ὅπου ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν Πάπα. Καὶ ὁ Κ. Γ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 81 πιστεύει ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης προτοῦ καταλήξει στὴν Κρήτη μετέβη πρῶτα στὴν Ἰταλία χωρὶς νὰ παραθέτῃ περισσότερα στοιχεῖα.

⁸ Βλ. *PLP*, II, 2007.

⁹ Τὸ περιεχόμενο τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς ἐπιστολές ποὺ τοῦ ἀποστέλλει ὁ Βησσαρίων (ἀρ. 30) συνηγορεῖ στὸ ὅτι ὁ ἐκπατρισμένος λόγιος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του κατέφθασε στὴν Ρώμη καὶ μᾶς δίδει κάποιες πληροφορίες γιὰ τὶς ἐκεῖ κινήσεις του. Ὅταν ἐφθασε στὴν Ἰταλία ἔγραψε δύο ἐπιστολές στὸν Βησσαρίωνα ποὺ βρισκόταν στὴν Μπολῶνια. Στὴν πρώτη ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμία νὰ τὸν συναντήσῃ («διὰ Βονωνίας ἂν διελθεῖν προσδοκίαν»), καὶ στὴν δεύτερη ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ γιατί ἐπείγεται νὰ ἀποχωρήσῃ «πρὸς τὴν προκείμενην ὁδὸν ἔπειξιν αἰτῶν γενέσθαι». Βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 478.

¹⁰ Βλ. L. Möhler, ὁ.π., τ. III', σ. 479.

του βιβλιοθήκης¹¹. Από τη Ραβαίνα, πρὶν ἀποχωρήσει γιὰ τὴν Κρήτη καὶ ἔχοντας λάβει ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα, τοῦ γράφει μιὰν ἀκόμη ἐπιστολὴ ἀνταποκρινόμενος θετικὰ στὴν παραγγελία του γιὰ περισυλλογὴ κωδίκων¹².

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1454 ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης πρέπει νὰ ἔχει φθάσει στὴν Κρήτη καὶ ἐγκαθίσταται στὸν Χάνδακα¹³. Σὲ ἓνα μεταγενέστερο κείμενό του καταγράφει τὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη μετὰ τὸν ἀναγκαστικὸ ἐκπατρισμό του ὡς ἐξῆς: «*Ἐξ οὗπερ ὁ τῶν Τεύκρων καὶ ἄλλων οὐκ ὀλίγων ἔθνων ἡγεμὼν εἶλε μὲν τὸ Βυζάντιον κατὰ κράτος, ἐκράτησε δὲ ἡμῶν καὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν, καὶ πρὸς γ' ἐπὶ τούτοις τῇδε κακείσε διεσκεδάσθημεν ἕς γὰρ αὐτὰ δὴ ταῦτα τὰ τέλη τὰ ὑπὸ ἥλιον, ἔδοξε μοι δέον εἶναι, μετὰ γε τὸ Ἰταλίαν ἱστορικῆναι καὶ ἄλλας ἐπαρχίας οὐκ ὀλίγας τῆς οἰκουμένης, ἐν Κρήτη καταλῦσαι τῇ ἀρχαιοτάτῃ καὶ περιδόξῳ διὰ τε τὴν ἀρετὴν τῶν προγόνων καὶ τῆς ξυνοικίας τὴν παλαιότητα, τῇ μὲν διὰ τὸ γένος καὶ τὸν Ἑλληνα λόγον, τῇ δὲ καραδοκοῦντα τὴν ἐξώλειαν τῶν Ἀχαιμενιδῶν (τουθ' ὅπερ οὐχ ὅσον ἐξεδεχόμεν ἐγὼ ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοὶ πολλῶ βελτίους ἤπερ ἐγώ)*»¹⁴. Στὴν ἐπιλογή του αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γρήγορη ἐπάνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθεῖ μιὰ φρούδα ἐλπίδα, πρέπει νὰ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὴ σχέση μὲ τὸν Χάνδακα τοῦ θείου του Μανουὴλ de Candia, δομηνικανοῦ μοναχοῦ ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1450 ἕως τὸ 1466 διατελοῦσε καθολικὸς ἐπίσκοπος τῆς Ἀλβανικῆς πόλης Σκούταρι¹⁵. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιστολὲς ποὺ γράφει ἀπευθύνεται σ' αὐτὸν ζητώντας τὴν βοήθειά του¹⁶. Παράλληλα ἐξετάζει τὴν προοπτικὴ νὰ ἐγκατασταθεῖ καὶ ἄλλου. Γράφει στὸν ἱερομόναχο Μάρκο στὴν Κύπρο, διερευνώντας τὴ δυνατότητα νὰ μεταβεῖ ἐκεῖ «*ὡς γραμματεὺς τοῦ ἡγεμόνος ἐσόμενος ἢ τοῖς παισὶ διδάσκαλος τῶν Κυπρίων*»¹⁷.

Ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Κρήτη καὶ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ἄμεσο βιοποριστικὸ του πρόβλημα θεώρησε ἐνδεδειγμένο τὸν γάμο. Καθὼς βρισκόταν σὲ ἀρκετὰ ὥριμη ἡλικία 30-33 ἐτῶν, ἓνας γάμος θὰ μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσαι κάπως τὴν καθημερινή του διαβίωση στὸν τόπο τοῦ ἀναγκαστικοῦ ἐκπατρισμοῦ του. Νυμφεύθηκε τὴ θυγατέρα ἐνὸς ἱερέα, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν μᾶς εἶναι γνωστό. Ὁ πεθερὸς τοῦ Μιχαὴλ μὲ τὸν ὁποῖο στὴ συνέχεια ἀλληλογραφεῖ, εἶναι ἐγκατεστημένος σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Κρήτης¹⁸.

¹¹ Τὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς παρατίθεται καὶ σχολιάζεται ἀπὸ τὸν H. Hunger, *Ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ βιβλίου*, σσ. 182-183.

¹² «*Ἦκεν εἰς ἡμᾶς καὶ ἃ ἐπανίων τὸ δεῦτερον ἐκ Ῥαβαίνης ἐπέστειλας γράμματα...*» τοῦ ἀπαντᾷ ὁ Βησσαρίων καὶ τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν πρόθυμη ἀποδοχὴ τῆς παραγγελίας του: «*καὶ χάριτάς σοι τούτων τε οἶδαμεν καὶ τῆς ἐπαγγελίας, ἣν ἐπήγγειλας περὶ τὴν τῶν βιβλίων ὑπηρετήσαι. Ὑπὲρ ὧν καὶ αὐθις σοι ἐπικελευόμεθα, ἵνα πάσῃ προθυμίᾳ ἡμῖν ὑπουργήσῃς ὡς τὰ μάλιστα ἡμῖν χαριούμενος*». L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 479-480.

¹³ Στὸν Χάνδακα καὶ ὄχι στὴν ἐρειπωμένη τὸ 15^ο αἰ. ἀρχαία πόλη Γόρτυνα ὅπως ἐσφαλμένα πίστευε ὁ Β. Λαοῦρδας, «Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 6: ἡ Γόρτυνα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης», *KX* 4 (1950) 240-242 καὶ διορθώθηκε ἀπὸ τὸν Στ. Ἀλεξίου, «Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἑρωτοκρίτου», *KX* 6 (1952) 351-422, σ. 39, ὑποσ. 101.

¹⁴ Βλ. A. Pontani, «Sullo studio del greco», σ. 152.

¹⁵ Βλ. γιὰ αὐτὸν S. Schirò, «Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1467», *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1969) 145-160, (σσ. 155-156).

¹⁶ Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 234.

¹⁷ Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σ. 236.

¹⁸ Ἀπὸ τὴν «*νέαν του κώμην*» ζητᾷ νὰ τοῦ ἀποστείλει «*ἀμανιτῶν τῶν τοὺς προῖμους*» καὶ νὰ τοῦ ἀγοράσει σιτάρι. Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σσ. 236-237. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ «*κηδεστή*» βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 36.

Ἐνοικιάζει μιὰ κατοικία καὶ ἐγκαθίσταται στὸ Βοῦργο (Ἐξώπορτο) τοῦ Χάνδακα¹⁹. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ αὐξανόμενα οἰκονομικὰ καὶ οἰκογενειακὰ βάρη ἐπιδιώκει νὰ ἐργαστεῖ ἐπικερδῶς ὡς διδάσκαλος (οἰκοδιδάσκαλος) ὅπως εἶχε ἐργαστεῖ καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν τὴν ἄλωση²⁰. Παράλληλα, ἔχοντας ἀναλάβει τὴν δέσμευση γὰ ἐκπληρώσει τὴν παραγγελία τοῦ Βησσαρίωνα ἀρχίζει νὰ ἐργάζεται καὶ ὡς “ἐπαγγελματίας” κωδικογράφος. Σταδιακὰ θὰ ὀργανώσει ἓνα εἶδος “παλαιοβιβλιοπωλείου”²¹ ὅπου ὄχι μόνο ἀντιγράφονται χειρόγραφα ἀλλὰ συντηρεῖ καὶ ἐπανασταχώνει παλαιότερους κώδικες τοὺς ὁποίους στὴ συνέχεια ἐμπορεύεται ἀνταποκρινόμενος σὲ παραγγελίες βιβλιοφίλων, ὅπως ὁ Βησσαρίωνας, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Κρήτης²². Οἱ οἰκονομικὲς ἀπολαβές του καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἐπαγγελματικὲς ἐνασχολήσεις του τὶς ὁποῖες δὲν θὰ ἀποχωρισθεῖ μέχρι τὸ τέλος τοῦ βίου του, δὲν θὰ εἶναι πὰ ἀρκετὲς ὥστε νὰ καλύψουν ἱκανοποιητικὰ τὶς οἰκογενειακὲς του ἀνάγκες. Ἡ διαβίωσή του στὴν Κρήτη δὲν θὰ εἶναι ποτὲ χωρὶς προβλήματα καὶ σὲ καμιά περίπτωση δὲν θὰ συγκρίνεται μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς διαβίωσής του κατὰ τὰ νεανικά του χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ ἀργότερο μέχρι τοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1454 καὶ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1455 πραγματοποιεῖ τὸ δεῦτερο ταξίδι του στὴν Ἰταλία²³ μέσω τῶν ἀλβανικῶν ἀκτῶν περιγράφοντάς το γλαφυρὰ σὲ δύο ἐπιστολές του²⁴. Φθάνει στὴ Ρώμη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατευθύνεται στὴν Μπολῶνια γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Βησσαρίωνα. Θὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειά του καὶ ἐνδεχομένως θὰ προσφέρει στὸν Καρδινάλιο καὶ κάποιους ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ ἀντέγραψε γιὰ αὐτὸν σύμφωνα μὲ τὴν παραγγελία ποὺ εἶχε λάβει κατὰ τὸ πρῶτο ταξίδι του στὴν Ἰταλία. Στὴ συνέχεια θὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Ρώμη καὶ θὰ γίνῃ δεκτὸς ἀπὸ τὸν Πάπα Νικόλαο Ε΄ (1447-1455) ὁ ὁποῖος θὰ τὸν διαβεβαιώσει γιὰ τὴν στήριξη ποὺ θὰ τοῦ προσφέρει. Μὲ ἐκδηλῆ ἱκανοποίηση ὁ Βησσαρίων πληροφορούμενος τὴν ἐπιτυχῆ ἔκβαση τῆς συνάντησης, τὴν ὁποία δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε προετοιμάσει ὁ ἴδιος²⁵, τοῦ ἔγραψε μεταξὺ ἄλλων ἀπὸ τὴν

¹⁹ Ὅτι κατοικεῖ στὸ Βοῦργο τοῦ Χάνδακα καταγράφεται σὲ νοταριακὴ πράξη μετὰ τὸ θάνατό του στὴν ὁποία ἡ χήρα του ἀναφέρεται ὡς “*habitatix burgi Candide*” ὅπου καὶ πέθανε ὁ λόγιος. Βλ. J. Aalberts, “Νέα στοιχεῖα”, σ. 158. Ὅτι κατοικεῖ σὲ ἐνοικιασμένη κατοικία τὸ δηλώνει ὁ ἴδιος σὲ μεταγενέστερη ἐπιστολή του στὸν Βησσαρίωνα ὅταν παραπονιέται γιὰ τὰ δεινὰ τῆς καθημερινῆς του διαβίωσης: «*ὁφείλω καὶ τὶ τοῦ ἐνοικίου*», βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 113.

²⁰ Τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνάς μας γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τοῦ λογίου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη ἐκτίθενται στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

²¹ Χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο ποὺ χρησιμοποίησε καὶ ὁ Μ. Ι. Μανούσας παρουσιάζοντας τὴν σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ J. Irigoín, “Un groupe de reliures Cretaises, (XVe siècle)”, σ. 111.

²² Διεξοδικὴ παρουσίαση τοῦ κωδικογραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου ἐπιχειρεῖται στὸ τέταρτο μέρος τῆς διατριβῆς.

²³ Τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴν Ἰταλία μνημονεύει σὲ πέντε ἐπιστολές του L. 6, L. 7, N 7β, L. 8 καὶ L. 11. Στὴν τελευταία ποὺ ἀπευθύνεται στὸν Καρδινάλιο ἀναφέρει “*ἐλθὼν ἐκ Ρώμης εἰς Βονωνίαν*” καὶ “*ἐπανήκων ἐς Ρώμην*” (ἐκ Βονωνίας). Ἐπισκέφθηκε προφανῶς τὸν Βησσαρίωνα στὴν Μπολῶνια ὁ ὁποῖος στὴν πόλη αὐτὴ διετελοῦσε ὡς παπικὸς λεγάτος μέχρι τὴν 3^η Μαρτίου τοῦ 1455 (βλ. PLP, II, 2707). Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὸ ταξίδι του στὴν Ἰταλία θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ante 23.3.1455. Βλ. τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II, σ. 240.

²⁴ E. Legrand, ὁ.π., τ. II, σσ. 237-238, καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 57-58.

²⁵ Τὴν συνάντησή του μὲ τὸν Πάπα πρέπει νὰ ἐννοεῖ στὴν ἐπιστολή του στὸν Βησσαρίωνα ἀργότερα: “*Εγὼ δ’ ἐπανήλθον ἐς Ρώμην τοῦτο μὲν τῇ σῇ διακονήσων αἰδεσιμότητι, τοῦτο δ’ ἐντευξόμενος τοῦ καλοῦ προνοία τῇ παρὰ σοῦ*”. Βλ. E. Legrand,

Μπολώνια: «Ἀλλὰ νῦν μαθὼν, ὡς ὑποστρέψειάς τε ἐν Ρώμῃ, καὶ ὡς ἡμέρως τε καὶ προσηνῶς ὁ μέγας ἀρχιερεὺς ὑποδέξαιτο καὶ εἰς τὴν ἰδίαν ἢ ἀποκατέστησεν ἢ πάντως ἀποκαταστήσει τάξιν, μικρόν τι τότε διὰ σὲ ἀνέπνευσα καὶ χάριτας ὁμολογῶ τῷ θεῷ καὶ τῇ τοῦ ἀρχιερέως φιλανθρωπία. συγχαίρω δὲ καὶ σοὶ τῆς ἐπανόδου καὶ σοι ὡς ἐμαυτῷ συμβουλευῶ ἵνα εὐπειθείᾳ, ὑπακοῇ τε καὶ μετριότητι τὴν ἐκείνου καὶ τῶν ἄλλων ἀγάπην τε καὶ εὐμένειαν ἀνακαλέσῃ, καὶ ὡς μὴ εὐρήσων βελτίονά σοι καὶ τιμιώτερον τρόπον τῆς ἀρχιερατικῆς αὐλῆς»²⁶.

Μὲ τις διαβεβαιώσεις τοῦ Πάπα καὶ τις εὐχὲς τοῦ Βησσαρίωνα ἐπέστρεψε στὴν Κρήτη. Θὰ εὐχαριστήσῃ τὸν Ἄγγελο Βάδιο²⁷, ἓνα πρόσωπο τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Βησσαρίωνα, ποὺ φρόντισε νὰ δώσῃ τις κατάλληλες συστάσεις γιὰ αὐτὸν στὶς Βενετικὲς ἀρχές²⁸. Ὅμως τὰ προβλήματα τοῦ θὰ ὀξυνθοῦν. Εἰς μάτην θὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν κληρονομιά τῆς πατρικῆς περιουσίας ἀξίας 3.000 ταλάντων μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τοῦ στὴν Πελοπόννησο²⁹. Ὁ ἴδιος θὰ προσβληθεῖ ἀπὸ τὸν λοιμὸ ποὺ ἐνέσκηψε στὴν Κρήτη στὰ ἔτη 1456-1457³⁰, ἀλλὰ θὰ καταφέρει νὰ ἀνταπεξέλθῃ τῇ νόσο ποὺ ἀποδεκάτισε μεγάλο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ. Θὰ δαπανήσῃ ὅμως ὅλο τὸ δάνειο ποὺ ζήτησε καὶ ἔλαβε ἀπὸ τὸν φίλο τοῦ Ἄγγελο Βάδιο³¹. Καὶ τὸ χειρότερο, ἡ σύζυγός του (ἃν δὲν ὑπῆρξε θύμα τοῦ λοιμοῦ) τότε τὴν ἴδια περίοδο πέθανε, ἀφήνοντάς τον μὲ δύο μᾶλλον διδύμα ὀρφανὰ τέκνα³². Πρόκειται γιὰ τὴν

Bibliographie Hellenique, τ. Π', σ. 240. Μὲ "πρόνοια" τοῦ καρδινάλιου ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν Πάπα.

²⁶ Βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 481.

²⁷ PLP, II, 2032.

²⁸ «Σοὶ δὲ ὧν ἐπόνθησας δι' ἡμᾶς χάρις μὲν ἀείμνηστος ἀποκείσεται, ἀγάπη δὲ διηνεκής, καὶ ὅσα ἐντεῦθεν εἰκός. Ἰσθι γὰρ ἡμᾶς τὰ μέγιστα εὐφρανθέντας ὅτε τὰ πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Κρήτης διὰ τοῦ Παγάνου γράμματα ἐδεξάμεθα». E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. Π', σ. 238.

²⁹ Τὴν ἀπώλεια τῆς πατρικῆς κληρονομίας μνημονεύει ὁ ἴδιος ὁ λόγιος σὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς ἓνα πρόσωπο τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ ("Ἰσαακίῳ") καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ἀπὸ τὴν σειρὰ κατὰ τάξιν τῆς στὸ ἐπιστολάριο τοῦ λογίου ἀπὸ τὸ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 106, χρονολογεῖται τέλη 1468 - Ἰούλιος 1469. Τὴν ἀπώλεια αὐτὴν φαίνεται ὅτι εἶχε ἀναφέρει καὶ στὸν Βησσαρίωνα ὁ ὁποῖος στὴν ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε ὅταν ἔμαθε τὴν αἴσια ἔκβαση τῆς συνάντησής του με τὸν Πάπα ἀναφέρει: «Κἀγὼ πληγείς ἐκείνῃ τῇ χαλεπῇ ἀγγελίᾳ - τί γὰρ χαλεπώτερον ἀνδρὶ σῶφρονι καὶ χρηστῷ, γυναῖκα ἐν ἀλλοδαπῇ τρέφοντι καὶ παιδιὰ (εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης νυμφευμένος καὶ ἔχει παιδιὰ στὴν ἀλλοδαπῇ), εἰς ἄλλον οὐδένα ἢ εἰς Θεὸν καὶ τοὺς ἰδίους ἐλπίζοντι πόνους; - πάντα ἄρδην, ἃ τοσοῦτοις χρόνοις τι καὶ μόχθοις συνήγαγεν ἀπολέσαι, καὶ ἡνιάθην ὡς οὐδέποτε ἐπ' οὐδενὸς ἰδιώτου ζημία καί, ὅτι γράψαιμι, οὐκ εἶχον. πρὸς γὰρ τῇ τῶν χρημάτων ἀπωλείᾳ (ὑπογράμμιση δική μας) τοσοῦτων ὄντων καὶ οὕτως ἀδίκως ἀφαιρεθέντων καὶ τὸ μὴδ' ἔχειν ὅπου ἀσφαλῶς καὶ τιμῶς οἰκήσεις...». L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 480-481. Πρὶν τὸ 1455 ἐπομένως πέθανε ὁ πατέρας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ στερήθηκε, ἄγνωστο γιατί, τὴν πατρικὴ κληρονομιά. Ἐνδέχεται αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναγκάστηκε κατὰ τὸ πρῶτο του ταξίδι στὴν Ἰταλία νὰ φύγῃ ἐσπευσμένα καὶ νὰ μὴν συναντήσῃ τὸ Βησσαρίωνα.

³⁰ Βλ. Θ. Δετοράκης, "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ", σσ. 18-19.

³¹ «Εἰ μὴ ὁ κάκιστ' ἀπολούμενος τῇ Κρήτῃ αὐθις ἐπιστρατεύσας λοιμὸς οὐ μόνον μουσεῖα καὶ τέχνας βαναύσους τὰ ἐαυτῶν ποιεῖν ἐνεπόδισεν, ἀλλὰ καὶ πάντας ἐς τὰς κώμας ὅπῃ γῆς, ἔρημον τὸ ἄστυ ποιήσας, ἐξέωσε. Πολλοὺς γὰρ ἐξαπινάϊως ἐπιπεσὼν τῶν τε ἐν ἀρχαῖς ὄντων τῶν τε ἰδιωτῶν ἐφθειρεν... πέντε πρὸς δέκα ἡμέρας νόσῳ κακίστῃ καὶ θάνατον ἀπειλοῦσιν γενναίως ἀπήντηκα' ὅθεν πάντα τε τὰμά, καὶ εἴ τι μοι λοιπὸν τῶν σῶν χρημάτων ἐνῆν, τῇ τε χρειᾷ τῆσδε τῆς νόσου καὶ ἅμα τῆς οἰκίας ἐξαναλώσας, πρόσεστι καὶ δανεισάμενος, ἔδαπάνησα». E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 239.

³² Γιὰ τὸ θάνατο τῆς πρώτης συζύγου τοῦ ρητὰ κάνει λόγο στὴν ἐπιστολὴ N. 83 ποὺ ἀπευθύνει στὸν πρῶν πεθερὸ τοῦ μετὰ «χρόνους τρισκαιδέκα» ἀπὸ τὸ θάνατό της. Μὲ βάση

θυγατέρα του Πηνελόπη³³ και έναν ακόμη γιό, τοῦ ὁποῖου δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα³⁴.

Ἐχοντας χηρέψει πρόωρα καὶ μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναθρέψει δύο νήπια μέσα σὲ συνθήκες ἔνδειας ἀποφασίζει νὰ νυμφευθεῖ γιὰ δευτέρη φορὰ. Νέα σύζυγός του εἶναι ἡ Ἀγνή, θυγατέρα τοῦ Θεοδοσίου Κόμη Κορινθίου³⁵. Ὁ γάμος ὅμως αὐτός, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ ἔτη 1456-1457, θὰ ἐξοργίσει τὸν πεθερό του ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο, τὸν ὁποῖο θὰ προσπαθήσει νὰ ἐξευμενίσει συγγράφοντας καὶ ἀποστέλλοντάς του μιὰ ἐπιστολιμαία πραγματεῖα. Μὲ μιὰ περίτεχνη συλλογιστικὴ καὶ ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀντλήσε ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία ἐπιδιώκει νὰ τεκμηριώσῃ φιλοσοφικὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ γάμο καὶ τὴν δική του ἀπόφαση νὰ πραγματοποιήσῃ νέο δεύτερο γάμο³⁶. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ

τὸ στοιχεῖο αὐτὸ χρονολογεῖται στὰ ἔτη 1467-1468. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 103-104. Μὲ τὴν πρώτη ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Βησσαρίωνα (L. 11) ἡ ὁποία γράφτηκε μετὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἰταλία (ante 23.3.1455) τοῦ ἀνακοινώνει: «δεύτερον ἀγόμενος γύναιον». Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 240. Τὸ ὅτι μετὰ ἀπὸ ἕνα σύντομο γάμο (ἐὰν νυμφεύθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1454) μένει χῆρος μὲ δύο ὄρφανὰ τέκνα ἐξηγεῖται μόνο ἂν τὰ τέκνα ἦταν δίδυμα. Βλ. καὶ J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σ. 145, ὑποσ. 1. Γιὰ τὰ δύο ὄρφανὰ («ὄρφανῶ παῖδε») κάνει λόγο σὲ ἐπιστολὴ του (L. 26) πρὸς τὸν Βησσαρίωνα ὅπου διεκτραγωδεῖ τὴν οἰκτρὴ του οἰκονομικὴ κατάσταση. Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σ. 247.

³³ Τὴν θυγατέρα του Πηνελόπη μὲ τὸ ὄνομά της ἀναφέρει σὲ δύο ἐπιστολές του πρὸς τὸ Βησσαρίωνα. Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σσ. 250, 251. Ἡ Πηνελόπη θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ «θυγατέρα ἥδη γάμῳ ἐπικαιρον ἔχοντα» ποὺ μνημονεύεται στὴν ἀναφορὰ του «Πρὸς τὴν Ἀρχὴν τῶν Ἑνετῶν» ἡ συγγραφὴ τῆς ὁποίας χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 1475, βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 137.

³⁴ Ὁ γιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος, ὄντας σὲ κάποια ἡλικία, μπορεῖ νὰ βοηθάει τὸν πατέρα του καὶ ἀποστέλλεται στὸν Laugus Quirinus νὰ εἰσπράξῃ ὀφειλόμενα χρήματα, τὰ ὁποῖα δὲν καταβάλλονται ἐγκαίρως: «πολλάκις ὁ ἐμὸς παῖς ὡς σὲ ἀφικόμενος, ἐπαγγελῶν σε τὸ ὀφειλόμενον, κεναῖς ἐπανεῖχε χερσίν», «τὸ παιδίον ὁρῶντι ἀνιόντα καὶ κατιόντα καὶ τέτταρας ἀρβύλας ἥδη νῦν ἀπολωλεκότα», «καὶ ὁ παῖς τῆς ἡμέρας πολλάκις ἰὼν καὶ ἐπανιών, κεναῖς χερσίν ἐπανεῖκει, ... παρίημι ὅσον τοῦ μαθήματος ἀπολώλεκε». Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 73, 76, 77 (ἀντίστοιχα). Τὸ παιδί αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ εἰσπράττει χρήματα δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Ἀριστόβουλο - Ἀρσένιο ποὺ γεννήθηκε γύρω στὰ ἔτη 1462-1465. «Ἐρρωσο καὶ τὸν υἱὼνδὸν σοῦ τοιοῦτον εἶναι ἡγοῦ, οἷος ὢν ἐτύγχανε τὴν ἀρχὴν» γράφει ἀργότερα στὸν πεθερό του Μιχαὴλ ἀφήνοντας νὰ νοηθεῖ ὅτι ὁ ἔγγονός του εἶναι ἀσθενής. Ἡ ἐπιστολὴ δὲν παρέχει ἔνδειξεις γιὰ ἀκριβὴ χρονολόγηση. Ὁ ἐκδότης ἀπὸ τὴν θέση της στὸ ἐπιστολάριο τοῦ λογίου τὴν χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 1467. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 98-99. Τὰ ἔχνη τοῦ παιδιοῦ χάνονται στὴ συνέχεια καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ πέθανε ὅσο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης βρισκόταν ἐν ζῳῇ.

³⁵ Τὸ ὄνομα «Ἀγνή» ἔγινε σχετικὰ πρόσφατα γνωστὸ ἀπὸ νοταριακὸ ἔγγραφο ποὺ διασώθηκε στὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας. Βλ. J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σ. 148.

Ὅτι ἡ Ἀγνή ἦταν θυγατέρα τοῦ Θεοδοσίου Κόμη Κορινθίου πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ γιοῦ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἀριστόβουλου - Ἀρσενίου ποὺ καταγράφηκε σὲ φύλλο τοῦ κώδικα Vind. Philosoph. gr. 128, ὅταν αὐτὸς πέθανε (1535): «ἡ δὲ μήτηρ αὐτοῦ κατήγεν τὸ γένος ἐκ Μονεμβασίας ἐκ τῆς οἰκίας τῶν Κομήτων τῶν Κορινθίων ἦν γὰρ θυγάτηρ τοῦ εὐγενοῦς ἀνδρός Θεοδοσίου Κόμητος Κορινθίου». E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. I', σ. CLXXXII.

³⁶ Ὁ «Λόγος συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν, μηνύσαντα ὅτε εἰς δευτέρους ἀφίκετο γάμους» καὶ περὶ τῶν τριῶν παθῶν τῆς ψυχῆς», ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Κ. Δημητρακόπουλο, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης», Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1870 ἐκδοθὲν ὑπὸ Μαρίνου Π. Βρετοῦ, Ἐν Ἀθήναις, σσ. 354-364. Ἡ ὁργὴ τοῦ πεθεροῦ του θὰ πρέπει νὰ προκλήθηκε γιὰ τὸν δεύτερο γάμο, ἐνῶ δὲν εἶχε περάσει πολλὸς χρόνος ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς πρώτης του συζύγου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ὁ γάμος θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ ἔτη 1457-1458 ὅποτε πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἡ συγγραφὴ τοῦ κειμένου, καὶ ὅχι πρὶν τὰ τέλη τοῦ 1462 ὅπως πιστεύει ἡ J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σσ. 145-146, ὑποσ. 2, ἡ ὁποία στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὴ χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν H. Noiret. Θὰ πρέπει νὰ ἀποσυνδεθεῖ ὁ

Βησσαρίων τοῦ ἔγραψε ὅτι δὲν εἶναι ἐνδεδειγμένος στὴν κατάστασή του ἕνας δευτέρος γάμος³⁷. Ἀπὸ τὸν γάμο του αὐτὸν θὰ γεννηθεῖ ἀργότερα (1462-1465) ὁ γιὸς του Ἀριστόβουλος Ἀρσένιος - Ἀποστόλης (±1535), ὁ μετέπειτα γνωστὸς καὶ καταξιωμένος λόγιος³⁸ καὶ ἕνας ἀκόμη γιὸς γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεῖα οὔτε καὶ τὸ βαπτιστικὸ του ὄνομα³⁹.

Τὸ 1461 «μετὰ τὴν τῆς Βυζαντίου τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν ὁκτὼ ἔτεσιν ὕστερον ἐς αὐτὸ ἐπανελθὼν», ὅπως σημειώνει στὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ κώδικα Vat. Barb. gr. 91 τοῦ Θουκυδίδη⁴⁰, ἐπισκέφθηκε τὴν γενέτειρά του χωρὶς νὰ μᾶς δίνει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του αὐτῇ⁴¹.

Ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, συνέγραψε μιὰ ἐπιστολιμαία πραγματεία κατὰ τοῦ φιλοαριστοτελικοῦ λογίου Θεοδώρου Γαζῆ⁴² ὑπερασπιζόμενος τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ποὺ πρέσβευε μὲ ζῆλο καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων⁴³. Θέλησε μὲ τὴν πραγματεία αὐτὴν νὰ λάβει μέρος στὴν φιλοσοφικὴ διαμάχη μεταξὺ φιλοπλατωνικῶν καὶ φιλοαριστοτελικῶν λογίων ποὺ ὡς συγγραφικὴ ἀντιλογία διαρκοῦσε ἤδη ἀπὸ τὶς δεκαετίες πρὶν τὴν ἄλωση. Φρόντισε ὁ ἴδιος νὰ διακινηθεῖ στὴν Ἰταλία τὸ κείμενο τῆς

χρόνος γέννησης τῶν τέκνων του ἀπὸ τὸ χρόνο πραγματοποίησης τοῦ δευτέρου γάμου τὸν ὁποῖο ἄλλωστε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀναγγέλει στὸν Βησσαρίωνα σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του (L. 11) ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πολὺ μετὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἰταλία τὸ 1455.

³⁷ «Ὁμην σὲ τοῦ προτέρου γυναιίου θανόντος, μὴ ἀγαγέσθαι δεύτερον» τοῦ ἔγραψε ὁ Βησσαρίων σὲ ἐπιστολὴ του ποὺ δὲν διεσώθηκε. Τὴ συμβουλὴ του αὐτὴν τὴν θυμᾶται ἀργότερα καὶ παραθέτει σὲ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἀποστέλλει (L. 26) πρὶν τὴν 27.4.1463. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. Π', σ. 248.

³⁸ Γιὰ αὐτὸν βλ. ἐπίσης, Μ. Ἰ. Μανούσας, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακὰ* 3 (1959) 95-147, «Ἀρσένιου Μονεμβασίας τοῦ Ἀποστόλη ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι (1521-1534)», *EMMAA* 8/9 (1958-59) 7-59, Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, «Ἕλληνες λόγιοι, 151-177, Α. Παπαδία, «Ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας ὁ Ἀποστόλης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης τῆς Βενετίας (1534-1535)», *Θησαυρίσματα* 14 (1977) 110-126. Γιὰ τὸν Ἀριστόβουλο-Ἀρσένιο ὡς κωδικογράφο βλ. *Repertorium* I, 27, II, 38, III, 46. Πολλὰ ζητήματα γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ λογίου τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα χρήζουν περαιτέρω διερευνήσεως ὥστε νὰ διαφωτιστεῖ περισσότερο μιὰ ἐνδιαφέρουσα σελίδα τῆς ἱστορίας τῶν Μεταβυζαντινῶν μας γραμμάτων.

³⁹ Ὅταν πεθαίνει ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἡ χήρα του ἐμφανίζεται ὡς «*gubernatrix filiorum*» (κηδεμὼν υἱῶν). Ἐφόσον δὲν πρόκειται γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο του τὰ ὁποῖα, ἐὰν εἶχαν γεννηθεῖ τὸ 1458-59 θὰ ἦταν τὸ 1478 εἴκοσι ἐτῶν, τότε ὁ ἕνας γιὸς εἶναι ὁ Ἀριστόβουλος - Ἀρσένιος καὶ ἕνας ἀκόμη ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ γεννήθηκε μετὰ ἀπ' αὐτόν. Ἔτσι καταλήγουμε ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπέκτησε δύο παιδιὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ δύο ἀπὸ τὸ δεύτερο. Βλ. καὶ J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σσ. 146-148 ἢ ὁποῖα ὥστόσο δὲν ξεκαθαρίζει τὰ πράγματα.

⁴⁰ Βλ. C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 135-136 καὶ J. E. Powell, «The Cretan manuscripts of Thucydides», σ. 102.

⁴¹ Τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη μνημονεύει στὴν ἐπιστολὴ L. 31. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Π', σσ. 251-252.

⁴² Γιὰ αὐτὸν βλ. *PLP*, II, 3450, D. Geanakoplos, «Theodoros Gaza, a byzantine scholar of the Palaiologan Renaissance in the Italian Renaissance», *Medievalia et Humanistica* 12 (1984) 61-81 καὶ Π. Γ. Παπαδημητρίου, «Θεοδώρου Γαζῆ, *Oratio de Litteris Graecis*. Ἕνας βυζαντινὸς λόγιος ἐγκωμιάζει τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴ Φεράρα τοῦ Leonello d' Este», *Θησαυρίσματα* 32 (2002), 241-275 ὅπου παραπομπὴ σὲ παλαιότερη καὶ νεώτερη βιβλιογραφία (ὑποσ. 2).

⁴³ «Μιχαήλου Ἀποστόλη Βυζαντίου πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους περὶ οὐσίας κατὰ Πλήθωνος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ἀντιλήψεις». Φιλολογικὴ παρουσίαση τοῦ κειμένου ἐπιχειρεῖται στὸ τρίτο μέρος τῆς διατριβῆς.

πραγματείας του⁴⁴ καὶ τὴν ἀπέστειλε στὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα⁴⁵. Τὸ κείμενό του αὐτό, ποὺ εἶχε ἓνα ὕφος καυστικό, καθὼς, ὅπως δείχνει καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή του, διακινήθηκε ἄρκετά, προκάλεσε θόρυβο καὶ ἀντιδράσεις⁴⁶. Ἀναγκάστηκε νὰ παρέμβει ὁ Βησσαρίων γιὰ νὰ ἀποσοβήσει τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκλήθηκαν στὸν κύκλο τῶν Ἑλλήνων λογίων στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ εὐνοούμενου του στὴν Κρήτη. Σὲ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἀπέστειλε ἀπὸ τὸ Βιτέρμπο τὴν 19.5.1462, χωρὶς νὰ ὑπαισέλθει στὸ περιεχόμενο τῆς πραγματείας καὶ στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σ' αὐτήν, τὸν ψέγει γιὰ τὸ ἄκομσο ὕφος ποὺ χρησιμοποίησε ἐπιχειρώντας νὰ ἀντικρούσει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἡλικιωμένου καὶ καταξιωμένου Θεοδώρου Γαζῆ, κοινοποιώντας παράλληλα τὸ περιεχόμενό της⁴⁷. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ λογίου κωδικογράφου δὲν πρέπει νὰ ἐκκληφθεῖ μόνο καὶ νὰ ἀξιολογηθεῖ ὡς προσπάθεια νὰ κολακεύσει τὸν "προστάτη" τοῦ Βησσαρίωνα ποὺ εἶχε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἀποτελεῖ ἐπίσης μιὰ σαφὴ ἀπόπειρα νὰ καταγραφεῖ ἐκ μέρους τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἡ ἱκανότητά του νὰ ἀντλεῖ δημιουργικὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ νὰ στοχάζεται φιλοσοφικὰ ὥστε νὰ καταστήσει αἰσθητὴ τὴν παρουσία του στοὺς κύκλους τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του, ἐπιδεικνύοντας τὴν παιδεία καὶ τὴν ἀρχαιομάθειά του⁴⁸. Ἀπὸ τὴ διακίνηση τοῦ κειμένου, τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τὴ δημοσιοποίησή του στὴν Ἰταλία καθὼς καὶ τὴν χειρόγραφη παράδοσή του τὸ 15^ο καὶ 16^ο αἰῶνα, πέτυχε νὰ γίνῃ εὐρέως γνωστὸ τὸ ὄνομά του ὡς λογίου.

Ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν νεανικῶν του χρόνων στὴν Κωνσταντινούπολη βίωσε τῆς διαμάχης μεταξὺ τοῦ κλήρου, τοῦ λαοῦ, καὶ τῶν λογίων σχετικὰ μὲ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ ἀποφασίστηκε στὴν Σύνοδο τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439) καὶ εἶχε ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος ἐκείνων ποὺ ὑποστήριζαν τὴν Ἑνωση σύμφωνα μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου⁴⁹. Ὄταν ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία του καὶ ἔφθασε στὴ Ρώμη, ἔσπευσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸν κορυφαῖο φιλενωτικὸ τῆς ἐποχῆς τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Ἀργότερα στὸ δεῦτερο ταξίδι του στὴν Ἰταλία θὰ πετύχει νὰ γίνῃ δεκτὸς σὲ ἀκρόαση ἀπὸ τὸν Πάπα Νικόλαο Ε' καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν στήριξή του. Ὄταν

⁴⁴ Τὸ ἀπέστειλε στὸν Ἡσαΐα τὸν Κύπριο μὲ σκοπὸ νὰ τὸ διακινήσει. Βλ. τὶς δύο σχετικὲς ἐπιστολὲς E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. II', σ. 241.

⁴⁵ Προτάσσοντας μιὰ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ. Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σ. 240.

⁴⁶ Γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, ἀνέλαβε νὰ ἀπαντήσῃ ὁ ἀνηψιὸς του ἐπίσης γνωστὸς λόγιος Ἀνδρόνικος Κάλλιστος μὲ τὴν ἀπαντητικὴ πραγματεία "*Πρὸς τὰς Μιχαήλου Ἀποστόλου (sic) κατὰ Θεοδώρου ἀντιλήψεις*" ποὺ ἀπέστειλε στὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 171-203. Ἐνδεικτικὴ τῶν ἀντιδράσεων ποὺ προκάλεσε τὸ κείμενο μόλις ἔφτασε στὴν Ἰταλία εἶναι ἡ πλούσια συγκριτικὰ παράδοσή του ὅπως καὶ τῆς συνοδευτικῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα.

⁴⁷ Βλ. τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καθὼς καὶ τὴ σύντομη συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία κοινοποίησε τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς του στὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο. Βλ. L. Möhler, *δ.π.*, τ. III, σσ. 511-513.

⁴⁸ Στὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ μὲ τὴν ἴδια στόχευση ἔγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ τὴν παρομοίου περιεχομένου ἐπιστολμαίᾳ πραγματεία του κατὰ τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη: "*Μιχαήλου Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὰς ὑπὲρ Θεοδώρου κατὰ Γρηγορίου περὶ οὐσίας Δημητρίου τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀντιλήψεις*" ποὺ παραδόθηκε ἀποσπασματικὰ καὶ ἡ συγγραφή τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ κατὰ προσέγγιση μόνο μετὰ τὸ 1462, ἔτος συγγραφῆς καὶ δημοσιοποίησής τῆς πραγματείας του "*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*". Ἀποσπασματικὴ ἔκδοσὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ βλ. Γ. Κ. Ὑπερείδου, *Μιχαὴλ Ἀποστόλη Πονημάτια τρία*, Ἐν Σμύρνῃ 1876, σσ. 43-44.

⁴⁹ Βλ. Α. Παπαδάκης, J. Meyendorff, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ*, σσ. 565-609.

ἐγκαταστάθηκε στην Κρήτη φαίνεται ότι ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐκεῖ φιλενωτικούς καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν κύκλο τῶν δώδεκα φιλενωτικῶν ἱερέων ποὺ εἶχαν συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν λόγιο ἱεράρχη Ἰωάννη Πλουσιαδηνό, μετέπειτα Ἰωσήφ Μεθώνης (1429/30-1500)⁵⁰, ὁ ὁποῖος ἀναγνωριζόταν ὡς ἐξέχουσα προσωπικότητα μεταξύ τους⁵¹. Μποροῦμε βάσιμα νὰ εἰκάσουμε ὅτι ἦταν κοινωνὸς τῶν διεργασιῶν ποὺ μὲ ἐνέργειες τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδινού καὶ σχετικὲς παρεμβάσεις καὶ εἰσηγήσεις τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα ὁδήγησαν στὴ θέσπιση τῆς ἐτήσιας ἐπιχορήγησης τῶν δώδεκα αὐτῶν φιλενωτικῶν ἱερέων ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὰ κτήματα ποὺ κατεῖχε στὴν Κρήτη⁵². Ἐχοντας ἐξασφαλίσει τὴν διαβεβαίωση στήριξης τοῦ προηγούμενου Πάπα κατὰ τὸ ταξίδι του στὴ Ρώμη τὸ 1455, σκέφθηκε νὰ προτείνει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὸ “Κληροδότημα” τοῦ Βησσαρίωνα, ὅπως ἀποκλήθηκε ἡ ἐτήσια ἐπιχορήγηση τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων, ὡς ἐπιχορηγούμενος διδάσκαλος μὲ καθῆκον νὰ διδάσκει τὰ τέκνα τῶν φιλενωτικῶν τῆς Κρήτης. Ἡ πρότασή του τελικὰ ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ καὶ νὰ ὑλοποιηθεῖ μὲ παρέμβαση τοῦ Βησσαρίωνα ποὺ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τιτουλαρίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰσιδώρου Κιέβου (27.4.1463) τὸν διαδέχθηκε. Στὴ βούλα τοῦ Πάπα Παύλου Β΄ (1469-1471), ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 1464 καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1466, καὶ ἀφοροῦσε στοὺς δώδεκα φιλενωτικούς ἱερεῖς τῆς Κρήτης ἐπικυρώνοντας τὸ περιεχόμενο τῆς βούλας τοῦ προκατόχου του, ἀποφασίστηκε ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιχορηγούμενων ἱερέων καὶ ἡ προσθήκη ἑνὸς λαϊκοῦ ὡς διδασκάλου τῆς ἑλληνικῆς γιὰ νὰ διδάσκει τὰ παιδιὰ τῶν φιλενωτικῶν. Τὴ θέση αὐτὴ κατέλαβε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης⁵³.

Ἐχοντας πετύχει τὸν στόχο του νὰ ἐνταχθεῖ στὸ “Κληροδότημα”, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1466 πραγματοποιεῖ τὸ τρίτο ταξίδι του στὴν Ἰταλία⁵⁴. Στὸ ταξίδι αὐτὸ θὰ κάνει μιὰ στάση στὸ Σκούταρι τῆς Ἀλβανίας γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν ἐκεῖ ἐπίσκοπο θεῖο του Μανουήλ⁵⁵. Ὡς πληροφορηθεῖ ὅμως ὅτι ἔχει πεθάνει καὶ

⁵⁰ PLP, X 23385. Βλ. ἐπίσης, Μ. Ι. Manoussacas, “Recherches sur la vie de Jean Plousiadenos”, *REB* 17 (1959) 28-51, Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, “Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ Σιναϊτικὴ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλᾶ στὸ Χάνδακα. (Δύο βενετικὰ ἔγγραφα τοῦ 1481)”, *Θησαυρίσματα* 3 (1964) 1-28, Μ. Ι. Μανουσάκας, “Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ”, *Ἀθηνᾶ* 68 (1965) 49-72, Π. Βασιλείου, “Ὁ αὐτόγραφος «Θρῆνος τῆς Θεοτόκου» τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ”, *Ἑλληνικά* 32 (1980) 267-287, καὶ D. Toulaitos, “Ioannes Plousiadenos: The man, his music, and his musical treatise”, *Θησαυρίσματα* 28 (1998) 79-91. Μιὰ νέα μονογραφία γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ λογίου, κωδικογράφου καὶ ἱεράρχου θὰ προσέφερε πολλὰ στὴν γνώση τῆς ἱστορίας τῶν μεταβυζαντινῶν γραμμάτων κατὰ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 15^{ου} αἰώνα.

⁵¹ Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 96-98.

⁵² Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σσ. 89-95.

⁵³ Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σσ. 103-116.

⁵⁴ Τὸ ταξίδι αὐτὸ περιγράφει σὲ δύο ἐπιστολές του τὶς ὁποῖες καθ' ὁδὸν ἀποστέλλει στὸν Γεώργιο Ζεβεδαῖο (N. 60, N. 61). Ἡ χρονολόγηση τοῦ ταξιδιοῦ τεκμαίρεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς N. 63 τὴν ὁποία ἀποστέλλει στὸν Πέτρο Καλλέργη μετὰ τὴν ἐπιστροφή του καὶ τὸν ἐνημερώνει γιὰ τὰ καθέκαστα στὴν Ἰταλία: ἐξέλιξη Α΄ Τουρκοβενετικοῦ Πολέμου (1463-1479) καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ὁσμᾶ Παλαιολόγου (12.5.1465). Μετὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ τρίτο του κατὰ σειρὰ ταξίδι στὴν Ἰταλία. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 78-80, 82.

⁵⁵ Βλ. G. Schirò, “Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1467”, *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1964) 145-160.

ἔχει κατασπαταλήσει τὴν περιουσία του στὶς πόρνες⁵⁶. Φθάνοντας στὴν Ἰταλία, κατευθύνθηκε πρῶτα στὴν Ρώμη ὅπου «τὸν θαυμαστὸν Βησσαρίω καταλαβόντες, τὰ πρὶν λυπηρὰ δωρεαῖς μεγάλαις κουφίσαντα προσκυνήσαντες» καὶ στὴ συνέχεια κατευθύνθηκε «εἰς τὴν πολυύμνητον πόλιν τῶν Ἑνετῶν»⁵⁷.

Ἐπιστρέφει στὴν Κρήτη ὅπου μαίνεται ὁ λοιμὸς ποὺ ξέσπασε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1465⁵⁸. Ἡ συμπερίληψή του στὸ «Κληροδότημα» τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, τὴν ὁποία μὲ πολλὴ προσπάθεια κατόρθωσε, δὲν ἐπρόκειτο νὰ βελτιώσει αἰσθητὰ τὴν καθημερινή του διαβίωση⁵⁹. Ὅταν διαδόθηκε εὐρύτερα ἡ φιλενωτικὴ του τοποθέτηση καὶ ἡ ἐπιχορήγηση μαζὶ μὲ τοὺς δεκαοκτὼ φιλενωτικοὺς ἱερεῖς, οἱ ὁρθόδοξοι Κρήτες δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐμπιστευθοῦν τὴν ἐκπαίδευσή τῶν παιδιῶν τους σὲ ἓναν φιλενωτικὸ διδάσκαλο, φθάνοντας σὲ ἀκραῖες ἀντιδράσεις: «μῖσος μὲν οὖν τῶν Γραικῶν καὶ αὐτοῖς ἀποσυνάγωγον εἶναι, καὶ μήτε προσαγορεύειν μήτε τοὺς σφῶν αὐτῶν παῖδας φοιτᾶν παρ' ἐμέ, ἵνα μὴ τῇ παιδείᾳ τῶν λόγων ῥωμέλληνες γένωνται»⁶⁰, ὅπως ἔγραφε στὸν Βησσαρίωνα. Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως φαίνεται ὅτι ἔδειχνε ἰδιαίτερο ζήλο στὴν προάσπιση τῶν φιλενωτικῶν του πεποιθήσεων. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ καταγράφει ἓνα περιστατικὸ ἐνδεικτικὸ τῆς κατάστασης ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ: «Σάββας δὲ τις καὶ Μάξιμος μοναχῶς, μιὰρὰ ξυνωρίς, ἀσπὸνδῶ τῶν Εὐρωπαϊῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐχθρῶ, ἀμαθία συζῶντε καὶ συζῆν χαίροντε, ἐρημία καὶ πείνη μετροῦντε τὴν ἀρετὴν, τᾶλλά τε ποιοῦντε ὅσα γε οἱ τοῦ παρόντος αἰῶνος ὑποκριταί, γράμμα μοι ἀποτρόπαιον τοῦ ἀλεξανδρείας ἐκομισάτην γέμον τε ἀσεβείας καὶ βλασφημίας ἐπὶ Λατίνους, καὶ μὲ ἀντιγράψαι ἠξίουσαν τὴν αὐτό, οὐκ εἶδοτε ὄντα γε τῆς ἐνώσεως. Λαβὼν οὖν τοῖν ἀλητήριον τὸ γράμμα καὶ τὸν ὁρμαθὸν ἀναγνοὺς τῶν βλασφημιῶν, ἐνεὸς ἐγενόμην καὶ ἀπεπάγην τῷ δέει πολλὰ δ' ὅμως ὕστερον αὐτοῖν κατειπὼν, κακῶς κακῶ ὑβρίζων ἀπεωσάμην, ἀποδοὺς αὐτοῖν καὶ γράμμα τὸ ἐναγές, τὸν καρπὸν τῆς ἀσκητικῆς παιδείας αὐτοῖν ἔωθεν δ' ἀναστάντος, καὶ τοῖς ὁμοδόξοις καὶ φίλοις διηγησαμένου τὸ πρᾶγμα, ὁ μὲν τοῦ Ἀλεξάνδρου Γεώργιος καὶ Ἰωάννης ὁ ζηλωτὴς, τῶν ἱερέων τῆς γερουσίας τῷ κορυφαίῳ τί μέλλεις; παντὶ τρόπῳ ἔφατον, δίκαιον εἶναι δηλῶσαι ταῦτα τοῖς ἄρχουσιν, ὃ δὴ καὶ θᾶττον ἢ λόγος ἐγένετο. Τί λοιπόν; ἡκέτην τῷ σκοτενδύτῃ κακῶ κακῶς

⁵⁶ «Οἱ δὲ Σκουτάριοι πῶς μάλα κακῶς ἀπεδέξαντο, ὧν οἱ μὲν ἔλεγον καὶ ὀφείλειν τὸν ἐμὸν θεῖον, πόρναις τε τὸν βίον παραβεληκότα ὁσῶραι καὶ τοῖς πεπρακόσι τὴν ὥραν οἱ δὲ ἄλλ' ἅττα καὶ πάντα δεινὰ καὶ τοῖς σώφροσιν ἀηδῆ», H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 79.

⁵⁷ H. Noiret, *δ.π.*, σ. 80. Στὴν ἴδια περίοδο καὶ ἐνδεχομένως μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ ταξιδιοῦ του αὐτοῦ στὴν Ἰταλία ὥστε καὶ ἔμπρακτα νὰ ἐκφράσει τὶς εὐχαριστίες του στὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴν συμπερίληψή του στὸ «Κληροδότημα» πρέπει νὰ συνέγραψε τὸ «Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα». Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα», *Ἀθηνᾶ* 65 (1961) 128-137.

⁵⁸ Βλ. Θ. Δετοράκης, «Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ», σ. 19. Ὁ λοιμὸς αὐτὸς μνημονεύεται στὶς ἐπιστολὰς Ν. 63, Ν. 65, Ν. 66, Ν. 67 («λώφησιν τοῦ λοιμοῦ»). Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 82, 84-86.

⁵⁹ Καθόσον μάλιστα ἡ ἐτήσια ἐπιχορήγηση τῶν εἴκοσι δουκάτων δὲν καταβαλόταν ἐγκαίρως ἀπὸ τοὺς διαχειριστὰς τοῦ Βησσαρίωνα στὴν Κρήτη γεγονὸς ποὺ ἐπιδείνωνε ἀφόρητα τὴν καθημερινή του κατάστασις, τὴν ὁποία διεκτραγωδεῖ σὲ σειρὰ ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν διαχειριστὴ Laurus Quirinus (Δάφνης Κυρίνος) καὶ τὸν ἴδιο τὸ Βησσαρίωνα: Ν. 55, Ν. 57, Ν. 58, Ν. 66, Ν. 67, Ν. 68, Ν. 70, Ν. 71, Ν. 74, χρονολογούμενες μεταξὺ 1465-1467. Βλ. καὶ Κ. Γ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σσ. 84-85 ὑποσ. 50, 51.

⁶⁰ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 102. Ἡ ἐπιστολὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια. Ὁ ἐκδότης τὴν χρονολογεῖ τὸν χειμῶνα τοῦ 1467-1468.

ἀνεγνώσθη τὰ γράμματα - τοῖς στέργουσι λέγοντα τὴν ἐν Φλωρεντία γενομένην ὀγδόην σύνοδον ἀνάθεμα - τοῖς συγκροτήσασι γενέσθαι λυμεῶσι πατράσιν, ἀνάθεμα - τοῖς τὰ ἄζυμα θυσιάζουσι καὶ μεταλαμβάνουσιν αὐτῶν, ἀνάθεμα - τοῖς ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς θαλάττης ἐξαλλομένοις θηρίοις σὺν τοῖς συνηγόροις καὶ συμμάχοις αὐτῶν, ἀνάθεμα - καὶ ἄλλ' ἅττα οὐ ὀλίγα καὶ πάντα βλασφημιῶν ἔμπλεω. Τί τούτῳ ἐποίησαν; ἡ ἀρχή, σμικρὸν καὶ πάνυ αὐτοῖς ἀνάξιον, τῆς νήσου ἐξώρισαν τί ἔτι; οὐκ ἤρκει μένοντε αὐτῷ ἐν τῇ Συρία σιγᾶν, ἀλλ' ἐγραψάτην ἐν Κρήτῃ τοῖς ξυνθιασώταις αὐτοῖν, ἐμὲ μὲν πρώτως καὶ μάλιστα ἀφορίζοντε, μετέπειτα δὲ καὶ τοὺς γενομένους αὐτοῖν αἰτίας τῆς ἐξορίας»⁶¹.

Τὸ τέταρτο ταξίδι τοῦ στὴν Ἰταλία θὰ τὸ πραγματοποιήσει τὸν χειμῶνα τοῦ 1468-1469 γιὰ νὰ συναντήσῃ γιὰ τελευταία φορὰ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Τὸ ταξίδι τοῦ αὐτὸ συνέπεσε χρονικὰ μὲ τὴν ἔλευση στὴ Ρώμη τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Γ' μὲ σκοπὸ τὶς συνεννοήσεις μὲ τὸν Πάπα γιὰ τὴν προπαρασκευὴ μιᾶς νέας Σταυροφορίας κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν⁶². Κοινωνὸς γενόμενος τῶν διεργασιῶν αὐτῶν καὶ σύμφωνα πρὸς τὶς συνήθειες τῆς ἐποχῆς συνέγραψε καὶ ἀπέστειλε στὴν αὐλὴ τοῦ γερμανοῦ Αὐτοκράτορα μιὰ ρητορικότατη σὲ ἄκρως ἐπιτηδευμένο ὕφος ἔκκληση στὸν Αὐτοκράτορα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας στὰ παλαιὰ της σύνορα (Βαλκανικὴ - Μικρὰ Ἀσία - Ἀνατολικὴ Μεσόγειο)⁶³, μὲ τὴν ἀνάληψη ἐκ μέρους τοῦ πρωτοβουλίας γιὰ μιὰ ἐκστρατεία ποὺ στεφόμενη ἀπὸ ἐπιτυχία, θὰ ἐκδίωκε τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάσταση τοῦ υἱοῦ τοῦ Μαξιμιανοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς Αὐτοκράτορα. Εἶναι γνωστὴ ἡ τύχη ποὺ εἶχε τόσο ἡ ἔκκληση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὅσο καὶ παρομοίου περιεχομένου ἐκκλήσεις τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς νέας παρέμβασης τοῦ λογίου ἀπὸ τὴν Κρήτῃ στὰ πνευματικὰ καὶ πολιτικὰ δρώμενα στὴν Ἰταλία.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Κρήτῃ τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 1469 τὴν βρίσκει ἀνάστατη ἀπὸ τὸ λοιμὸς⁶⁴ καὶ τὸν πρῶτο τουρκοβενετικὸ πόλεμο (1463-1479), ποὺ βρῆσκειται σὲ ἐξέλιξη⁶⁵. Ἀπὸ τὰ τέλη Μαΐου ἐμφανίζεται μὲ τὴ συνοδεία φίλων καὶ μαθητῶν: «*Λαυρεντίῳ τῷ Φλωρεντίῳ καὶ Παύλῳ τοῖν φοιτηταῖν*» περιηγεῖται τὴν Νοτιοανατολικὴν Κρήτῃ: Ἱεράπετρα, Ἐμπαρο, Σητεία, καὶ Ἐλούντα ὅπου θαυμάζει τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς περιοχῆς καὶ γεύεται τὰ ἄφθονα ἰχθυρὰ, ὄστρακα καὶ σελάχια ποὺ προμηθεύεται ἀπὸ τοὺς ἀλιεῖς τῆς περιοχῆς⁶⁶.

⁶¹ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 102. Ἡ δεινὴ θέση στὴν ὁποία περιῆλθαν οἱ Φιλενωτικοὶ στὴν Κρήτῃ ἀποτυπώνεται καὶ σὲ ἄλλες πηγές τῆς ἐποχῆς βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Φλωρεντινοῦ «ὄρου»», σσ. 78-82.

⁶² Τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτὸ ἀναφέρει στὴν ἐπιστολὴ Ν. 84. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 104-105. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ταξιδιοῦ βλ. Κ. Ἱ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 94 καὶ Μ. Ι. Μανούσας, *Ἐκκλήσεις (1453-1535)*, σσ. 14 καὶ 35 ὑποσ. 51.

⁶³ Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου δημοσίευσε ὁ Β. Λαοῦρδας, «Ἡ πρὸς τὸν Φρειδερίκον Γ' ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθῆναι 1953, σσ. 516-527.

⁶⁴ Βλ. τὴν ἐπιστολὴ Ν. 84 καὶ Ν. 91. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 104-105 καὶ 112-113.

⁶⁵ Βλ. πρόχειρα Γ. Πλουμίδης, *Ἡ Βενετοκρατία στὴν Ἑλληνικὴ Μεσόγειο*, Ἰωάννινα 1991², σ. 29.

⁶⁶ Τὴν περιήγησή του περιγράφει γλαφυρὰ σὲ δύο ἐπιστολὲς ποὺ ἔγραψε περιηγούμενος (Ν. 90, Ν. 91). Στὴν πρώτη ἐπιστολὴ ἀναφέρεται ὡς ἑναρξὴ τῆς περιήγησης ἡ 9 Μαΐου. Ὁρθὰ ὁ H. Noiret χρονολογεῖ τὴ συγγραφὴ τους μὲ βάση τὴ χρονικὴ ἀφετηρία τῆς περιήγησης στὸ καλοκαίρι τοῦ 1469, ὅταν εἶχε ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὸ τέταρτο ταξίδι τοῦ στὴν Ἰταλία. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 110-113. Τὶς ἐπιστολὲς ἐπανεκδίδει καὶ σχολιάζει ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἀρχαιολογικὴ περιήγησις εἰς Ἀνατολικὴν Κρήτην Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1469)»,

Ἡ δεκαετία τοῦ 1460 ἀποτελεῖ ἴσως τὴν παραγωγικότερη περίοδο τῆς ζωῆς του. Κατάφερε σταδιακὰ ὡς λόγιος νὰ καταξιωθεῖ στὸν τόπο τοῦ ἀναγκαστικοῦ ἐκπατρισμοῦ του. Ἡ συναναστροφή του μὲ τὸν κύκλο τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐγγράμματοι καὶ ἐργάζονται καὶ ὡς “ἐπαγγελματίες” κωδικογράφοι, ὅπως ὁ ἴδιος, μπορεῖ νὰ προκάλεσε τὴν ὀργὴν ὀρθοδόξων Κρητῶν, ἀλλὰ ἀπετέλεσε μιὰν εὐχάριστη πνευματικὴ διέξοδο στὰ δύσκολα χρόνια τοῦ ἐκπατρισμοῦ του⁶⁷. Κατάφερε σταδιακὰ νὰ συγκροτήσῃ γύρω του ἓναν κύκλο ἐγγράμματων μαθητῶν καὶ συνεργατῶν μὲ τοὺς ὁποίους συνεργάζεται στὴν ἐξεύρεση καὶ ἀντιγραφὴ κωδίκων καὶ ἀλληλογραφεῖ μ’ αὐτοὺς ὅταν γιὰ διάφορους λόγους ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ κοντὰ του⁶⁸. Παράλληλα προσπαθεῖ νὰ διατηρεῖ σταθερὴ ἐπικοινωνία μὲ γνωρίμους τοῦ ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν νεανικῶν του χρόνων στὴν Κωνσταντινούπολη⁶⁹. Ἐνδεικτικὴ τῆς καταξίωσής του στὴν τοπικὴ κοινωνία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ πρόσκλησή του νὰ συγγράψῃ καὶ νὰ ἐκφωνήσῃ ἐπικηδείους λόγους γιὰ εὐνυπόληπτους πολίτες τοῦ Χάνδακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ εὐπατρίδης Ἀνδρέας Καλλέργης⁷⁰ μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι εἶχε συνδεθεῖ φιλικά, καθὼς καὶ ἡ συγγραφὴ συστατικῶν ἐπιστολῶν γιὰ διάφορα πρόσωπα ποὺ τὸν ἐπισκέπτονται καὶ ζητοῦν τὴ μεσολάβησή του σὲ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα συνδεόταν⁷¹. Στὴ δεκαετία τοῦ 1460 τοποθετεῖται χρονικὰ ἡ συγγραφὴ τοῦ μεγαλύτερου καὶ σημαντικότερου τμήματος τοῦ ἔργου του⁷².

Ἀρμός. Τμητικὸς τόμος στὸν Καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιο. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Πολυτεχνικὴ Σχολή. Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων. Τόμος Γ'. 1991, σσ. 1895-1899.

⁶⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πλουσιαδηνὸ γνωστοὶ παραγωγικοὶ κωδικογράφοι εἶναι ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν κατάλογο τῶν δώδεκα φιλενωτικῶν (βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδόστημα*, σσ. 84-85) καὶ οἱ: Ἰωάννης Ρῶσος (1449-1497/98), *Repertorium*, I. 178, II. 237, III. 298, Γεώργιος Ἀλεξάνδρου (1489-1501), I. 54, II. 72, III. 89 καὶ ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν δεκαοκτῶ μετὰ τὴν διεύρυνση τοῦ 1464-66 (βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδόστημα*, σσ. 103-104), ὁ Γεώργιος Τριβιζίας (Τριβιζάνος), (1423-1479) *Repertorium* I. 73, II. 94, III. 123. Γιὰ αὐτὸν βλ. ἐπίσης, Α. Diller, “Three Greek scribes working for Bessarion: Trivisias, Callistus, Hermonymus”, *Italia medioevale e umanistica* 10 (1967) 403-410 καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, “Γεώργιος Τριβιζίος (πρὸ τοῦ 1423-1485) κωδικογράφος τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἱερεὺς τῶν ἐν Βενετίᾳ Ἑλλήνων”, *Θησαυρίσματα* 8 (1971) 49-62.

⁶⁸ Ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν καὶ συνεργατῶν του διευρύνεται πέραν τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων. Βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκης, “Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ”, σσ. 30-39 (παρότι ὄχι πάντα μὲ πλήρη καὶ ἀκριβῆ στοιχεῖα).

⁶⁹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παλαιὸν τοῦ διδάσκαλο Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Μανουὴλ Χρυσάφη, τὸ γνωστὸ μουσικὸ ποῦ μετὰ τὴν ἄλωση ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη (PLP, XII, 31080), τὸ Γεώργιο Ἀμιρούτζη, στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὸ 1462, (PLP, I, 784) καθὼς καὶ τὸν Ἰωάννη Μόσχο ποῦ μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ Μυστρᾶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κέρκυρα (PLP, VIII, 19386). Βλ. καὶ Η. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 30, 46, 49.

⁷⁰ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Καλλέργη συγγράφει καὶ ἐκφωνεῖ λόγους γιὰ τὸν Μανουὴλ Καλοτάρη καὶ κάποιον Γαλατηνὸ. Ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα συγγράφει γιὰ τὸν μαθητὴ τοῦ Γεώργιο Ζεπέ. Βλ. Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σσ. 382-387 ὅπου φιλολογικὴ παρουσίαση τῶν ἐπικηδείων λόγων καὶ παραπομπὴ στὴν σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁷¹ Σὲ ἔξι ἐπιστολὰς ποὺ κομίζουν οἱ συστημόμενοι στὸν Βησσαρίωνα: L. 28, L. 45, L. 46, N. 53, L. 75, L. 95 ἐμπεριέχονται συστάσεις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ τοὺς κομιστές τοὺς ποὺ ἐνδιαφέρονται νὰ γνωρίσουν τὸν Βησσαρίωνα καὶ νὰ ζητήσουν τὴ βοήθειά του.

⁷² Ζητήματα χρονολόγησης τῆς συγγραφῆς τῶν κειμένων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσεγγίζονται στὰ κεφάλαια τοῦ τρίτου μέρους τῆς διατριβῆς.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1470 δεν είναι καθόλου ικανοποιημένος από την οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Οί απολαβές του από το «Κληροδότημα», τη διδασκαλία και την αντιγραφή κωδίκων δεν φαίνεται να επαρκούν να καλύψουν τις προσωπικές και οικογενειακές ανάγκες του⁷³. Την ανασφάλειά του στην Κρήτη επιτείνει ο διαρκής όθωμανικός κίνδυνος ιδιαίτερα μετά την αίματηρή όθωμανική κατάληψη της Χαλκίδας (τον Ιούνιο του 1470). Γράφει στο Βησσαρίωνα διερευνώντας την προοπτική να εγκαταλείψει την Κρήτη και να εγκατασταθεί στην Ιταλία ή όπου αλλού έκρινε σκόπιμο ο έλληνας καρδινάλιος και προστάτης του⁷⁴. Τοῦ ζητάει, επίσης, να παρέμβει στις βενετικές αρχές ώστε να του δοθεί άδεια να ταξιδεύσει και πάλι στην Ιταλία την Άνοιξη του 1470⁷⁵.

Τὸ ταξίδι αὐτὸ δὲν θὰ τὸ πραγματοποιήσει τελικὰ⁷⁶. Ὁ καρδινάλιος θὰ πεθάνει τὴν 18^η Νοεμβρίου 1472. Ὁ εὐνοούμενός του στὴν Κρήτη πληροφορούμενος τὸν θάνατο του εὐεργέτη του θὰ τὸν θρηνήσει συγγράφοντας ἕναν περὶ τεχνὸ ἐπιτάφιο λόγο⁷⁷ καὶ δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα⁷⁸. Ὁ λόγος πρέπει νὰ διαβάστηκε σὲ κάποια ἐπιμνημόσυνη τελετὴ στὴν ὁποία θὰ ἔλαβαν μέρος στὴν Κρήτη οἱ εὐεργετηθέντες ἀπὸ τὸν Ἑλληνα ἱεράρχη φιλενωτικοὶ ἱερεῖς. Ἐνδέχεται ἐπίσης νὰ τὸν ἀπέστειλε στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ διαβαστεῖ σὲ κάποια ἐπιμνημόσυνη τελετὴ ποὺ ὀργανώθηκε ἐκεῖ.

Ὁ θάνατος τοῦ Βησσαρίωνα θὰ σημάνει γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη νέα δεινά. Τὸν Ἑλληνα καρδινάλιο θὰ διαδεχθεῖ στὰ καθήκοντά του ὡς τιτουλάριος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ διαχειριστὴς τῶν ἐσόδων του ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴν Κρήτη ὁ εἰκοσιπεντάχρονος ἀνηψιὸς τοῦ Πάπα Σέξτου Δ' (1471-1484), Πέτρος Riario (1472-1474)⁷⁹. Ὅταν αὐτὸς θὰ πεθάνει

⁷³ Τὴν κατάστασή του διεκτραγωδεῖ σὲ δύο ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐπιστολές του στὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 113-114.

⁷⁴ «Τοιγαροῦν μεμνημένος τις ἔσομαι περὶ γῆρας καὶ πόθεν ἔξω συζεύξιν τὰ φίλτατά μου παιδιά, δεόμενός σε εἰσπράττω τὸν εὐβουλον καὶ φιλόανθρωπον συμβουλευσαι μοι τι ποιήσομαι, ἢ αὐτοῦ μέ ἐλθόντα διακονεῖσθαι μετὰ τῶν ἄλλων σοι, ἢ γε δοῦναι μοι λύσιν ἱστορήσαι τὴν Γερμανίαν καὶ Ἀγκλείαν, καὶ προσέτι τὰς περιοίκους ἐπαρχίας αὐταῖν, οἷω τῷ τρόπῳ ἐλθὼν καὶ γονυπετήσας ἀνοίσω τῇ δεσποτείᾳ σου», H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 113. Ἡ προσπάθεια του νὰ μετοικήσει οἰκογενειακῶς ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Ἰταλία ποὺ χρονολογεῖται σὲς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1470 θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν πρωτοβουλία τὴν ἴδια ἐποχὴ (1471) τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας Νοταρᾶ γιὰ τὴν ἱδρυση στὴ Βόρεια Ἰταλία (Τοσκάνη) στὴν Ἐπικράτεια τῆς Σιέννας (Κάστρο τοῦ Montanuo) ἐνὸς ἑλληνικοῦ κρατιδίου ὅπου θὰ ἐγκαθίσταντο ἑκατὸ προσφυγικὲς οἰκογενειῶν φιλενωτικῶν Ἑλλήνων. Παρότι εἶχαν ἀρχίσει οἱ ἱδρυτικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τὶς ἀρχές τῆς Σιέννας καὶ σχεδιάστηκε ἕνα κείμενο ἱδρυτικῆς συνθήκης, τὸ φιλόδοξο σχέδιο δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑλοποιηθεῖ. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης στὴν Κρήτη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κοινωνὸς τῶν διεργασιῶν ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες σ' αὐτές. Βλ. Χρ. Μαλτέζου, Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ, μιὰ τραγικὴ μορφή ἀνάμεσα στὸν Βυζαντινὸ καὶ τὸν νέο Ἑλληνικὸ κόσμο, Βενετία 2004, σσ. 27-43.

⁷⁵ «Ἦνίκα δὴ καὶ αὐτὸς φυγῇ καὶ φόβῳ τῶν Τεύκρων ἐς Ἰταλίαν ἀφίξομαι». Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 114, 125.

⁷⁶ Ἡ ματαίωση ἴσως νὰ σχετίζεται καὶ μὲ κάποια ἀσθένειά του «ὅταν δὲ ραΐσω καὶ ὀφθαλμίας ἀπαλλαχθῶ» ἀναφέρει σὲ ἐπιστολή του ἢ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότη χωρὶς ἰσχυρὴ τεκμηρίωση τέλη 1468 - Ἰούλιος 1469. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 107.

⁷⁷ Νεώτερη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ ἐπιταφίου πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν A. Riehle, (*Die Grabrede des Michaelos Apostoles auf Bessarion. Historisch - Kritische Edition - Übersetzung - Kommentar*. [Ludwig - Maximilians - Universität München. Fakultät für Kulturwissenschaften. Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, Byzantinische Kunstgeschichte und Neugrazistik], München, 4 Oktober 2006).

⁷⁸ Ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σ. LXV.

⁷⁹ Βλ. Z. N. Τουρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 116-119.

(5.1.1474) θὰ τὸν διαδεχθεῖ ὁ μέχρι τότε ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Κρήτης Ἱερώνυμος Lando (1474-1496). Θὰ ἀποφασίσαι νὰ μειώσει ἀρχικὰ τὸ ποσὸ τῆς ἐτήσιας ἐπιχορήγησης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὡς διδασκάλου ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα σε εἴκοσι δουκάτα καὶ στὴ συνέχεια νὰ τὸ καταργήσει μὴ καταβάλλοντας γιὰ δύο ἔτη (1474-1475)⁸⁰. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ ἀπευθυνθεῖ σ' αὐτὸν μὲ μιὰ ἐπιστολὴ στὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ τὸν μεταπεισεῖ. Ἀργότερα τὸν ἐπισκέπτεται προσπαθώντας εἰς μάτην ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν ὑπολοίπων «*ξυσσίτων αὐτοῦ*», στοὺς ὁποίους ἐπίσης διακόπηκε ἡ ἐπιχορήγηση, νὰ τοῦ ἐπισημάνει τὴ σημασίαν τοῦ «Κληροδοτήματος» σύμφωνα μὲ τὴ βούληση τῶν προκατόχων του καθὼς καὶ τὶς δυσμενέστερες συνέπειες τῆς μείωσης καὶ διακοπῆς του γιὰ τοῦ ἐπιχορηγούμενου. Θὰ ἀπευθυνθεῖ στὴ συνέχεια καὶ στὶς βενετικὲς ἀρχεὲς συγγράφοντας μιὰ περίτεχνη καὶ ἄκρως ἐπιτηδευμένη ἀναφορά: «*Λόγος ἐπιστολιμαῖος ἢ περὶ δικαιοσύνης, πρὸς τὴν θεόσωστον καὶ πολυύμνητον ἀρχὴν τῶν Ἑνετῶν, Μιχαήλου Ἀποστόλου τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ξυσσίτων αὐτοῦ*»⁸¹. Ἡ ἀναφορά του ἀπευθύνθηκε σὲ εὐήκοα ὦτα. Οἱ βενετικὲς ἀρχεὲς φαίνεται ὅτι παρενέβησαν στὸν Λατίνον Πατριάρχη ὑποδεικνύοντας τὴν σημασίαν τῆς διατήρησης τοῦ «Κληροδοτήματος» καὶ ἀνατρέποντας τὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ του γιὰ τὴν κατάργησή του⁸².

Μέχρι τὸ θάνατό του ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ συνεχίσει νὰ ζεῖ τὴν ἴδια ζωὴ διδάσκοντας καὶ ἀντιγράφοντας χειρόγραφα μὲ τὴ συνεργασία τοῦ υἱοῦ του Ἀριστόβουλου καὶ κάποιων ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του⁸³. Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα του εἶναι ἡ «*Συναγωγὴ παροιμιῶν*» του. Αὐτὸ τὸ ἔργο ἐμελλε νὰ κάνει γνωστὸ τὸ ὄνομά του ὡς λογίου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} καὶ κατὰ τὸν 16^ο καὶ 17^ο αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐραnistικὸ ἔργο τὸ ὁποῖο ὑποσχέθηκε στὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο τῆς πόλης Osimo στὴν Ἰταλία Gaspar Zachì, πρῶην γραμματέα τοῦ Βησσαρίωνα, τὸν ὁποῖο γνώρισε σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴ Ρώμη⁸⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα ποὺ ἀπέστειλε στὸν παραγγελιοδότῃ του στὴν Ἰταλία, ἕνα ἄλλο αὐτόγραφο ἀντίγραφό του προσέφερε στὸν Laurus Quirinus, πρῶην διαχειριστὴ τῶν ἐσόδων τοῦ Βησσαρίωνα ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὴν Κρήτη⁸⁵.

Ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς μετάβασης καὶ ἐγκατάστασης στὴν Ἰταλία. Μὲ τὴν πρόθεσή του αὐτὴν σχετίζεται ἡ συγγραφὴ ἐνὸς ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα του. Πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματεία τὴν ὁποία ἔγραψε καὶ διακίνησε μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ τοῦ ἀποσταλεῖ κάποια πρόσκληση νὰ μεταβεῖ καὶ νὰ διδάξει σὲ κάποια

⁸⁰ Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σσ. 119-126.

⁸¹ Ἐκδόθηκε ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὸν H. Noirel, *Lettres inédites*, σσ. 136-141. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 119-126.

⁸² Ὅταν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μὲ νοταριακὴ πράξη ἐξόφλησης θὰ παραλάβει τὸ ἐναπομείναν ἀνεξόφλητο ποσὸ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο Lando. Βλ. J. Aalberts, «*Νέα στοιχεῖα*», σσ. 148-149. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐπιχορήγηση, ὅπως σχεδίαζε ὁ νέος τιτουλάριος Πατριάρχης δὲν διεκόπη. Βλ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 122, ὅπου δὲν γνωρίζει γιὰ τὸ ποῖα ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἀντίδραση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν.

⁸³ M. Wittek, «*Pour une étude du Scriptorium de Michel Apostolès et consors*», *Scriptorium* 7 (1953), 290-297, (σσ. 291-293). Γιὰ τοὺς συνεργάτες κωδικογράφους τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γίνεται λόγος στὸ τέταρτο μέρος τῆς διατριβῆς.

⁸⁴ Βλ. Κ. Γ. Γιαννακόπουλος, «*Ἑλληνες λόγιοι*», σ. 96.

⁸⁵ Βλ. A. L. Di Lello Finuoli, *Un esemplare autografo de Arsenio e il "Florilegio" di Stobeeo con Studio paleografico di Paul Canart*, Roma 1971, σ. 37.

πόλη της Ιταλίας την ελληνική γλώσσα και γραμματεία, όπως και άλλοι σύγχρονοί του έκπατρισθέντες Βυζαντινοί λόγιοι που δίδαξαν τα ελληνικά γράμματα εκεί⁸⁶. Αντικείμενο ακριβώς της πραγματείας του αυτής είναι ο ένδεδειγμένος τρόπος διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και γραμματείας στους ιταλόπαιδες⁸⁷.

Ο λόγιος διδάσκαλος δεν προσκλήθηκε τελικά στην Ιταλία για να διδάξει. Γύρω στα 1472-1474 θέλησε όμως να διδαχθεί απ' αυτόν την ελληνική γλώσσα ένας νεαρός Ιταλός από την Περούτζια, ο λόγιος Φραγκίσκος Maturanzio, ο οποίος σημείωσε σχετικά: «*Rhodi cum constitissem, in aliquorum haud imperitorum (...) amicitiam incidi, qui cum ad Michaellem Apostolium clarum docendi magistrum proficisci in Cretam vellem, me commoditate discendi apud se et proficiendi ostensa, ut mutarem consilium persuaserunt*»⁸⁸.

Από μιαν επιστολή του υιού του Αριστόβουλου-Αρσενίου Αποστόλη πληροφορούμαστε ότι πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀσθένησε βαρύτερα ὥστε δὲν μποροῦσε νὰ γράψει («ὁ ἐμὸς πατὴρ ... νόσῳ ἀνικέστῳ περιπεσών») καὶ νὰ ὁλοκληρώσει τὴ «Συναγωγή παροιμιῶν» του⁸⁹. Θὰ πεθάνει τελικὰ τὴν 18 Ἰουλίου 1478⁹⁰. Ὁ ἴδιος στὰ ἔσχατα τοῦ βίου του συνέταξε καὶ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ νὰ χαραχθεῖ στὸν τάφο του:

«Γηγενέων ἐκ ῥίζης σπέρμα λαχὼν Μιχαῆλος,
αὐτόνομος ζήσας, μηδενὶ τ' ἐν κάρᾳ θείς,
ἔκπατο ἐς νήσους μακάρων, πολλοῖσιν ἐοῖσιν,
ἥντε ἐστὶ θέμις, αἰεὶ γηθόσυνος».⁹¹

Στὶς 17 Νοεμβρίου 1478 ἡ χήρα του Ἀγνή θὰ παραλάβει ἀπὸ τὸν Τερώνυμο Lando τὸ ποσὸ τῶν 93 ὑπερπύρων καὶ 6 grossi ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὰ ὀφειλόμενα ἐννέα μηνῶν ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα⁹². Κάποιος μαθητὴς καὶ συνεργάτης του κωδικογράφος ἀνέλαβε νὰ ἀντιγράψει τὸ ἐπιστολάριο τοῦ θανόντος λογίου στὴν τελικὴ του μορφή, προσθέτοντας στὸ τέλος ἓνα δίστιχο ἐπίγραμμα:

«Λέλοιπε Μιχαῆλος μνήματ' ἐν βίῳ
ἐπιστολῶν πλήθει τε καὶ κάλλει λόγων»⁹³.

⁸⁶ Βλ. N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy Greek Studies in the Renaissance*, London 1992 καὶ Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Τὰ ἐλληνικὰ γράμματα στὴ Δύση τὸ 15^ο καὶ 16^ο αἶώνα*, Ἰωάννινα 1997.

⁸⁷ Νεώτερη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου συνοδευόμενη ἀπὸ εἰσαγωγή, σχολιασμὸ καὶ μετάφραση, δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν Α. Pontani, «Sullo Studio del greco in Occidente nel sec. XV: L' esempio di Michele Apostolis», Μ. Tovani (ed.), *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento confronti e relazioni. Atti del Convegno internazionale. Ferrara. Palazzo Paradiso 20-24. Marzo 1991*. [Istituto di Studi Rinascimentati], Ferrara 1991, τ. Ι', σσ. 133-170.

⁸⁸ Τὸ κείμενο ἀπὸ παλαιὰ ἔκδοση παρατίθεται καὶ σχολιάζεται ἀπὸ τὸν Ph. Hofman, «La collection de manuscrits grecs de Francesco Maturanzio, érudit peruzin (ca. 1443-1518)», *MEFR* 95 (1982) 89-147, σ. 92, ὁ ὁποῖος διερευνᾷ τὴ μετάβασί του στὴν Ἀνατολὴ γιὰ σπουδὲς καὶ τὴν συγκρότηση τῆς συλλογῆς ἐλληνικῶν κωδίκων του ποὺ περιῆλθε στὴν Παλατινὴ Βιβλιοθήκη τῆς Περούτζια.

⁸⁹ Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. ΙΙ', σ. 340.

⁹⁰ Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τοῦ θανάτου του ἔγινε γνωστὴ πρόσφατα ἀπὸ νοταριακὴ πράξη ποὺ δημοσίευσε ἡ J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σσ. 148-149.

⁹¹ Τὸ ἐπίγραμμα παραδίδεται στὸν αὐτόγραφο κώδικα Par. gr. 1744 φ. 58^r καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σ. LXVI.

⁹² Βλ. J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σσ. 148-149.

⁹³ Στὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ κώδικα Vat. gr. 1395, στὸν ὁποῖο παραδίδεται τὸ σύνολο τοῦ προσωπικοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ λογίου κωδικογράφου. Βλ. . H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 3-5, ὅπου περιγραφή τοῦ κώδικα.

Οἱ στίχοι του “*εἰς τὴν Βατραχομυομαχίαν*” τυπώθηκαν στὴν editio princeps τοῦ κειμένου στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν παλαιὸ μαθητὴ του Νικόλαο (Λαόνικο) Καβαδάτο τὸ 1486⁹⁴. Ἐνα ἀντίγραφο τῆς “*Συναγωγῆς παροιμιῶν*” τοῦ πατέρα του κληρονόμησε ὁ υἱὸς του Ἀριστόβουλος-Ἀρσένιος. Ἐπιφέροντας ἀρκετὲς προσθήκες ἔδωσε στὴ νέα μορφή τοῦ ἔργου τοῦ πατέρα του τὸν τίτλο “*Ἰωνιά*” καὶ τὴν ἀφιέρωσε (1516-1517) στὸν Πάπα Λέοντα Χ (1513-1521)⁹⁵. Ὁ ἴδιος θὰ πρέπει νὰ κληρονόμησε καὶ τοὺς κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πατέρα του⁹⁶. Μεταξὺ αὐτῶν μᾶλλον καὶ τὸν βασικὸ γιὰ τὴν παράδοση τῶν κειμένων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, τὸν αὐτόγραφο κώδικα ποὺ περιῆλθε στὸν ἐπιφανὴ μαθητὴ του Μάρκο Μουσοῦρο ὁ ὁποῖος τὸν χάρισε στὸν δικό του ἀγαπητὸ μαθητὴ Κάρολο Capello γιὰ νὰ καταλήξει στὴν Παλατινὴ βιβλιοθήκη ἀρχικὰ καὶ στὴν συνέχεια στὴν Βατικανὴ ὡς Vat. Palat. 275⁹⁷. Τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν ἐπρόκειτο νὰ ξεχασθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του. Σὲ ἀρκετὲς βιβλιοθηκὲς λογίων καὶ βιβλιοφίλων τοῦ 15^{ου} καὶ 16^{ου} αἰῶνα διακινήθηκαν ἐνυπόγραφοι κώδικες ποὺ εἶχαν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο καθὼς καὶ κώδικες μὲ δικά του κείμενα προτοῦ καταλήξουν στίς συλλογὲς μεγάλων εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν⁹⁸. Τὸ 1538 δημοσιεύθηκε ἡ editio princeps τῆς “*Συναγωγῆς παροιμιῶν*”⁹⁹, ἡ ὁποία μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα δημοσιεύθηκε ἄλλες τρεῖς φορές. Αὐτὸ ἦταν τελικὰ τὸ ἔργο τοῦ λογίου ποὺ θὰ τοῦ χάριζε δύο σελίδες στὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων ἔστω καὶ μεταξὺ τῶν συλλογῶν παροιμιῶν καὶ ἀποφθεγμάτων ποὺ τὸν ἐνέταξε ὁ K. Krumbacher¹⁰⁰.

⁹⁴ Βλ. G. De Andres, “Unos versos inédites a la Batracomiomaquia de Miguel Apostolis”, *La Ciudad de Dios* CLXXV 158-161.

⁹⁵ Τὸ ἔργο αὐτὸ τυπώθηκε τὸ 1519 στὴ Ρώμη. Βλ. K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, “Ἕλληνες λόγιοι, σσ. 164-165.

⁹⁶ Γιὰ τὴ συλλογὴ κωδίκων τοῦ Ἀριστόβουλου - Ἀρσενίου Ἀποστόλη βλ. X. Γ. Πατρινέλης, “Κρῆτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως”, σὺν *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Τόμος Γ'. Τμῆμα Μεσαιωνολογικόν*. Ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 202-206, (σ. 203). Μετὰ τὸ θάνατόν του (1535) τὴ συλλογὴ του κληρονόμησε ὁ ἀνηψιὸς του Γεώργιος Κόμης Κορίνθιος (± 1485 - μετὰ τὸ 1551). Γύρω στὰ ἔτη 1555-1560 χειρόγραφα τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἀγόρασε ὁ γνωστὸς βιβλιόφιλος Ἰωάννης Sambucus ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του τὰ ἐπώλησε τὸ 1578 στὴν Αὐτοκρατορικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης. Βλ. καὶ X. Γ. Πατρινέλης, “Κρῆτες συλλέκται”, σσ. 203-205, Φ. K. Μπουμπουλίδης, “Γεώργιος Κόμης Κορίνθιος, διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς ἐν Χάνδακι”, *Κρητολογία* 11 (1976) 117-128, καὶ D. Pingree, “The Library of George, Count of Corinth”, σὺν K. Treu (Hrg), *Studia Codicologica*, Berlin 1977, σσ. 351-362.

⁹⁷ Βλ. H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σσ. 150-151 καὶ E. Mioni, “La Biblioteca di Marco Musuro”, *Archivio Veneto* 93 (1971) 5-28, (σ. 25) καὶ M. Sicherl, “Musuros Handschriften”, σὺν J. Heller, J. K. Newman, *Serta Turiyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in honor Alexander Turyn*. University of Illinois Press. Urbana, Chicago, London 1974, σσ. 564-608, (σσ. 567-568 καὶ 579-580).

⁹⁸ Κατάλογο χειρογράφων ποὺ ἀντεγράφησαν σὺν τὸ σύνολό τους ἢ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη παρουσιάζουμε σὺν τέταρτο μέρος τῆς Διατριβῆς.

⁹⁹ Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σσ. 6-7.

¹⁰⁰ K. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. ΙΙ', σσ. 392-393.

III ' Ο ΛΟΓΙΟΣ ΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ

Για την διδακτική ένασχόληση του Μιχαήλ 'Αποστόλη στην Κωνσταντινούπολη πρὶν τὴν ᾿Αλωση δὲν ἔχουμε σαφεῖς μαρτυρίες. Ὁ ἴδιος σὲ ἓνα μεταγενέστερο κείμενό του γιὰ τὴν ἐνδεδειγμένη διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς στοὺς Ἱταλοὺς ἀναφέρει: «ἄξιος μὲν φιλανθρωπίας καὶ οἴκτου διὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πατρίδος καὶ τὰς μετὰ ταῦτα περιπετείας, εὐεργέτης δ' ἐνίοις ὑμῶν τῇ τ' ἐν Βυζαντίῳ κἂν Κρήτῃ διατριβῇ, ὅσα γε τὰ ἐς λόγους κατὰ δύναμιν ἡμετέραν»¹ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο σαφέστερα: «τοῦθ' ὅπερ ἐποιοῦν ἐς τόδε κἂν Βυζαντίῳ κἂν Κρήτῃ, ὅθεν μοι καὶ πλείους ἐγένοντο φοιτητα καὶ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων»². Στὴν Κωνσταντινούπολη λοιπὸν καὶ στὴν Κρήτη μετῆλθε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου καὶ εἶχε πολλοὺς μαθητές, Βυζαντινοὺς («Ἑλλήνων») καὶ Λατίνους («Ῥωμαίων») οἱ ὅποιοι εὐεργετήθηκαν ἀπὸ τὴν διδασκαλία του («διατριβῇ εἰς λόγους»). Ἡ αὐτοαναφορά του αὐτὴ στὴν πρῶμην διδακτικὴ του ένασχόληση στὴν Κωνσταντινούπολη, συστοικεῖ μὲ τὴν ἀναφορά τοῦ U. Pusculo, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸν Μιχαήλ 'Αποστόλη ὡς «tanto dignus doctore», διακρινόμενο μεταξὺ τῶν μαθητῶν του Ἰωάννη 'Αργυρόπουλου³. Ἡ μνεῖα αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ὅχι μόνο τὴ διδακτικὴ «προϋπηρεσία» τοῦ νεαροῦ «ανερχόμενου» λογίου στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ χρόνια πρὶν τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση, ἀλλὰ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀντικατέστησε τὸν καταξιωμένο διδάσκαλό του ὅταν αὐτὸς ἀποχώρησε στὰ διδακτικά του καθήκοντα στὸ «Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος»⁴, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν διαθέτουμε καμιὰ ἄλλη μαρτυρία. Ἀκόμη καὶ ἂν συνέβη κάτι τέτοιο, καθόσον, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ «Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον», ὁ Μιχαήλ 'Αποστόλης εἶχε κατορθώσει νὰ εἰσέλθῃ στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή⁵, ἡ διδασκαλία του δὲν ἐπρόκειτο νὰ εὐδοκιμήσῃ στὶς παραμονὲς τῆς ᾿Αλωσης. Καταλήγουμε, λοιπόν, στὸ ὅτι ὁ νεαρὸς λόγιος ἐργάστηκε ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος-οἰκοδιδάσκαλος στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὴν μοιραία κατάκτησή της, σύμφωνα μὲ τὶς «παραδοσιακὲς» ἐκπαιδευτικὲς συνήθειες τῶν Βυζαντινῶν⁶. Ἐνδεχομένως κάποιοι ἀποδέκτες τῶν μεταγενέστερων ἐπιστολῶν του ἀπὸ τὴν Κρήτη, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται ὡς μαθητές του, νὰ τὸν εἶχαν διδάσκαλο ἤδη στὴν Κωνσταντινούπολη.

1. Βλ. A. Pontani, «Sullo Studio del greco» σ. 152.

2. Βλ. A. Pontani, ὁ.π., σ. 164.

3. Βλ. τὸ χωρίο στὸ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. LIX.

4. Βλ. K. 'Ι. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες λόγιοι», σ. 77 ὑποσ. 11.

5. Βλ. K. 'Ι. Γιαννακόπουλος, ὁ.π., σ. 79.

6. Γιὰ τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση στὸ Βυζάντιο βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 42-105, 'Αθ. Μαρκόπουλος, «Βυζαντινὴ ἐκπαίδευση καὶ οἰκουμενικότητα», ὅπου παραπομπὴ στὴν παλαιότερη καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία.

Ἀργότερα ὅταν ἐπιλέγει νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ἐπεῖγον βιοποριστικό του πρόβλημα, καθόσον δημιουργεῖ ἀμέσως οἰκογένεια, εἶναι ἀναγκασμένος ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ μετέλθει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἰδιωτικοῦ διδασκάλου σύμφωνα μὲ τὶς ἐκεῖ ἐκπαιδευτικὲς συνήθειες⁷. Σχετικὲς μαρτυρίες ὑπάρχουν σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς πρῶμα χρονολογούμενες ἐπιστολές του. Δέχεται πρόσκληση τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου Κυδωνίας (= Χανίων), νὰ μεταβεῖ ἐκεῖ καὶ νὰ ἀναλάβει καθήκοντα διδασκάλου του. Ὁ μισθὸς τὸν ὁποῖον ζητάει «χρυσίνους ...οὐ πλείους ἢ τεσσαράκοντα τὸν ἐνιαυτόν»⁸. Γιὰ βιοποριστικούς λόγους ἐξετάζει τὴ δυνατότητα νὰ μετεγκατασταθεῖ στὴν Κύπρο «ἢ γραμματεὺς τοῦ ἡγεμόνος ἐσόμενος ἢ τοῖς παισὶ διδάσκαλος τῶν Κυπρίων»⁹. Σὲ μεταγενέστερη ἐπιστολὴ του ἀναφέρει: «τὸν γενναῖον ἐπίσκοπον τῆς Κισσάμου... ἔρωτι λόγων ἐλληνικῶν παρ' ἐμὲ βουλευθέντα φοιτῆσαι... Ἐπὶ γαίῳ δὲ μοι κατ' ἔτος διδόναι μισθὸν ἑκατὸν οἴνου μέτρα καὶ σίτου πεντήκοντα χοίνικας, ἔτι γεμὴν καὶ χρυσίνους οὐκ ἐλάσσους τῶν ἑξ τούτων οὕτω συντεθειμένων, μηνὸς μεταγεινιῶνος πρώτη ἵσταμένου, αὐτὸν διδάσκειν ἡρξάμεθα, τῆς ἡμέρας τὸ τέλος καὶ τῆς νυκτὸς κατ' αὐτό»¹⁰. Τὸ χωρίο εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ ἐκπατρισμένου λογίου νὰ ἐργαστεῖ ἐπικερδῶς ὡς διδάσκαλος. Ἀπὸ τὶς πρῶμα χρονολογούμενες ἐπιστολές του, πληροφορούμαστε δύο ἀκόμη ὀνόματα, τοῦ Μαρίνου, ὁ ὁποῖος τοῦ κομίζει ἐπιστολὴ τοῦ Λασνίκου (= Νικολάου) Καβαδάτου¹¹ καὶ τοῦ Θωμᾶ: «ὁ βέλτιστος ἦν καὶ ταῦτα παρ' ἐμὲ ἐς τὰ τελευταῖα φοιτήσας»¹², ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε θύμα τοῦ λοιμοῦ τῶν ἐτῶν 1456-1457.

Οἱ προσπάθειές του ὅμως γιὰ νὰ καταφέρει νὰ ἐργαστεῖ ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος μὲ ἱκανοποιητικὲς ἀπολαβές, δὲν φαίνεται νὰ εὐοδώθηκαν. Τὰ εἰσοδήματά του ἀπὸ τὴν κατ' οἶκον ἰδιωτικὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἀντιγραφὴ κωδίκων, ἓνα παράλληλο μέσο βιοπορισμοῦ του, ἦταν πενιχρὰ καὶ δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν κάλυψη τῶν αὐξημένων οἰκογενειακῶν βιοποριστικῶν ἀναγκῶν του. Οἱ Κρήτες δὲν ἐνδιαφέρονταν καὶ τόσο νὰ προσλάβουν ἓναν ἐκπατρισμένο λόγιο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς διδάσκαλο τῶν τέκνων τους. Πολὺ περισσότερο στὴ δική του περίπτωσι τὰ πράγματα ἔγιναν δυσχερέστερα ὅταν ἔγιναν γνωστὲς οἱ φιλενωτικὲς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις του: «Οὐδὲ γὰρ οὐδ' εἰσὶν οἱ παρ' ἐμὲ φοιτῶντες τῶν τεττάρων ἐπέκεινα, τοῖς τὲ ἄλλοις ἃ

7. Γιὰ τὴν ἐκπαίδευσι στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Θ. Δετοράκης, «Διδασκαλικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς συμβάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1986) 231-256 καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατίαν», ὅπου ἀξιοποιοῦνται συνθετικὰ ὅλες οἱ διαθέσιμες μαρτυρίες.

8. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 235.

9. Βλ. E. Legrand, *ἰ.π.*, σ. 236.

10. Βλ. E. Legrand, *ἰ.π.*, σ. 246. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὁ ἐπίσκοπος Κισσάμου εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν ἐπίσκοπο Κυδωνίας ποὺ μνημονεύεται στὴν ἐπιστολὴ L. 3.

11. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 234.

12. Βλ. E. Legrand, *ἰ.π.*, σ. 239.

ἡμῖν προκατεῖλεται, καὶ μάλισθ' ὅτι τὰ Ῥωμαίων εἰώθασιν ἐκπαιδεύεσθαι· οἱ δέ γε ἡμῖν ὄντες μόλις ἂν ἀρκοῖεν, ὃ πίνομεν, ὕδατι», γράφει στὸν παλαιό του διδάσκαλο Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο¹³. Ἐν ὧσιν τῆς κατάστασης αὐτῆς σκέφθηκε νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν Βησσαρίωνα, προτείνοντάς του τὴν ἴδρυση στὴν Κρήτη ἢ ὅπου ἄλλοῦ αὐτὸς προέκρινε, ἐνὸς ἐκπαιδευτηρίου ἀνωτέρων σπουδῶν (*Μουσεῖον*) μὲ τὸν ἴδιο ὡς διδάσκαλο καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιχορήγηση τοῦ καρδινάλιου. Τὴν πρότασή του φαίνεται ὅτι τὴν ὑπέβαλε σ' αὐτὸν ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκε στὴ Μπολώνια (1454-1455). Τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τοῦ ἀποστέλλει ὅταν ἐπέστρεψε στὴν Κρήτη: «διὰ δὴ τοῦτο βοηθητέον Κρησί τε κάμοι, ἢ μουσεῖον ἀνεωγότα, τοῦτο δὴ τὸ πολλὰ σοι πάλαι ποθούμενον»¹⁴. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Βησσαρίων ἦταν ἀρχικὰ διστακτικὸς παρ' ὅτι δὲν ἀπέρριπτε τὴν εἰσηγήσή του.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης πίστεψε ὅτι ἡ κατάλληλη στιγμή γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχεδίου του ἦλθε ὅταν ὁ Βησσαρίων ἐξελέγη τιτουλάριος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, διαδεχόμενος τὸν Ἰσίδωρο Κιέβου (27.4.146). Προτοῦ ἀκόμη συμβεῖ αὐτό, ἐνῶ ἔγινε γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἀσθενοῦσε καὶ διαφαινόταν ἡ ἐξέλιξη τῆς διαδοχῆς του, σπεύδει νὰ ἐπαναλάβει τὸ αἶτημά του στὸν καρδινάλιο: «Αἰδεσιμώτατέ μου κύριε, τί τὸ πρόβλημα τοῦτο; αἰεὶ, εἰ βούλει, δύνη, καὶ μάλιστα νῦν, ὅτε τὸν αἰδεσιμώτατον καρδινάλιν τῆς ἀγίας Σαβίνης καὶ ἡμέτερον κύριον ἐσχάτη νόσῳ περιπεσόντα κινδυνεύειν ἀκούω τοῦ βίου τοῦδε ἀπαλλαγῆναι. Ποι' οὖν εὐρήσεις καλλίω τοῦδε καιρὸν σχολὴν ἐς Κρήτην ἀνοίξειν, τὸ πολλὰ σοι ποθούμενον;»¹⁵. Γράφει καὶ στὸν θεῖο του ἐπίσκοπο τῆς πόλης Σκούταρι Μανουήλ, παρακαλώντας τον νὰ μεσιτεύσει στὸν καρδινάλιο γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχεδίου του¹⁶. Συνεχίζει ἐπίσης νὰ στέλνει ἀλλεπάλληλες ἐπιστολὰς στὸν Βησσαρίωνα ὅταν ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἐπιμένοντας στὴν παράκλησή του¹⁷.

Τελικὰ ὁ Βησσαρίων μετὰ τὶς ἀπανωτὲς παρακλήσεις τοῦ προστατευομένου του, ἀποφασίζει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ αἶτημά του. Θεωρεῖ ὡς ἐνδεδειγμένη τὴν ἐπιχορήγηση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὡς διδασκάλου μαζί μὲ τοὺς μισθοδοτούμενους δώδεκα ἀρχικά καὶ στὴ συνέχεια δεκαῆξι καὶ δεκαοκτὼ φιλενωτικούς ἱερεῖς πρὸς ὅρισε νὰ μισθοδοτοῦνται ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴν Κρήτη¹⁸. Στὴ βούλα τοῦ Πάπα Παύλου Β' (τέλη 1464 - ἀρχὲς 1466) μὲ τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀπόφαση τοῦ προκατόχου του Πίου Β' γιὰ τὴν ἐπίσια ἐπιχορήγηση τῶν δώδεκα ἀρχικὰ Κρητῶν φιλενωτικῶν ἱερέων στοὺς ὁποίους προστίθενται ἀκόμη πέντε,

13. Βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 252.

14. Βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 240 καὶ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σσ. 81-82.

15. Βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 248 καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 108-111.

16. Βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 248-249.

17. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιστολὰς L. 28, L. 29, L. 31.

18. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 96-105.

αναφέρεται ἡ ἀπόφαση νὰ συμπεριληφθεῖ στοὺς ἐπιχορηγούμενους καὶ ἓνας διδάσκαλος τῆς ἐλληνικῆς γιὰ τὰ τέκνα τῶν φιλενωτικῶν, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (*«nec, non aliquem sufficientem et idoneum magistrum in lingua greca eruditum, pro instruentis filijs Grecorum Sanctae Ecclesiae Romane unitorum in literis grecis, conducere eoque competens salarium»*)¹⁹. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του ὅμως δὲν ἀπομένει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ὀριζόμενος διδάσκαλος εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης²⁰. Σὲ νεώτερο ἔγγραφο τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα ὀρίζεται ὁ Ἰωάννης Τροττέλλο ὡς πληρεξούσιός του στὴν Κρήτη μὲ καθῆκον νὰ ἀποδίδει κάθε χρόνο τὸ ποσὸ τῶν 16 δουκάτων σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς δεκαεπτὰ φιλενωτικούς ἱερεῖς *«et uni magistro in lingua greca erudito pro instruendo in literis grecis filios catholicorum»*²¹.

Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἱκανοποίησε τὶς φιλοδοξίες τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ἀνώτερου σχολείου του. Οἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν διῴστανται σχετικὰ μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα καθὼς δὲν ὑπάρχουν ξεκάθαρες μαρτυρίες δὲν ἔχουμε ἀπὸ τὰ διασωθέντα ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Οἱ H. Noiret²², K. Γιαννακόπουλος²³ καὶ N. B. Τωμαδάκης²⁴ ἀποκλείουν ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μὲ τὴν χρηματοδότηση τοῦ Βησσαρίωνα πέτυχε νὰ ἱδρύσει τὸ σχολεῖο ἀνώτερης ἐκπαίδευσης ποὺ σχεδίαζε. Θετικότερος φαίνεται ὁ N. M. Παναγιωτάκης²⁵. Ὁ Z.

19. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *ὁ.π.*, σσ. 267-270, ὅπου ἐκδίδεται καὶ σχολιάζεται τὸ κείμενο τῆς βούλλας τοῦ Πάπα Παύλου Β'.

20. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *ὁ.π.*, σ. 113. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συμπερίληψή του στὸ «Κληροδόμημα» μαζί μὲ τοὺς φιλενωτικούς ἱερεῖς τὰ παρουσιάζει ἀργότερα στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἀναφορᾶς του *«Πρὸς τὴν Ἀρχὴν τῶν Ἐνετῶν»*. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 136-137.

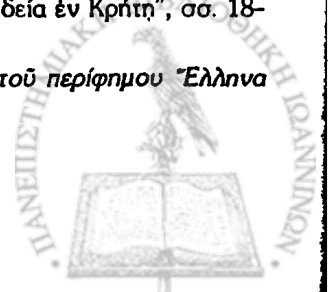
21. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδόμημα*, σσ. 270-272, ὅπου δημοσιεύεται καὶ σχολιάζεται τὸ κείμενο.

22. *«Mais il est bien probable que Jamais cette école ne fut fondée, et que jusqu' à sa mort Apostolis végéta en donnant des leçons...»* σημειώνει ὁ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 19.

23. *«Ὁ Βησσαρίων προφανῶς δὲν ἐνέκρινε τὰ σχέδια τοῦ Μιχαὴλ περὶ ἱδρύσεως σχολείου εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην... Ἐνίσχυεν ἐν τούτοις τὸν Μιχαὴλ μὲ ἐπίσιον ἐπίδομα πρὸς συντήρησιν τῆς οἰκογένειάς του καὶ ἀγορὰν παλαιῶν χειρογράφων»* ἀναφέρει ὁ K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνας ἁγιοποι*, σσ. 84. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα ἐμφανίζεται διατεθειμένος νὰ ἀνοίξει τὸ σχολεῖο του ὅχι ἀπαραίτητα στὴν Κρήτη, ἀλλὰ ὅπου κρίνει σκόπιμο ὁ χορηγός του Καρδινάλιος Βησσαρίων. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ λογίου μὲ τὸν καρδινάλιο καὶ τὸν ἐπίτροπό του στὴν Κρήτη Δάφνι Κυρίνο, διαφαίνεται ὅτι ὁ λόγιος κωδικογράφος λάμβανε ἐπιπλέον ποσὰ γιὰ τὴν ἀντιγραφή τῶν χειρογράφων ποὺ τοῦ παρήγγειλε ὁ Βησσαρίων. Βλ. καὶ Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδόμημα*, σ. 112, ὑποσ. 6.

24. *«Ἀλλ' ὁ Βησσαρίων οὔτε Μουσεῖον οὔτε Σχολὴν οὔτε Διδασκαλεῖον ἤνοιξεν ἐν Κρήτῃ ἢ ἀλλαχοῦ πρὸς καλλιέργειαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ φωτισμὸν τῶν ὑπὸ τοὺς Φράγκους Ρωμαίων. Οὕτως ὁ Ἀποστόλης περιορίσθη εἰς τὸ νὰ λαμβάνῃ ὡς οὐνίτης διδάσκαλος τὸ ἐπίδομα τοῦ Κληροδοτήματος τοῦ Βησσαρίωνος»*, ἀποφαίνεται ὁ N. B. Τωμαδάκης, *«Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ»*, σσ. 18-19.

25. *«Ἀξιοσημείωτη τὴν ἐποχὴ αὐτὴν εἶναι ἡ ἱδρυση μὲ πρωτοβουλία τοῦ περίφημου Ἑλλήνα*

Ν. Τσιρπανλῆς, ὁ ὁποῖος μελέτησε ἐνδελεχέστερα τὸ ζήτημα, θεωρεῖ ὅτι χρηματοδοτήθηκε ἡ κατ' οἶκον ἰδιωτικὴ διδασκαλία του, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι μόνο ἐν μέρει ὑλοποιήθηκαν τὰ σχέδια του²⁶. Φαίνεται ὅτι οἱ συνθῆκες στὴν Κρήτη καὶ ἡ ἔντονη διαμάχη μεταξὺ φιλενωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν δὲν ἐπέτρεπαν τὴ χρηματοδότηση καὶ λειτουργία ἐνὸς ὀργανωμένου ἀνώτερου σχολείου γιὰ τὰ τέκνα τῶν φιλενωτικῶν. Γιὰ αὐτὸ κρίθηκε ἐνδεδειγμένη ἡ ἐπιχορήγηση τῆς κατ' οἶκον διδασκαλίας ἐνὸς ἰδιώτη διδασκάλου.

Γύρω στὰ 1465-1466 ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐντάχθηκε στὸ “κληροδότῃμα” γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς Κρήτης ὡς ἐπιχορηγούμενος διδάσκαλος²⁷. Σὲ ἐπιστολὲς ποὺ ἀποστέλλει τὰ ἐπόμενα χρόνια στὸ Βησσαρίωνα, δὲν ἐπανέρχεται στὸ παλαιότερο αἵτημά του, γεγονὸς ποὺ δείχνει κατ' ἀρχὴν ὅτι ἱκανοποιήθηκε ἀπὸ τὴν λύση ποὺ ἔδωσε ὁ “μαικῆνας” του²⁸. Συνεχίζει λοιπὸν νὰ διδάσκει καὶ νὰ λαμβάνει τὴν ἐπίσια “ἀποφορὰν” τῶν εἴκοσι χρυσίνων²⁹. Στὰ κατὰστιχα τοῦ νοταρίου Nicolò Gradonico ποὺ βρίσκονται στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας καταχωρίσθηκαν οἱ ἀποδείξεις παραλαβῆς τοῦ ποσοῦ γιὰ τὰ ἔτη 1466 καὶ 1471 ἀπὸ τοὺς διαχειριστὲς τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, τὸν Laurus Quirini στὴν πρώτη καὶ τοὺς Ἰωάννη Βον καὶ Ἰωάννη Barbarigo στὴ δεύτερη³⁰. Ὅτι ἡ παρέμβαση τοῦ Βησσαρίωνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιχορήγηση τῆς κατ' οἶκον διδασκαλίας του καὶ μόνο, τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ μετὰ τὴ συμπερίληψή του στὸ “κληροδότῃμα” συνεχίζει νὰ διδάσκει καὶ τέκνα ὀρθοδόξων καὶ ὄχι μόνο τῶν φιλενωτικῶν. Ὅταν, ὅμως, ἔγινε γνωστὴ ἡ χρηματοδότησή του ἀπὸ τὸ “κληροδότῃμα”, δὲν ἦταν δυνατόν οἱ ὀρθόδοξοι Κρήτες νὰ συνεχί-

σοφοῦ τῆς Ἀναγέννησης τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ἐνὸς ἐλληνικοῦ σχολείου στὸν Χάνδακα κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν φιλενωτικῶν... Πρῶτος διδάσκαλος τοῦ σχολείου αὐτοῦ ἦταν ἓνας γνωστὸς λόγιος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης (1420-1480) ...Στὸ σχολεῖο αὐτὸ δίδαξε ἴσως γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα καὶ ὁ γιὸς του Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης, ὁ μετέπειτα Ἀρσένιος Μονεμβασίας... Πάντως γνωρίζουμε ὅτι τὸ σχολεῖο αὐτὸ λειτούργησε ὁλόκληρο τὸ 16ο αἰῶνα καὶ ὅτι ἀπ' αὐτὸ πέρασαν ἀρκετοὶ λόγιοι διδάσκαλοι, θεωρεῖ ὁ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Ἡ παιδεία κατὰ τὴν Βενετοκρατία”, σ. 172. Ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ “θεσμοῦ” κατὰ τὸ 16ο αἰῶνα στὰ πλαίσια τοῦ “κληροδοτήματος” τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ἀποτελεῖ σημαντικὸ τεκμήριο γιὰ τὸν Ν. Μ. Παναγιωτάκη ὡς πρὸς τὸ χαρακτῆρα καὶ τὸ στόχο τῆς παρέμβασης τοῦ Ἑλλήνα Καρδινάλιου.

26. «Ἵσως ἀκόμη ὁ Ἀποστόλης νὰ μὴν ἔγινε διευθυντὴς ἐνὸς ὀργανωμένου ἐκπαιδευτηρίου, ὅπως τὰ ἐννοοῦμε σήμερα ἀλλὰ νὰ περιορίστηκε στὴν διδασκαλία λίγων μαθητῶν ἀκόμη μέσα στὸ σπῆτι του... Ἀπ' ὅλα τὰ παραπάνω καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ σχολεῖο, ἔμπνευση Ἀποστόλη καὶ Βησσαρίωνος, ἰδρύθηκε πραγματικὰ» ξεκαθαρίζει ὁ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότῃμα*, σσ. 114-115.

27. Ἡ ἔνταξη στὸ “Κληροδότῃμα” χρονολογεῖται μὲ βάση τὴ χρονολόγηση τῆς βούλας τοῦ Πάπα Παύλου Β'. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σσ. 111-113 καὶ 267-268.

28. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σ. 114, ὑποσ. 6.

29. Ὅπως ἀναφέρει στὸ κείμενο τῆς ἀναφορᾶς του “Πρὸς τὴν Ἀρχὴν τῶν Ἑνείων”, βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 136-137.

30. Ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται ἀπὸ τὸν A. F. van Gemert, “Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς διδάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν”, σσ. 143-145.

σουν νὰ ἀποστέλουν τὰ τέκνα τους σὲ φιλενωτικὸ διδάσκαλο καὶ ἔσπευσαν νὰ τὰ ἀπομακρύνουν ἀπ' αὐτόν: «Ἐξ ὅτου γὰρ ἀνεκαλυψάμην ἦν ἔχων δόξαν περὶ Λατίνους ἐτύγχανον συναγορεύων τοῖς ὑπηκόοις τῶν Ῥωμαίων τῆς Ἐκκλησίας» γράφει στὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα, «καὶ που καὶ λόγοις πιθανωτέροις καὶ ἔργοις δραστικωτέροις τὴν πρότερον ἀπωθούμενος, ἔκτοτε τοῦτο καλοῦμαι, οὗ φανείν τῆς πόλεως· ἰδοὺ νῦν καὶ τοῦτον εἴληπεν ὁ διάβολος· ἰδοὺ τὸ ἄγος· ἰδοὺ τὸ κάθαρμα. Καὶ πρὸς ἐπὶ τούτοις ἀφείλοντό με τοὺς φοιτητάς, οἳ με πάλαι ἂν ἐθανάτωσαν, εἰ μὴ τὴν ἀρχὴν ἐδεδοίκεσαν. Νῦν οὖν ζῶ τῇ γραφίδι πονήρως καὶ ποῖ γῆς φύγοιμι σκέπτομαι»³¹.

Μέσα σ' ὅλες αὐτὲς τὶς δυσχέρειες τὸ ἐπίδομα τὰ ἐπόμενα χρόνια δὲν καταβαλλόταν ἐγκαίρως ἀπὸ τὸν ἐπίτροπο τὸν Βησσαρίωνα στὴν Κρήτη Laurus Quirinus («Δάφνις Κυρῖνος») μὲ διάφορες προφάσεις. Σὲ πολλὲς ἐπιστολὲς ποὺ τοῦ ἀποστέλλει ὁ ἐπικορηγούμενος διδάσκαλος, ὁ φιλάργυρος ἐπίτροπος δὲν ἀπαντᾷ: «Πολλάκις ὁ ἐμὸς παῖς ὡς σε ἀφικόμενος, ἐπαγγελὼν σε τὸ ὀφειλόμενον, κεναῖς ἐπανῆκε κερσίν, ὥστε με ἀπορεῖν γνῶναι τὴν αἰτίαν τοῦ πράγματος, καὶ ταῦτα εἶδοτος οἷαν ἀναφέρω πενίαν. Ἡ διότι τὸ σὸν φασκώλιον μεστὸν ἐστὶ χρυσίνων πολλῶν, νομίζεις καὶ τοῦμὸν τοιοῦτον εἶναι ὥσπερ οἱ τὴν γαστέρα κεκορεσμένοι τοῖς πεινῶσιν οὐ πιστεύουσι καὶ αἰτοῦσιν», σημειώνει γλαφυρὰ σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτέας³². Στὸ τέλος θὰ τὸν καταγγεῖλει στὸν Βησσαρίωνα³³ καὶ αὐτὸς τελικὰ θὰ τὸν ἀντικαταστήσει³⁴. Ὅταν ὅμως ὁ Βησσαρίων θὰ πεθάνει (18.11.1472), τὰ πράγματα θὰ ἀλλάξουν γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Ἑλληνα καρδινάλιου θὰ ἐπιχειρηθεῖ νὰ ἐλαττωθεῖ ἡ ἐπικορήγησι ἀπὸ τὸ «κληροδότημα» καὶ νὰ διακοπεῖ ἡ καταβολὴ τῆς στοὺς φιλενωτικούς ἱερεῖς καὶ τὸν διδάσκαλο τῶν Ἑλληνικῶν³⁵. Τότε ὁ λόγιος θὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν Λατῖνο ἀρχιεπίσκοπο Κρήτης Ἱερώνυμο Λάντο καὶ θὰ συγγράφει δύο κείμενα πολὺ διαφωτιστικὰ γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ του δραστηριότητα. Μὲ μιὰ ἐπιστολιμαία ἀναφορὰ ἀπευθύνεται στὶς βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Κρήτης, ἐπισημαίνοντας τὴν σημασίαν τοῦ «κληροδοτήματος» καὶ τὴν ἀνάγκη συνέχισής του παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου³⁶. Συγγράφοντας μιὰ εἰδικὴ ἐπιστολιμαία πραγματεία γιὰ τὸν ἐνδε-

31. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 89.

32. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 73-74. Τὸ ἴδιο περιεχόμενο ἔχουν καὶ οἱ ἐπιστολὲς N. 55, N. 57, N. 58, N. 66, N. 67, N. 69.

33. «Καὶ πρῶτα μὲν δὴ ἐξ ὅτου τοῖς ἐνωτικοῖς ἡμῖν ἐπετράπη τὴν ἀποφορὰν διδόναι ἀμφότες, οὐδεὶς ἡμῶν ἐστὶν ὃς οὐ καταρᾶται τὸν ἄνθρωπον, τρυγοικῶς καὶ κατὰ στράγγα παρέχοντα τοὺς μισθοὺς, εἴθ' ὅτι τὰ θεοπίσματα τῆς ἐξουσίας σου καὶ τοὺς δρους ἀοριστεῖ. Οὐτε γὰρ μοι χρυσίνους παρέχει, ἃ τῶν βιβλίων μεταγράφων εὐρίσκω, πολλοῦ γε δεῖ τὰ ἐς ἄλλα, οὔτε τῷ τοῦ Πλήθωνος υἱωνῷ ἐσέτι νῦν τοὺς δέκα χρυσίνους ἀπέτισεν· οὐδ' ἀποτίσει γ' εὖ οἶδα, μέχρις ἂν ὅτου τὸν τρύγοιπον αὐτοῖς ἐπιθῇ, ἵνα τὸν ἐκ τούτου καρπὸν τοῖς βαλαντίοις ἀποθοῖτο» γράφει στὸν Βησσαρίωνα, Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 93-94.

34. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 112-113 καὶ 270-272.

35. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σσ. 116-126.

36. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 136-141.

δειγμένο τρόπο διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς στοὺς Ἱταλοὺς, ἐκθέτει τὸ ὥριμο ἐκπαιδευτικό του “πρόγραμμα”, εὐελπιστώντας νὰ προσκληθεῖ ἀπὸ κάποια πόλη τῆς Ἱταλίας νὰ διδάξει ὡς διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὅπως καὶ ἄλλοι συμπατριῶτες του ἐκπατρισμένοι “Ἕλληνες λόγιοι”³⁷. Τὸ μόνο ποὺ θὰ πετύχει εἶναι νὰ μὴν διακοπεῖ μέχρι τὸ θάνατό του ἡ ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὸ “κληροδότιμα”³⁸.

Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ λογίου εἶναι γνωστὰ κάποια ὀνόματα μαθητῶν του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μαρίνο καὶ τὸν Θωμᾶ ποὺ προαναφέρθηκαν, μνημονεύεται ὁ Ἀλέξανδρος: «ἀνὴρ τῶν καθ’ αὐτὸν οὐ πολλῶ τῷ μέσῳ φιλολογώτερος, καὶ τῶν ἰταλικῶν δογμάτων παιδόθεν ἀντιποιοῦμενος, καὶ παρ’ ἐμὲ δύω καὶ μικρόν τι πρὸς φοιτήσας ἐνιαυτῷ», γράφει στὴ συστατικὴ γιὰ αὐτὸν ἐπιστολὴ ποὺ ἀποστέλλει στὸν Βησσαρίωνα³⁹. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀνθενωτικὸ μαθητὴ, ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρεται νὰ συναντήσει τὸν Ἑλληνα καρδινάλιο. Μαθητὴς του ὑπῆρξε ἐπίσης καὶ ὁ Γεώργιος Ζεβεδαῖος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀποδέκτης ἑξὶ ἐπιστολῶν του⁴⁰. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μαθητείας του κοντὰ στὸν Ἀποστόλη ἀποδήμισε στὴν Κύπρο, ὅπου νυμφεύθηκε τὴν ἀνηψιά τοῦ ἐκεῖ Ἀρχιεπισκόπου. Ἀκόμη πιὸ μακριὰ στὴν Βηρυττὸ ἐγκαταστάθηκε ἕνας ἀκόμη μαθητὴς του, ὁ Ἀνδρέας, στὸν ὁποῖο ὁ διδάσκαλος στέλνει μιὰ συγκινητικὴ ἐπιστολὴ, στὴν ὁποία τὸν ἐπαινεῖ γιὰ τὶς ἐπιδόσεις του στὰ γράμματα ποὺ κάποτε ὑπερέβαιναν καὶ αὐτὲς τοῦ διδασκάλου του: «Τὰ μὲν ἐγὼ σοι προῦφηγούμενος, τ’ δ’ αὐτὸς ἐμοὶ τῷ διδάσκοντι, ὀξυδερκέστερος ἐν ἐνίοις γινόμενος! νοῦς γὰρ ἐντρεχὴς καὶ φιλήκοος, πείρα καὶ μαθήσει χρῆσάμενος συνεργοῖς, τοὺς τε τῶν συμφοιτητῶν νοῦς ὑπερβαίνει διὰ ταχέως καὶ πρὸς τοὺς τῶν διδασκάλων κατεξανίσταται»⁴¹. Παρότι θὰ διακρίναμε μιὰ ὑπερβολὴ στὰ γραφόμενα τοῦ διδασκάλου, ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἱκανότερους μαθητὲς του.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους διακεκριμένους μαθητὲς του γνωρίζουμε τοὺς Μιχαὴλ Λυγίζο καὶ τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸ. Ὁ Μιχαὴλ Λυγίζος εἶναι ἀποδέκτης στοῦ Ρέθυμνο καὶ τὴν Κυδωνία (= Χανιά) ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένος πέντε ἐπιστολῶν τοῦ διδασκάλου του⁴². Ὁ λόγιος ἐκφράζει σ’ αὐτὸν τὴν εὐαρέσκειά του: «Καὶ γὰρ ἐγὼ, μὰ τοὺς

37. Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε πρῶτα συνοδευόμενο ἀπὸ εἰσαγωγὴ στὴν ἔκδοση H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 143-183. Νεώτερη κριτικὴ ἔκδοση συνοδευόμενη ἀπὸ ἐκτενὴ ἑρμηνευτικὸ ὑπομνηματισμὸ δημοσίευσε ἡ A. Pontani, “Sullo Studio del greco in occidente nel see XV: L’ esempio di Michele Apostolis”, A. Tavoni (ed.), *Italia ed Europa nella linguistica dei rinascimento. Confronti e Relazioni, Atti del Convegno internazionale, Ferrara, Palazzo Paradiso 20-24 Marzo 1991*, [Istituto di Studi Rinascimentali], Ferrara 1991, τ. I’, σσ. 133-170, (τὸ κείμενο σσ. 152-164 μὲ ἰταλικὴ μετάφραση).

38. Μετὰ τὸν θάνατό του ἡ χίρα του εἰσπράττει ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο Lando τὰ ὀφειλόμενα ἀπὸ τὸ Κληροδότιμα. Βλ. J. Aalberts, “Νέα στοιχεῖα”, σσ. 148-149.

39. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II’, σ. 257.

40. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 39 καὶ *PLP*, III’, 6508.

41. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σσ. 97-98.

42. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σ. 37.

πόνους τῶν λόγων καὶ τοὺς ἰδρῶτας αὐτῶν, εἴπερ τινα μοι τῶν φοιτητῶν, καὶ σὲ ὅτι μάλιστα πεφίληκα καὶ φιλῶ, καὶ εἰ μὴ σὺ γ' ἐκὼν μαρτυρήσεις, οἷ γε εἰδότες ἄκοντος μαρτυρήσουσιν»⁴³. Ὅπως ὁ διδάσκαλός του εἶναι παραγωγικὸς κωδικογράφος⁴⁴ καὶ ἀντιγράφει καὶ ὁ ἴδιος κείμενα μὲ κοσμικὸ περιεχόμενο (ἀρχαίους Ἑλλήνες συγγραφείς). Συνεργάζονται στὴν ἀντιγραφή τουλάχιστον τεσσάρων κωδίκων⁴⁵. Μιμεῖται τὸ διδάσκαλό του καὶ στὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα τῶν κωδίκων ποὺ ἀντιγράφει. «Μιχαὴλ ὁ τοῦ Λιγγέως πενία συζῶν ἐξέγραψεν ἐν Ρεθύμνῃ Κρήτης»⁴⁶. Ἐχει δημοσιευθεῖ μιὰ ἐπιστολή του⁴⁷. Ἀδημοσίευτο παραμένει ἐπίσης ἓνα ἔργο του ἢ «Ἐξήγησις κατὰ πλάτος εἰς τὸν Θουκυδίδη κατὰ λέξιν καὶ κατὰ νοῦν παραιλειθέντος παρὰ τοῦ ἐντίμου κυρίου Γεωργίου τοῦ Βεργικίου», τὸ ὁποῖο παραδίδεται στὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Trinity College, Dublin 231 (C. 1. 10)⁴⁸ καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀξιολογηθεῖ ὡς «ἡ πρώτη ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τῶν νεωτέρων χρόνων ἐπὶ τοῦ Θουκυδίδου»⁴⁹.

Ἐπτά χρόνια μαθήτευσε ὁ νεαρὸς Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸς στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ὁ ὁποῖος εἶχε συνδεθεῖ φιλικὰ μὲ τὸν πατέρα του⁵⁰. Εἶναι ὁ ἀποδέκτης ἑξὶ ἐπιστολῶν τοῦ διδασκάλου του σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὸν ἀναφέρει ὡς «τῷ φοιτητῶν μοι καλλίστῳ»⁵¹. Σὲ μιὰ ἄλλη τοῦ ἐκφράζει τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος τὰ ὁποῖα εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ θαυμάσει περιηγούμενος στὴν Νοτιοανατολικὴ Κρήτη⁵². Ὅταν ἀμελεῖ νὰ τοῦ γράψει ὁ διδάσκαλος σκέπτεται μήπως τὸ κάνει ἀπὸ συστολή καὶ ἔλλειψη αὐτοπεποιθήσεως στὶς συγγραφικὲς ἐπιστολογραφικὲς του ἱκανότητες γιὰ αὐτὸ σπεύδει νὰ τὸν ἐνθαρρύνει, γράφοντάς του ἓνα πολὺ διδακτικὸ γράμμα⁵³. Μαθητεύοντας δίπλα στὸν λόγιό διδάσκαλο καὶ κωδικογράφο ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία ἄρχισε νὰ ἀντιγράφει χειρόγραφα⁵⁴ ὡς «Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸς Κρής τὸ γένος φιλόλογος τὸν τρόπον παῖς ἐξέγραψεν» ὅπως ὑπογράφει σὲ ἓνα βιβλιογραφικὸ του σημείωμα⁵⁵. Ἐξελίχθηκε σὲ ἓναν παραγωγικὸ κωδικογράφο ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ

43. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 121.

44. PLP, VI', 15194, *Repertorium* I', 282, II', 386, III' 465.

45. Τοὺς Vat. Palat. gr. 244, Vat. Urb. gr. 47, Neapol. gr. II. F. 25, Par. Suppl. gr. 308.

46. Βλ. Β. Λαοῦρδας, «Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 7: Ὁ κωδικογράφος Μιχαὴλ Λυγίζος ἢ τοῦ Λυγγέως», *KX* 4 (1950) 243-244 (τὸ σημείωμα τοῦ Κώδικα Cantabr. gr. R I. 42 (Ἀριστοφάνης) σ. 243).

47. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ἐπιστολὴ Μιχαὴλ Λυγγέως πρὸς Λέοντα Ἀργυρόν», *NE* 13 (1916) 362-363.

48. Βλ. P. Maraux, D. Harfinger, D. Reinsch, J. Wiesner, *Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuscripte des Aristoteles*, Berlin - New York, 1976, σσ. 127-129.

49. Β. Λαοῦρδας, «Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 7: Ὁ κωδικογράφος Μιχαὴλ Λυγίζος ἢ τοῦ Λυγγέως» *KX* 4 (1950) 242-245, (σ. 245).

50. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 29-30, καὶ 157. PLP, I', 306.

51. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. LXVIII.

52. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 110-112.

53. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 125.

54. Βλ. *Repertorium*, I', 112, I', 144, III', 465.

55. Στὸν κώδικα Vat. Palat. gr. 115. Βλ. H. Noiret *Lettres inédites*, σ. 30.

ὁ διδάσκαλός του, ἀντιγράφει κυρίως κείμενα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Συνεργάστηκε ἐπίσης καὶ μετὰ τὸν υἱὸ τοῦ διδασκάλου του Ἀριστόβουλο-Ἀρσένιο Ἀποστόλη⁵⁶. Ἡ πολυετής ὁμῶς φιλία μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητῆ ἔφθασε σὲ ρήξη ὅταν ὁ νεαρὸς παρασύρθηκε ἀπὸ κάποιον Ἑμμανουὴλ πελοποννησιακῆς καταγωγῆς (Ἐἰλωτ), ὁ ὁποῖος ἔφθασε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Κρήτη καὶ προσέγγισε τὸν κύκλο τοῦ λογίου. Παρὰ τὴ θέληση τοῦ πατέρα του ἐγκατέλειψε τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ τὸν Ἑμμανουὴλ τὸν Εἰλωτα ἐγκαταστάθηκε στὸ σπίτι του ἐξαπολύοντας ὕβρεις καὶ κατηγορίες γιὰ τὸν πρῶτον διδάσκαλό του⁵⁷. Κάποια στιγμή ἐμφανίστηκε μεταμελημένος⁵⁸, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ ἀπαγγιστρωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ τὸν Εἰλωτα καὶ ἔφυγε μαζί του γιὰ τὸ Ἅγιο Ὅρος καὶ ἀργότερα γιὰ τὴν Ἰταλία⁵⁹. Ἐκεῖ ὁ νεαρὸς μαθητὴς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ σταδιοδρομήσει ὡς πετυχημένος διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν. Μαθητὴς του στὴν Μιραντόλα ὑπῆρξε ὁ γνωστὸς οὐμανιστὴς καὶ ἐκδότης Ἄλδος Μανούτιος⁶⁰, ὁ ὁποῖος ὅταν πέθανε στὴν Παβία ὁ παλαιὸς διδάσκαλός του (1485) ἔγραψε μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν γνωστὸ οὐμανιστὴ Ἄγγελο Πολιτιανὸ στὴν ὁποία ἐκφράζεται μὲ θαυμασμὸ καὶ συγκίνηση γι' αὐτόν⁶¹. Κάποια κείμενά του παραδίδονται στὸν κώδικα Scorial. gr. 11672 (= 09), (Ὑμνοι στὸν Ἰωάννη τὸ Βαπτιστὴ καὶ στὴν Παρθένο Μαρία κ.ἄ.)⁶².

Μόνο μνεῖες ἔχουμε στὰ ὀνόματα ἄλλων μαθητῶν τοῦ λογίου διδασκάλου. Μνημονεύονται οἱ Φλωρέντιος καὶ Πῶλος μαζί με τοὺς ὁποίους περιηγεῖται τὴν Νοτιοανατολικὴ Κρήτη⁶³. Ὁ πρῶτος θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς Ν. 82. Κανένα στοιχεῖο δὲν ὁδηγεῖ στὴν ταύτισή του μετὰ κάποιο μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Lorenzi⁶⁴. Ὁ Πῶλος μνημονεύεται καὶ ὡς κωδικογράφος ποὺ συνεργάζεται μετὰ τὸ διδάσκαλό του στὴν ἀντιγραφὴ κωδίκων⁶⁵.

Ἕνας ἀκόμη μαθητὴς του εἶναι καὶ ὁ Φραγκίσκος, ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Ν. 98, στὸν ὁποῖο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπευθύνεται ὡς «φοιτητὰ μὲν μοι τῶν καθ’

56. Τοὺς κώδικες Vat. Palat. gr. 139 καὶ Vat. Palat. gr. 149.

57. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 155-162.

58. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σ. 133, ὅπου ἡ τελευταία ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ στέλνει ὁ διδάσκαλός του.

59. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σ. 160.

60. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 108, ὑποσ. 24.

61. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σσ. 258-259, ὑποσ. 3, ὅπου παρατίθεται τὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς.

62. Βλ. L. Bianchi, "Bemerkungen zu Manuel Adramyttenos", *BZ* 22 (1913) 372-376.

63. «Ἐγὼ δὲ συγκαταδαρθεὶς Λαυρεντίῳ τῷ Φλωρεντίῳ καὶ Πώλῳ τοῖν φοιτηταῖν». Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 111.

64. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σ. 50.

65. «Ὅτι σοῦ γὰρ εἵνεκα ἀντιγράφω τὴν τοῦ Πτολεμαίου γεωγραφίαν, Πῶλου μοι τοῦ καλοῦ καὶ σεμνοτάτου νέου τὸ μισθίον παρέκοντος» γράφει σὲ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Ἄγγελον Βάδιον. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 134.

“*Ἑλληνα λόγον*» ἀποστέλλοντάς του ἔπειτα ἀπὸ σχετικὴ παράκλησή του μιὰ σύντομη ἐπιστολιμαία πραγματεία γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης “*ὀρφανός*”. Κανένα στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει ὥστε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Φραγκίσκο Φίλεφο, ὅπως ὑπέθεσε ὁ H. Noiret⁶⁶. Μία σύντομη πραγματεία γραμματικοῦ περιεχομένου, γιὰ τὸν τονισμό τῶν λέξεων “*πλῶ*” καὶ “*αἰδῶ*”, ἀποστέλλει καὶ σὲ ἕναν ἄλλο μαθητὴ τοῦ τὸν Ἀντωνίνο, ἀπευθυνόμενος σ’ αὐτὸν ὡς «*φίλιτατε μοι τῶν φοιτητῶν*»⁶⁷. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀκόμη μαθητὴ τοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε ἄλλα στοιχεῖα⁶⁸. Ἕνας ἀκόμη μαθητὴς τοῦ ὑπῆρξε ὁ Γεώργιος Ζεπὲς στὸν ὁποῖο, ὅταν πέθανε, ἔγραψε ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα⁶⁹. Στὸν κατάλογο μαθητῶν τοῦ θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν ἀκόμη ὁ ἀνώνυμος υἱός τοῦ ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο τοῦ⁷⁰ καθὼς καὶ ὁ γνωστός Ἀριστόβουλος-Ἀρσένιος Ἀποστόλης, τὸν ὁποῖο ἄφησε ὀρφανὸ σὲ ἐφηβικὴ ἡλικία.

Γιὰ δύο ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ λογίου εἶναι γνωστός καὶ ὁ χρόνος μαθητείας κοντά τοῦ περισσότερο ἀπὸ δύο χρόνια μαθήτευσε ὁ Ἀλέξανδρος στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ἐπὶ χρόνια, ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν δέκα ἐτῶν, ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινός⁷¹. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία διδασκάλου καὶ μαθητῶν διαπιστώνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ μεταξύ τους σχέση καὶ συνεργασία ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν σπουδῶν τους κοντά τοῦ⁷².

Ἀπὸ τὶς διαθέσιμες πηγές, (κυρίως ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του), εἶναι γνωστὰ τουλάχιστον δώδεκα ὀνόματα μαθητῶν τοῦ. Μποροῦμε ὅμως βάσιμα νὰ εἰκάσουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς ὅσων μαθήτευσαν δίπλα στὸ λόγιο κατὰ τὴν εἰκοσαετία ποῦ ἐργάστηκε στὴν Κρήτη ὡς διδάσκαλος ἦταν ἀρκετὰ μεγαλύτερος.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές καὶ τὰ κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀντλοῦμε καὶ κάποιες ἀποσπασματικὲς ἀλλὰ διαφωτιστικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ στὴν Κρήτη. Καταρχὴν ἡ γραμματικὴ ἀποτελεῖ σύμφωνα καὶ μὲ τὸ παραδοσιακὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τὴ βάση τῆς μάθησης: «*Πολλαῖς γὰρ οἱ Κρηῖτες πρότερον γενεαῖς οὐδὲ τούτου τευχηκότες τῶν ἀγαθῶν ἐς αὐτούς, τοῦ γοῦν αὐτῶν εἶδεναι κλίνειν καὶ ὅπως οὖν τὰ ὀνόματα, πολλοῦ γέ καὶ δεῖ συντάττειν ὅπως ἕκαστα ῥήματα πρὸς αὐτὰ τὰ τε αὐτὰ πρὸς ἐκεῖνα καὶ τὰ τούτοις γε παρεπόμενα, ἐπ’ ἐμοῦ δὲ καὶ παρ’ ἐμοῦ*

66. *PLP*, XII, 29803, H. Noiret, *δ.π.*, σ. 49.

67. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 48.

68. Βλ. καὶ *PLP*, I, 1054.

69. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. I, σ. LXIX.

70. Πολλές φορές ἀπέστειλε τὸν υἱό του στὸν Δάφνι Κυρῖνο νὰ εἰσπράξει τὰ ὀφειλόμενα καὶ ἐπέστρεψε ἄπρακτος ὥστε «*δίδυμοι γὰρ ἀρβύλαι ἐσέτι νῦν αὐτῷ κατερρώγασι παρίημι δσον τοῦ μαθήματος ἀπολώλεκε*». H. Noiret, *δ.π.*, σ. 77.

71. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II, σ. 257 καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 157.

72. Οἱ μαθητὲς τοῦ ἀποστέλλουν ἐπιστολές ζητώντας του πληροφορίες γιὰ φιλολογικὰ θέματα ἢ συνεργάζονται μαζί του στὴν ἐξεύρεση καὶ ἀντιγραφή κωδίκων.

καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης τούτων τε καὶ ἔτι πλειόνων καὶ σπουδῆς ἀξίων τετυχηκό-
τες...»⁷³. Ἡ γραμματικὴ θεωρεῖται ὡς «τὸ ἄρτυμα τῶν τεχνῶν, τὴν ζύμην, τὴν ψυχὴν
τῆς σοφίας, τὸν ὀφθαλμὸν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν τὴς φιλόσοφος ἀνεπίληπτος, τὴς
μαθηματικὸς ταύτης ἄνευ καὶ θεολογίας ἐπήβολος, ποῖος δ' ἂν ὅλως κληθεῖν γέ ἐπι-
στήμων, τῆς πρώτης τέχνης ἀπείρατος;». Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ γραμματικὴ «τοῦ παντὸς
λόγου τὸ ἥμισυ δύνασθαι, εἴπερ ἀρχὴ πᾶσα τέλους οὕτινοσοῦν πλέον δύναται τοῦ
ἡμίσεως... μετιτέον ἂν εἴη γραμματικὴν καὶ προσκλητέον τοὺς ταύτης δαίμονας, μὴ
πόνων, μὴ λόγων, μὴ σωμάτων, μὴ χρημάτων, μηδενὸς ἄλλου τοῦ μελήσαντος πρὸς
τὸ κτήσασθαι τὸ τῶν ἐν τοῖς οὖσι πάντων ἐπέκεινα». Στὴν ὥριμη ἡλικία του θεωρεῖ ὅτι
«ἐδιδασχάμην γραμματικὴν μὲ δὴ πρῶτα τοῦ λόγου τὸν ὀφθαλμόν»⁷⁴.

Ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς σύνταξης, θεω-
ρεῖ καὶ τὴν ὀρθὴν προφορὰ τῆς ἐλληνικῆς ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Ἱταλοὺς μαθητές του.
«Ὅταν γὰρ τὶς τῶν Ἱταλῶν ῥωμαϊκῶς ἀναγινώσκει τὸν Ὅμηρον ἢ Δημοσθένην καὶ
Θουκυδίδην ἢ καὶ ἄμφω τῷ φιλοσόφῳ, τίνα τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας κομίζονται τὸν
καρπὸν, ὅτι μὴ νοῦν μόνον, τὸν καὶ βαρβάροις κοινόν;»⁷⁵. Ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὀρθῆς
προφορᾶς τῆς ἐλληνικῆς ἐνοχλεῖται πολὺ. «Χωρὶς δε τούτων οὐδὲν ἄλλο μοι
δοκοῦσιν ἀκούειν οἱ ταῦτά γε μετιόντες ἢ κιθάραν ἀσύμφωνα καὶ ἀνάρμοστα κιθαρί-
ζουσιν. τί γὰρ ᾠδῆς ὄφελος, ἀπούσης τῆς ἀρμονίας; τί δὲ τοῦ αὐλοῦντος ἢ τοῦ σαλ-
πίζοντος μὴ σὺν ἀρμονίᾳ γε μουσικῆς; ἀπλοῦς γὰρ φθόγγος, ποικιλίας ἄνευ καὶ συμ-
φωνίας, οὐ κηλεῖν πέφυκε μᾶλλον ἢ τοῦ ἀκούοντος καταπλήττειν»⁷⁶. Ἀνάμεσα στὰ
ἀποτελέσματα τῆς κακῆς συναναστροφῆς τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυττινοῦ μὲ τὸν
Ἑμμανουὴλ τὸν Εἰλωτα, εἶναι ὅτι «λόγων δ' ἀμελεῖν καὶ σοφίας ἐλληνικῆς, τῆς δε
Ῥωμαίων ἐπιγλωττίσι καὶ ἄκροις δακτύλοις ἐφάπτεσθαι τε καὶ γεύεσθαι, ὡς οὐ πολ-
λοῦ γε οὔσης ἀξίας ἄνωθεν ἐς ἡμᾶς τῷ τε κατὰ τόνους βαρβαρισμῷ τῷ τε σολοικισμῷ
κατὰ σύνταξιν καὶ τῷ μικτῷ τε καὶ ῥωμελλήνῳ τῶν λέξεων τῆς πλείστου ἐμοὶ καὶ τοῖς
εἰδόσιν ἀξίας τὸν ἄνωθεν χρόνον καὶ ἐς ἡμᾶς»⁷⁷. Εἶναι ἐνδεδειγμένη ἡ διδασκαλία τῆς
ὀρθῆς προφορᾶς καὶ γραφῆς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀναλλοίωτης ἀπὸ ἰταλικῆς ἐπιρ-
ροές, στὸ λεκτικὸ καὶ τὴν προφορὰ τῆς.

Σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀκολουθοῦσε, μετὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς γραμματικῆς, ἡ
ποιητικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ. Ὁ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυττινὸς μαθητεύοντας κοντὰ στὸν
Μιχαὴλ Ἀποστόλην «pendant sept annees, étudia sous sa direction les poètes et les
orateurs»⁷⁸. Ἀπὸ τὴν διδακτικὴ ἐνασχόληση τοῦ λογίου διδασκάλου μὲ τὴ ρητορικὴ

73. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 156.

74. Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν «Λόγο παρηγορητικὸν» στὴν ἔκδοση τῆς A. Pontani, «Sullo studio del greco», σσ. 156, 158 καὶ 164 ἀντίστοιχα.

75. Βλ. A. Pontani, «Sullo studio del' greco», σ. 160.

76. Βλ. A. Pontani, *ὁ.π.*, σσ. 158-159.

77. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 158.

78. Σύμφωνα μὲ τὴν διατύπωση τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἐκδόσεως H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 157.

προέκυψε μᾶλλον ἢ συγγραφή τοῦ ἀνεκδότου ἀκόμη κειμένου του «Ἐπιδιόρθωσις τῶν ποιητικῶν τρόπων πάντων ὅσοις ἐνέτυχον ὀπηδήποτε, διεφθαρμένων ὧν τοὺς γραφεύσι ὑπὸ τε χρόνου καὶ λήθης καὶ ἀμαθίας»⁷⁹. Τὴν «ῥητορικὴν δὲ γε τὴν πυρὸς μένος πνέουσιν»⁸⁰ τὴν ἄσκησε ὁ ἴδιος ἀρκετὰ παραγωγικὰ σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο, ἔχοντάς τιν διδασκῆσθαι στὸ «Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος», συγγραφόντας, ἐκφωνῶντας ἢ ἀποστέλλοντας προσφωνήματα, μονωδίες καὶ ἐπιταφίους λόγους⁸¹. Σὲ ἓνα ἀνώτερο ἀκόμη ἐπίπεδο σπουδῶν δίδασκε φιλοσοφία, λογικὴ καὶ φυσικὴ, ἀλλὰ καὶ μαθηματικὰ καὶ «γαιωδαισίαν» (γεωμετρία). Περισσότερο ἀποκαλυπτικὸς γίνεται στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸ μαθητὴ του Ἀνδρέα «Ὡ χρόνων ἐκείνων, ἐν οἷς περί τε ἀριθμοὺς καὶ γεωδαισίαν ἐσχολάζομεν καὶ ἐνεκονοῦμεν, τὰ μὲν ἐγὼ σοι προῦφηγούμενος, τὰ δ' αὐτὸς ἐμοὶ τῷ διδάσκοντι» θυμᾶται καὶ συνεχίζει «Ὡ συμποσίων ἐκείνων ἐν οἷς προβλημάτων ἐσμὸς παντοίων ἐτύγχανε τῶν μὲν πρακτικῶν, τῶν δὲ θεωρητικῶν, καὶ τῶν μὲν φυσικῶν, τῶν δὲ θεολογικῶν ἃ μετὰ τὰ φυσικὰ εἰώθεσαν λέγειν Ἀριστοτέλης καὶ Πλάτωνες!»⁸².

Στὴν ὥριμη ἡλικία του ἔχει καταλήξει στὸν ἐνδεδειγμένο τρόπο διδασκαλίας διατυπώνοντας ἓνα ἐκπαιδευτικὸ «πρόγραμμα» προσαρμοσμένο στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του: στὴν ἐκπαίδευση ἰταλοπαίδων στὴν Κρήτη ἢ τὴν Ἰταλία, ὅπου φιλοδόξησε νὰ ἐγκατασταθεῖ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀρθὴ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τὴν ὀρθὴ προφορά της μέσα ἀπὸ τὴν ἐμβάθυνση στὴν ἐκμάθηση τῆς γραμματικῆς της σύνταξης, τῆς προφορᾶς καὶ τῆς μετάφρασης, προτείνει: «ἔστων μέντοι γε οἱ παῖδες ἀμφὶ τὰ πέντε καὶ δέκα ἔτη καὶ μικρὸν τοί γε ἥσσον ἢ πρὸς, ἐπιστάμενοι τὰ Ῥωμαίων, κατὰ γὰρ αὐτῶν ἐκάστω τῷ ἐγχωροῦν βιβλία δὲ κτησάσθων ἃ ἂν καὶ οἷων αὐτὸς διατάξαιμι διὰ τριβόντων δ' ἅπασαν μετ' ἐμοῦ τὴν ἡμέραν, μόνον ἀριστῶντες τὴν μεσημβρίαν, ὥς ἔθος, καὶ μετὰ ταύτην γε αὐθις ἐπανιόντων εἰς τὸ μουσεῖον οὐκ ἐφ' ὑψηλοῦ βήματος καθήμενου <μου> καὶ φωνασκοῦντος, ἀλλ' εἰς θῶκον ἢ τρίποδα περὶ πού γε τὸ ἰσόπεδον, τοῦθ' ὅπερ ἐποιοῦν ἐς τόδε κἂν Βυζαντίῳ κἂν Κρήτῃ...». Προτίθεται νὰ διδάξει ρητορικὴ, ποιητικὴ, λογικὴ, φυσικὴ καὶ «Πλάτωνα δὲ τὸν γενναῖον καὶ μεγαλόνουν»⁸³. Βεβαίως στὴν Κρήτη ἐνδέχεται νὰ μὴν ἦταν πρόσφορες οἱ συν-

ποὺ παραφράζουν τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν ἐπιστολιμαῖο λόγο «Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν», ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε ἀποσπασματικὰ μὲ τὴν παρεμβολὴ παραφράσεων τῶν χωρίων ποὺ παρελείφθησαν.

79. Βλ. H. Stevenson, *Codices Vatican Palatini*, σσ. 211-212.

80. Βλ. A. Pontani, «Sullo studio del greco», σ. 164.

81. Βλ. καὶ ὅσα σημειώνει στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Φραγκοῦλιο, N. 85, H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 105-106. Γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ρητορικῆς τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο βλ. C. N. Constantinides, «Teachers and Students of rhetoric in the late Byzantine period», E. Jeffreys, *Rhetoric in Byzantium*, σσ. 39-53.

82. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 97-98.

83. Βλ. A. Pontani, «Sullo studio del greco» σ. 164. Σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ ἐκπαιδευτικὴ παράδοση ὁ διδάσκαλος δίδασκε ἀπὸ ὑψηλὸ βῆμα ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος στὸ «Μουσεῖον τοῦ

θῆκες γιὰ ἐνὸς τέτοιου ἐπιπέδου διδασκαλία ὅπως ἀφήνει ὁ ἴδιος νὰ ἐννοηθεῖ. Ὡστόσο ὁ ἴδιος στὴν διδασκαλία του φέρεται νὰ καταβάλει προσπάθεια γιὰ τὴν προσφορὰ στοὺς μαθητές του μιᾶς ποιοτικότερης μόρφωσης ἀντίστοιχης πρὸς αὐτὴν ποὺ ἔλαβε ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη τὶς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν τὴν ἄλωση, σύμφωνα μὲ τὶς παραδοσιακὲς ἐκπαιδευτικὲς προδιαγραφὲς τῶν Βυζαντινῶν.

Ξενῶνος", σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, (βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, Ἀργυροπούλεια, σ. 229). Ἡ διδασκαλία ἄρχιζε τὸ πρωὶ καὶ διεκοπτόταν κατὰ τὶς μεσημβρινὲς ὥρες γιὰ γεῦμα καὶ συνέχιζε τὸ ἀπόγευμα. Βλ. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, σσ. 45-48 καὶ 73-75.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ι. Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

1. Κατάλογος χειρογράφων

Στη φιλολογική πραγμάτευση του συγγραφικού έργου του λογίου κωδικογράφου προτάσσεται στο πρώτο κεφάλαιο ο κατάλογος των χειρογράφων που παραδίδουν τα κείμενά του. Η διαπίστωση ότι το μέγιστο μέρος του συγγραφικού έργου του Μιχαήλ Ἀποστόλη παρουσιάζει μια ένοποιημένη χειρόγραφη παράδοση (: παράδοση σε αρκετές περιπτώσεις έπιστολών, λόγων, έπιστολιμαίων λόγων, πραγματειών και επιγραμμάτων στους ίδιους κώδικες), κατέστησε επιβεβλημένη την πρόταση του καταλόγου αυτού. Εάν επιλέγαμε την έστω και τη συνοπτική παρουσίαση της χειρόγραφης παράδοσης κάθε κειμένου του Μιχαήλ Ἀποστόλη στο πλαίσιο της ειδικότερης φιλολογικής πραγμάτευσής μας για αυτό, θα ήταν αδύνατη ή αποφυγή μεθοδολογικά ανεπίτρεπτων επαναλήψεων. Η πρόταση του καταλόγου χειρογράφων που ακολουθεί, αφενός δίδει τη δυνατότητα να παραθέσουμε μια συνοπτική εικόνα της χειρόγραφης παράδοσής του σε όλη του την έκταση και, αφετέρου, διευκολύνει στην ειδικότερη πραγμάτευσή της για κάθε κείμενο ξεχωριστά που επικειρεῖται στη συνέχεια.

Στον κατάλογο δέν συμπεριελήφθησαν τα χειρόγραφα που παραδίδουν τη “Συναγωγή Παροιμιών”. Η διαπίστωση ότι η χειρόγραφη παράδοση του έρανιστικού αυτού έργου του Μιχαήλ ακολούθησε μιαν ανεξάρτητη πορεία μαζί με την πρώτη (16ος-17ος αἰ.) έντυπη παράδοση του υπαγόρευσε για μεθοδολογικούς λόγους την εξαίρεση αυτή. Για τις χειρόγραφες και έντυπες “τύχες” της “Συναγωγής παροιμιών” γίνεται ειδικότερα λόγος στο κεφάλαιο όπου γίνεται η γενικότερη πραγμάτευσή μας για αυτήν.

Ο μεγάλος αριθμός των χειρογράφων που παραδίδουν το συγγραφικό έργο του λογίου, υπαγόρευσε την συνοπτική παρουσίασή του. Για κάθε χειρόγραφο καταγράφονται τα απαραίτητα κωδικολογικά στοιχεία: βιβλιοθήκη, αριθμός χειρογράφου, αριθμός φύλλων, διαστάσεις, γραφική ύλη, χρονολόγηση (όπου ήταν διαθέσιμα). Στη συνέχεια, με βάση τις περιγραφές των κωδίκων στους καταλόγους που διερευνήσαμε και σε όρισμένες περιπτώσεις αξιοποιώντας την ειδική βιβλιογραφία (στην οποία παραπέμπουμε σε υποσημειώσεις), καταχωρούνται τα φύλλα (εφόσον καταγράφονται στις κωδικολογικές περιγραφές) του χειρογράφου που παραδίδουν κάθε κείμενο του λογίου, παραθέτοντας τον συντομευμένο τίτλο του, σύμφωνα με τη συντομογραφία που δόθηκε στην εισαγωγική παρουσίαση του συγγραφικού έργου στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου εισαγωγικού μέρους της διατριβής. Η συνοπτική, τέλος, περιγραφή κάθε χειρογράφου στον κατάλογο συμπληρώθηκε με την παραπομπή στην αντίστοιχη

περιγραφή στὸν κατάλογο χειρογράφων τὸν ὁποῖο ἀξιοποιήσαμε¹.

Γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ καταλόγου χειρογράφων ποὺ παραδίδουν τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου ἀξιοποιήθηκαν οἱ πληροφορίες ποὺ καταγράφονται στὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα τῶν κατὰ καιροὺς ἐκδοτῶν κειμένων του καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀντίστοιχου καταλόγου χειρογράφων τῶν συγγραφέων τῶν παλαιολογείων χρόνων ποὺ ἐπιμελήθηκαν οἱ R. E. Sinkewicz καὶ W. M. Hayes, ὁ ὁποῖος καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένος σφαλμάτων τὰ ὁποῖα σιωπηρὰ στὴν πορεία διορθώνονται.

Τὰ χειρόγραφα καταχωρίζονται στὸν κατάλογο κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ (15ος-19ος αἰ.) ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα τοῦ συγγραφέα.

1. Vat. Palat. gr. 275.

φφ. 232, (;), χαρτ., (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

177^r-182^v "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ", 183^r-185^v "Μενέξενος ἡ περὶ Τριάδος", 185^v-187^v "Πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν", 188^r-189^r "Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον", 189^v-190^r "Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον", 191^r-192^v "Ἐπικήδειος εἰς Καλοτάρην", 192^v-193^r "Ἐπικήδειος εἰς Γαλατηνόν", 194^r-195^r "Oratio ad S. Trinitatem ante Communionem dicenda", 196^r-224^v Ἐπιστολές, [L. 1-45 N. 46-65], 225^v-228^v "Apostoli responsis ad Aristonymum quendam rogantem quid in vita sit duleius quid acerbius"³.

H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σσ. 150-151.

2. Laur. gr. LVIII 33.

φφ. 148, 4ο, χαρτ., (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο - Ἀντώνιος Δαμιλᾶς).

86^r Ἐπιστολὴ [L. 12], 91^r-96^r "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ"⁴.

A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τ. II', σσ. 480-484.

3. Vat. Palat. gr. 360.

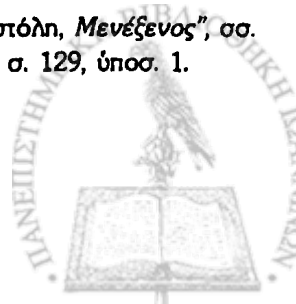
φφ. 346, 8ο, χαρτ., (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

1. Σύμφωνα μὲ τὸ ἔργο τοῦ J.-M. Olivier, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits grecs de Marcel Richard. Troisième édition entièrement refondue par...*, Brepols - Turnhout 1995.

2. Βλ. R. E. Sinkewicz - W. M. Hayes, *Manuscript listings for the authored works of the Palaeologan Period*, [Pontifical Institute of Medieval Studies. Greek Index Project Series 2], Toronto - Ontario 1989 (S.I.).

3. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 1-2. Β. Λαοῦρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος", σσ. 51-59. Χ. Γ. Πατρινέλης, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα", σ. 129, ὑποσ. 1.

4. Βλ. καὶ L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 158.

323^r-335^r "Περὶ τρόπων ποιητικῶν"⁵.

H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σσ. 210-212.

4. Par. gr. 1744.

φφ. 77 (;) χαρτ. (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

37^r-57^r Ἐπιστολὴ [L. 48], "Ἐπιγράμματα εἰς Βησσαρίωνα", 61^v-69^v "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα"⁶.

H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 134.

5. Ambros. gr. M. 41 sup. (510).

φφ. 209, 20,5x14,5, χαρτ., (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

90^r-97^v "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ", 98^r-106^r "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα", 114^r-121^v "Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν", 199^r Ἐπιστολὴ [L. 12]⁷.

A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I' 613-616.

6. Lond. Sloane 324.

φφ. 1^r-18^r φφ. 18, 200x145, χαρτ. (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

"Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν"⁸.

M. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, σ. 1.

7. Oxon. Barocci gr. 76.

φφ. 437, 49, χαρτ. (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

63^r-68^v, "Πρὸς τοὺς διίσχυρισμένους" 82^v, "Ἐπίγραμμα εἰς Γεώργιον", 420^r-423^v, "Πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν"⁹.

H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 128-153.

8. Rom. Angel. gr. 61 (= 27).

φφ. 5 (;), χαρτ. (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

5. Βλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα", σ. 209, ὑποσ. 1.

6. Βλ. καὶ Β. Λαοῦρδας "Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα", σ. 173, A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σ. 388 καὶ Ph. Hoffmann, "La collection de manuscrits grecs de Francesco Maturanzio, érudit Perugin (CA. 1443-1558)", *MEFRM* 95 (1983) 89-147, (σσ. 128-129).

7. Βλ. καὶ L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', 158, A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σ. 388.

8. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 154-155.

9. Βλ. καὶ Β. Λαοῦρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Λόγος πρὸς διίσχυρισμένους", σ. 238 καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ πρὸς ἄλληλα συγχεόμενα", σσ. 207-208.

101^r-105^r "Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν", (τμήμα τοῦ κώδικα Rom. Angel. gr. 27 φφ. 1^r-99^v: Μιχαὴλ Ἀποστόλη Συναγωγὴ παροιμιῶν¹⁰).

A. Piccolomini, *Index codicum graecorum, Bibliothecae Angelicae*, σσ. 176-178.

9. Cantabr. Trin. Col. gr. O.1.23.

(;), 200x147, χαρτ. (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

"Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ"¹¹.

10. Οκον. Holkham gr. 80 (118).

φφ. 50, 185x140, χαρτ. (15ος αἰ.), (Γεώργιος Γρηγορόπουλος).

Ἐπιστολὲς [L. 1-45].

R. Barbour, "Summary description of the Greek manuscripts from the Library at Holkham Hall", σ. 608.

11. Vat. Barb. gr. 96.

φφ. 16, 220x158, χαρτ. (15ος αἰ.).

1^r-16^v, Ἐπιστολὲς [L. 1-12].

V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiniani*, σσ. 131-132.

12. Par. Suppl. gr. 205.

φφ. 93, (;) χαρτ. (15ος αἰ.).

74^r-93^r, Ἐπιστολὲς [L. 1-46].

H. Omont, *Inventaire*, τ. III' σ. 231.

13. Laur. Redi gr. 15 (130).

φφ. 205, 21,1x15,5, χαρτ. (15ος αἰ.).

51^r-111^r, Ἐπιστολὲς [L.N. 1-82].

A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τ. II' σ. 53*.

14. Vat. gr. 1395.

φφ. 69, (;) χαρτ. (15ος αἰ.).

Ἐπιστολὲς [L.N. 1-124]¹².

P. Canart - V. Peri, *Sussidi bibliographici*, σ. 584.

10. Βλ. καὶ A. L. Di Lello - Finuoli, *Un esemplare autografo*, σσ. 49-55.

11. Βλ. J. E. Powell, "Michael Apostolis gegen Theodoros Gaza", σ. 71-72. Δὲν εἶχαμε πρόσβαση στὸν κατάλογο τῆς συγκεκριμένης συλλογῆς χειρογράφων.

12. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 3-5.

15. Par. gr. 1760.

φφ. 349, (;) χαρτ. (15ος αἰ.), (Μιχαὴλ Σουλιάρδος).

238^r-245^r "Λόγος παραινετικός", 245^r-248^r "Πρὸς Φρειδερίκον Γ'", 248^{r-v} 'Επιστολὴ [N. 64], 249^r-250^v "Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν"¹³.

H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 136.

16. Oxon. Barocci gr. 90.

φφ. 163, 4ο, χαρτ. (15ος αἰ.).

160^v, 'Επιστολὴ [L. 1].

H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 154-155.

17. Oxon. Barocci gr. 165.

φφ. 170, in folio, χαρτ., (15ος αἰ.).

164^v, 'Επιστολὴ [L. 12].

H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 277-280.

18. Ambros. gr. F. 88 sup. (348).

φφ. VI+356, 22,1x14,5, χαρτ. (15ος αἰ.).

72^v-79^v, 'Επιστολὴ [L. 12], "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ"¹⁴.

A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I' 401-404.

19. Ambros. gr. D. 118 inf. (928).

φφ. III+164, 35x22,9, χαρτ. (15ος αἰ.).

131^v-143^r, 'Επιστολὴ [L. 12], "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ"¹⁵.

A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae* τ. I', σσ. 1033-1035.

20. Vat. gr. 1396 ('Αριστόβουλος-Ἀρσένιος Ἀποστόλης, Ἀ. Δαμιλᾶς),

(;) (15ος αἰ.). 1^r-8^r, "Πρὸς τὴν Ἀρχὴ τῶν Ἐνετῶν"¹⁶.

P. Canart - V. Peri, *Sussidi bibliographici*, σσ. 584-585.

21. Madr. gr. 93 (4346).

φφ. II + 263, 198x150, χαρτ. (15ος αἰ.).

13. Βλ. καὶ Β. Λαούρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλης, Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ'", σσ. 517-518, Χ. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα", σσ. 204-206 καὶ Α. Pontani, "Sulo Studio dell greco", σ. 149.

14. Βλ. καὶ L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 159.

15. Βλ. καὶ L. Möhler, *δ.π.*, σ. 159.

16. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 6.

172^r-178^v, “Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα”¹⁷, 178^v “Ἐπίγραμμα εἰς Βησσαρίωνα”.

G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos*, σσ. 169-174.

22. Vat. gr. 1720.

φφ. IV+64, 21,4x13,7, χαρτ. (15ος αἰ.).

13^r-18^v, “Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα”, 18^v “Ἐπίγραμμα εἰς Βησσαρίωνα”¹⁸.

C. Gianneli - P. Canart, *Codices Vaticani*, σσ. 96-97.

23. Laur. gr. X. 25.

φφ. 61, 8ο, χαρτ. (15ος αἰ.).

47^r-50^v, “Μενέξενος ἡ περὶ Τριάδος”, 51^r-55^r “Πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν”.

A. M. Bandini, *Catalogus codicum manscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τ. II, σσ. 491-492.

24. Berol. gr. 204 (Phil. 1607).

φφ. 29, 20,4x15,4, χαρτ. (15ος αἰ.).

1^v-3^r, “Μονωδία εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην”²⁰.

W. Studemund - L. Cohn, *Vazeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, τ. I', σσ. 87-88.

25. Vratisl. Rendig. gr. 22.

(;) χαρτ. (15ος αἰ.).

189^v-195^v “Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα”.

Catalogus codicum graecorum qui in Bibliotheca urbana Vratyislavensi, σ. 13^a.

26. Oxon. Barocci. gr. 216.

φφ. 379, 4ο, χαρτ. (15ος αἰ.).

178^v “Ἐπίγραμμα εἰς Σαββάτιον”, 180^r “Ἐπίγραμμα εἰς Βησσαρίωνα”.

H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 376-383.

27. Madr. B. N. gr. 7211.

(;) χαρτ. (15ος αἰ.).

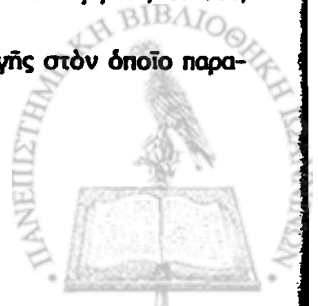
17. Βλ. καὶ A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σ. 388.

18. Βλ. καὶ A. Sideras, *δ.π.*, σ. 388.

19. Βλ. καὶ B. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος”, σ. 52.

20. Βλ. καὶ B. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλης, Ἐπικήδειος εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην”, σ. 380, ὑποσ. 3.

21. Δὲν εἶχαμε πρόσβαση στὸν παλαιὸ κατάλογο τῆς συγκεκριμένης συλλογῆς στὸν ὁποῖο παραπέμπει ὁ A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σ. 388.

112^r-114^v "Περὶ τρόπων ποιητικῶν".

G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos*, σ.

28. Oxon. Barocci gr. 216.

φφ. 379, 4ο, χαρτ., (15ος αἰ.).

180^r "Ἐπίγραμμα εἰς Βησσαρίωνα".

H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 376-383.

29. Bruxell. 11270-75 (89).

φφ. 101, 200x140, χαρτ. (15ος-16ος αἰ.).

1^r-7^v, "Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα", 8^r-13^v "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα", 13^v.

"Ἐπίγραμμα εἰς Βησσαρίωνα", 1-10 "Πρὸς διίσχυρισμένους", 1^r-6^v "Λόγος παραινετικός"²².

H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Royale de Bruxelles*, σ. 28.

30. Bucharest. Bibl. Acad. gr. 602.

σσ. 1040, 21x14, χαρτ. (15ος-16ος αἰ.).

55-61 "Πρὸς διίσχυρισμένους", 62-63 "Πρὸς Φρειδερίκον Γ'".

C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecești*, σσ. 284-295.

31. Vat. Palat. gr. 272

φφ., in folio, χαρτ. (15ος-16ος αἰ.)

121^r-127^v "Πρὸς διίσχυρισμένους", 128^r-132^v, "Πρὸς Φρειδερίκον Γ'", (Ἄριστόβουλος - Ἀρσένιος Ἀποστόλης)²³.

H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σ. 149.

32. Scor. gr. Σ. - 1. - 18.

φφ. 175, in folio, χαρτ. (16ος αἰ.).

1^r-10^v "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ", 11^r-15^r "Μενέξενος ἡ περὶ Τριάδος", 15^v-18^v "Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν", 19^r-21^r "Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον", 21^v-23^v "Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον", 24-58 Ἐπιστολές [L. 1-45]²⁴.

E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σσ. 70-71.

22. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα" σσ. 206-207, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα", σ. 127 καὶ A. Sideras, *Die byzantinische Grabreden*, σ. 388.

23. Βλ. Β. Λαοῦρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ'", σσ. 516-517.

24. Βλ. καὶ Σπ. Π. Λάμπρος, Ἀργυροπούλεια, σ. 266, ὑποσ. 1, τοῦ ἴδιου, Παλαιολόγεια καὶ Πελο-

33. Vindob. Philolog. gr. 85.

φφ. 57, 283x190, χαρτ., (16ος αἰ. β' μισό), (Ἀνδρέας Δαρμάριος).

1^r-10^r "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ", 11^r-15 "Μενέξενος ἡ περὶ Τριάδος", 16^r-18^v "Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν", 19^r-21^r "Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον", 21^v-23^v, "Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον", 24^r-51^r Ἐπιστολές [L. 1-48]²⁵.

H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften*, τ. I', σσ. 196-197.

34. Oxon. Misc. gr. 242.

φφ. 443, 4ο, χαρτ. (16ος αἰ.).

225^r, Ἐπιστολές (;).

H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 789-800.

35. Edimbourgh, gr. 233.

φφ. 144, 142x108, χαρτ. (16ος αἰ.).

114^r, "Περὶ τρόπων ποιητικῶν".

I. C. Cunningham, *Greek manuscripts in Scotland*, σ. 8.

36. Par. gr. 2853.

φφ. 138, (;), χαρτ. (16ος αἰ.)

287^r "Στίχοι εἰς Βατραχομουχίαν"²⁶.

H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 50.

37. Savign. gr. 35.

φφ. 32, 212x158, χαρτ. (16ος αἰ.)

9^v-13^v Ἐπιστολές [L. 31, L. 48].

E. Mioni, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 401-403.

38. Marc. gr. II 93.

φφ. VIII+158, 158x110, (16ος αἰ.).

118^r-133^r Ἐπιστολές [L. 12, 31, 48].

E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I' 279-283.

ποννησιακά, τ. Δ', σ. 82, ὑποσ. 1, L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 159, Β. Λαούρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος", σ. 52.

25. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 5-6, Σπ. Π. Λάμπρος Ἀργυροπούλεια, σ. 226, ὑποσ. 1, τοῦ ἰδίου Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά, τ. Δ', σ. 83, Β. Λαούρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐπικήδειος εἰς Καλοτάρην", σ. 251 καὶ τοῦ ἰδίου 253, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος", σ. 52.

26. Βλ. καὶ G. De Andrès, "Unos versos inéditos", σ. 160.

39. Ambros. gr. I. 91. inf. olim N. 351 (1056).

φφ. [+227, 32,9x22,9], χαρτ. (16ος αἰ.).

219^v-224^v "Λόγος παραινετικός".

A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I', σσ. 1127-1130.

40. Vat. Barb. gr. 84.

σσ. 240, 212x153, χαρτ. (16ος αἰ.).

σσ. 72-92 "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ", 110-111 Ἐπιστολές [L. 12, 31].

V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiniani*, σσ. 104-108.

41. Vat. Ottob. gr. 153.

φφ. 274, 22x16, χαρτ. (16ος αἰ.), (Μιχαὴλ Σουλιάρδος).

1^r-13^v "Λόγος παραινετικός"²⁷.

E. Ferron - F. Battaglini, *Codices Vaticani Ottoboniani*, σσ. 86-87.

42. Vat. Palat. gr. 100.

φφ. 145, 8ο, χαρτ. (16ος αἰ.).

128^r-143^r "Περὶ τρόπων ποιητικῶν".

H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σ. 49.

43. Monac. gr. 77.

φφ. 310, in folio, χαρτ. (16ος αἰ.).

170^v Ἐπιστολή [L. 1],

165^r-170^r "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ"²⁸.

I. Hardt, *Catalogus codicum monuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. I', σσ. 456-458.

44. Vallicel. gr. E. 58 (99).

φφ. III+08, 221x163, χαρτ. (16ος αἰ.)

267^r-268^v "Πρὸς διίσχυρισμένους"..

E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 169-172.

45. Ambros. gr. I. 95 inf. (468).

φφ. I+174, 28,2x21, χαρτ. (16ος αἰ.).

1^r-7^v Ἐπιστολές [L. 1, 12, 31], "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ"²⁹.

A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum. Bibliothecae Ambrosianae* τ. I' 561-562.

27. Βλ. καὶ A. Pontani, "Sullo studio del greco", σ. 149.

28. Βλ. καὶ L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 159.

29. Βλ. καὶ L. Möhler, δ.π., σ. 159.

46. Monac. gr. 51.

φφ. 471, in folio, χαρτ. (16ος αἰ.).

401^r-404^v "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα", 404^r-406^r "Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν",
406^v-408^r "Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον", 408^v-409 Ἐπιστολὴ
[N. 64]³⁰.

J. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. I', σσ. 277-287.

47. Scror. gr. Ψ. IV. 1.

(;), χαρτ. (16ος αἰ.)

358^v "Στίχοι εἰς Βατραχομουμαχίαν"³¹.

E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σσ. 439-444.

48. Vat. Ottob. gr. 192.

φφ. 470, 15,9x12,1 χαρτ. (16ος-17ος αἰ.)

φφ. 301^r, φφ. 301^r-311^v "Λόγος Παραινετικός"³².

E. Ferron - F. Battaglini, *Codices Vaticani Ottoboniani*, σσ. 109-113.

49. Panorm. B.C. gr. 9 (2. Qq A 77).

φφ. 98, 180x125, χαρτ. (17ος αἰ.).

57^r, Ἐπιστολὴ [L. 12].

E. Mioni, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. I', σσ. 275-278.

50. Vallicel. gr. 217.

(;) (17ος αἰ.).

"Περὶ τρόπων ποιητικῶν".

E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II' σσ. 230-231.

51. Vallicel. gr. 190.

(;) (17ος αἰ.).

Ἐπιστολὲς [(L. 11, L. 26, L. 29, L. 47)]³³.

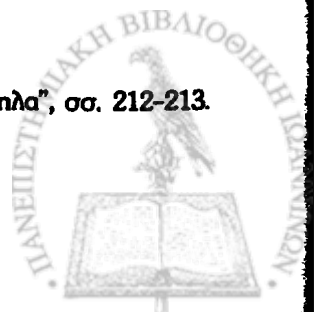
E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σ. 218.

30. Βλ. καὶ A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σ. 388.

31. Βλ. καὶ G. De Andrès, "Unos versos ineditos", σ. 159.

32. Βλ. καὶ A. Pontani, "Sullo studio del greco", σ. 149.

33. Βλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα", σσ. 212-213.

52. Vallicel. gr. 196.

(;) (17ος αἰ.).

Ἐπιστολές

E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 220-221.

53. Mosq. Synod. gr. 260 (292).

(;) χαρτ. (17ος αἰ.)³⁴.

272^τ-280^ν "Περὶ ἱρώπων ποιητικῶν".

54. Vallicel. gr. 183.

φφ. 8, 246x178, περγ. (17ος αἰ.).

"Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα"³⁵.

E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 215-216.

55. Bucharest. Bibl. Acad. gr. 639.

φφ. 269, 21x16, χαρτ. (18ος αἰ.).

57^τ Ἐπιστολὴ [L. 12].

C. Litica, *Catalogul manuscriptelor grecesti*, σσ. 348-351.

56. Athous Laur. 1759, (M. 68).

φφ. 485, 23x17 χαρτ. (1772).

Ἐπιστολὴ [L. 12].

Σ. Λαυριώτου - Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, σσ. 314-315.

57. Marc. gr. VIII 17.

φφ. 26, 348x224, χαρτ. (1786-1788).

1^τ-8^τ "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα".

E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σ. 142-143.

58. Ἀθήνα Μουσεῖον Λοβέρδου, Κολουβᾶ 235.

φφ. 11, 0,325x0,22, χαρτ. (19ος αἰ.).

Ἐπιστολές τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πού ἀντέγραψε λόγιος μελετητὴς τοῦ 19ου αἰώνα.

Σ. Λάμπρος, *NE* 16 (1922) 469.

34. Δὲν εἶχαμε πρόσβαση στὸν κατάλογο τῆς συγκεκριμένης συλλογῆς χειρογράφων. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. I', σ. LXX καὶ X. Γ. Παρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα", σ. 209, ὑποσ. 1.

35. Βλ. Β. Λαοῦρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη, *Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα*", σ. 28.

2. Μαρτυρίες για την χειρόγραφη παράδοση.

Κείμενα του Μιχαήλ Ἀποστόλη παραδίδονταν καὶ σὲ δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Escorial καὶ ἀπανθρακώθηκαν στὴν πυρκαγιά πού ξέσπασε τὸ 1671³⁶. Ἡ πληροφόρησή μας προέρχεται ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ G. De Andrès γιὰ τὰ ἀπωλεσθέντα χειρόγραφα τῆς σημαντικῆς αὐτῆς συλλογῆς κωδίκων. Σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφές τοῦ καταλόγου πού ἀντλοῦν ἀπὸ παλαιότερες πηγές, ὁ κώδικας B-IV-22, (114 στὸν κατάλογο), ἓνα ὀλιγόφυλλο χειρόγραφο (φφ. 38 in quatro), παρέδιδε: α) φ. 1 “Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ”, β) φ. 14 “Μενέξενος ἢ περὶ τριάδος”, γ) φ. 20 “Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν”, δ) φ. 24 “Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον”, ε) φ. 28 “Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον”, στ) φ. 38 ἐπιστολὲς 45 μὲ πρώτη αὐτὴν πού ἀπευθύνεται στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα [L. 1-45;]³⁷. Παρότι δὲν δίδονται περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν κώδικα πού ἀνῆκε στὸν γνωστὸ οὐμανιστὴ καὶ συλλέκτη χειρογράφων τοῦ 16ου αἰῶνα Ἀντώνιο Ἐπαρχο³⁸, φαίνεται ὅτι στὸν κώδικα αὐτὸν κατεβλήθη προσπάθεια νὰ συγκροτηθεῖ ἓνα corpus κειμένων τοῦ λόγιου, παρόμοιο μὲ αὐτὸ πού παραδόθηκε στὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275, πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ ὁποῖου διαπιστώνονται ἀρκετὲς ὁμοιότητες. Ἡ παράλειψη 20 ἐπιστολῶν πού ἐπισημαίνεται στὸν κώδικα τοῦ Escorial σὲ σχέση μὲ τὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη [L. N. 46-65] ἐνδεχομένως νὰ παραπέμπει σὲ μιὰ πρωιμότερη μορφή τοῦ corpus πού μᾶς παραδόθηκε στὸν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης.

Λιγότερο ξεκαθαρισμένα εἶναι τὰ πράγματα γύρω ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικα Λ-II-2 (565 στὸν κατάλογο) τοῦ G. De Andrès. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή του «(f. 5° Michaelis Apostolii inserta in tractatu Gazae; ... (f. 101) Michaelis Apostolii epistola ad Bessarionem contra responsiones Gazae cum (f. 107°) Bessarionis responsione; (f. 109) alia ep. Apostolii de essentia Aristotelica contra Plethonem et Gazam»³⁹, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν παράδοση στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἀπωλεσθέντος κώδικα κειμένων πού σχετίζονται μὲ τὴν διαμάχη φιλοαριστοτελικῶν καὶ

36. Βλ. J.-M. Olivier, *Repertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, σ. 287.

37. Βλ. G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial 1968, σσ. 56-57.

38. Βλ. γι' αὐτὸν Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ἀντώνιος Ἐπαρχος. Ἐνας Κερκυραῖος Οὐμανιστὴς τοῦ 15^{ου} αἰῶνα, Ἀθήνα 1978, Κ. Α. De Meyer, “Un nouveau catalogue des manuscrits grecs d' Antoine Éparque”, *Scriptorium* 6 (1955) 99-104. G. De Andrès, “La collection Escorialense de mss. griegos de Antonio Eparco”, *Scriptorium* 15 (1961) 107-112, (σ. 111, ἀρ. 47 ὁ κώδικας Scorial. gr. B.IV.22) καὶ B. Mondrain, “Les Éparque, une famille de médecins collectionniers de manuscrits aux XVe-XVe siècles”, *Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*, σσ. 145-163.

39. Βλ. G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos*, σ. 254.

φιλοπλατωνικῶν λογίων τοῦ 15ου αἰῶνα στοὺς κύκλους τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ ἀπὸ κοινοῦ παράδοση κειμένων διαφορετικῶν συγγραφέων σχετιζομένων μὲ τὴν διαμάχη καὶ τὴν συγγραφικὴ ἀντιλογία ποὺ ἀναπτύχθηκε τότε. Εἰδικότερα στὸν κώδικα θὰ πρέπει νὰ παραδίδονταν τὰ ἐξῆς ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη: ἡ πραγματεία του *“Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ”* μαζὶ μὲ τὴν συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα [L. 12] καὶ ἓνα ἀκόμη κείμενο σχετικοῦ περιεχομένου γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε σίγουροι, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ παράδοση τοῦ *“Κατὰ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη”*, τὸ ὁποῖο δὲν παραδίδεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ καταγραφόμενα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου.

Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη παραδιδόταν ἐπίσης σὲ χειρόγραφο ποὺ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε περιέλθει στὴν συλλογὴ κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου *“Ὁμηρος”* τῆς Σμύρνης. Τὸν κώδικα αὐτὸν χρησιμοποίησε ὁ Γ. Κ. Ὑπερείδης γιὰ τὴν δημοσίευση σὲ εἰδικὴ ἔκδοση κειμένων τοῦ λογίου. Στὸ προλογικὸ σημείωμά του ἀναφέρεται στὸ χειρόγραφο: *«Τῇ προσφορᾷ τοῦ συμπολίτου ἡμῶν κ. Τζομπάνογλου ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἐνταῦθα Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου “Ὁμήρου” ἐκτίμησεν πρὸ πολλοῦ χειρόγραφον τι σπουδαῖον πως, διότι περιέχονται ἐν αὐτῷ ἂν ὄχι ὅλα, τὰ πλεῖστα ὅμως τῶν ἔργων τοῦ κατὰ τὴν ἁλῶσιν ἀκμάσαντος Μιχαήλου Ἀποστόλη, ἐνὸς τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων τῶν μετὰ τὴν ἀποφράδα ἡμέραν τῆς 29ης Μαΐου τὰ ἐλληνικὰ γράμματα εἰς τὴν Ἑσπερίαν μετενεγκόντων καὶ μεταφυτευσάντων, ἐν οἷς καὶ τινα μὴ ἀναφερόμενα ὑπ’ οὐδενὸς τῶν περὶ Ἀποστόλη τοῦ λόγου ποιησάντων. Ἐκ τούτου τοῦ χειρογράφου ἐκδίδοντες τρία τῶν ἔργων αὐτοῦ, οὐκ ἄσκοπον νομίζομεν ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ βίου τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ νὰ λεχθῶσιν»⁴⁰.*

Μετὰ τὴν σύντομη βιογράφηση τοῦ λογίου ὁ ἐκδότης καταγράφει τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου στὸ ὁποῖο σπριζεῖται ἡ ἔκδοσή του, παραθέτοντας τοὺς τίτλους τῶν ἔργων (χωρὶς νὰ σημειώνονται τὰ συγκεκριμένα φύλλα), τὶς ἀρξοτέλειες καθὼς καὶ συμπληρωματικὰ σχόλια γιὰ τὴν γνωστὴ στὸν ἐκδότη ὑπόλοιπη χειρόγραφη καὶ παλαιότερη ἔντυπη παράδοσής τους. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Γ. Κ. Ὑπερείδη στὸ χειρόγραφο τῆς Σμύρνης παραδιδόταν κατὰ σειρὰν τὰ ἐξῆς κείμενα: (α) *“Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ”*, μὲ προτασσόμενη τὴν ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία συνόδευσεν ὁ λόγιος τὴν πραγματεία ποὺ ἀπέστειλε στὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα [L. 12]. (β) *“Πρὸς Φρειδερίκον Γ’”*, (γ) *“Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα”* (δ) *“Μενέξενος ἢ περὶ Τριάδος”*, (ε) *“Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν”*, (στ) *“Προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον”*, (ζ) *“Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον”*, (η) *“Μονωδία εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην”*, (θ) *“Ἐπικήδειος εἰς Καλοτάρην”*, (ι) *“Ἐπικήδειος εἰς Γαλατνόν”*, (ια) *“εὐχὴ τριαδικὴ πρὸ*

40. Βλ. Γ. Ὑπερείδης, *Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, σ. 5. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν χειρογράφων τῆς Σμύρνης βλ. 1922, βλ. Ν. Α. Βένς, *“Die Handschriften von Smyrna”*, *BNJ* 3 (1922) 444.

τῆς μεταλήψεως τοῦ αἵματος καὶ σώματος τοῦ Χριστοῦ λεγομένη», (ιβ) «Κατὰ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη», (ιγ) «Εὐχαριστία πρὸς τοὺς κηδεύοντας τῶν Κρητῶν τοὺς ἀπογενομένους». Στὴ συνέχεια ὁ μελετητὴς παραθέτει κατάλογο ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀξιοποιώντας τὴν παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὸ τέλος τοῦ καταλόγου ἐπανέρχεται στὰ παραδιδόμενα στὸ χειρόγραφο τῆς Σμύρνης κείμενα καταγράφοντας: «κατ' ὅσον Στίχοι ἱαμβικοὶ καὶ δακτυλικοὶ ἐν τῷ τοῦ Συλλόγου κώδικι ἄρχονται οὕτω...» καθὼς καὶ ἐπιγράμματα, στιχηρά, κοντάκια καὶ τὰ «ἴδια αὐτοῦ ἀποφθέγματα» χωρὶς νὰ μνημονεύεται ξεκάθαρα ἡ παράδοσή τους στὸν ἀπωλεσθέντα κώδικα τῆς Σμύρνης⁴¹. Παρότι ὁ ἐκδότης δὲν δίδει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση τοῦ χειρογράφου καὶ τὴν κατάληξή του στὴν Σμύρνη⁴², ἀπὸ τὰ περιεχόμενά του διαπιστώνουμε ὅτι στὸ χειρόγραφο καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ συγκεντρωθεῖ σὲ ἓνα χειρόγραφο τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη χωρὶς νὰ συμπεριληφθεῖ σ' αὐτὸ ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ προέλευση τῆς πληροφόρησης τοῦ Β. Λαούρδα ὥστε νὰ θεωρεῖ ὅτι ὁ κώδικας τῆς Σμύρνης ἦταν ἓνα ἀκόμη αὐτόγραφο τοῦ λογίου κωδικογράφου⁴³. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 τὸ χειρόγραφο ἀπανθρακώθηκε μαζὶ μὲ τὴν βιβλιοθήκη στὴν ὁποία βρισκόταν καὶ δὲν εἶναι πλέον δυνατὴ ἡ μελέτη του καὶ ἡ ἐξακρίβωση τῆς προσέλευσής του. Ἡ πληροφόρησή μας γι' αὐτὸ περιορίζεται κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τὴν δυσεύρετη ἔκδοση τοῦ Γ. Κ. Ὑπερείδη, ἀπὸ τὴν ὁποία ὡς ἔμμεσο φορέα – μάρτυρα τῆς παράδοσης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη μᾶς παραδίδονται σὲ μοναδικὴ ἔντυπη παράδοση δύο κείμενά του: ἡ πραγματεία του «Κατὰ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη» καὶ ἡ «Εὐχαριστία πρὸς τοὺς κηδεύοντας τῶν Κρητῶν τοὺς ἀπογενομένους».

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος⁴⁴ (1851-1919) στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ

41. Βλ. Γ. Κ. Ὑπερείδης, *Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, σσ. 23-32 καὶ 36-37.

42. «Habent sua fata libelli». Στὴν Σμύρνη κατέληξαν μέσω κληρονόμων τῆς καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς κρητικῆς οἰκογενείας Χορτάτσι τὰ ὁποῖα μελετήθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Ἰ. Μανούσκα, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρητικῆς οἰκογενείας Χορτάτσι», *ΕΕΒΣ* 26 (1956) 231-301 καὶ «Τὰ ἔγγραφα τῶν Χορτάτσιδων τῆς Σμύρνης (Συλλογὴ Whitall)», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 10 (1962) 9-88.

43. «Ἀξιόλογα ἔργα τοῦ <Μιχαὴλ Ἀποστόλη> σωζόμενα ἀνέκδοτα εἰς αὐτόγραφα χειρόγρατά του εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης κατεστράφησαν τὸ 1922. Μετὰ αὐτὰ δὲ κατεστράφησαν καὶ τὰ ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου τοῦ Ὑπερείδου Γ. Κ., *Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*», σημειώνει ὁ Β. Λαούρδας, «Κρητικὰ Παλαιογραφικά 6: Ἡ Γόρτυνα καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης», *ΚΧ* 4 (1950) 240-242, (σσ. 241-242). Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν χειρογράφων τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Σμύρνης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 βλ. Ν. Α. Βένς, «Die Handschriften von Smyrna», *BNJ* 3 (1922) 444.

44. Γιὰ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο (1851-1919) καὶ τὸ ἔργο του βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας. Ἦτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1993⁴ σσ. 103-105 ὅπου καταγραφὴ τῆς παλαιότερης σχετικῆς βιβλιογραφίας, Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Ὁ Λάμπρος ὡς ἐπιστήμονας», *Κριτικὰ Φύλλα* 2 (1973) 139-141, καθὼς καὶ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οἱ βυζαντινὲς ἱστορικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸ Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στὸν Διονύσιο Ζακυθινό», *Μνήμη Δ. Ἀ. Ζακυθινού* [= *Σύμμεικτα* 9 (1994)] τ. Β', σσ. 153-176, (σσ. 167-169).

20ου, είχε φαίνεται επισημάνει την ανεπάρκεια των μέχρι τότε εκδόσεων του συγγραφικού έργου του Μιχαήλ 'Αποστόλη⁴⁵. Στα κατάλοιπά του, που μετά θάνατον περιήλθαν και απέκινται στη βιβλιοθήκη του 'Ιστορικού Σπουδαστηρίου του 'Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου 'Αθηνών, επισημαίνονται φάκελλοι με αντιγεγραμμένα από διάφορους κώδικες κείμενα ἐπιστολῶν καὶ λόγων τοῦ λογίου κωδικογράφου. 'Απὸ τὴν περιγραφὴ τῶν καταλοίπων προκύπτει ὅτι εἶχε ἐπισημάνει μάρτυρες τῆς παράδοσης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου ποὺ δὲν ἦταν γνωστοὶ στοὺς προγενέστερους μελετητὲς καὶ ἐκδότες τοῦ ἔργου του⁴⁶.

3. Παρατηρήσεις ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ πρωτοτύπου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου

α. Οἱ ἐπιστολές, οἱ λόγοι, ἐπιστολιμαῖοι λόγοι καὶ πραγματεῖες, καθὼς καὶ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ συνιστοῦν τὸ πρωτότυπο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ 'Αποστόλη, διαπιστώνεται ὅτι παραδίδονται αὐτοτελῶς εἴτε ἀπὸ κοινοῦ σὲ κώδικες ὡς συλλογές (corpora) κειμένων τοῦ λογίου. Ἡ "Συναγωγὴ Παροιμιῶν" εἶναι τὸ ἐρανιστικὸ ἔργο του, τὸ ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ ἔχει μὴν αὐτοτελὴ χειρόγραφη ὅσο καὶ πρῶιμη ἔντυπη παράδοση μὲ τὴν δική της πορεία.

β. Τὸ πρωτότυπο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου ἐπισημαίνεται νὰ παραδίδεται σὲ 58 κώδικες ἀποκείμενους σὲ εἴκοσι τέσσερις συλλογές κωδίκων ποὺ εἶναι διεσπαρμένες σὲ ἑνδεκα χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἐλάχιστοι (τέσσερις συνολικὰ) εἶναι οἱ κώδικες ποὺ παραδίδουν κείμενα τοῦ Μιχαήλ 'Αποστόλη καὶ θησαυρίζονται σὲ βιβλιοθῆκες τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης (Ἁγιον Ὅρος, Βουκουρέστι, Μόσχα).

γ. Ἡ καταγραφόμενη χειρόγραφη παράδοση χρονολογικὰ διαρκεῖ ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὸ 19ο αἰώνα. Ἀπὸ τοὺς 58 κώδικες ποὺ καταγράφονται, χρονολογοῦνται στὸν 15ο, 31, στὸν 16ο, 16, στὸν 17ο, 6 στὸ 18ο, 4 καὶ στὸν 19ο αἰώνα 1.

δ. Ἡ χρονολογικὴ καὶ γεωγραφικὰ καταγραφόμενη κατανομὴ τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ πρωτοτύπου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου συνιστᾷ ἕναν ἀσφαλῆ δείκτη τῆς διακίνησης, ἀναγνωσιμότητας καὶ προσληψῆς του. Τὰ κείμενα τοῦ Μιχαήλ 'Αποστόλη διακινοῦνται μεταξὺ τῶν σύγχρονών του λογίων (15ος αἰ.) καὶ τῶν λογίων τῆς ἐπόμενης γενιᾶς (16ος αἰ.) στὴν Κρήτη κατ' ἀρχὴν καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἱταλία καὶ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, γενικότερα ὅπου καταλήγουν τὰ χειρόγραφα καὶ δροῦν οἱ ἐλληνικῆς καταγωγῆς λόγιοι καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι βιβλιόφιλοι οὐμανιστές ποὺ εἶναι καὶ οἱ

45. «Τὰ καταλειφθέντα ὑπὸ τοῦ 'Αποστόλου εἶναι ὅσα νὰ δημοσιευθῶσι πληρέστερον ἢ ὡς ἔπραξε ὁ Noiret» ἐπεσήμανε τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Κ. Krumbacher. Βλ. Κ. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*. Τόμος Δεύτερος, Ἐν Ἀθήναις 1900, σσ. 393-394.

46. Βλ. Τὰ περιεχόμενα τῶν ὑπ' ἀριθμ. ΚΖ', ΛΑ', καταλοίπων σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ καὶ ἀριθμηση τῆς Φ. Εὐαγγελάτου - Νοταρᾶ, «Καταλογογράφησης τοῦ Ἀρχείου Σπ. Π. Λάμπρου», *ΕΕΦΣΠΑ* 25 (1974-77) 264-358, (σσ. 290 καὶ 292-93 ἀντίστοιχα).

κτίτορες τῶν κωδίκων αὐτῶν, προτοῦ περιέλθουν στὶς συλλογές τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν.

ε. Ἐπισημαίνονται τουλάχιστον τέσσερις περιπτώσεις κωδίκων στὰ περιεχόμενα τῶν ὁποίων διαπιστώνεται ἐμφανῶς ἡ προσπάθεια κατάρτισης συλλογῶν (*corpora*) τῶν κειμένων τοῦ λογίου κωδικογράφου: (α) στὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275, (β) στὸν ἀπωλεσθέντα κώδικα Scorial B-IV-22, (γ) στὸν ἐπίσης ἀπωλεσθέντα κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ *Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου "Ὁμηρος"* στὴ Σμύρνη καὶ (δ) στὸν κώδικα Vat. gr. 1395, ὅπου ἀποτελεῖ τὴν πληρέστερη μορφή τοῦ "προσωπικοῦ" ἐπιστολαρίου τοῦ λογίου. Σὲ ἀρκετοὺς κώδικες τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα παραδίδονται μικρότερα τμήματα τοῦ ἔργου τοῦ λογίου.

στ. Ἐννέα ἀπὸ τοὺς πενήντα ὁκτὼ κώδικες ποὺ καταγράφονται νὰ παραδίδουν τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφές παλαιότερων μελετητῶν εἶναι αὐτόγραφοι κώδικες. Ἐπισημαίνονται περιπτώσεις κειμένων ποὺ παραδίδονται σὲ περισσότερους τοῦ ἑνὸς αὐτογράφους κώδικες. Τὰ αὐτόγραφα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη χρήζουν περαιτέρω μελέτης, καθόσον ἔχουν ἐπισημανθεῖ περιπτώσεις ἀδυναμίας διάκρισης μεταξὺ τῆς γραφῆς τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ υἱοῦ του, Ἀριστόβουλου – Ἀρσενίου Ἀποστόλη⁴⁷.

ζ. Τρία κείμενα τοῦ λογίου δὲν παραδίδονται ἀπὸ χειρόγραφο. Οἱ κώδικες στοὺς ὁποίους παραδίδονταν ἔχουν ἀπωλεσθεῖ ὀριστικὰ ἢ λανθάνουν. Ἡ παράδοσή τους εἶναι μόνο ἔντυπη. Πρόκειται γιὰ τὴν πραγματεία "*Κατὰ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη*", τὸν σύντομο λόγο "*Εὐχαριστεία πρὸς τοὺς κηδεύοντας τῶν Κρητῶν τοὺς ἀπογενομένους*" ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἔκδοση τοῦ Γ. Κ. Ὑπερείδη (1876), καθὼς καὶ ἡ προσευχὴ "*Κατὰ Τούρκων ὅτε ἤδη ἐπεχείρουν τὴν Εὐρώπην*" ποὺ μᾶς παραδόθηκε στὸ *Diarium* τοῦ Martinus Crusius.

η. Ἀπὸ τὴν διερεύνηση τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη διαπιστώθηκε ὅτι ἀδημοσίευτα παραμένουν τὰ ἐξῆς κείμενά του: (α) "*Ἐπιδιόρθωσις τρόπων ποιητικῶν*" ἢ "*περὶ τρόπων ποιητικῶν*", (β) τὸ "*Ἐπίγραμμα εἰς Σαββάτιον*" ποὺ παραδίδεται σὲ ἓνα χειρόγραφο καθὼς καὶ (γ) οἱ δύο ἀπαντήσεις του στὸ ἐρώτημα "*quid in vita est dulcius, quid accerbius*" ποὺ παραδίδεται σὲ ἓναν αὐτόγραφο κώδικά του, ἀλλὰ καὶ στὸν ἀπωλεσθέντα κώδικα τῆς Σμύρνης⁴⁸.

θ. Ἡ διερεύνηση τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ πρωτοτύπου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει ὁλοκληρωθεῖ. Ἡ συνέχισή της ἐνδέχεται νὰ ἀποκαλύψει καὶ ἄλλους μάρτυρες/φορεῖς της, ἀλλὰ καὶ κάποια λανθάνοντα κείμενά του.

47. Γιὰ τὸ ζήτημα βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ P. Carart, "Note sur l'écriture de Michel et Aristobule Apostolès et sur quelques manuscrits attribués à ce dernier", στὸ A.L.Di Lello Finuoli, *Un esemplare autografo*, σσ. 87-101.

48. Βλ. Γ. Κ. Ὑπερείδης, *Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, σσ. 36-37.

II. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

15ος αἰ.

- κφφ. *Vat. Palat. gr. 275, φφ. 196^r-242^v [αὐτόγραφο - L. 1-45 - N. 46 - 65]
Par. gr. 1744, φ. 37^r [αὐτόγραφο N. 107].
*Vat. gr. 1395, φφ. 69 [L. 1-45 N. 46-123].
Laur. Red. gr. 15 (130), φφ. 51^r-111^r [L. 1-45 N. 46-82].
Oxon. Holkham gr. 80 (118) [L. 1-45].
Vat. Barber. gr. 96, φφ. 1^r-16^v [L. 1-12].
Ambros. gr. F. 88 (348), φ. 72^v [L. 12].
Ambros. gr. M. 41 (510), φ. 199^r [L. 12].
Oxon. Baroc. gr. 165, φ. 146^v [L. 12].
Madrid BN. gr. 4790, φφ. 148^v-149^r (;).
Oxon. Baroc. gr. 90, φ. 160^v [L. 1].
* Par Suppl. gr. 205, φφ. 74^r-93^r [L. 1-46].
Par. gr. 1760, φφ. 248^{r-v} [N. 64].

16ος αἰ.

- * Vindob. Philolog. gr. 85, φφ. 24^r-51^r [L. 1-45].
Marc. gr. II 93 φφ. 118^r-123^r [L. 12, 31, 48].
Ambros. gr. I 95 (468), φφ. 1^r-7^v [L. 1, 12, 31].
Vat. Barber gr. 84, σσ. 110-111 [L. 12].
Monac. gr. 77, φφ. 170^v [L. 1].
Savign. B. gr. 35, φφ. 9^v καὶ 13^r [L. 31, L. 48].
Oxon. Misc. gr. 242, φ. 225^r [Αὐτόγραφο(;); L. 48].
Monac. gr. 51, φφ. 408^r-409^v [N. 64].

17ος αἰ.

- Panorm. B.C. gr. 9 (2. Qq. A. 77), φ. 57^r [L. 12].
Vallicel. gr. 190 [L. 11, L. 26, L. 29, L. 47].

18ος αἰ.

- Bucharest B. Acad gr. 639 (290), φ. 57^r [L. 12].
Athous. Laur. 1759, (M. 68) σ. 44 [L. 12;].

19ος αἰ.

- * Αθήνα, Μουσεῖον Λοβέρδου, 235.

H. Noiret, *Michel Apostolis, Lettres inédites, publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du même auteur, une introduction et des notes*, Paris 1889.

«Ὅποιος, ὅμως, παρευρέθη κάποτε εἰς γάμον εἰς μικρὰν ἑλληνικὴν νῆσον, καὶ ἀναπαριστᾷ εἰς τὴν μνήμην του πῶς διὰ μιᾶς τὸ πτωχὸν ταπεινὸν σπίτι τοῦ χωρικοῦ διαπρέπει μὲ τὴ πολυτέλειαν καὶ τὴν λαμπρότητα τῶν πολυτίμων εἰς χρώματα μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ παλαιῶν ποικίλων κεντημάτων, τὰ ὅποια ἔβγαλαν ἀπὸ παλαιὰ σεντούκια διὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, πῶς διὰ μιᾶς αἱ πρὸ ὀλίγον ἀνυπόδοιτοι χωρικαὶ κινουῦνται μὲ αὐτοσυνείδησιν καὶ ἀξιοπρέπειαν μέσα εἰς τὰ φωτεινὰ χρυσᾷ κοσμήματα καὶ τὰ βαριὰ πολύτιμα φορέματα ποὺ κληροδοτοῦνται ἀπὸ μητέρα εἰς κόρην, ἐκεῖνος θὰ δυνηθῇ νὰ ἀπολαύσῃ καὶ ἓνα γράμμα, ὅπου τὸ ἐμφατικὸν σχῆμα λόγου, ἡ ἐξεζητημένη μεγαλοπρέπεια ἡ ποικιλόχρωμος εἰκὼν, ἡ πρωτότυπος ἔκφρασις σκέψεως, ἡ σπάνια καὶ μὴ φθαρεῖσα ἐκ τῆς χρήσεως ἀρχαῖα λέξεις, ἡ μακρινὴ περικοπή, τὸ πνευματῶδες λογοπαίγνιον, περίφημα ὀνόματα τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἱστορίας ἀμοιβαῖα φιλοφρονήσεις καὶ λεπτὴ φιλαρέσκεια συναντῶνται διὰ ν' ἀποτελέσουν πολυποίκilon πίνακα λαμπρότητος καὶ κομψότητος, ὁ ὁποῖος ἄφηνε τοὺς Βυζαντινοὺς μὲ τὸ θαυμασμὸν διὰ τὴν μορφήν καὶ τὴν λεπτὴν καλαισθησίαν, τόσον ἐκστατικούς, ὥστε λησμονοῦν τὴν πρακτικὴν ἀφορμὴν μιᾶς ἐπιστολῆς»¹. Ἡ ὀξυδερκὴς αὐτὴ προσέγγισις τοῦ Ἰω. Συκουτρῆ γιὰ τὴν ἐπιστολογραφίαν ὡς εἶδος τῆς βυζαντινῆς γραμματείας μέσα ἀπὸ μιὰ πετυχημένη «λαογραφικὴ» παρομοίωση, συστοικεῖ ἀπόλυτα στὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ. Πράγματι στὴν ἐπιστολογραφίαν του ὁ λόγιος θὰ προσπαθήσῃ καὶ θὰ πετύχει νὰ δώσει βιώνοντας μέσα σὲ συνθῆκες ἀνυπέρβλητης ἔνδειας, τὸν καλύτερό του ἑαυτό.

Ἀπὸ τὰ «Προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας» τὰ ὅποια τὸ 1932 ἐπεσήμανε ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Τρίτο Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον τὸ κεῖμενο τῆς ὁποίας² κατέστη ἕκτοτε θεμελιῶδες γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴν μελέτη τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας, ὅλα, σχεδόν, ἐπισημαίνονται καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ. Δὲν διαθέτουμε μιὰ συγκεντρωτικὴ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λογίου· ἡ παλαιὰ ἐκδοτικὴ προσπάθεια τοῦ H. Noiret (1889) δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι πληροῖ τις προδιαγραφὰς καὶ

1. J. Sukutris, «Probleme der byzantinischen Epistolographie», στὸ *Actes de IIIe Congrès d'Études Byzantines (session d'Athènes, Octobre 1930) edités par les soins de Anast. C. Orlandos, secrétaire général du Congrès*, Athènes 1932, σσ. 295-310. Ἑλ. μετάφρασις τοῦ ἀρθροῦ βλ. N. B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθῆναι 1963 [Ἀνατύπωση Θεσσαλονίκης 1993], (παράρτημα σσ. 307-320, τὸ χωρὶς σσ. 310-311).

2. Νεώτερη μετάφρασις τοῦ κειμένου τῆς ἀνακοίνωσης βλ. Ἰωάννης Συκουτρῆς, *Μελέτες καὶ ἀρθρα, τὰ γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα. Τόμος Β΄, Ἐπιστολὴ Στευσίππου καὶ ἄλλες μελέτες. Βιβλιοκρισίες. Μετάφρασις H. Τσιριγκάκης. Ἐπιμέλεια Δανιὴλ Ἰ. Ἰακώβ, Ἀθήνα 2003, σσ. 243-263.*

τις απαιτήσεις στις οποίες στόχο ἔθεσαν μεταγενέστερα νὰ ἀνταποκριθοῦν οἱ μελετητὲς καὶ ἐκδότες τοῦ ἔργου ἄλλων βυζαντινῶν ἐπιστολογράφων³. Παρομοίως, ἡ προσπάθεια χρονολόγησιν τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδότη δὲν φαίνεται νὰ ἀπέδωσε ἄρκετὰ πράγματα. Παράλληλα, ὡς σποραδικὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ φιλολογικὴ, ἱστορικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία τῶν κειμένων, μιὰ προτεραιότητα ποὺ εἶχε θεθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Ἰω. Συκουτρῇ καὶ ἐπανατέθηκε πρόσφατα ἐκ νέου ἀπὸ τὸν Ἀ. Μαρκόπουλο⁴.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς κοινωνὸς τῆς βυζαντινῆς πνευματικῆς παράδοσης μποροῦσε νὰ ἔχει ἐπίγνωση τῆς λογοτεχνικότητος τῆς ἐπιστολογραφίας ὡς εἶδους τῆς γραμματειακῆς παραγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν⁵. Γιὰ τὴν ἐπίγνωσή του αὐτὴ διαθέτουμε κάποιες μαρτυρίες ἀπὸ τις δικές του ἐπιστολές. Ὅταν λαμβάνει μιὰν καλογραμμένη ἐπιστολὴ ἀπὸ δύο ἀγαπητοὺς ἀλληλογράφους του, τὸν Τρωῖλο καὶ τὸν Λαόνικο, σπεύδει νὰ τοὺς ἀπαντήσῃ ἐκφράζοντας τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὴν τελειότητα τῆς γραφῆς τῆς: «Ἦκεν ἐμοὶ τὸ πάλαι ποθοῦμενον γράμμ' ἀφ' ἐτέροιον συνέσεως γέμον καὶ χάριτος πλήρες καὶ ἀττικῆς ἀπόζον καταλληλότητος, ὅσα τε ἄλλα τιμᾶν οἶδε, τὸ τε κάλλος τοῦ λόγου καὶ τὸν ῥυθμόν, τοῦ μὲν ἡγεμόνος, τοῦ δὲ προσπόλου ὄντιον Θεοῦ. Τοῦτο δὲ λαβὼν ἐκ τοῦ διδόντος καὶ ἀναγνοὺς ἥσθην, ὥσπερ ἂν ὑμῖν εἰ παρῇν καὶ διελεγόμην καὶ συνηρίστων...»⁶. Ἡ ἔλευσις μιᾶς καλογραμμένης ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία θὰ ἀνταποκρίνεται στις ἀπαιτήσεις τῆς δικῆς του συγγραφικῆς αἰσθητικῆς, εἶναι ἱκανὴ νὰ τοῦ ἀναπερώσῃ τὴν διάθεσιν⁷. Στὸν Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυττινὸ, ἕναν ἄλλο μαθητὴ καὶ ἀλληλογράφο του, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι καὶ τόσο συνεπὴς στὴν ἀλληλογραφία τους μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι οἱ συγγραφικὲς του ἱκανότητες μᾶλλον δὲν θὰ ἱκανοποιούσαν τὴν ὑψηλὴ αἰσθητικὴ τοῦ φτασμένου διδασκάλου του, θεωρεῖ σκόπιμο νὰ ἀποστείλῃ μιὰν ἐπιστολὴν στὴν ὁποία θὰ τὸν παροτρύνει νὰ μὴν παραιτηθεῖ τῆς προσπάθειάς γιὰ βελτίωση φέροντας ὡς παράδειγμα τὴν περίπτωσιν τὴν δικήν του: «Εἰ μὲν γὰρ μέλλεις αἰδοῖ καὶ τῷ μὴ γράφειν, οὐκ εὖ γε ποιεῖς· αἰδώς γάρ, φησὶν, οὐκ ἀγαθὴ

3. Βλ. τις ἐκδόσεις τῶν βυζαντινῶν ἐπιστολῶν ποὺ δημοσιεύουν οἱ Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 161-190, προσθῆκες σσ. 336-346, Η. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 349-355 καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ Μ. Grünbart, *Epistularum Byzantinorum Initia*, Hildesheim 2001, σσ. 7*-43*.

4. Α. Marcopoulos, "Problèmes de l'épistolographie byzantine: l'absence de commentaires", *XXe Congrès International des études Byzantines, Collège de France - Sorbonne 19-25 Août 2001. Préactes II. Tables Rondes*, σ. 186.

5. Γιὰ τὴ συνείδησιν τῆς λογοτεχνικότητος τῶν κειμένων καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐπιστολῶν ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν βλ. Η.-G. Beck, *Ἡ βυζαντινὴ Χιλιετία*, σσ. 151-152.

6. Η. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 124.

7. Αὐτὸ δηλώνει σὲ ἐπιστολὴν ποὺ ἀποστέλλει σὲ ἕναν ἄλλο ἀλληλογράφο του. «Ἰσθι γὰρ τὸ νῦν εἶναι ὡς ἐν ἀρχομένῳ τῷ ἡρι ἀέρος εὐώδους καὶ ζωτικῷ τὴν ἐμὴν καρδίαν ἐκπληρώσας, τοιοῦτο κάλλος λόγων εὐράμενος κἂν τῇ πρὸς ἐμέ σου τῇδε ἐπιστολῇ, οἷον καὶ νοσασόμενος θᾶπτον ἐράϊσχευ ἄν, εἰ γε ἐπαίσθοιτο ἐμοῦ αὐτὸ ἀναλεγόμενον καὶ ἥδιστα μετιόντος...» Η. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 129.

κεκρημένον ἄνδρα κομίζει· ἐγὼ δὲ φημί, τὸ τέλος τῆς γνώμης μεταβαλὼν (a. cor. μεταλαβών), ἀμαθῆ τὸν παῖδα ποιεῖ καὶ οὐκ ἐᾷ προβαίνειν ἐς τὴν προκειμένου κατάληψιν. Εἰ δ' ἀπορία συνθήκης καὶ νοημάτων εὐρέσεως καὶ τοῦ συνδέσμου πρὸς ἄλληλα τῶν τοῦ λόγου μερῶν, ἀλλ' οὐ διὰ ταῦτα τοῦ γράφειν παντελῶς ἀφεκτέον· ἡ γὰρ ἂν ταύτη πολὺ γ' ἀφέξεις τοῦ ὀρθῶς συγγράφειν, καί γε σὺν ὥρᾳ καὶ ρυθμῷ καὶ φράσει καὶ ἁρμονίᾳ. Οὐδὲ γὰρ πάντες πάντως ἐκ πρώτης ἀφειτηρίας ἀρίστως καὶ ὡς Θουκυδίδης ἤδη καὶ Δημοσθένης ξυνέγραφον, ἀλλὰ πρῶτα μὲν ἀκαλλῶς καὶ ἀκαταλλήλως, κατὰ γε τὸ ἐγκωροῦν τῇ καταλήψει οὐτινοσοῦν, εἴτα καλῶς, εἴτα βέλτιον, ἔπειτ' ἀρίστως καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν τὴν ἀρετὴν κατασχόντες, κλέος οὐρανόμηνες ἀπηνέγκαντο. Τουτῷ δῆπου τῷ τρόπῳ καὶ αὐτὸς ἐς τοῦθ' ὅπερ εἰμί ἀνήχθην, τοῖς μὲν πολλοῖς ἄχαρι καὶ οὐτιδανόν, ἐμοὶ δ' ἔντιμον καὶ φίλον καὶ χάριεν οὐκ' οἶδ' ὅθεν ἔπαθον, ἡ ὅτι φίλον ἐκάστω τοῦτ' ἔντιμον...»⁸. Ἔτσι ἡ συναίσθησις αὐτὴ τῆς λογοτεχνικότητας καὶ τῶν ἰδιαιτέρων συγγραφικῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐπιστολογραφίας ὁδήγησε τὸν λόγιον νὰ καταβάλῃ ἕναν “διαρκὴ ἀγῶνα” γιὰ τὴν ὑφολογικὴ ἐπιτίδευση τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἔγραφε ἀκόμη καὶ γιὰ “καθημερινὴ ἐπικοινωνιακὴ χρῆσις”. Συνεπῶς, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐμφανίζεται ὡς ἕνας ἀκόμη ἄξιος συνεχιστὴς τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφικῆς παράδοσης⁹.

Πέραν αὐτοῦ, ἡ ἐπίγνωση αὐτὴ εἶναι ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν ἀπόφαση νὰ συγκροτήσῃ ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ ἄλλοι παλαιότερα βυζαντινοὶ λόγιοι¹⁰, τὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του. Σχετικὲς μαρτυρίες ἔχουμε σὲ κάποιες ἐπιστολές του. Σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἀποστέλλει στὸν μαθητὴ καὶ ἀλληλογράφο του Λαόνικο ἀναφέρει: «Τὰς δ' ἐμὰς ἐπιστολάς ὅτι νῦν οὐκ ἔπεμψάς μοι, ἴσθ' ὡς ἄγαν ἐλύπησας· εἰδ' εἰς χαρὰν βούλοιο τὴν λύπην μεταβληθῆναι, νῦν γοὺν στείλον μοι ταύτας, ὅσον δίνη ἐν τάχει»¹¹. Πιο συγκεκριμένως γίνεται σὲ ἄλλη μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ ἀρκετὰ ἀργότερα ἀποστέλλει στὸ ἴδιο πρόσωπο: «Τό δε νῦν ἔχον καὶ ἀναγκαῖον, ὅσαι μοι πρὸς ἐνίους τῶν φίλων ἐπιστολαί, μετὰ τὴν τῆς πατρίδος τῆς ἐμῆς ἄλωσιν ὑπὸ Τεύκρων, ἐλήφθησαν, τὰς γὰρ πλείους

8. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 125.

9. Γιὰ τὴ συναίσθησις τῆς λογοτεχνικότητας τῆς ἐπιστολῆς ἐκ μέρους τῶν Βυζαντινῶν βλ. Ἱ. Συκουτρῆς, “Προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας”, σ. 310, Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σ. 80-86 καὶ 127-129. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι' σσ. 303-307, G. Dennis, “The Byzantines as revealed in their letters”, στὸ J. Duffy - J. Peradotto (eds), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo 1988, σσ. 155-165 καὶ P. Hærtie, “Critical Studies: Redeeming Byzantine Epistolography”, *BMGS* 20 (1996) 213-248.

10. Γιὰ αὐτὸ ἔχουμε τὶς ρητὲς ἀναφορὲς λογίων κυρίως τῶν παλαιολογείων χρόνων, ὅπως τῶν Γεωργίου Κυπρίου, Μαξίμου Πλανοῦδη, Νικηφόρου Γρηγορά, Ματθαίου Ἐφέσου καὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 141-145, H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι' σσ. 321-322 καὶ F. Tinnefeld, “Zur Entstehung von Briefsammlungen in der Palaeologenzeit”, στὸ C. Scholz - G. Makris, *Πολύπλευρος Νοῦς*, σσ. 365-381, (σσ. 366-369).

11. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 235.

ἀπώλεσα, ἐπιστέλλω σοι, Λαόνικε φίλιτατε, ἵνα σὺ ταύτας ταῖς παρά σε καταλέξας, ἐγώ τε ὡς ἔχεις εἴ λάβομι ταῖς οὐσαις νῦν παρ' ἐμέ, σοί τε κάμοι καὶ τοῖς φίλοις ἡμῶν χαρίεντα ἐργασώμεθον...»¹². Ἄλλοτε πάλι ἀποστέλλει σὲ κάποιον ἀλληλογράφο του ἕναν ἀδιευκρίνιστο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν ζητώντας νὰ τὶς μελετήσῃ καὶ νὰ τοῦ γράψῃ τὶς παρατηρήσεις του: «ἰδρῶπι μὲν οὖν πλείστῳ περιρρεόμενος ἐπιστέλλω σοι τῶν ἡμετέρων γραμμάτων ἅπερ ἐπεθύμεις ἰδεῖν, τὸ σὸν ἐπίταγμα κἄν τούτῳ δεῖν εἶναι νομίσας πέρας λαβεῖν· σὺ δ' ὅτι περ ἂν περὶ ταῦτα ψηφίσεις καὶ ἡμῖν δηλώσῃς, ὡς ἂν αὐτός, σοφώτατε, βούλοιο»¹³. Ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ συνάγεται ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Κρήτη συνέλεγε τὶς ἐπιστολὲς ποὺ εἶχε γράψῃ προκειμένου νὰ συγκροτήσῃ τὸ “προσωπικὸ” τοῦ ἐπιστολάρῳ. Πρὸς τοῦτο ζητοῦσε νὰ τοῦ ἀποστείλουν πίσω οἱ ἀλληλογράφοι τοῦ τὶς ἐπιστολὲς τῶν ὁποίων δὲν διέθετε προσωπικὸ ἀντίγραφο καὶ ζητοῦσε τὶς ὑφολογικὲς παρατηρήσεις φίλων προκειμένου νὰ βελτιώσῃ τὸ κείμενο τῶν ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖες τελικὰ θὰ ἐπιλέγονταν γιὰ τὸ ἐπιστολάρῳ του.

Ὅτι στὸ ἐπιστολάρῳ ποὺ συγκρότησε δὲν καταχώρισε ὅλες τὶς ἐπιστολὲς ποὺ κατὰ καιροὺς ἀπέστειλε ἀλλὰ μόνο ὅσες ἔκρινε ὅτι ἀξίζουν νὰ ἀντιγραφοῦν καὶ νὰ διασωθοῦν, τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν μαρτυρία μιᾶς δικῆς του ἐπιστολῆς: «ἐπεὶ δὲ κατ' ἐνιαυτὸν δις καὶ τρις ἐπέστελλον καὶ τετράκις, τέτταρας τοὺς πάντας ἐνιαυτούς, οὐκ ἔχω φάναι ὡς οὐκ ἐδέξω δύο γοῦν τούτων ἢ μίαν»¹⁴ σημειώνει σὲ ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν θεῖο του Μανουήλ. Στὸ ἐπιστολάρῳ του ὅμως, ὅπως μᾶς παραδόθηκε, συμπεριέλαβε, μόνο δύο ἀπὸ αὐτὲς (τὶς L. 2 καὶ L. 27).

Γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ προσωπικοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀρκετὰ διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ μιὰ προκαταρκτικὴ διερεύνηση τῆς χειρόγραφης παράδοσής του, τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὶς σχετικὲς μαρτυρίες τῶν ιδίων τῶν ἐπιστολῶν. Οἱ 26 κώδικες ποὺ ἐπισημαίνονται νὰ παραδίδουν τὶς ἐπιστολὲς τοῦ λογίου, διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες: (α) σ' αὐτοὺς ποὺ παραδίδουν μέρος ἢ σύνολο ἐπιστολαρίου καὶ (β) σ' αὐτοὺς ποὺ παραδίδουν μεμονωμένα καὶ ἐπιλεκτικὰ μερικὲς μόνο ἐπιστολὲς (ἀπὸ μία μέχρι τέσσερις)¹⁵.

12. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 242. Στὴ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν ποὺ τελικὰ συγκρότησε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης συμπεριελήφθησαν τελικὰ ἑξὶ ἐπιστολὲς του ποὺ ἀπεστάλησαν στὸν Λαόνικο Καβαδάτο. (βλ. στὴ συνέχεια γιὰ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν).

13. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 254.

14. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 248.

15. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 141-144, 157-158 καὶ Ν. Παπατριανταφύλλου Θεοδωρίδου, “Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς παράδοσης τῶν βυζαντινῶν ἐπιστολῶν”, στὸ *Μνήμη Σταμάτη Καρατζᾶ*, [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τιμητικὸς τόμος στὴ μνήμη τοῦ Σταμάτη Καρατζᾶ], Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 93-100, F. Tinnefeld, “Zur Entstehung von Briefsammlungen in der Palaeologen-Zeit”, (γιὰ τὶς χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις τῶν λογίων τῶν παλαιολογεῖων χρόνων) καὶ C. N. Constantinides, “Some notes on the

Τὴ σταδιακὴ καὶ κατὰ ἀνιούσα κλίμακα συγκρότηση τοῦ “προσωπικοῦ” ἐπιστολαρίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ περιεχομένου τῆς πρώτης κατηγορίας κωδίκων στοὺς ὁποίους παραδίδονται ὁμάδες ἐπιστολῶν (τμήματα τοῦ ἐπιστολαρίου) καὶ ἐν τέλει τὸ ἴδιο τὸ ἐπιστολάριο. Ἐνα ἀρχικὸ *corpus* ἐπιστολῶν [L. 1-12], τὸ ὁποῖο δὲν παραδίδεται σὲ αὐτόγραφο κώδικα ἀλλὰ στὸν κώδικα Vat. Barb. gr. 96 φφ. 1^r-16^v τοῦ 15ου αἰώνα¹⁶, ὑφίσταται ἀλλεπάλληλες προσαυξήσεις μέχρι τὴν τελικὴ συγκρότηση τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου στὴν ὁλοκληρωμένη τῆς μορφή. Ἀρχικὰ προστίθενται 33-34 ἐπιστολές καὶ καταρτίζεται ἓνα *corpus* 45-46 ἐπιστολῶν [L. 1-45/46], τὸ ὁποῖο δὲν παραδίδεται σὲ αὐτόγραφο κώδικα ἀλλὰ σὲ δύο κώδικες τοῦ 15ου αἰώνα: Oxon. Holkham gr. 80 (118) [L. 1-45]¹⁷ καὶ Par. Suppl. gr. 205, φφ. 75^r-92^v¹⁸ [L. 1-46]. Φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἐπιστολαρίου διακινήθηκε ἀνεξάρτητα καὶ ἀντιγράφηκε σὲ δύο κώδικες τοῦ 16ου αἰώνα: τὸν Vind. Philolog. gr. 85 φφ. 24^r-51^r¹⁹ καὶ στὸν ἀπωλεσθέντα κώδικα Scorial. gr. B-IV-22²⁰. Μὲ τὴ γραφίδα τοῦ λογίου κωδικογράφου παραδίδεται προσαυξημένο τὸ *corpus* τῶν ἐπιστολῶν μὲ τὴν προσθήκη ἄλλων εἴκοσι ἐπιστολῶν στὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275, φφ. 195^r-225^v [L. N. 1-65]²¹. Τὸ αὐτόγραφο ἐπιστολάριο δὲν φαίνεται νὰ διακινήθηκε αὐτοτελῶς, ἀλλὰ μὲ τὴν προσθήκη δεκαοκτὼ ἀκόμη ἐπιστολῶν στὸν κώδικα Laur. Red. gr. 15 (130), φφ. 51^r-110^v, (15ος αἰ) [L. 1-45 N. 46-82]²². Τελικὰ τὴν ὁλοκληρωμένην του μορφήν θὰ λάβει τὸ ἐπιστολάριο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη μετὰ τὸν

Correspondence of George of Cyprus”, *EKEEK* 18 (1991) 105-115 (γιά τὴν παράδοση τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ Γεωργίου Κυπρίου).

16. Βλ. V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiniani*, τ. I', σσ. 131-132.

17. Βλ. R. Barbour, “Summary description of the Greek manuscripts from the Library at Holkham Hall”, σ. 607. Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γρηγορόπουλο.

18. Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ κοινου ἀπὸ τοὺς Μιχαὴλ καὶ Ἀριστόβουλο Ἀρσένιο Ἀποστόλη. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 231.

19. Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Δαρμάριο καὶ ἀνῆκε στὸν γνωστὸ λόγιο καὶ βιβλιόφιλο Johannes Sambucus. Βλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften*, τ. I', σσ. 196-197 καὶ H. Noiret *Lettres Inédites*, σσ. 5-6.

20. Ὁ κώδικας ἀνήκει στὸν γνωστὸ λόγιο καὶ συλλέκτη κωδίκων τοῦ 16ου αἰώνα Ἀντώνιο Ἐπαρχο. Βλ. G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos*, σσ. 56-57.

21. Ὁ κώδικας ἔχει γραφῆ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη, καὶ φέρει τὸ γνωστὸ κωδικογραφικὸ του σημείωμα (φ. 176^v). Ἀποτελεῖται ἀπὸ 233 φύλλα καὶ στὸ πρῶτο τμήμα του περιέχει κείμενα καὶ ἐπιστολές τοῦ Λιβανίου (φφ. 1^r-176^v), ἐνῶ στὸ δεύτερο περιλαμβάνει ἀποκλειστικὰ κείμενα καὶ ἐπιστολές τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (φφ. 177^r-227^v). Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 1-3, καὶ H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σσ. 150-151.

22. Στὸν κώδικα ἔχουν συσταχθεῖ τεύχη διαφορετικῶν ἀντιγραφῶν: Ἀντωνίου Δαμιλά, Λαυρεντίου Λαυρεντάνου καὶ Γεωργίου Γρηγοροπούλου. Τὸ τεύχος στὸ ὁποῖο ἀντιγράφονται οἱ ἐπιστολές τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γρηγορόπουλο, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή στὸν κατάλογο τοῦ A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τ. II', σ. 53.

θάνατό του και με επιμέλεια κάποιου προσώπου από το περιβάλλον του στον κώδικα Vat. gr. 1395 στον οποίο αντιγράφονται οι διασωθείσες 123 επιστολές του²³.

Δέκα από τις επιστολές του “προσωπικού” επιστολαρίου του λογίου κωδικογράφου επισημαίνεται ότι παρουσιάζουν μιαν ανεξάρτητη απ’ αυτό χειρόγραφη παράδοση σε κώδικες που χρονολογούνται από τον 15ο έως τον 19ο αἰ. Τò γεγονός αυτό καθιστά ευδιάκριτη τὴν αποδεσμευμένη διακίνησή τους από τὴν συλλογὴ τῶν επιστολῶν που σταδιακὰ κατήρτησε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Ἡ ἀφειρηρία τῆς ανεξάρτητης αὐτῆς διακίνησης καὶ παράδοσης θὰ μπορούσε βάσιμα νὰ ἀναζητηθεῖ στους ἐκάστοτε ἀποδέκτες τῶν επιστολῶν του.

Τὸ περιεχόμενο τῶν επιστολῶν αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει αὐτὴν τὴν ἀρχικὴ εἰκασία μας. Δύο ἀπὸ τις επιστολές αὐτές σχετίζονται με τὴν διακίνηση συγκεκριμένων κειμένων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ παραδίδονται στους ἴδιους κώδικες, προτασσόμενες τῶν κειμένων που συνοδεύουν. Τὴν εὐρύτερη χειρόγραφη παράδοση εἶχε ἡ ἐπιστολὴ με τὴν ὁποία συνόδευσε τὴν ἀποστολὴ τῆς πραγματείας του “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*” [L. 12], τὸ κείμενο δηλαδὴ ἐκεῖνο που συγκριτικὰ διακινήθηκε περισσότερο μεταξὺ τῶν κειμένων τοῦ λογίου, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐκτεταμένη συγκριτικὰ χειρόγραφη παράδοσή του τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰώνα²⁴. Παραδίδεται συνολικὰ ἀπὸ ἑννέα κώδικες: τοὺς Ambros. gr. 348 (F. 88 sup)²⁵, Ambros. gr. 510 (M. 41 Sup)²⁶, Ambros. gr. 928 (D. 118 inf)²⁷ τοῦ 15ου αἰώνα, τοὺς Ambros gr. 468 (I. 95 Sup)²⁸, Vat. Barb. gr. 84²⁹, Marc. gr.

23. Γιὰ τὸν συγκεκριμένο κώδικα δὲν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ δημοσιευμένη πλήρη περιγραφή, ἐφόσον περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἔχει συνταχθεῖ ἕνας σύγχρονος κατάλογος (βλ. E. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σ. 133 καὶ P. Canart – V. Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 584). Τὸ μικρὸ σὲ ἑκτασὴ (69 φύλλα) χειρόγραφο που περιλαμβάνει ἀποκλειστικὰ τις 123 επιστολές τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀντιγράφηκε διὰν αὐτὸς εἶχε ἤδη πεθάνει γι’ αὐτὸ μᾶς πληροφορεῖ ἕνα δίστιχο ἐπιγράμμα που γράφηκε στὰ πρῶτα φύλλα του «*λέλοιπε Μιχαὴλος μνηματ’ ἐν βίῳ / ἐπιστολῶν πλήθη τε καὶ κάλλει λόγων*». βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 3-5.

24. Παραδίδεται σὲ δώδεκα κώδικες που χρονολογούνται στὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα.

25. βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I’, σσ. 401-404. Ἡ ἐπιστολὴ παραδίδεται στὸ φ. 72’ μεταξὺ κειμένων (ἐπιστολῶν) λογίων τοῦ 18ου αἰώνα.

26. βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I’, σσ. 613-616. Παραδίδεται στὸ φ. 199’ σὲ ἄλλο φύλλο τοῦ κώδικα παραδίδονται κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη: (φφ. 90’-98’ “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*”, φφ. 114’-121’ “*Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν*”).

27. βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I’, σσ. 1033-1035. Παραδίδεται προτασσόμενη τῆς “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*” πραγματείας (φφ. 131’-148’).

28. βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I’, σσ. 468-469. Στὸν ἴδιο κώδικα παραδίδονται ἐκτὸς ἀπὸ τις ἐπιστολές L. 1 καὶ L. 31 καὶ ἡ πραγματεία “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*”.

29. V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiniani*, τ. I’, σσ. 104-108. Πρόκειται γιὰ σύμμεικο κώδικα. Μεταξὺ τῶν κειμένων λογίων τοῦ 15ου αἰώνα παραδίδεται ἡ ἐπιστολὴ (σσ. 110-111) καθὼς καὶ ἡ πραγματεία “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*”.

II.93³⁰ καὶ Monac. gr. 51³¹ (μαζὶ μὲ τὴς L. 31, L. 48) τοῦ 16ου αἰώνα, τοὺς Panorm. B.C. 2. φ. 9. A. 77³², Athous Laur. gr. 1759³³, Bucharest gr. 639 (290)³⁴ τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, καθὼς καὶ στὸν ἀπωλεσθέντα κώδικα Scorial gr. Λ. II. 2³⁵. Ἡ ἐπιστολὴ L. 31 εἶναι ἡ ἀπάντησὶς τοῦ στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἀπέστειλε ὁ Βησσαρίωνας (19.5.1462)³⁶ ὅταν ἔλαβε τὴν ἀποσταλθεῖσα σ' αὐτὸν πραγματεία τοῦ "Κατὰ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ" καὶ παραδίδεται σὲ τέσσερις κώδικες τοῦ 16ου αἰώνα μαζὶ μὲ τὴν L. 126 στοὺς Vat. Barb. gr. 84³⁷, Ambros gr. 468 (I 95 sup)³⁸, μαζὶ μὲ τὴς L. 31 καὶ L. 48 στὸν Marc. gr. II 93³⁹ καὶ μαζὶ μὲ τὴν L. 48 στὸν Savign. B.C. gr. 35⁴⁰. Ἡ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία συνόδευσεν τὴν ἀποστολὴ τῆς συλλογῆς τῶν ἱερῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ (N. 107) παραδίδεται στὸν αὐτόγραφο κώδικά του Par. gr. 1744, φ. 37' προτασσόμενη τῶν ἐπιγράμματος⁴¹. Ἀπὸ τὴς ὑπόλοιπες ἐπιστολὰς τῆς ὁμάδας τῶν ἐπιστολῶν πού εἶχαν ἀνεξάρτητη χειρόγραφη παράδοση οἱ περισσότερες εἶχαν ὡς ἀποδέκτη τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα καὶ παραδίδονται σὲ κώδικες μαζὶ μὲ κείμενα δικὰ του καθὼς καὶ κείμενα λογίων τοῦ κύκλου τοῦ στὴν Ἰταλία. Πρόκειται γιὰ τὴς ἐπιστολὰς L. 11, L. 26, L. 29, καὶ L. 47 πού παραδίδονται στὸν κώδικα Vallicel gr. 190 (CIX) τοῦ 17ου αἰώνα⁴². Σὲ τρεῖς κώδικες τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα παραδόθηκε καὶ ἡ μοναδικὴ ἐπιστολὴ πού ὁ λόγιος ἀπέστειλε σὲ ἕναν ἄλλο ἐπιφανῆ ἀποδέκτη, τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα

30. Βλ. E. Mioni, *Codices graeci Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 279-283. Ὁ κώδικας ἀποτελεῖ μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν λογίων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα.

31. Βλ. J. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. I', σσ. 277-287. Στὸν κώδικα παραδίδονται ἐπίσης καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη: φφ. (401'-403' "Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα", φφ. 404'-406' "Εἰς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν").

32. Βλ. E. Mioni, *Catalogo di manoscritti esistenti*, τ. I', σσ. 275-278.

33. Βλ. Σπ. Λαυριώτου - Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, σσ. 314-315. Πρόκειται γιὰ σύμμεκτο κώδικα στὸν ὁποῖο συγκαταλέγεται μιὰ συλλογὴ κειμένων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν λογίων καθὼς καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

34. Βλ. C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecesti*, σσ. 348-351. Τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικα παρουσιάζουν μιὰν εὐδιάκριτη συνάφεια πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοῦ κώδικα Athous Laur. gr. 1759.

35. Βλ. G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos*, σ. 254. Στὸν ἀπωλεσθέντα κώδικα πού δὲν χρονολογεῖται στὸν κατάλογο, παραδίδονται ἐπίσης κείμενα σχετιζόμενα μὲ τὴν "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ" πραγματεία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τὴν διακίνησή της.

36. Βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 511-513.

37. Βλ. ὑποσ. 29.

38. Βλ. ὑποσ. 28.

39. Βλ. ὑποσ. 30.

40. Βλ. E. Mioni, *Catalogo di manoscritti esistenti*, τ. II', σσ. 401-403. Ὁ κώδικας ἀποτελεῖ συλλογὴ ἐπιστολῶν λογίων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα.

41. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 134.

42. Βλ. E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σ. 218. Ὁ κώδικας ἀνήκε στὴ συλλογὴ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου. Βλ. καὶ X. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγκεδόμενα πρὸς ἄλληλα", σσ. 212-213.

(L. 1), στους κώδικες Oxon. Barocci gr. 90⁴³, Oxon. Barocci. gr. 169⁴⁴ καί Monac gr. 77⁴⁵. Σὲ δύο κώδικες παραδόθηκε ἐπίσης ἡ ἐπιστολὴ L. 48 ποὺ εἶχε παραλήπτῃ τὸν μαθητὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸς: Oxon-Miscel. gr. 242⁴⁶ καί Marc. gr. II. 93⁴⁷ τοῦ 16ου αἰώνα. Τέλος στὸν κώδικα Par. gr. 1760 παραδίδεται ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπέστειλε στὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτση (N. 64)⁴⁸.

Ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολῶν ποὺ σκιαγραφήσαμε συνοπτικὰ διαπιστώσαμε τὴν κλιμακωτὴ συγκρότηση τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ λογίου ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός του σὲ κώδικες τοῦ 15ου αἰώνα καὶ τὴν ἀνεξάρτητη παράδοση κάποιων ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ συμπεριελήφθησαν σ' αὐτό. Διαπιστώνουμε ἐπίσης ὅτι τίθεται ἓνα ἐνδιαφέρον ζήτημα κριτικῆς ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν, ἰδιαίτερα αὐτῶν ποὺ δὲν παραδίδονται ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275 [L. 1-45 N. 46-65]. Ἐνδεικτικὴ τῆς ἐκτεταμένης διαφοροποίησης τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν σὲ ἐπίπεδο γραφῶν εἶναι ἡ κριτικὴ ἀποκατάσταση ποὺ ἐπιχειρήθηκε στὸ κείμενο τῆς μοναδικῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἐπιστολαρίου, ἡ ὁποία ἔτυχε σύγχρονης κριτικῆς ἔκδοσης [L. 7] μὲ βάση τὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275 καὶ τὸν κώδικα Vat. gr. 1395 στὸν ὁποῖο παραδόθηκε ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου στὸ σύνολό της⁴⁹. Ἐξίσου ἐνδιαφέρουσες θὰ εἶναι οἱ τυχόν ἀποκλίσεις μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν δέκα ἐπιστολῶν ποὺ παραδίδονται στὸ αὐτόγραφο ἐπιστολάριο καὶ ἔχουν καὶ αὐτοτελῆ παράδοση. Τὴν ἀρχικὴ συγγραφικὴ βούληση τοῦ ἐπιστολογράφου ἐκπροσωπεῖ ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν στὴν μεμονωμένη τους παράδοση. Ἡ τελικὴ συγγραφικὴ βούληση τοῦ λογίου ἀποτυπώνεται στὴ διατύπωση τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν ποὺ παραδίδονται σὲ κώδικες ποὺ περιλαμβάνουν τὸ σύνολο ἢ τμήματα τοῦ ἐπιστολαρίου ποὺ κατήρτησε σταδιακὰ μετὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου ποὺ ἀρχικὰ ἀπέστειλε.

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ ποὺ παραδόθηκαν ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ 26 καταγραφόμενων κωδίκων τοῦ 15ου-19ου αἰώνα, ὑπῆρξαν κείμενα ποὺ διαβάστηκαν πολὺ. Ἀπὸ τὰ σημειώματα τῶν ἀντιγραφῶν καὶ μεταγενεστέρων κτητόρων στοὺς κώ-

43. Βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 154-155.

44. Βλ. H. O. Coxe, *ὁ.π.*, σσ. 279-281. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἀκόμη σύμμεκτο κώδικα μὲ κείμενα λογίων τοῦ 15ου αἰώνα.

45. Βλ. J. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. I', σσ. 456-458.

46. Βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 791-800. Πρόκειται γιὰ σύμμεκτο κώδικα στὰ περιεχόμενα τοῦ ὁποίου παραδίδονται ἐπιστολὲς καὶ κείμενα διαφόρων Βυζαντινῶν λογίων.

47. Βλ. ὑποσ. 30.

48. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 136 καὶ X. Γ. Πατρινέλης, "Νόθα ἀνύπαρκτα καὶ πρὸς συγχεόμενα ἀλλήλα", σσ. 205-206.

49. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδιδόμενης ἐπιστολῆς στὴν μελέτη τοῦ G. Schirò, "Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1467", σσ. 150-151.

δικες που τις παραδίδουν, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία. Κατ' ἀρχὴν ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη Vat. Palat gr. 275 ἀνῆκε ἀρχικὰ στὸν Μάρκο Μουσούρο ὁ ὁποῖος τὸν δώρησε στὸ μαθητὴ του Carlo Capello. Ἀργότερα περιῆλθε στὴν κατοχὴ τοῦ Γεωργίου Βασλαμᾶ⁵⁰. Κτήτορες τοῦ κώδικα Vat. Barb gr. 96 (15ος αἰ.) ὑπῆρξαν ὁ γνωστὸς οὐμανιστὴς Angelus Politianus καὶ ὁ Carolus Strozze⁵¹. Ὁ Ambros. gr. F. 88 (348) τοῦ 15ου αἰ. ὑπῆρξε κτῆμα «Octavii Ferrarii deinde Rovidii»⁵². Ὁ κώδικας Oxon Baroc gr. 90 τοῦ 15ου αἰ. τὸ 1477 βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ ἱερέα Γεωργίου Βυζούλα⁵³. Ἀντιγραφὴς τοῦ κώδικα Vindob. Philolog. gr. 85 (15ος αἰ.) γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρξε ὁ γνωστὸς παραγωγικὸς κωδικογράφος τοῦ β' μισοῦ τοῦ 16ου αἰ. Ἀνδρέας Δαρμάριος, ἐνῶ κτήτοράς του ὁ γνωστὸς βιβλιόφιλος τοῦ 16ου αἰ. Johannes Sambucus⁵⁴. Κτήτορας τοῦ ἀπωλεσθέντος κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Escorial, Scor. gr. B-IV-22 ὑπῆρξε ὁ γνωστὸς Κερκυραῖος λόγιος τοῦ 16ου αἰ. Ἀντώνιος Ἐπαρχος⁵⁵.

50. Στὸ φ. 8^ν ἔχει γραφεῖ ἓνα ἀφιερωματικὸ ἐπίγραμμα «Κάρλου κτῆμα τοθ' ἐστίν, δν Ἰλαροῖσιν Ἀπόλλων // εἶσι δεν ὀφθαλμοῖς ἐς φάος ἐρχόμενον // Κάρλου κτῆμα τόδ' ἐστίν ὁ χρυσοκόμας δν Ἀπόλλων // Ἰλαος εὐμειδῆς εἶσιδε τικτόμενον // κτῆμα τεὸν τόδε, Κάρλε, τὸν ἔδρακεν ἄρτι νεογνὸν // γηθόσυνος χαίρων Φοῖβος ἀκερσεκόμας». Βλ. H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σ. 150. Τὸ ἐπίγραμμα ἀποδίδεται στὴ γραφίδα τοῦ Μάρκου Μουσούρου. Βλ. E. Mioni, "La Biblioteca di Marco Musuro", *Archivio Veneto* 93 (1971) 5-28, (σ. 25), M. Sicherl, "Musuros - Handschriften", στὸ J. L. Heller, J. K. Newman (ed.) *Serta Turyniana. Studies in Greek Literature and Palaeography in honor Alexander Turyn*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London 1974, σσ. 564-608, σ. 567 καὶ F. Pontani, "Musurus Creed", *GRBS* 43 (2002/3) 175-213, σ. 176, ὑποσ. 2, 3, 4. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ Γεώργιος Βασλαμᾶς ταυτίζεται μὲ τὸν Γεώργιο Βασλαμῶν, ὁ ὁποῖος ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Γεώργιο Κορίνθιο, ἀντιπρὸς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 148, ὑποσ. 4.

51. Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερα κτητορικὰ σημειώματα, «f. 1^ν in marg. sup., "Angeli Politiani"; in marg. inf. "Caroli Strozze Thomae filii / 1635 vel 1636"...» βλ. V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiani*, σ. 132. Γὰρ τὸν Ἀγγελὸ Πολιτιανό, βλ. N. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 101-113.

52. Βλ. A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. 1', σ. 404.

53. Τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορα αὐτοῦ γίνεται γνωστὸ ἀπὸ ἓνα αὐτόγραφο σημείωμα-ἐνθύμησὴ του στὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ κώδικα 160ν. «Εἰς ἀνοξ' εἰς τὴν 10' τοῦ Φεβρουαρίου εδοκα του κύρ Ἀντωνίου Ταμιλᾶ ἓνα βιβλίω ἀγίου Αὐγουστίνου διὰ ὑπὲρ 1' ἐγὼ πάπα Γεώργιος Βυζούλας ἔγραψα, ἤγουν ἐπούλησα τοῦτο» βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σ. 155. Ὁ κτήτωρ τοῦ κώδικα θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἱερέα Γεώργιο Βυζούλα ἢ Βυζούλα ποὺ συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν 12 πρώτων φιλενωτικῶν ἱερέων ποὺ συμπεριελήφθησαν στὸ "Κληροδότημα" τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 85, 92, 264, 265.

54. Βλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften*, τ. 1', σσ. 196-197. Βλ. ἐπίσης, O. Kresten, "Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios", στὸ D. Harlfinger (Hrg.), *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt 1980, σσ. 406-419 καὶ A. Bravo-Garcia, "Once more on Darmarios Collaborators", στὸ K. Χρυσόχοϊδης (ἐκδ.), *Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*, Ἀθήνα 2000, σσ. 193-194.

55. Βλ. G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos desaparecidos*, σ. 57 καὶ G. De Andres,

ἐνῶ ὁ κώδικας Marc. gr. II 93 τοῦ 16ου αἰ. ἀνῆκε στὸν γνωστὸ λόγιό ἱεράρχη ἀρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας, Γαβριὴλ Σεβήρο⁵⁶. Ἀντιγραφεῖς τῶν κωδίκων Ambros. gr. 195. (468) καὶ Vat. Barb. gr. 84 τοῦ 16ου αἰῶνα ὑπῆρξαν δύο λιγότερο γνωστοὶ κωδικογράφοι, οἱ Johannes Honorius Hydrundinus καὶ Κωνσταντῖνος Πατρίκιος ἀντίστοιχα⁵⁷. Ἐνῶ δύο ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους κώδικες τοῦ 18ου αἰ. ἔχουν προέλευση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη: Athous Laur. M. 68 (1759), γραφέας «Μελέπις υἱὸς Χατζῆ Ἰωάννου Τραπεζουντίου» (Κωνσταντινούπολις 1772)⁵⁸ καὶ τὴν αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν: Bucharest B. Acad. gr. 639 (290), (γραφέας Παλαιολόγος)⁵⁹.

Ἡ πρώτη συνολικὴ ἔκδοσις τῶν 48 πρώτων ἐπιστολῶν τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πραγματοποιήθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1889. Τὴν πρωτοβουλία εἶχε ὁ E. Legrand⁶⁰ ὁ ὁποῖος στὰ πλαίσια τῆς *Bibliographie Hellenique des XVe et XVIe Siècles* ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει ἀπὸ τότε, ἐξέδωσε ἐπιστολὰς ἀρκετῶν λογίων τοῦ 15ου αἰ. Γιὰ τὴν συγκεκριμένη ἔκδοσι: (*Bibliographie Hellénique*, τ. II', σσ. 233-259), χρησιμοποίησε τρία χειρόγραφα: (α) τὸν κώδικα Paris. Suppl. gr. 205, ποὺ περιλαμβάνει 46 ἐπιστολὰς καὶ ἐν μέρει τὴν 47 [L. 1-47], (β) ἕνα κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Arbroise Firmin Didot ποὺ περιελάμβανε 47 ἐπιστολὰς καὶ ὁ ὁποῖος σήμερα δὲν γνωρίζουμε ἂν ταυτίζεται ἢ σχετίζεται μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὶς ἐπιστολὰς ἢ ἂν ἔχει ἀπωλεσθεῖ, καὶ (γ) ἕνα ἀκόμη χειρόγραφο ποὺ ἀπέκτισε ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1875, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴν προσωπικὴ τοῦ βιβλιοθήκη καὶ γνωρίζουμε μόνο κατὰ δική του δόλωση ὅτι «est d'une bonne écriture du sei-

“La collection Escorialense de mss griegos de Antonio Eparco”, *Scriptorium* 15 (1961) 107-112, (σ. 111).

56. Πρόκειται γιὰ πληροφορία προερχόμενη ἀπὸ μεταγενέστερο σημεῖωμα στὸν κώδικα «f. V imo manus recentior Subscripsit: “Huiusmodi index est Gabrielis Severi archiepiscopi Philadephiensis in Ecclesia S. Georgii Grecorum Venetiis, cuius manus satis mihi nota.» βλ. E. Mioni, *Codices graeci Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σ. 279.

57. Βλ. A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I', σ. 562 καὶ M. L. Agati, *Giovani Onorio da Maglie. Copista greco (1535-1563)*. [Supplemento n. 20 al. «*Bulletino dei Classici. Accademia Nazionale dei Lincei* - 2001], σ. 223. Γιὰ τὸν Vat. Barb. gr. 84 διαθέτουμε τὸ σημεῖωμα τοῦ ἀντιγραφέως φ. 12 “Κωνσταντῖνου τοῦ πατρικίου (καὶ) τῶν φίλων”, βλ. V. Capocci, *Codices Vaticani Barberiani*, σ. 107. Βλ. ἐπίσης Z. N. Τσιρπανλῆς, “Τὸ ἔτος ἰδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν τροφίμων του καὶ ὁ λόγιος Κωνσταντῖνος Πατρίκιος”, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 5 (1974-75) 35-52.

58. Βλ. Στ. Λαυριώτου - Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, σ. 315 καὶ Λ. Πολίτης - Μ. Πολίτη, *Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ καταγραφή*. [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ ΣΤ' Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς], Ἀθήνα 1994, σ. 554.

59. Βλ. C. Litzica, *Catalogul, manuscriselor Grecesti*, σ. 351. (φ. 240 «Γέγραπται χειρὶ σῶ φίλῳ Παλαιολόγῳ»). Βλ. καὶ Λ. Πολίτης, Μ. Πολίτη, *Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα*, σ. 592.

60. Βλ. N. B. Τωμαδάκης, *Κλεῖς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας*, σσ. 100-101.

*zieme siecle*⁶¹. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο πρώτος εκδότης χρησιμοποίησε για την έκδοσή του μεταγενέστερα χειρόγραφα (απόγραφα), τα όποια παραδίδουν ένα τμήμα μόνο του επιστολαρίου του ύστεροβυζαντινού λογίου και μάλιστα όχι στην τελική του μορφή. Η έκδοση δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἀλλὰ ὁ ἐκδότης περιορίστηκε μόνο στην παράθεση μερικῶν συντόμων ἐρμηνευτικῶν ὑποσημειώσεων.

Τὴν πρώτη αὐτὴ φιλολογικῶς πλημμελὴ ἐκδοτικὴ προσπάθεια προσπάθησε νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ ἀποκαταστήσει λαμβάνοντας μιὰν νέα ἐκδοτικὴ πρωτοβουλία λίγα χρόνια ἀργότερα (1889) ὁ νεαρὸς Γάλλος ἐρευνητὴς H. Noiret⁶². Χρησιμοποίησε μερικὸς ἀξιοπιστότερους μάρτυρες τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν: τὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275, τὸν κώδικα Vat. gr. 1395 ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἐπιστολᾶριο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν ὁλοκληρωμένη του μορφή, καθὼς καὶ ἓνα μεταγενέστερο χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰ. τὸν κώδικα Vindob. Philolog. gr. 85⁶³. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων ποὺ ἀντιβάλλει, ἀλλὰ καὶ μέσῳ τῆς ἀντιβολῆς τοῦ παραδιδόμενου κειμένου μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως E. Legrand, διαπιστώνει ἀρκετὲς ἀποκλίσεις καὶ γι' αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ κείμενο τῆς προγενέστερης ἐκδοσης. Ἐκδίδει 72 ἐπιπλέον ἐπιστολὰς ἀπὸ τὸν κώδικα Vat. gr. 1395.

Γιὰ τὶς 48 πρώτες ἐπιστολὰς τοῦ ἐπιστολαρίου ὁ ἐκδότης περιορίστηκε στὴν προσθήκη κριτικῶν σημειώσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιχειρεῖται μιὰ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς ἐκδοσης E. Legrand μὲ βάση τὴν ἀντιβολὴ τῶν νέων ἀξιοποιούμενων χειρογράφων, χωρὶς νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἐκδοση τοῦ κειμένου⁶⁴. Ὁλοκλήρωσε ὁμως τὴν ἐκδοση τῆς ἀποσπασματικῶς κατὰ τὸ 1/4 ἐκδοθείσας ἐπιστολῆς L. 47 ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ἐκδότη⁶⁵. Ἐπειδὴ στὸν κώδικα Vat. gr. 1395 ποὺ χρησιμοποίησε στὴν νέα ἐκδοση, ἡ σειρά τῶν ἐπιστολῶν στὸ ἐπιστολᾶριο ἔχει μεταβληθεῖ, προσέθεσε μεταξὺ τῶν ἐκδοθεισῶν ἀπὸ τὸν E. Legrand ἐπιστολῶν ἄλλες τρεῖς, ποὺ ἔχουν παρεμβληθεῖ στὴν ἀρχικὴ σειρά τῶν ἐπιστολῶν μιὰς πιὸ "πρώιμης" μορφῆς τοῦ "προσωπικοῦ" ἐπιστολα-

61. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 233, ὑποσημ. 1 καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 1.

62. Ὁ νεαρὸς Γάλλος ἐρευνητὴς δὲν πρόλαβε νὰ δεῖ τυπωμένη τὴν ἐκδοση ποὺ εἰκόμασε. Πέθανε στὴ Βενετία τὸ 1888 σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν, ἐνῶ εἶχαν τυπωθεῖ τὰ δύο πρῶτα τυπογραφικὰ δοκίμια. Τὴν δημοσίευση τῆς ἐκδοσης ἐπιμελήθηκαν ἀπὸ τὰ κατάλοιπα του φίλοι καὶ συνάδελφοί του στὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῆς Ρώμης, ὅπου ἐργάστηκε καὶ στὴν σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς ὁποίας δημοσιεύθηκε. (Βλ. Τὸ προλογικὸ σημείωμα στὴν ἐκδοση τοῦ E. Le Blant). Ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του μετὰ τὸν θάνατό του δημοσιεύθηκε καὶ ἓνα ἄλλο σημαντικὸ ἔργο του: *Hippolite Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380-1485, tirés des archives de Venise, Paris 1892*. Βλ. καὶ M. Ἰ. Μανούσας, "Σύντομος ἐπισκόπησης τῶν περὶ τὴν βενετοκρατούμενη τιμὴ τῶν ἐρευνῶν", σ. 255, ὑποσ. 56.

63. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 1-6.

64. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 55-71 καὶ 126.

65. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 70

ρίου, χωρίς να μεταβάλει την αρχική ἀρίθμηση. Πιο συγκεκριμένα, μετὰ τὴν ἐπιστολὴν L. 7 προσέθεσε ἄλλη μιὰ ἀριθμώντας τὴν ὡς VII (bis). Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μετὰ τὴν ἐπιστολὴν L. 19 ἡ ὁποία ἀριθμήθηκε ὡς XIX (bis), καὶ τὴν ἐπιστολὴν L. 27, ἡ ὁποία ἀριθμήθηκε ὡς XXVII (bis).

Ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς σειρᾶς τῶν ἐπιστολῶν στὸν κώδικα Vat. gr 1395 ὁ μελετητὴς κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν ποὺ συμπεριελήφθησαν στὴν τελικὴ μορφή τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνῆλθε στὶς 124⁶⁶. Στὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδεδομένων ἀπὸ τὸν E. Legrand, προσμέτρῃσε καὶ τὴν ἐπιστολὴν μὲ τὴν ὁποία συνόδευσε τὴν ἀποστολὴν τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ στὸν μαθητὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸ, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν E. Legrand δημοσιεύθηκε στὴ βιογραφία τοῦ λογίου κωδικογράφου ποὺ συμπεριέλαβε στὸ πρῶτο τόμο τῆς *Bibliographie Hellenique*⁶⁷. Τὴν ἐπιστολὴν ἀρίθμησε μὲ τὸν ἀριθμὸ 107. Γιὰ νὰ ἀνταποκρίνεται ἡ ἀρίθμηση τοῦ στὴν ἀρίθμηση τοῦ E. Legrand καὶ στὴν ἀρίθμηση τῶν ἐπιστολῶν στὸν κώδικα Vat. gr. 1395, δὲν ἀριθμεῖ τρεῖς ἐπιστολές: μία πρὶν τὴν N 51, μία μετὰ τὴν N. 117 καὶ μία ἐπιστολὴ μετὰ τὴν N. 121 ὥστε ἡ τελευταία ἐπιστολὴ νὰ ἀριθμηθεῖ μὲ τὸν ἀριθμὸ 124. Ὡς 125 ἀριθμεῖ τὴν ἐπιστολιμαία πραγματεία τοῦ λογίου *“Πρὸς τὴν Ἀρχὴν Ἑνετῶν”*⁶⁸. Ἐπομένως ὁ τελικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀριθμούμενων καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένων ἐπιστολῶν στὴν ἔκδοση H. Noiret εἶναι 123, [49 Legrand + 3 (bis) Noiret + 72 Noiret = 123].

Σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκδιδόμενες ἐπιστολές ὁ ἐκδότης προέταξε μιὰ σύντομη περίληψη καὶ σὲ ὑποσελίδιες σημειώσεις παρέθεσε ἐρμηνευτικές, λεξιλογικές, πραγματολογικές καὶ προσωπογραφικὲς παρατηρήσεις. Ἡ ἔκδοση συνοδεύεται ἀπὸ ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ περιγραφὴ τῶν χειρογράφων, ἓνα κεφάλαιο κατάταξης καὶ χρονολόγησης τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἓνα ἀκόμη κεφάλαιο γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ⁶⁹. Τέλος, ἡ ἔκδοση συνοδεύτηκε ἀπὸ παράρτημα, ὅπου ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ δύο κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη μὲ εἰσαγωγὲς καὶ σύντομες ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις. Πρόκειται γιὰ τὰ κείμενα *“Λόγος παραινετικὸς ἐκ Γορτύνης εἰς Ἰταλίας Ρώμην”* καὶ ὁ λόγος *“Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν”*⁷⁰. Γενικὰ ἡ ἔκδοση H. Noiret θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ πολὺ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ ἔργου τοῦ λογίου, ἡ ὁποία βοήθησε στὴν κατανόησή του στὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων. Παρότι χρησιμοποιοῦται ὡς ἔκδοση ἀναφορᾶς, δὲν μπορεῖ ἐντούτοις νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονες φιλολογικὲς ἀπαιτήσεις.

66. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 3.

67. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. LXVIII.

68. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 136-141.

69. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 1-52.

70. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 143-162. Ὁ λόγος *“Κατὰ τῶν αὐτοῦ φοιτητῶν”* ἐκδόθηκε ἀποσπασματικὰ μὲ ἐπιμέλεια τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἔκδοσης τοῦ H. Noiret μετὰ τὸ θάνατό του.

Ὡς πρὸς τὴν μορφή τῶν ἐπιστολῶν του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέτασή τους στὶς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐμφανίζεται γνώστης τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφικῆς παράδοσης, τὴν ὁποία πετυχαίνει νὰ ἀκολουθεῖ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικά⁷¹. Πετυχαίνει νὰ ἀκολουθεῖ τὶς κατευθύνσεις τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας ὡς πρὸς τὴν ἔκταση, τὸ προοίμιο, τὸ κλείσιμο, τὶς προσφωνήσεις, τοὺς χαιρετισμούς καὶ τὴν ὑφολογικὴ ἐπεξεργασία τῶν κειμένων του. Ὅπως ἄλλωστε προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν περιεχομένων τῶν κωδίκων ποὺ ἀντέγραψε ὁ ἴδιος, εἶχε στὴν κατοχή του κώδικες μὲ ἐπιστολὲς (ἐπιστολάρια) ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν ἐπιστολογράφων⁷². Κείμενα τέτοιου εἴδους γνωρίζουμε ὅτι διακινουῦνταν ἀρκετὰ στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα⁷³.

Ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τῶν ἐπιστολῶν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐμφανίζεται νὰ ἀκολουθεῖ τὸν παραδοσιακὸ κανόνα τῆς συντομίας καὶ τοῦ μέτρου⁷⁴. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ ἐπιστολὲς του εἶναι σύντομες (1/2, 3/4 τῆς σελίδας στὴν ἔκδοση H. Noiret). Ὑπάρχουν ὅμως κάποιες περιπτώσεις ποὺ ὁ κανόνας δὲν ἀκολουθεῖται πιστά. Ἡ “παράβαση” τοῦ κανόνα ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία (= στόχο) τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὸ περιεχόμενό της. Ἡ πιὸ ἐκτεταμένη ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἶναι ἡ N. 88, τὴν ὁποία ἀποστέλλει στὸν Τρώιλο καὶ ἔχει ἔκταση δύο σελίδων τῆς ἔκδοσης H. Noiret. Ἀρκετὰ ἐκτεταμένες εἶναι ἐπίσης μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀποστέλλει ὁ λόγιος στὸν Βησσαρίωνα. Σ’ αὐτὲς ἡ ἔκτασή τους εἶναι ἐπιβεβλημένη, ἐπειδὴ πρέπει νὰ τὸν ἐνημερώσει γιὰ τὴν οἰκτρὴ οἰκονομικὴ – οἰκογενειακὴ του κατάσταση, νὰ παραπονεθεῖ γιὰ τὴν ἀσυνέπεια καὶ κωλυσιεργία τοῦ Δάφνι Κυρίνου ὡς πρὸς τὴν ἐξόφληση τῶν ὀφειλομένων ἢ καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει στὴν ἀναζήτηση περισυλλογῆς καὶ ἀντιγραφῆς κωδίκων ἢ, τέλος, νὰ τὸν ἐνημερώσει γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση καὶ τὶς διαμάχες καὶ τὴν δική του ἐμπλοκὴ μεταξὺ φιλενωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν⁷⁵. Ἐκτεταμένη εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολὴ N. 64, τὴν ὁποία ἀποστέλλει στὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτζη. Συγκριτικὰ μεγαλύτερη ἔκταση καταλαμβάνουν μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ὅπου περιγράφονται ταξίδια. Μεγάλῃ εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολὴ N. 80, τὴν ὁποία ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπευθύνει στὸν Λαόνικο Καβαδάτο. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ σύντομη θεολογικοῦ περιεχομένου πραγματεία “περὶ τοῦ ἀντιλαβοῦ”, στὴν

71. Εἶναι ἐνδεικτικὰ ὡς πρὸς αὐτὸ τὰ χωρία τῶν ἐπιστολῶν στὶς ὁποῖες ἐκφράζει τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὴν πρόοδο τῶν μαθητῶν του στὴν ἐπιστολογραφία καὶ τὶς ὑποδείξεις ποὺ τοὺς κάνει γιὰ νὰ συνεχίσουν τὴν προσπάθειά τους γιὰ βελτίωση. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 125, 129.

72. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες: Vat. Ubr. gr. 127 (Ἐπιστολὲς τοῦ Φιλοστράτου καὶ τοῦ Λιβανίου). Par. gr. 2755 καὶ Par. gr. 3044 (Ἐπιστολάρια Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων).

73. Βλ. τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ M. Sicherl, “Epistolographen – Handschriften Kretischer Kopisten”, σὺν G. Cavallo, *Scrittura, Libri e Testi nelle aree provinciali di Bizanzio*, τ. I', σσ. 99-124.

74. Γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ἐπιστολῶν βλ. N. B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 89-94 καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. I', σσ. 330-331.

75. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολὲς L. 26, L. 31, N. 70, N. 74, N. 80 καὶ N. 81.

όποια δίδεται ἡ δυνατότητα στὸν λόγιο νὰ ἐπιδείξει τὴν θεολογική του ἐμβρίθεια.

Ἡ πιὸ σύντομη σὲ ἔκταση ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἶναι ἡ Ν. 87 ποὺ ἔχει ἔκταση τριῶν γραμμῶν καὶ ἀπευθύνεται στὸν Ἰουῆστο καὶ ἀποτελεῖ αἴτηση ἀποστολῆς «*τριῶν ἢ τεττάρων ὀβολῶν τετράδιον*». Ἐξίσου σύντομες εἶναι κάποιες ἐπιστολὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὑποβάλλει αἴτηση-παραγγελία ἢ εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν ἀποστολὴ προϊόντων, καὶ οἱ ὁποῖες ἔχουν ἔκταση 5 ἕως 9 γραμμῶν. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολὲς L. 23, N. 56, N. 59, (= παραγγελία καὶ εὐχαριστεῖες γιὰ ἀποστολὴ-παραλαβὴ λαγοῦ, «*πωκὸς*»), N. 52, (= εὐχαριστεῖες γιὰ ἀποστολὴ «*κερατίων*») καὶ N. 121 (= παραγγελία «*ἐρέαν ὀξείαν βραχιώνων ὁκτῶ καὶ ταύτην γέ ἀγαθὴν*»). Τὸ ἴδιο σύντομη εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολὴ L. 17, γιὰτὶ τὶς πληροφορίες ποὺ δὲν προλαβαίνει ὁ ἐπιστολογράφος νὰ καταγράψει θὰ τὶς μεταφέρει προφορικῶς ὁ κομιστὴς τῆς ἐπιστολῆς καθὼς καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πρὸς Δάφνι Κυρίνο ἐπιστολὲς ἡ Ν. 84, στὴν ὁποία τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ ἀποστείλει ἀπὸ τὰ ὀφειλόμενα τὸ ποσὸ τῶν «*δέκα χρυσίνων*» πρὸς ἄμεση ἀντιμετώπιση τῶν σοβαρῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν του, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ Ν. 108, στὴν ὁποία παραπονιέται στὸν μαθητὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸν γιὰ τὴν μακρὰ ἐπιστολικὴ σιγὴ του.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀκολουθώντας καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν βυζαντινὴ ἐπιστολογραφικὴ παράδοση ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς ρητορικῆς του παιδείας δείχνει ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια στὸ προοίμιο τῶν ἐπιστολῶν του⁷⁶. Βεβαίως σὲ ἓνα μεγάλο τμῆμα τῶν ἐπιστολῶν του παρατηροῦμε ὅτι τὸ προοίμιο ἀπουσιάζει· ὁ ἐπιστολογράφος εἰσέρχεται κατευθεῖαν στὸ ζητούμενο. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ κατηγορίαν ἐπιστολῶν ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ἐπικοινωνίας τοῦ λογίου, οἱ ὁποῖες κατὰ τὰ ἄλλα δὲν παύουν νὰ εἶναι κείμενα μὲ ἀρκετὴ ρητορικὴ-ὑφολογικὴ ἐπιτίδευση. Στὸ 1/4 τοῦ συνόλου περίπου ὑπολογίζονται οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀρχίζουν μὲ προοίμιο. Ἡ παρουσία ἢ μὴ προοιμίου στὶς ἐπιστολές, ἐξαρτᾶται, ὅπως φαίνεται, καὶ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀρχίζουν μὲ προοίμιο ἀπευθύνονται συνήθως σὲ λογίους (Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, καρδινάλιος Βησσαρίων, Δάφνης Κυρίνος, Ἡσαΐας Κύπριος), μαθητὲς τοῦ λογίου (Μιχαὴλ Λυγίζος) ἢ ἐπιφανεῖς Κρῆτες φίλους τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (Πέτρος Καλλέργης, Ἄγγελος Βάδιος, Γεώργιος Ζεβεδαῖος, Λαόνικος Καβαδάτος, Τρωῖλος) κ.ἄ. Χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὰ ἴδια πρόσωπα δὲν εἶναι ἀποδέκτες ἐπιστολῶν ποὺ δὲν ἔχουν προοίμιο.

Ἀγαπημένο θέμα τοῦ ἐπιστολογράφου στὸ προοίμιο τῶν ἐπιστολῶν του ἀποτελεῖ ἓνα γνωστὸ ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας θέμα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς μακρᾶς ἐπιστολικῆς σιγῆς ἐκ μέρους τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς καὶ γενικότερα γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐπιστολικῆς ἐπικοινωνίας γιὰ τὴ διατήρηση

76. Γιὰ τὸ προοίμιο στὴν βυζαντινὴ ἐπιστολογραφικὴ παράδοση βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σ. 102-103 καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία* τ. I', σσ. 328-330, ὅπου καὶ εἰδικότερη βιβλιογραφία.

τῆς φιλίας μεταξύ τῶν ἀνθρώπων⁷⁷. Ἀποτελεῖ ἓνα θέμα ποῦ ἐν εἵδει μοτίβου ἐπανερχεται ἀλλεπάλληλα στίς ἐπιστολές τοῦ λογίου⁷⁸. Συνήθως στὸ προοίμιο ὁ ἐπιστολόγραφος προτιμᾷ νὰ ψέγει τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του καὶ νὰ ἐκφράζει τὰ παράπονά του γιὰ τὴν ἀμέλειά του εἰς τὸ ἐπιστέλλειν ὁ ἴδιος θὰ συνεχίσει παρὰ ταῦτα νὰ τοῦ γράφει: «Εἰ τοῖς ἐπιστέλλουσι μὴ ἀντεπιστέλλειν οὐκ οἶδα ὅθεν τοῦτο μαθόντι ἢ ἐπὶ τίνι μέγα φρονοῦντι δίκαιόν σοι φαίνεται εἶναι, ἀλλ' ἐγώ, μὰ τὴν Ἀφροδίτην τῶν λόγων καὶ τοὺς θεσμούς τῆς φιλίας, οὐποτ' ἂν ἀδικεῖν ἡγησαίμην τὰναντία ποιῶν τοῖς μὴ γράφουσιν, ἴν' ἐκεῖθεν ἢ παύσαιο σιωπῶν ἢ ἐμμένων τοῖς μὴ προσήκουσι, δίκας ὀφείλοισ τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ἀνθρώπων» [L. 8]⁷⁹. Βεβαίως δὲν θέλει νὰ διανοηθεῖ ὅτι ἡ μακρὰ ἐπιστολικὴ σιγὴ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴ διάλυση μιᾶς καλῆς φιλίας: «Οὔτε σιγῶν ἀμβλυτέραν τὴν πρὸς σε φιλίαν ἡγοῦμαι ποιεῖν, οὔτ' ἰσχυροτέραν ἐκ τοῦ θαμὰ ἐπιστέλλειν τὸ γὰρ ἐς ἄκρον ἐλθὼν τῆς ποίας μεταβολῆς δεσθεῖν;» [L. 16]⁸⁰.

Σὲ μιὰ ἄλλη πάλι ὁμάδα ἐπιστολῶν τοῦ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης προτιμᾷ νὰ προβαίνει στὴ διατύπωση μιᾶς γενικῆς τοποθέτησης, μιᾶς γενικῆς ιδέας μὲ καθολικὴ ἰσχὺ καὶ ἀποδοχὴ καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἐξειδικεύει στὴν περίπτωση ποῦ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ γιὰ τὴν ὁποία γράφεται ἡ ἐπιστολή: «Εὖ παθόντα μὴ μνημονεύειν ὧν ἔτυχεν ἀγαθῶν οὐκ ὅπως αἰσχρόν, ἀλλὰ καὶ κολάσεως ἄξιον, ὅπου γε καὶ νόμοις τοῖς τῶν Περσῶν τὸ πρᾶγμα τοῦτο κολάζεται. Ἴν' οὖν καὶ αὐτὸς μὴ τὸ σιγᾶν ὑποτοπασθεῖς τῷ ἀτόπῳ τουτωῖ περιπέσοιμι πάθει καὶ δῆθεν ἀγνωμοσύνης, ταῦτόν δ' εἶπεῖν, ἀχαριστίας ἀλοίην (ὃ καὶ ὄναρ ἰδὼν δηκθεῖν ἂν τὴν καρδίαν), ἄσμενος ὑμῖν ἐπιστέλλω...» [N. 96]⁸¹. Ἀλλοτε πάλι σὲ κάποιες ἐπιστολές τὸ προοίμιο μὲ τὴν γενικὴ τοποθέτηση συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ συνδετικὴ πρόταση ἡ ὁποία στὴν βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία εἴθισται νὰ παρεμβάλλεται μεταξύ προοιμίου καὶ θεματικοῦ πυρήνα τῆς ἐπιστολῆς⁸²: «Νῦν πρῶτον, ἐξ ὅτου με τὸ τῶν Οὐννων μάχιμον γένος τῆς πατρίδος ἐξέωσεν αἰχμῇ πολέμια, ἄνδρα ἀγαθὸν ἐς τὰ πάντα Βυζάντιον εὐρηκῶς τοῦτον μὲν ἐπήνεσα ἐς τὰ μέγιστα, σὲ δὲ λέγω, τῶν δ' ἄλλων ὅσοι κόθορνοι ὄντες ἡπάτων τοὺς ὡς ἐμέ, κακοὶ κακῶς γένοιτο ἐξ ἀνθρώπων, ἴν' οἱ χρηστοὶ τῶν ἀνθρώπων σφᾶς γε αὐτοὺς τῶν τοιούτων ἀππληλαχό-

77. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 109-111, Η. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σ. 333.

78. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν ἐπιστολῶν: L. 5, L. 8, L. 13, L. 18, L. 19, N. 27β, L. 28, L. 45, L. 47, N. 51, N. 99, N. 100, N. 101, N. 105, N. 112, N. 115 καὶ N. 122.

79. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. II', σ. 238.

80. Βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, τ. II', σ. 242. Πρβλ. *ὁ.π.* καὶ «Εἰ τὸ διὰ μακροῦ ἐπιστέλλειν ἔνιοι λέγουσιν εἶναι τοῦ φιλοῦντος ἀμνημονεῖν, ὥσπερ ἀμέλει καὶ τὸ πολλάκις μνημονεύειν, ἐκ τοῦναντίου, ἢ ποῦ τό γε μὴδ' ὅπωςτιοῦν, Λαόνικε φίλτατε, τοῦτο δὲ τὸ σόν, λήθην μου φανερώς ἐλέγχει: σὲ ἔχοντα, πρᾶγμα ἐμοὶ μὲν ἥκιστα ἐλπισθέν, σοὶ δὲ δὴ καὶ μάλα πολέμιον». Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 71.

81. Βλ. H. Noiret, *Lettres Inédites*, σ. 118. Χαρακτηριστικὲς εἶναι καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν ἐπιστολῶν: L. 9, L. 14, L. 15, L. 16, L. 31 καὶ L. 37.

82. Βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σ. 239.

τες τὸν χρυσοῦν βίον βιῶκεν, ὃν τις ὕμνησε ποιητῶν. Ἀλλ' οὗτοι μὲν ἐχόντων ὥς θέλοιεν οἱ χρυστοί, μᾶλλον δὲ ἢ τῷ θεῷ δοκεῖ καὶ βιούντων καὶ ὄντων...» [L. 10]⁸³. Σὲ κάποιες, τέλος, περιπτώσεις ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης στὸ προοίμιο τῶν ἐπιστολῶν του ἀρέσκεται νὰ ἐντάσσει κάποια παροιμία ἢ κάποιο παράθεμα ἀπὸ κάποιο κείμενο ἀρχαίου συγγραφέα: «Νέους φησὶν ὁ λόγος φίλους ποιεῖν καὶ τῶν παλαιῶν μὴ ἐπιλανθάνεσθαι. Ἐγὼ δ' ὅτι μὲν παλαιός σοι φίλος ἐτύγχανον ὦν καὶ ἔτι γε εἰμι μερίδι τῇ κατ' ἐμὲ ἀνακηρύττω πᾶσι διὰ παντός, καὶ σύ γε προσμαρτυρήσεις.» [N. 19β], (παροιμία)⁸⁴ ἢ «Συνέσιος ἐν τῷ περὶ βασιλείας ἔστιν ὅπου λόγῳ φησί "βασιλεὺς δε ἐρασικρήματος αἰσχίων καπήλου", ὅπου γε τῷ βασιλεῖ πολὺ μᾶλλον ἢ φιλοσόφῳ καὶ ἄρχοντι χρημάτων δεῖ διὰ τὸ ὑπήκοον.» [N. 55]⁸⁵.

Ὅπως ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης φροντίζει γιὰ τὴν ἐπιτήδευση τοῦ προοιμίου τῶν ἐπιστολῶν του, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο φροντίζει καὶ γιὰ τὸ κλείσιμό τους⁸⁶. Σὲ κάποιες ἐπιστολὲς ἀρκεῖται στὴν ἀναφορὰ τοῦ συνήθους χαιρετισμοῦ «Ἐρρωσο»⁸⁷, ὁ ὁποῖος σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις συνοδεύεται ἀπὸ παράκληση πρὸς τὸν ἀποδέκτη: «Σὺ δ' ἔρρωσο, καὶ ἡμῖν ταχέως φάνηθι ποθῶν, ὥς οἶμαι, ποθοῦσιν...» [N. 63] ἢ «Ἐρρωσο καὶ μοι σύγγνωθι βραχέα ὅτι ἐπέμφθη σοι, Αἰλιανὸν σπουδαίως ἐκγράφοντι.» [N. 113]⁸⁸ ἢ εὐχή: «Ἐρρωσο μοι, καλὴ Ἀντωνίνε, καὶ καίρε τῇ λύσει σου τοῦ προβλήματος, οὐδένων ἄλλων ὥς ἐγῶμαι, ἐς τόδε καλλίῳ ταύτης εἴ τε εἰπόντων εἴτε συγγεγραφόντων ἀκούσας.» [N. 116]⁸⁹. Ἄλλοτε προτιμᾷ νὰ ὁλοκληρώνει τὴν ἐπιστολή του μὲ μιὰ μόνο εὐχή: «σὺ δ' ὑγιαίνεις, καὶ τοιαῦτα πολλάκις ἡμᾶς εὐφραίνεις ἐρόμενος» [L. 24]⁹⁰.

Παρόμοια προσοχὴ μ' αὐτὴν ποὺ ἐπιδεικνύει στὰ προοίμια καὶ τὸ κλείσιμο τῶν ἐπιστολῶν του ὁ ἐπιστολογράφος δείχνει καὶ στὶς προσφωνήσεις τῶν ἀποδεκτῶν τους⁹¹. Οἱ προσφωνήσεις, οἱ ὁποῖες δὲν βρίσκονται ἀναγκαστικὰ στὴν ἀρχὴ τῶν ἐπιστολῶν ἢ στὸ προοίμιο καὶ εἶναι ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄμεσες σὲ κλητικὴ πτώση, διακρίνονται κυρίως γιὰ τὴν ποικιλία τῶν διατυπώσεων, ποὺ ἀφενδὸς ἐκφράζει τὴν διαρκὴ προσπάθεια τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ ὑφολογικὴ ἐπιτήδευση, καὶ ἀφετέρου ἀποσκοπεῖ νὰ καταδείξει τὴν συναισθηματικὴ φόρτισή του ἀπέναντι στὸν ἀποδέκτη τῆς

83. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique* τ. II', σσ. 239. (Ἡ ὑπογράμμιση δική μας). Χαρακτηριστικὲς εἶναι καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν ἐπιστολῶν L. 16 καὶ L. 41.

84. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 61, ὑπόσημ. 1.

85. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σ. 74. Βλ. καὶ τὶς ἐπιστολές, L. 14, N. 61 καὶ N. 88.

86. Βλ. N. B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 103-104 καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. I', σσ. 327-328.

87. Βλ. τὶς ἐπιστολές N. 99 καὶ N. 116.

88. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν ἐπιστολῶν: L. 13, N. 19β, N. 27β, N. 57, N. 68 καὶ N. 78.

89. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ Noiret 100 (1470).

90. Βλ. καὶ τὶς ἐπιστολές N. 97 καὶ N. 102.

91. Γιὰ τὶς προσφωνήσεις στὴν βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία βλ. N. B. Τωμαδάκης *Βυζαντινὴ Ἐπι-*

ἐπιστολῆς του. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ποικιλία τῶν προσφωνήσεων πρὸς τὸ καρδινάλιο Βησσαρίωνα: «*θειότατε καρδινάλεων*», «*αἰδεσιμώτατε κύριε*», «*θειότατε Πατριάρχᾳ*», «*ἴσα μοι Θεῷ τιμώμενε Κύριε*», «*γενναιοτάτε καρδινάλεων*», «*σοφώτατε καρδινάλεων*», «*θειότατε*»⁹². Ἡ ἀλλεπάλληλη ἐναλλαγὴ τῶν βαρύγδουπων αὐτῶν διατυπώσεων στὶς προσφωνήσεις πρὸς τὸν λόγιο ἱεράρχη, δὲν ὑποβάλλουν μόνον τὸν προσήκοντα σεβασμό, ποὺ πρέπει νὰ ἐπιδεικνύεται πρὸς ἓνα πρόσωπο τοῦ κύρους καὶ τῆς πνευματικῆς ἐμβέλειας τοῦ Βησσαρίωνα, ἀλλὰ στοχεύουν στὸ νὰ τὸν κολακεύουν καὶ νὰ προκαλέσουν τὴν εὐμενὴ διάθεσή του μὲ στόχο τὴν ἐπίτευξη τοῦ ζητούμενου τῆς ἐπιστολῆς. Παρόμοια εὐρηματικὸς ὡς πρὸς τὶς διατυπώσεις τῶν προσφωνήσεων εἶναι καὶ στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀποστέλλει σὲ γνωστούς του λογίους, φίλους καὶ ἐπιφανεῖς πολῖτες στὴν Κρήτη καὶ ἀλλοῦ μὲ τοὺς ὁποίους συνδέθηκε ἐπαγγελματικὰ ἢ φιλικὰ. Καὶ πάλι ἐμφανίζεται ἀρκετὰ προσεκτικὸς ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῆς κατάλληλης διατύπωσης οὕτως ὥστε, ἀφενὸς νὰ ἐπιδείξει τὴν ἐπιστολικὴ συγγραφικὴ του δεινότητα καί, ἀφετέρου, νὰ ἐκφράσει τὸν προσήκοντα σὲ ἕκαστο πρόσωπο σεβασμό. Ἐραβίζουμε ἐνδεικτικὰ: «*χρυσὴ μοὶ καὶ ἱερὰ κεφαλὴ*», «*χρυσὴ μοι καὶ σοφὴ κεφαλὴ*» (Ἰωάννης), «*τιμία μοι καὶ χρυσὴ κεφαλὴ... ἄριστε...*» (Πέτρος Καλλέργης), «*μακάριε... σπουδαῖε...*» (Πατρίκιος), «*Κυρῖνε μοι φίλτατε*», «*ὦ γενναῖε*», «*ὦ φιλότης*» (Ἰω. Δαρεῖος), «*σοφώτατε*» (Γαβριῆλος), «*Ἱεραρυτναίων μοι πάντων προσφιλέστατε ἄνερ*» (Πέτρος Ἱερεὺς), «*ὦ ταν*» (Γεώργιος Ζεβεδαῖος), «*Ἀσκληπιάδων ἄριστε*» (Ἰούστος ἱατρός), «*ἐταίρων φίλτατε*», «*βέλτιστε Ἥσαϊα*», «*λογίων πάτερ Ἑρμῆ*», (Δ. Χαλκοκονδύλης)⁹³. Ἀνάλογη εὐρηματικότητα καὶ ποικιλία, ἀλλὰ ἀσφαλῶς περισσότερη οἰκειότητα καὶ ὅχι λιγότερη ἐπιτίδευση, ἐμφανίζουν οἱ διατυπώσεις τῶν προσφωνήσεων σὲ ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνονται σὲ ἀγαπητοὺς μαθητὲς⁹⁴: «*Λαόνικε φίλτατε*», «*ὦ φιλότης*» (Μιχαὴλ Λυγίζος), «*ἐταίρε*», «*παιδίον ἐμὸν Ἐμμανοῦλε καλέ*», «*ὦ ταν*» (Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυτινός), «*φίλων φίλτατε καὶ φοιτητῶν ἄριστε*» (Ἀνδρέας), «*φοιτητᾶ μὲ*

στολογραφία σσ. 101-102, H. Hunger, *Byzantinische Literaturgeschichte*, τ. Ι', σσ. 326-327 καθὼς καὶ τὴν πρόσφατη διατριβὴ τοῦ M. Grünbart, *Formen der Anrede im byzantinischen Brief von 6 bis zum 12 Jahrhundert*, [Wiener Byzantinische Studien Band XXV], Wien 2006.

92. Βλ. τὶς ἐπιστολές: L. 11, L. 12, L. 26, L. 29, L. 30, L. 31, L. 45 καὶ N. 92.

93. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς προσφωνήσεις στὶς ἐπιστολές: L. 4, L. 18, L. 43, L. 23, L. 34, L. 36), L. 37, N. 59, N. 87, L. 13, L. 14, L. 40, N. 111.

94. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνει ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης στοὺς διαφόρους μαθητὲς του ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους παρουσιάζουν ἀρκετὴ οἰκειότητα στὶς μεταξύ τους σχέσεις. Ὅστόσο, ὡς πρὸς τὴν μορφή τους ἡ ῥητορικὴ ὑφολογικὴ ἐπιτίδευση δὲν ὑπολοίπεται τῆς ἀντίστοιχης στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνει σὲ ἐπισημότερα πρόσωπα. Ἡ ἐξήγηση ποὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ εἶναι ὅτι θὰ μπορούσαν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ διδασκάλου νὰ χρησιμεύσουν καὶ ὡς ἐπιστολογραφικὰ πρότυπα γιὰ τοὺς μαθητὲς. Ἡ πορεία τῆς παράδοσης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου, τὴν ὁποία συνοπτικὰ σκιαγραφήσαμε, καὶ ἡ συμπαράδοσή τους σὲ κώδικες τοῦ 15ου-18ου μὲ ἐπιστολὲς καὶ κείμενα γνωστῶν λογίων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα ἐπιβεβαιώνουν πιστεύουμε τὴν ἐκτίμησή μας αὐτήν.

τῶν καθ' ἑλληνὰ λόγων» (Ἄγγελος Βάδιος), «Ἀντωνῖνε φίλτατε μοι τῶν φοιτητῶν»⁹⁵.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπιστολογραφικὴ παράδοση, τὴν ὁποία σταθερὰ ἀκολουθεῖ ὁ λόγιος κωδικογράφος, ὑπαγορεύει τὴν παραπομπὴν σὲ/ῆ τὴν παράθεση χωρίων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, προκειμένου νὰ καταδειχθεῖ ἡ παιδεία τοῦ λογίου καὶ νὰ ἐπέλθει, τελικά, ἡ ποθούμενη ἀπὸ τὸν ἐπιστολογράφο ὑφολογικὴ ἐπιτίδευση⁹⁶. Ἡ κλασικὴ γραμματειακὴ παράδοση τὴν ὁποία ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπὸ τὰ μαθητικά - φοιτητικά του χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη φαίνεται ὅτι εἶχε μελετήσει ἀρκετὰ συστηματικά⁹⁷, τροφοδοτεῖ τὴν ἐπιστολογραφία ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις τῆς ἄμεσης «καθημερινῆς» ἐπικοινωνίας μὲ πληθώρα παραθεμάτων ἢ ἀπηχήσεων γνωστῶν κειμένων ἀρχαίων συγγραφέων⁹⁸. Τὸ ἐπίπεδο τῆς «κλασικῆς» τοῦ παιδείας τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐρανίζεται ἀπὸ μιὰ πληθώρα ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων. Εἰδικὰ ὅμως στὴν περίπτωσι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πρόσβασι στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων καθίσταται ἐφικτότερη μέσα ἀπὸ τὴν παραγωγικότητα ἐνασχόλησής του ὡς κωδικογράφου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν παραθεμάτων στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη προέρχεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, ὅπως ἀντίστοιχα καὶ ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα (περίπου τὸ 75-80%) τῶν κωδίκων ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε στὸ βιβλιογραφικὸ του ἐργαστήριον περιελάμβαναν κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, ἢ κείμενα βυζαντινῶν συγγραφέων μὲ ἀρχαιογνωστικὸ προσανατολισμὸ: (ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, λεξικά κ.ἄ.).

Ἡ παραπομπὴ στὰ ἀρχαιοελληνικὰ κείμενα μπορεῖ νὰ γίνεται ὀνομαστικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ τὴν παράθεση (πρὶν ἢ μετὰ αὐτὸ) ἐνὸς συντόμου χωρίου ἢ χωρὶς τὴν ἀναφορὰ τοῦ συγγραφέως ὡς χωρίο ὀλίγων λέξεων ποὺ προσαρμόζεται στὸ οἰκεῖο νοηματικὸ περιβάλλον (συμφραζόμενα). Ἀρκετὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ἐπιστολογράφος ἀρκεῖται στὴν ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ στὸ συγγραφέα (ῆ/καὶ στὸν τίτλο τοῦ ἔργου του) χωρὶς νὰ παραθέσει κάποιο ἐπιλεγμένο χωρίο⁹⁹.

Μεταξὺ τῶν καταγραφέντων χωρίων παραθεμάτων¹⁰⁰ ἢ τῶν καταγραφεισῶν ἀνα-

95. Βλ. τὶς ἐπιστολὰς ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπευθύνει σὲ μαθητὲς του: (L. 16, L. 22, L. 41, N. 52).

96. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 125-127 καὶ 137-139.

97. Εἶναι ἐνδεικτικὰ ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ στὸ «Προσφώνημα εἰς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον». Βλ. Σπ. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σσ. 228-229 καθὼς καὶ στὸ «Λόγο παραινετικόν». Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 153.

98. Στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένη ἡ μελέτη τῆς M. Mullet, «The classical Tradition in Byzantine Letter», στὸ M. Mullet - R. Scott, *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham. Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979*. [Centre for Byzantine Studies. University of Birmingham] Birmingham 1981, (σσ. 75-93) ὅπου καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία.

99. Βλ. ἐπίσης τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ Δ. Ἀ. Χρηστίδη, *Παραθεμάτων παρανοήσεις καὶ κατανοήσεις*, Θεσσαλονίκη 1996.

100. Ἀπὸ τὰ παραθέματα, ὅσα παρατίθενται χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ἔχουν ἐξακριβω-

φορῶν σὲ συγγραφεῖς τὴν πρωτοκαθεδρία κατέχει φυσικὰ ὁ Ὅμηρος¹⁰¹ καὶ ἀκολουθεῖ ὁ Ἡσίοδος¹⁰². Λιγότερες εἶναι οἱ παραπομπὲς στοὺς Πίνδαρο¹⁰³, Θεόγνι¹⁰⁴, Αἰσχύλο¹⁰⁵, Σοφοκλῆ¹⁰⁶, Εὐριπίδῃ¹⁰⁷ καὶ Δημοσθένει¹⁰⁸. Ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἅπαντὰ ὁ Συνέσιος Κυρήνης¹⁰⁹.

Ὁλη αὐτὴ ἡ πληθώρα τῶν παραθεμάτων —παραπομπῶν— ἀναφορῶν μπορεῖ νὰ “ἐπιβαρύνει” νοηματικὰ τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν καὶ νὰ καθιστᾷ τὴν φιλολογικὴ τους ἐρμηνεία ἐπίπονη. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ φιλολογικὴ κριτικὴ εἶχε παλαιότερα ἐπικριθεῖ ὡς συγγραφέας¹¹⁰. Γιὰ τὴν συγγραφικὴ-φιλολογικὴ αἰσθητικὴ καὶ κριτικὴ ὅμως τῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία ἐξησε καὶ ἔδρασε πνευματικὰ ὁ λόγιος, καθὼς ἀναπτύσσεται ὁ οὐμανισμὸς καὶ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων γίνονται “ἀνάρπαστα” ἀπὸ τοὺς λογίους οὐμανιστὲς Ἕλληνες καὶ Ἱταλοὺς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου, ἡ “ἄνεμ” αὐτὴ παραπομπὴ σὲ κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας δὲν εἶναι μόνον δόκιμη γιὰ τὸν συγγραφέα ἀλλὰ καὶ ἀναμενόμενη καὶ ἐπαινετέα ἀπὸ τὸ “ἄκροατήριό” του¹¹¹. Στὴν

θεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ τῶν ἐπιστολῶν H. Noiret σὲ ὑποσελίδιες σημειώσεις τῆς ἐκδόσεώς του. Τὸ ζήτημα, ὅμως, δὲν ἔχει ὀριστικὰ λυθεῖ. Χρειάζεται ἐπανεξέταση στὸ πλαίσιο μιᾶς νέας κριτικῆς ἐκδόσεως.

101. Ὁ Ὅμηρος γενικὰ στὴν βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία ἅπαντὰ μᾶλλον συχνότερα ἀπ' ὅτι οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς. Βλ. καὶ N.B. Τωμαδάκης, “Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας. Ὁ Ὅμηρος”, *ΕΕΦΣΠΑ* 21 (1970-1971), 26-38 καὶ R. Browning, “Homer in Byzantium”, *Viator* 8 (1975) 15-33. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σσ. 235, 237, 254 καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 58, ὑποσ. 2, 3, 77 ὑποσ. 1, 78, ὑποσ. 1, 4, 88 ὑποσ. 33, 99 ὑποσ. 9, 98 ὑποσ. 2, 3, 108, ὑποσ. 4.

102. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία E. Legrand, *δ.π.*, τ. II', σσ. 235, 253, H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 88, 95 ὑποσ. 5, 125, ὑποσ. 1.

103. Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σ. 251 καὶ H. Noiret, *δ.π.*, σ. 58, ὑποσ. 5.

104. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 108, ὑποσ. 2.

105. Βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σσ. 254, H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 93, ὑποσ. 2, 94 ὑποσ. 4.

106. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 108, ὑποσ. 1.

107. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 135, ὑποσ. 1.

108. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 122, ὑποσ. 1.

109. Τὸν Συνέσιο Κυρήνης μιμεῖται ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης στὴν περιγραφή κάποιων θαλασσίων ταξιδίων του. Βλ. καὶ Σ. Ἰ. Κουρούση, “Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ Ἰωάννης Εὐγενικός μιμούμενοι τὸν Ἐπιστολογράφον Συνέσιον”, *Ἀθηνᾶ* 81 (1990-1996) 431-441.

110 Βλ. Χ. Γ. Πατινέλης, “Ἀποστόλης Μιχαὴλ”, *ΘΗΕ*, τ. II', Ἀθῆναι 1963, σσ. 1163-1164.

111. Ὁ διακεκριμένος λόγιος τῶν παλαιολογεῖων χρόνων, Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς γιὰ παράδειγμα, 40-50 χρόνια πρὶν εἶναι ἀναγκασμένος νὰ συγγράφει τὸν πρόσφατα ἐκδοθέντα λόγο του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο στὸν ὁποῖο σχολιάζει τὸν γνωστὸ ἐπιτάφιο τοῦ Αὐτοκράτορα γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο, Δεσπότη τοῦ Μορέως ὡς τὸ 1407, στερούμενος βοηθημάτων. Μπορεῖ ὅμως ἐκ περισυίας νὰ παραπέμψει ἀρκετὲς φορὲς σὲ «ρήσεις δε τινῶν ἄλλων» καταφεύγοντας στὰ κείμενα τοῦ Ὁμήρου, Ἡροδότου, Θουκυδίδου, Πλάτωνος, Ξενοφῶντα, Ἀριστοτέλη καὶ Ἰσοκράτη, ἐνῶ ἐλάχιστες εἶναι οἱ φορὲς ποὺ παραπέμπει σὲ χριστιανικὰ κείμενα, πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κ.τ.λ. Βλ. Χ.

περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη οἱ ἐπιστολές του, οἱ ὁποῖες διανθίζονται ἀπὸ τέτοια παραθέματα, ἀρκετὲς φορὲς παρατηροῦμε ὅτι ἀπευθύνονται σὲ πρόσωπα ποὺ διέθεταν, ἀπ' ὅτι φαίνεται, ἓνα ἱκανοποιητικὸ ἐπίπεδο παιδείας. Αὐτὰ τὰ πρόσωπα ἀποτελοῦν τὸ “ἄκροατήριον” τοῦ λογίου. Πρόκειται γιὰ λογίους μὲ τοὺς ὁποῖους συνδέθηκε φιλικὰ ἢ “ἐπαγγελματικά”, ὅπως ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ Ἡσαΐας ὁ Κύπριος καὶ ὁ Δάφνης Κύρινος, ἢ ἐπιφανεῖς προσωπικότητες μὲ τὶς ὁποῖες ἐπικοινωνεῖ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Κρήτης, ὅπως ὁ Πέτρος Καλλέργης, ὁ Γεώργιος Ἀμοιρούτζης, ὁ Γεώργιος Ζεβεδαῖος κ.ἄ., ἢ, τέλος, διάφοροι παλαιοὶ μαθητές του, ὅπως οἱ Λαόνικος Καβαδάτος, Μιχαὴλ Λυγίζος, Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινός, Τρωῖλος, Ἀνδρέας, Ἀλέξιος κ.ἄ.¹¹². Εἶναι πάντως ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ ἐξακριβωθεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προσλαμβάνει ὁ ἐπιστολογράφος τὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων τὰ ὁποῖα παραθέτει. Τὰ πορίσματα μιᾶς τέτοιας μελέτης θὰ μᾶς καταδείξουν τὸ βαθμὸ τῆς ἐκ μέρους του ἀφομοίωσης τῆς ἀρχαίας γραμματειακῆς παράδοσης, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ἀδιερεύνητες πτυχές τῆς πνευματικῆς προσωπικότητός του.

Γιὰ τοὺς ἴδιους, μᾶλλον, λόγους ποὺ ἡ συγγραφικὴ αἰσθητικὴ τῆς ἐποχῆς ὑπαγορεύει στὸν βυζαντινὸ λόγιον νὰ παραπέμπει ἀφειδῶς στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης στὴν ἐπιστολογραφία του παραθέτει ἀρκετὲς παροιμίες ἢ παροιμιώδεις ἐκφράσεις¹¹³. Γνωρίζουμε ἄλλωστε ὅτι εἶχε ἀσχοληθεῖ ἐντατικά μὲ τὸν παροιμιακὸν λόγον¹¹⁴. Ἐπισημαίνονται, λοιπόν, ἀρκετὲς παροιμίες στὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του¹¹⁵. Ἡ παροιμία, ποὺ ἐμπεριέχει μιὰν γενικὴ ἰδέα μὲ καθολικὴ

Γ. Πατρινέλη - Δ. Ζ. Σοφianoῦ, *Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Λόγος πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο. Εἰσαγωγή καὶ κριτικὴ ἔκδοσις*. Ἀθήνα 2001, σσ. 24-25. Γιὰ τὴν ἐπίδειξη τῆς παιδείας καὶ τῆς συνυφασμένης μ' αὐτὴν ἀρχαιοπρέπειας, βλ. καὶ Δ. Κυρίτης, “Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ”, σσ. 166-167.

112. Ἡ ἐπιτίδευσις στὸ ὕψος ποὺ ἐπισημαίνεται ἔντονα στὴν ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν λογίων, ἀποτελεῖ ἓνα συνηθισμένον φαινόμενον. Ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι «ἡ γλωσσικὴ ἀναζήτησις τοῦ ὕψους εἶναι σχεδὸν προϋπόθεσις συμμετοχῆς στὴν ομάδα αὐτῇ τῆς ὑψηλῆς ἐγγραμματοσύνης ἐκεῖ ὅπου ἡ λέξις (= κώδικας) καὶ ὑψηλὸ ὕψος συμπλέουν μὲ ἀλληγορικοὺς κλειδαριθμοὺς τῶν ἐπιστολῶν». Ἀ. Μαρκόπουλος, “Ἡ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία τῆς ἐπιστολῆς. Πρῶτες ἐκτιμήσεις ἀπὸ κείμενα τῆς Μεσαιωνικῆς περιόδου”, στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιον*, σσ. 163-168.

113. Βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 133-137.

114. Βλ. στὴ συνέχεια, ὅπου γίνεται διεξοδικότερα λόγος γιὰ τὴν “*Συναγωγὴ παροιμιῶν*” τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

115. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παρατιθέμενες παροιμίες ἐπισημαίνονται καὶ καταγράφονται ἀπὸ τὸν Η. Noiret σὲ ὑποσελίδεις σημειώσεις τῆς ἔκδοσός του ὅπου γίνεται καὶ παραπομπὴ στὶς ἀντίστοιχες (ὅπου ὑπάρχουν ἀντιστοιχίες) παροιμίες τῆς συλλογῆς τοῦ κώδικος Vat. gr. 1458 ἢ ὁποῖα εἶναι ἀπόγραφο τῆς ἀρχικῆς συλλογῆς παροιμιῶν ποὺ κατήρτησε ὁ λόγιος κωδικογράφος. Καταγράφουμε ἐδῶ τὶς ἐπιστολές ποὺ περιλαμβάνουν παροιμίες: Ν. 7β, Ν. 19β, L. 37, L. 39, Ν. 54, Ν. 56, Ν. 61, Ν. 78, Ν. 79, Ν. 88, Ν. 93, Ν. 103.

κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἰσχύ, χρησιμοποιεῖται ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προκειμένου νὰ περιγράψει παραστατικότερα μιὰ κατάσταση ἢ μιὰ συμπεριφορὰ μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐπιστολογράφος ἀσχολεῖται χωρὶς νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὰ δεδομένα ἐπιστολογραφικὰ ὑφολογικὰ πλαίσια.

Ἡ “ἀναμενόμενη” ἀρχαιοπρέπεια καὶ ἐπίδειξη “ὕψηλου πνεύματος” στὸ ὕφος τοῦ ἐπιστολογράφου, ὅπως ὑπαγορεύει τὴν παράθεση χωρίων ἀρχαίων συγγραφέων ἢ παροιμιῶν, ἐπιβάλλει καὶ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ θησαυροῦ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας¹¹⁶. Γιὰ κάθε Βυζαντινὸ λόγιον ἡ ἀξιοποίηση καὶ παραπομπὴ σὲ μυθολογικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα ἦταν ἀνεπὶ καὶ ἐφικτὴ μέσῳ τῆς μελέτης τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, τὰ ὁποῖα δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ ἀποτελοῦν βασικὸ “γνωστικὸ ἀντικείμενο” τοῦ παραδοσιακοῦ βυζαντινοῦ “ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος”. Ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸν δὲν παρεκκλίνει ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν του βρίθουν παραπομπῶν στὴν ἀρχαία μυθολογία¹¹⁷. Ἡ χρῆσις τῆς μυθολογίας γίνεται ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προκειμένου νὰ περιγραφεῖ, νὰ ἐπαινεθεῖ ἢ νὰ ἐπικριθεῖ, μέσῳ τῆς αὐτόματης συνειρμικῆς σύγκρισης, κάποια συμπεριφορὰ, ἓνα πρόσωπο, μία κατάσταση. Καὶ πάλι ἡ ἐπίδειξη “πνεύματος” εἶναι τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τακτικῆς, ἐνῶ ἐπίπονη καθίσταται ἡ κατανόηση τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν σύγχρονον ἀναγνώστη.

Ἄλλη πτυχὴ τῆς ἐπιβεβλημένης ἀρχαιοπρεπείας στὸ ὕφος καὶ στὸ λεκτικὸ¹¹⁸ τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἶναι ἡ χρῆσις ἀρχαιοπρεπῶν τύπων ἐθνικῶν ὀνομάτων τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων μηνῶν¹¹⁹, ποὺ ἀπαντοῦν ἀλλεπάλληλα στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθεια μὲ μακρὰ παράδοση στὴ λόγια βυζαντινὴ γραμματεία¹²⁰. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν παράδοση αὐτὴ ἡ Κωνσταντινούπολις καλεῖται “Βυζάντιον”¹²¹, ἡ Ἰταλία “Ἰαπυγία” καὶ οἱ κάτοικοί της “Ἰαπυγῖοι” ὁ Τίβερης καλεῖται μὲ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ ὄνομά του “Θύμβρις”¹²². Οἱ Ὀθωμανοὶ ποὺ κατέλαβαν τὴν Βασιλεύουσα καλοῦνται “Οὗνοι” ἢ “Τεῦκροι” (“τῆς ἐμῆς πατρίδος ἄλωσιν ὑπὸ Τεῦκρων”)¹²³. Ἀκόμη οἱ Οὐγγροι ὀνομάζονται “Παῖνες”¹²⁴. Παρομοίως ἐξαρχαί-

116. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 135-136 καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 339-340.

117. Οἱ ἀφθονες ἀναφορὲς στὴν ἀρχαία μυθολογία (πρόσωπα καὶ γεγονότα ποὺ ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ διάφορους γνωστοὺς ἢ λιγότερο γνωστοὺς μυθολογικοὺς κύκλους) ποὺ ἀπαντοῦν στὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ οὔτε ἐνδεικτικὰ. Μποροῦν νὰ μελετηθοῦν στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης μελέτης γιὰ τὴν ἀρχαιογνωσίαν του.

118. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 139-140.

119. Βλ. τὰ ὀνόματα μηνῶν ποὺ ἀπαντοῦν στὶς ἐπιστολὰς L. 44, N. 72, N. 76, N. 90, N. 97.

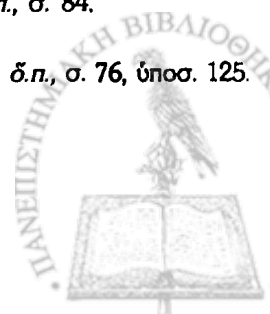
120. Βλ. Κ. Ἀμαντος, “Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς”, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 94-104.

121. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 251, H. Noiret, *δ.π.*, σ. 84.

122. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 57, 70, ὑποσ. 1, 103.

123. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 239, 242. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 76, ὑποσ. 125.

124. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 82.

σμένα ἀπαντοῦν καὶ τὰ κρητικά τοπωνύμια: Ὁ Χάνδαξ καλεῖται “Γόρτυνα” καὶ τὰ Χανιά “Κυδωνία” («Ἐκ Κυδωνίας εἰς Γορτύνην») καὶ ὁ κάτοικος τῶν Χανίων “Κυδωνιεύς”¹²⁵. Ἀκολουθῶς τὸ Ρέθυμνο “Ρυθίμνη”, ἡ Ἱεράπετρα “Ἱερὰ Πύτνη”, ἡ Ἐλοῦντα “Ἐλαιοῦντα” καὶ ἡ Ἐμπαρος “Ἐμβαρὸς”¹²⁶.

Γιὰ τὴν γλῶσσα τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι «...δεδομένου ὅτι τὸ γλωσσικὸν ὕφος εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ ἐσωτέρου ἀνθρώπου, εἰς τὰ πράγματα δὲν ἐτηρήθη ἡ ἀρχὴ αὐτὴ καὶ ἕκαστος ἔγραφεν ἀναλόγως τῆς παιδείας του, τῆς μορφώσεώς του, τῶν ἀντιλήψεων τῶν χρόνων του καὶ τῶν προτύπων ἅτινα ἠκολούθη. Ἐὰν δηλονότι ἐπηρέαζεν αὐτὸν ἡ ρητορικὴ ὁ λόγος καθίστατο περίτεχνος...»¹²⁷. Στὶς ἐπισημάνσεις αὐτές, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀνταποκρίνεται πλήρως. Εἰδικὰ γιὰ τὸ λεξιλόγιο ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ ἐπιστολογράφος δὲν γνωρίζουμε ἂν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς λέξεις εἶναι, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ H. Noiret στὶς ὑποσελίδιες σημειώσεις τῆς ἐκδόσεώς του («*Mot inconnu aux lexiques*»), νεολογισμοί¹²⁸, πάντως, προτιμᾷ νὰ χρησιμοποιοῖ ἕνα λεξιλόγιο ἐξεζητημένο. Ἀρέσκεται, ἐπίσης, νὰ χρησιμοποιοῖ “λέξεις ἅπας” ποὺ ἀπαντοῦν στὸν Ἀριστοφάνη, ὅπως “κολέρτου” (Ἀριστ. *Νεφέλαι*, 552), “καταβεβλακευμένως” (Ἀριστ. *Πλοῦτος*, 325), “τρυγοπικῶς” (Ἀριστ. *Πλοῦτος* 1087) “βεκκεσελήνους κρονίων ὄζοντας” (Ἀριστ. *Νεφέλαι* 396) κ.ἄ.¹²⁹.

Καὶ στὴν περίπτωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὁ σύγχρονος μελετητὴς ἀντιμετωπίζει σημαντικὰ προβλήματα κατηγοριοποίησής τους σὲ ομάδες μὲ κριτήρια τὸν σκοπὸ καὶ τὸν τρόπο δημιουργίας τους, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ προτείνει ὁ H. Hunger¹³⁰. Στὴν προσπάθεια αὐτὴν τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία τους (= στόχος)¹³¹ μποροῦν νὰ προσφέρουν ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐπιστολογραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου.

Ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη κυμαίνεται μεταξὺ “καθαρὰ ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν” καὶ “φιλολογικῶν ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν” σύμφωνα μὲ

125. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σσ. 245, 256, 257 καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 108, 109.

126. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 110-112.

127. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σ. 139.

128. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 62 ὑποσημ. 1 (“*ῥεολόγων*”), σ. 88 ὑποσ. 4 (“*βιβλιοφάνους*”), σ. 95, ὑποσημ. 1 (“*σκοτενδύτης*”), σ. 96, ὑποσημ. 3 (“*βιβλιοτάφου*”) σ. 100, ὑποσημ. 1 (“*ἔρασιλόγε*”) σ. 103 ὑποσημ. 1 (“*προεσαῖομεν*”), σ. 104 ὑποσημ. 1 (“*Ψυχόχρυσον*”) σ. 105 ὑποσημ. 1 (“*βαταλεῖν*”) σ. 111 ὑποσ. 4 (“*συβαρικῶς*”), σ. 120 ὑποσ. 1 (“*πολύσχιστον*”) σ. 121 ὑποσ. 1 (“*ἀμφίκλονον*”) κ.ἄ.

129. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 71, 72, 93, 95, κ.ἄ.

130. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. I', σσ. 308-314.

131. Βλ. Ἀ. Μαρκόπουλος, “Ἡ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία τῆς ἐπιστολῆς. Πρῶτες ἐκτιμήσεις ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου”, σσ. 163-168.

τὴν διατύπωση τοῦ H. Hunger¹³². Πρόκειται δηλαδή γιὰ ἐπιστολὲς ποὺ γράφονταν μὲ ἀφορμὴ πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ προορίζονταν γιὰ ἓναν ἰδιώτη. Ἐπειδὴ εἶναι γραμμένες βάσει τῶν κανόνων τῆς παραδοσιακῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας καὶ σὲ ὕφος καὶ λεξιλόγιο ἄκρως ἐπιτηδευμένα, δὲν ἀποκλείεται νὰ διαβάζονταν ἀπὸ περισσότε-
ρους ἀναγνώστες καὶ ἀρχικὴ βούληση τοῦ ἐπιστολογράφου νὰ ἦταν ἡ ἔνταξή τους σὲ κάποια συλλογὴ ἐπιστολῶν, ὅπως τελικὰ ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν λόγιο καὶ πρόσωπα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ – φιλικοῦ (;) περιβάλλοντός του¹³³.

Συγκριτικὰ ἓνα μικρὸ ποσοστὸ τῶν ἐπιστολῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία τῶν “Φιλολογικῶν ἐπιστολῶν”. Εἰδικότερα, ἀπ’ αὐτὲς μιὰ ὁμάδα πέντε ἐπιστολῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ὑποκατηγορία (α) *Διδακτικὲς ἐπιστολές*¹³⁴. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολές: L. 15 πρὸς τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, (“περὶ προνοίας Θεοῦ”), L. 24 πρὸς Θωμᾶ (“λύσεις ἀποριῶν”), N. 62 πρὸς Ἐμμανουὴλ (Χρυσάφη) (“περὶ ἱαμβικοῦ μέτρου”), N. 80, πρὸς Νικόλαον (“περὶ τοῦ ἀντιλαβοῦ”), N. 98 πρὸς Φραγγίσκον (“περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως ὀρφανός”) καὶ N. 116 πρὸς Ἀντωνῖνον (“ζητήματα τονισμοῦ-γραμματικῆς”). Ἐνῶ ὡς φιλολογικὴ διδακτικὴ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ κατὰ τὸ ἥμισυ ἡ ἐπιστολὴ N. 64 πρὸς τὸν Γεώργιο Ἀμοιρούτσην (“περὶ πίστεως”).

Καθόλου ξεκαθαρισμένα δὲν εἶναι τὰ πράγματα σχετικὰ μὲ μιὰν ἄλλη ὀλιγάριθμη ὁμάδα ἐπιστολῶν ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ὑποομάδα τῶν φιλολογικῶν ἐπιστολῶν (β) *ἀφιερωματικὲς ἐπιστολές*¹³⁵. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολές L. 12 πρὸς τὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα σχετικὰ μὲ τὴν “Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ” πραγματεία του, L. 107 πρὸς Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυττινὸν γιὰ τὴν συλλογὴ τῶν ἱερῶν ἐπιγραμμάτων του καὶ N. 107 πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Γάσπαρι γιὰ τὴν “Συναγωγὴ παροιμιῶν” του. Αὐτὲς, παρότι παραδίδονται καὶ στοὺς κώδικες ποὺ παραδίδουν τὰ κείμενα, τὴν ἀποστολὴ τῶν ὁποίων συνόδευσαν, δὲν εἶναι εὐδιάκριτο ἂν πρόκειται γιὰ ἀφιερώσεις πρὸς τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν ἢ ἂν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τὶς συνοδευτικὲς τῶν κειμένων ἐπιστολές, ὅποτε πρόκειται γιὰ “καθαρὰ ἰδιωτικὲς” ἢ “γιὰ φιλολογικὲς ἰδιωτικὲς ἐπιστολές”.

Ἐνα ἀρκετὰ μεγάλο τμήμα τῶν “καθαρὰ ἰδιωτικῶν” ἢ “φιλολογικῶν ἰδιωτικῶν” ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀποτελεῖται ἀπὸ αἰτήσεις. Πρόκειται γιὰ αἰτήσεις ποὺ ἐμπεριέχονται σὲ ἐπιστολές μὲ εὐρύτερη θεματικὴ ἢ γιὰ ἐπιστολές ποὺ ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους μιὰν αἴτηση. Οἱ αἰτήσεις εἶναι ποικίλου περιεχομένου. Ξεχωρίζουν,

132. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 309, 313-314.

133. Βλ. τὰ στοιχεῖα ποὺ παρετέθησαν μὲ ἀφορμὴ τὴν παρουσίαση τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιστολῶν.

134. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 309-310. Συναφοῦς περιεχομένου εἶναι καὶ οἱ ἐπιστολιμαῖοι λόγοι καὶ πραγματεῖες τοῦ λογίου γιὰ τὸ

135. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σ. 311.

λόγω του ἀριθμοῦ καὶ τῆς πολλαπλῆς τους ἐπανάληψης, οἱ αἰτήσεις γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ λειτουργία τοῦ ἐκπαιδευτηρίου ποὺ σχεδίαζε¹³⁶ καὶ ἀργότερα οἱ αἰτήσεις ἐξόφλησης τοῦ ὀφειλομένου ποσοῦ πρὸς τὸν Δάφνι Κυρίνο¹³⁷. Ἐπισημαίνονται, ἐπίσης, περιπτώσεις ἐπιστολῶν γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια, χορήγηση δανείου καὶ ἐξόφλησης ὀφειλομένου ποσοῦ γιὰ ἀντιγραφὴ κωδίκων¹³⁸. Μιὰ ἄλλη ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ αἰτήσεις γιὰ ἀποστολὴ (= παραγγελίες (:)) προϊόντων, μεταφορικῶν ζώων, γραφικῆς ὕλης κ.ἄ.¹³⁹.

Ἐνα ἄλλο τμήμα τῶν ἐπιστολῶν ποὺ περιλαμβάνουν αἰτήσεις τοῦ ἐπιστολογράφου ἀποτελεῖται ἀπὸ αἰτήσεις προσκλήσεως. Πρόκειται γιὰ προσκλήσεις διδασκαλίας¹⁴⁰, προσκλήσεις γιὰ ἐπίσκεψη ἢ ἀκόμη γιὰ ἐπίσκεψη σὲ “πανήγυριν τῆς Θεομήτορος”, ὅπως ζητάει ἀπὸ τὸν Πέτρο Καλλέργη¹⁴¹. Σὲ κάποιες περιπτώσεις ζητάει ἡ μελλοντικὴ πρόσκληση νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀποστολὴ μεταφορικῶν μέσων (ὄνων ἢ ἡμιόνων) προκειμένου νὰ καταστεῖ ἐφικτὴ ἡ ἐπίσκεψή του¹⁴². Ἐπισημαίνονται ἐπίσης καὶ δύο ἐπιστολὲς μὲ αἰτήσεις γιὰ μεσολάβηση· μιὰ στὸν θεῖο του Ἐπίσκοπο Μανουὴλ γιὰ νὰ μεσολαβήσει στὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς συνδρομῆς του γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ἐκπαιδευτηρίου του καὶ μιὰ ἀκόμη πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Βησσαρίωνα, προκειμένου νὰ παρέμβει στὶς βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Κρήτης, ὥστε νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ταξιδεύσει στὴν Ἰταλία¹⁴³.

Ἐκτὸς ἀπὸ αἰτήσεις στὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου ἀπαντοῦν καὶ συστατικὲς ἐπιστολές. Κατὰ κύριο λόγο ἀπευθύνονται στὸν Βησσαρίωνα καὶ τοῦ συστήνουν

136. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολὲς L. 11, L. 21, L. 28, L. 29, L. 30, L. 47.

137. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς N. 54, N. 55, N. 66-67, N. 69, N. 71, N. 84.

138. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς ἀντίστοιχα L. 2 πρὸς τὸν θεῖο του ἐπίσκοπο Μανουὴλ, L. 9 πρὸς Ἀγγελο Βάδιο.

139. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς L. 6 πρὸς Μιχαὴλ Κηδεστῆ (“ἀμανιτῶν καὶ θασίου”), L. 8 πρὸς Ἀγγελο Βάδιο (“ἄμπα συβαρικόν”), L. 21 πρὸς Μιχαὴλ Ἱερέα (“ταλαιουργοῦ ὄρεως” γιὰ τέσσερις ἡμέρες), N. 65 πρὸς Πέτρο Καλλέργη (“δύο ἀλφίτων χάνικας”) N. 87 πρὸς Ἰοῦστο (“τετράδιον τριῶν ἢ τεπτάρων ὀβολῶν”) N. 89 πρὸς Νικόλαο Κορέστη (γιὰ ἀποστολὴ κατόπιν παραγγελίας (:)) “κρέων, τύρων, καὶ ῥῶν ... οἴνου οὐ μόνον θασίου ἀλλὰ καὶ ἐκτροπίου”) N. 119 πρὸς Ἰωάννη Μόσκο (“ἔλαιον”) καὶ N. 122 πρὸς Ἀγγελο Βάδιον (“ἔρεαν ὀξεῖαν βραχιόνων ὀκτώ”). Ἀπὸ τὶς αἰτήσεις - παραγγελίες αὐτὲς φαίνονται καὶ οἱ διατροφικὲς συνήθειες τοῦ λογίου. Δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀξιοποιήσει πλήρως τὶς παρεχόμενες σχετικὲς πληροφορίες ὁ Ν. Μ. Παπαδάκης, “Οἱ τροφὲς τῶν Κρητικῶν στὸ 15ο καὶ 16ο αἶώνα”, *Κρητολογία* 7 (1978) 49-72. Γιὰ τὶς ἐπιστολὲς μὲ τὴ θεματικὴ αὐτή, βλ. τὶς μελέτες τοῦ Α. Karpozelos, “Realia in Byzantine Epistolography X-XII c”, *BZ* 77 (1984) 20-37 καὶ “Realia in Byzantine Epistolography XIII-XV c”, *BZ* 68-84, ὅπου ἀξιοποιοῦνται καὶ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

140. Αὐτὸ τὸν στόχο ἔχουν οἱ ἐπιστολὲς L. 5 πρὸς τὸν Μάρκο Ἱερομόναχο καὶ N. 27β πρὸς τὸν Ἀγγελο Βάδιο, ὅπου ζητάει νὰ ἐξεταστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν του ἡ δυνατότητα μετεγκατάστασης καὶ διδασκαλίας στὴν Κύπρο, ἢ ἀκόμη οἱ ἐπιστολὲς L. 10 καὶ L. 41.

141. Βλ. ἐπιστολὲς L. 18 καὶ L. 19.

142. Βλ. ἐπιστολὲς N. 99 καὶ N. 103 πρὸς τὸν Τρωῖλο ποὺ βρίσκεται στὰ Χανιά.

143. Βλ. ἀντίστοιχα τὶς ἐπιστολὲς L. 27 καὶ N. 93.

πρόσωπα τὰ ὁποῖα ταξιδεύουν στὴν Ἰταλία (γραμματοκομιστὲς) καὶ ἐνδιαφέρονται νὰ γνωρίσουν τὸν Ἑλληνα Ἱεράρχη καὶ νὰ ζητήσουν τὴν βοήθειά του¹⁴⁴. Δύο τέτοιες συστατικές ἐπιστολὲς ἀπευθύνει ἀκόμη στοὺς Γεώργιο Ζεβεδαῖο καὶ Τρώιλο προκειμένου νὰ βοηθήσει κάποιο γνωστό του πρόσωπο¹⁴⁵.

Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη περιλαμβάνονται ἀκόμη: προσκλήσεις γιὰ ἐπίσκεψη¹⁴⁶ ἢ γιὰ μαθητεία κοντά του¹⁴⁷, εὐχαριστήριες ἐπιστολὲς γιὰ τὴν ἀποστολὴ προϊόντων¹⁴⁸, συγχαρητήριες γιὰ ἀνάληψη διοικητικῶν καθηκόντων¹⁴⁹ καὶ γιὰ πρόσφατο γάμο¹⁵⁰ καθὼς καὶ παραμυθητικὲς πρὸς τὸν Πέτρο Καλλέργη γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀνδρέα καὶ στὸν Βησσαρίωνα ὅταν ἀπέτυχε νὰ ἐκλεγεῖ Πάπας Ρώμης¹⁵¹.

Κάποιες ἀκόμη ἐπιστολές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴν ποὺ ὄχι χωρὶς ἐπιφυλάξεις χαρακτηρίσαμε ὡς φιλολογικὲς ἀφιερωματικὲς, φαίνεται ὅτι συνόδευσαν κείμενα ποὺ ὁ λόγιος κωδικογράφος ἀπέστειλε σὲ φίλους του¹⁵² ἢ κώδικες ποὺ ἐνδεχομένως ἀντέγραψε κατὰ παραγγελίαν, ἢ γιὰ νὰ τοὺς ἀντιγράψει ὁ ἀποδέκτης¹⁵³.

Ὁ κατάλογος τῶν γνωστῶν ταξιδιωτικῶν περιγραφῶν καὶ ἐντυπώσεων σὲ ἐπιστολογραφικὰ κείμενα¹⁵⁴ πρέπει νὰ αὐξηθεῖ μὲ τὴν προσθήκη ὀκτὼ ἐπιστολῶν ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἀπὸ αὐτὲς σὲ μία, ἡ L. 4 πρὸς Ἰωάννη (;) περιγράφει τὸ ταξίδι του στὸν Εὐξείνιο Πόντο μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν του στὴν Κωνσταντι-

144. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολές: L. 28, L. 45, L. 46, (ὁ συσπνόμενος γραματοκομιστὴς εἶναι πρόσφυγας ἀπὸ τὴ Λέσβο), N. 53, (ὁ συσπνόμενος εἶναι ὁ Ἰωάννης Ρόδιος) N. 75 καὶ N. 92, (δου συστήνει κάποιον ποὺ ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκλεγεῖ ἐπίσκοπος Σιτίας καὶ ζητεῖ τὴν βοήθειά του).

145. Βλ. N. 72 ὅπου συστήνονται στὸν Γεώργιο Ζεβεδαῖο οἱ ἐξ ἀγκιστείας συγγενεῖς τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιος καὶ ὁ ἀνηψιὸς του Γεώργιος (;) καὶ N. 88 (τέλη 1468 – τέλη 1469), ὅπου συστήνεται ὁ Κωνσταντῖνος Γαλατίων.

146. L. 25 πρὸς τὸ Γεώργιο Ζεβεδαῖο γιὰ νὰ συναντήσει τὸν Μάρκο Ξυλοκαράβη.

147. L. 41 πρὸς τὸν Μιχαὴλ Λυγίζο καὶ L. 20 πρὸς τὸν Μανουὴλ Χρυσάφη.

148. N. 56, N. 59 πρὸς τὸν ἱερέα Πέτρο ἀπὸ τὴν Ἱεράπειρα γιὰ ἀποστολὴ λαγῶν, N. 52 πρὸς τὸν Μάρκο Φασκόμηλο γιὰ ἀποστολὴ "κερατίων" καὶ L. 10 πρὸς τὸν Μανουὴλ Χρυσάφη γιὰ τὴν ἀποστολὴ "κρηῶν στεατίνων".

149. N. 89 πρὸς Νικόλαο Κορέστι.

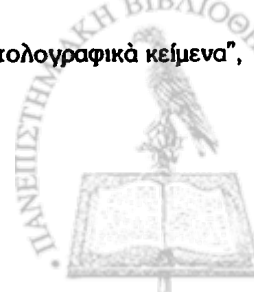
150. N. 72 πρὸς τὸν Γεώργιο Ζεβεδαῖο γιὰ πρόσφατο γάμο στὴν Κύπρο.

151. N. 65 πρὸς Πέτρο Καλλέργη καὶ L. 17 πρὸς Βησσαρίωνα. Γιὰ τὴν κατηγορίαν αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν κατὰ τὴν Μεσοβυζαντινὴν περίοδο βλ. A. R. Littlewood, "The Byzantine Letter of Consolation in the Macedonian and hommenian Periods", *DOP* 53 (1999) 19-41.

152. Στὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκουν οἱ ἐπιστολές L. 13, L. 14 πρὸς τὸν Ἡσαῖα τὸν Κύπριο στὴ Ρώμη, προκειμένου νὰ φροντίσει γιὰ τὴν διακίνηση τοῦ ἀποστελλόμενου κειμένου τῆς πραγματείας του "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ", L. 37 πρὸς τὸν Γαβρῆλο, ὅπου τοῦ ἀποστέλλει τὶς ἐπιστολές του προκειμένου νὰ τὶς μελετήσει καὶ νὰ τοῦ γράψει τὶς παρατηρήσεις του, καθὼς καὶ N. 110 πρὸς τὸν Τρώιλο, στὸν ὁποῖο ἀποστέλλει τὸ κείμενο τοῦ "Λόγου Παραινετικοῦ".

153. Βλ. τὶς ἐπιστολές L. 48 πρὸς τὸν Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸν καὶ N. 115 πρὸς τὸν Ἀγγελο Βόδιο.

154. Βλ. Ἀ. Καρπόζηλος, "Ταξιδιωτικὲς περιγραφὲς καὶ ἐντυπώσεις σὲ ἐπιστολογραφικὰ κείμενα", σὺν Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, σσ. 511-541.

νούπολη. Τέσσερις αναφέρονται σὲ δύο ταξίδια του στὴν Ἰταλία. Πρῶτα οἱ L. 7 καὶ N. 7β πρὸς Ἰωάννη (;) ἀναφέρονται στὸ ταξίδι ποὺ πραγματοποίησε στὴν Ἰταλία μέσῳ Ραγούζας καὶ οἱ N. 60 καὶ N. 61 πρὸς Γεώργιο Ζεβεδαῖο περιγράφουν ἓνα δύσκολο ταξίδι του στὴν Ἰταλία μέσῳ Δαλματίας καὶ στάση στὴν πόλη Σκούταρη, προκειμένου νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν θεῖο του ἐπίσκοπο τῆς πόλης Μανουήλ, ὁ ὁποῖος στὸ μεταξύ εἶχε πεθάνει καὶ ὅπου, τελικά, γίνεται θεατὴς κάποιων περιέργων ἐθίμων τῶν κατοίκων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων¹⁵⁵. Σὲ τρεῖς ἐπιστολὲς περιγράφει τὴν περιήγησιν του σὲ περιοχὰς τῆς Κρήτης. Στὴν ἐπιστολὴ L. 48 πρὸς τὸν Ἑμμανουήλ Ἀτραμυττινὸ ἀναφέρεται σὲ ἐκδρομὴ του μὲ φίλους καὶ μαθητὲς στὴν ὄρεινὴ ἐπαρχία τῆς Κρήτης, ὅπου τοῦ δίδεται ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσει χειρόγραφα μὲ κείμενα (λόγους) τοῦ Γενναδίου Σκολαρίου. Στὶς ἐπιστολὲς του N. 90, N. 91 πρὸς τοὺς Ἑμμανουήλ Ἀτραμυττινὸ καὶ Δάφνι Κυρῖνο, ἀντίστοιχα, περιγράφει γλαφυρὰ περιήγησίν του τὸ καλοκαίρι τοῦ 1469 στὶς Νοτιοανατολικὰς ἀκτὲς τῆς Κρήτης (Ἱεράπετρα, Σιτία, Ἐλοῦντα) συνοδούμενος ἀπὸ δύο μαθητὲς του ὅπου τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ θαυμάσει τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς καὶ νὰ καταγράψει ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς¹⁵⁶.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ λογίου τὸ μεγαλύτερο τμῆμα των ἀναφέρεται γενικὰ στὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητά του στὴν Κρήτη. Ἐμπεριέχονται σ' αὐτὲς ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν δραστηριότητά του ὡς διδασκάλου: (μαθητὲς, τρόπος διδασκαλίας, κ.ἄ.)¹⁵⁷. ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ ἐνασχόλησίν του: (ἀναζήτησις, περισυλλογὴ, ἀντιγραφὴ καὶ διακίνηση κωδίκων, συνεργάτες κωδικογράφοι, παραγγελιοδότες, "ἐπαγγελματικὸς ἀνταγωνισμὸς" μεταξύ κωδικογράφων κ.ἄ.)¹⁵⁸. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνδυαζόμενα μὲ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ κωδικογραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου κωδικογράφου διαφωτίζουν ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὰ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰ.¹⁵⁹.

Μερικὲς, τέλος, ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν συλλογὴν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀποτελοῦν σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ πτυχὲς τοῦ κοινωνικοῦ

155. Βλ. G. Schiró, "Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1467", *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (1464) 145-160, ὅπου κριτικὴ ἔκδοσις, σχολιασμὸς καὶ μετάφρασις τῆς ἐπιστολῆς.

156. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, "Ἀρχαιολογικὴ περιήγησις εἰς Ἀνατολικὴν Κρήτην Μιχαὴλ Ἀποστόλην", στὸ *Ἀρμός, Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιον, Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Πολυτεχνικὴ Σχολή, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων. Θεσσαλονίκη 1991*, τ. Γ', σσ. 1895-1899, ὅπου ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται οἱ δύο ἐπιστολὲς N. 90 καὶ N. 91.

157. Τὶς σχετικὲς αὐτὲς πληροφορίες ἀξιοποιήσαμε στὴ βιογράφησιν τοῦ λογίου στὰ Κεφάλαια II, III τοῦ δευτέρου μέρους τῆς διατριβῆς.

158. Μὲ τὴν ὁπτικὴ αὐτὴν προσεγγίζει τὸ ἐπιστολογραφικὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὁ Μ. Manfredini, "Michele Apostolis scriba dalla sua corrispondenza", *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli*, 28 (1985-1968) 141-153.

159. Βλ. στὴ συνέχεια τὸ Κεφάλαιον III' τοῦ τετάρτου μέρους τῆς διατριβῆς.

βίου της εποχής του ιδιαίτερα στην βενετοκρατούμενη Κρήτη. Καταρχήν σημαντική είναι και η επιστολή L. 4, στην οποία περιγράφεται η κατάσταση στην άλωθείσα Κωνσταντινούπολη τις πρώτες εβδομάδες μετά την Άλωση, όταν αιχμαλωτίστηκε ο Μιχαήλ Ἀποστόλης. Μια άλλη ομάδα, επίσης, επιστολῶν προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την ἐκκλησιαστική κατάσταση στην Κρήτη (ἐκκλησιαστικές διαμάχες μεταξύ φιλενωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν) με τις προσπάθειες τῶν βενετικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας για τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὅρων τῆς Ἑνώσεως τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας¹⁶⁰. Ἀλλες πάλι ἐπιστολὲς ἀναφέρονται στὸν λοιμὸ πὺ ξέσπασε στὴν Κρήτη κατὰ τὰ ἔτη 1456-1457, 1461 καὶ 1465¹⁶¹.

Ὁ H. Noiret εἶναι ὁ πρῶτος μελετητὴς πὺ ἀσχολήθηκε με τὴν χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου κωδικογράφου. Παρασκευάζοντας τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν ὁδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν κώδικα Vat. gr. 1395, ὁπὺ παραδίδεται τὸ σύνολο τοῦ ἐκδιδόμενου ἐπιστολαρίου, οἱ ἐπιστολὲς ἔχουν καταχωρηθεῖ κατὰ χρονολογικὴ σειρά¹⁶². Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγήθηκε ἐξακριβώνοντας τὴ χρονολόγηση κάποιων ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς με τὴν ἀξιοποίηση τῶν πληροφοριῶν ἄλλων πηγῶν σχετικῶν με κάποια ἀπὸ τὰ γεγονότα πὺ ἀναφέρονται σ' αὐτές. Συγκεκριμένα χρονολογεῖ τὴν ἐπιστολὴ L. 1 πρὶν τὸ 1452, ἔτος θανάτου τοῦ Βησσαρίωνα. Οἱ ἐπιστολὲς L. 6, L. 7, N. 7β, L. 11, ὅπυ περιγράφεται τὸ ταξίδι πὺ ἔκανε στὴν Ἰταλία καὶ δηλώνεται ἐπιστροφὴ του στὴν Κρήτη, χρονολογοῦνται στὸ ἔτος 1455, ἐφόσον στὸ ταξίδι αὐτὸ ἐπισκέφθηκε τὸν Βησσαρίωνα στὴν Μπολώνια, ἡ παρουσία τοῦ ὁποῖου ἐκεῖ ὡς παπικοῦ λεγάτου μαρτυρεῖται μέχρι τὸν Μάρτιο τοῦ 1455. Οἱ ἐπιστολὲς L. 12, L. 13, L. 14, L. 15, στὶς ὁποῖες γίνεται λόγος για τὴν ἀποστολὴ στὴν Ἰταλία τῆς “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*” πραγματείας του, χρονολογοῦνται στὸ ἔτος 1461 με βάση τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ἡ ὁποία τοποθετεῖται μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὸ ταξίδι τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1461 καὶ πρὶν τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα σχετικά με τὸ κείμενο αὐτὸ πὺ τοῦ ἀπέστειλε καὶ ἡ ὁποία χρονολογεῖται τὴν 19.5.1452. Στὸ ἔτος 1463 χρονολογεῖ τὴν ἐπιστολὴ L. 31, στὴν ὁποία γίνεται λόγος για τὴν ἀνάδειξη τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα σὲ Πατριάρχη (τιτουλάριο) Κωνσταντινουπόλεως (27.4.1463) παρομοίως ἡ ἐπιστολὴ N. 47 χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 1464 με βάση τὴ μνηεῖ σ' αὐτὴν τῆς ἐκλογῆς τοῦ Πάπα Παύλου Β' (31.8.1464). Με βάση τὴν ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου στὴ Ρώμη (9.8.1465), χρονολογεῖται τὸ ταξίδι πὺ ὁ Μιχαήλ

160. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς N. 70, N. 772, N. 781. Τὶς πληροφορίες τῶν ἐπιστολῶν ἀξιοποιεῖ σὲ συνδυασμὸ με τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας ὁ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότμα*, σσ. 105-115, 120-122, 124-128, 267-268.

161. Βλ. τὶς ἐπιστολὲς L. 9, L. 25, N. 63, N. 65, βλ. ἐπίσης Θ. Δετοράκη, “Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ”, σσ. 18-19.

162. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 9.

Ἀποστόλης πραγματοποίησε στὴν Ἰταλία καὶ πληροφορήθηκε τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ μνημονεύει στὶς ἐπιστολὲς N. 60, N. 61, N. 62, N. 65, N. 66, N. 67, N. 68. Τέλος, ἡ γνωστὴ νίκη τοῦ Μωάμεθ Β΄ ἐπὶ τοῦ Οὐσοῦν Χασάν (26.7.1473) ποὺ μνημονεύεται στὴν ἐπιστολὴ N. 123 ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγησή της στὸ ἔτος αὐτό¹⁶³.

Μὲ γνώμονα τὰ χρονολογικὰ αὐτὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται δεκαεννέα ἀπὸ τὶς ἐπιστολές, θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἐφικτὸ νὰ χρονολογηθοῦν καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἐπιστολές τοῦ ἐπιστολαρίου¹⁶⁴. Ὡστόσο ἐπειδὴ ἡ χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν καλύπτει χρονικὰ ὁλόκληρο τὸ βίον τοῦ λογίου στὴν Κρήτη 1453-1478, δηλαδὴ μία εἰκοσιπενταετία, ἡ χρονολόγησις τὴν ὁποία ἐπικεῖρε στὴ συνέχεια δὲν ἀποδεικνύεται ἐγχείρημα, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἐπιστολές νὰ χρονολογοῦνται κατὰ προσέγγισιν, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἑξι-ἑπτὰ ἐτῶν, ὅπως οἱ περιπτώσεις τῶν ἐπιστολῶν L. 2, L. 3, L. 5, L. 9, L. 10, (1454-1461). Ἐπιπρόσθετα γιὰ τὶς περισσότερες χρονολογήσεις ἡ τεκμηρίωσις ποὺ παρατίθεται δὲν φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τόσο ἰσχυρή. Ἐκτοτε οἱ κατὰ καιροὺς μελετιπτεὶς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὶς ἐπιστολές τοῦ λογίου καὶ τὶς χρησιμοποίησαν ὡς ἱστορικὲς πηγὲς δέχθηκαν τὶς χρονολογήσεις ποὺ προτάθησαν ἀπὸ τὸν ἐκδότη χωρὶς περαιτέρω ἔρευνα¹⁶⁵.

Στὴν προσπάθειά μας γιὰ μία νέα βιογράφιση τοῦ λογίου ἀπαραίτητη κρίθηκε ἡ ἐκ τῶν προτέρων ἐνασχόλησις μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀκριβέστερης χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ καὶ τοῦ ὑπολοίπου συγγραφικοῦ ἔργου του. Ἀξιολογώντας τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχει ἡ μεταγενέστερη τοῦ H. Noiret ἔρευνα καὶ ἡ εἰδικὴ βιβλιογραφία καταλήξαμε καὶ ἡμεῖς στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν κώδικα Vat. gr. 1395 οἱ ἐπιστολές τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καταχωρίσθηκαν μὲ χρονολογικὴ σειρά, χωρὶς νὰ τηρεῖται μιὰ ἀπολύτως ἀκριβὴς χρονολογικὴ διάταξις. Πρόκειται περισσότερο γιὰ μία κατὰ προσέγγισιν χρονολογικὴ κατάταξις, τὴν ὁποία ἐπικεῖρσε σταδιακὰ ὁ ἐπιστολογράφος ποὺ κατήρτισε τὸ ἐπιστολάρειό του, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες ποὺ προσφέρουν κάποιες ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἐπιστολές, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ χειρόγραφη παράδοσις τοῦ ἐπιστολαρίου τὴν ὁποία συνοπτικὰ παρουσιάσαμε. Ἐπιπρόσθετα μὲ τὴν ἀξιοποίηση περισσό-

163. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 9-10.

164. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 10.

165. Ὅπως (παραπέμπουμε ἐνδεικτικὰ): Ἀ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, "Μάρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης Οἰκουμενικὸς καὶ εἴτα Πρόεδρος Ἀχριδῶν", *VV* 10 (1903) 402-415 (σ. 403), N. B. Τωμαδάκης, "Ἐτοῦρκευσεν Ὁ Γεώργιος Ἀμυρούτζης", *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 99-143, Θ. Δετοράκης, "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ", σσ. 18-19, A. Frangedaki, "On fifteenth Century Cryptochristianity: A Letter to George Amoiroutzes from Michael Apostolis", *BMGS* 9 (1984-1985) 221-224. Ἐξαίρεσις ἀποτελεῖ ὁ Z. N. Τσιρπανλῆς ὁ ὁποῖος καταγράφει τὸν προβληματισμό του γιὰ κάποιες ἀπὸ τὶς χρονολογήσεις ποὺ πρότεινε ὁ H. Noiret, βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 110, ὑποσ. 6, 112, ὑποσ. 2, 3, 113 ὑποσ. 4 καὶ 267. Τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν δὲν ἀπασχόλησε τὸν K. Ἰ. Γιαννακόπουλο, ὁ ὁποῖος βιογραφώντας τὸν λόγιον ἀποδέχεται τὶς παλαιότερες χρονολογήσεις τοῦ H. Noiret.

τερων διαθεσίμων στοιχείων, με την παρέλευση 120 ετών από την εποχή της έκδοσης του H. Noiret (1889), κατέστη δυνατόν να χρονολογήσουμε έναν μεγαλύτερο αριθμό ἐπιστολῶν καὶ νὰ προσκομίσουμε περαιτέρω τεκμηρίωση γιὰ κάποιες ἀπὸ τὶς δικές του χρονολογήσεις.

Τὰ πορίσματα τῆς δικῆς μας προσπάθειας γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου κωδικογράφου παρατίθενται συνοπτικὰ στὴ συνέχεια σὲ μορφή πίνακα.

Ἄρ. Χρονολόγηση Προτεινόμενη Ἐπιστ. Η. NOIRET Χρονολόγηση		Τεκμηρίωση: Ἀποδέκτης, περιεχόμενο, νεώτερα στοιχεία
L. 1	Πρὶν τὸ 1452 Μετὰ τὴν 6.1.1454	Ἀποστέλλει στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα δύο λόγους ποὺ ὑπέκλεψε ἀπὸ τὸν «Ἀρχιερέα τῆς Ἐκκλησίας» Γεννάδιο. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος Πατριάρχης Κων/λεως τὴν 6.1.1454 ¹⁶⁶ .
L. 2	::1454-1461 1454-55	Μόλις ἔχει φθάσει στὴν Κρήτη καὶ ἀποστέλλει ἐπιστολὴ γιὰ νὰ μάθει νέα γιὰ τὸ θεῖο του, ἐπίσκοπο τῆς Ἀλβανικῆς πόλεως Σκούταρη Μανουὴλ de Candia μὲ σκοπὸ νὰ ζητήσει τὴ βοήθειά του.
L. 3	::1454-1461 1454-55	Ἔχει φθάσει στὴν Κρήτη καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἐγκατεστημένου στὴν Κυδωνία (Χακὰ) Λαονίκου (Νικολάου) Καβαδάτου ἐπιδιώκει νὰ ἐργαστεῖ ὡς διδάσκαλος τοῦ ἐκεῖ καθολικοῦ ἐπισκόπου.
L. 4	1454 τέλη 1453 - μετὰ τὴν 1.9.1453	Πρώτη χρονολόγηση: (παραστατικὴ διήγηση τῆς πρόσφατης αἰχμαλωσίας του, 56 ἡμέρες αἰχμαλωσία: 29.3.1453 - 25.7.1453, 37 ἡμέρες ταξίδι 25.7.1453 - 1.9.1453).
L. 5	::1454-1461 1454	Ἔχει φθάσει στὴν Κρήτη καὶ μέσῳ τοῦ Μάρκου ἱερομονάχου ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ διερευνᾷ τὴ δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθεῖ καὶ νὰ ἐργαστεῖ στὴν Κύπρο.
L. 6	1455 τέλη 1455	Ἔχει μόλις ἐπιστρέψει ἀπὸ ταξίδι στὴν Ἰταλία. Εἶναι νυμφευμένος καὶ ἀπευθύνεται στὸν πεθερό του Μιχαὴλ νὰ τοῦ ἀγοράσει καὶ νὰ τοῦ ἀποστείλει ἀπὸ τὴν “νέαν του κόμην” σιτάρη καὶ «ἀμανιπῶν τοὺς πρωίμους» (Ὀκτωβρίου - Νοεμβρίου;).
L. 7	1455 τέλη 1455	Ἔχει ἐπιστρέψει ἀπὸ ταξίδι στὴν Ἰταλία μέσῳ Δαλματίας καὶ γράφει γι’ αὐτό ¹⁶⁷ .

166. Ἡ ἐπιστολὴ ἀποστέλλεται στὸν Πλήθωνα μετὰ τὴν 6.1.1454 ἐπειδὴ γίνεται σ’ αὐτὴν ἀναφορὰ στὴν ὑποκλοπὴ τῶν λόγων ἀπὸ «τὸν ἀρχιερέα τῆς ἐκκλησίας». Ἐὰν ὅμως ὁ Πλήθων ἔχει πεθάνει στὶς 6.6.1452, τότε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης δὲν ἔχει πληροφορηθεῖ τὸ θάνατό του. Ἐνδέχεται ὅμως νὰ εἶναι ἐσφαλμένη ἡ χρονολόγηση αὐτὴ τοῦ θανάτου τοῦ φιλοσόφου καὶ τὸ 1454 νὰ βρίσκεται ἀκόμη ἐν ζωῇ, ὅπως ὑποστηρίζει πρόσφατα ὁ J. Monfasani, “Phetho’s date of death and burning of his «Laus»”, *BZ* 99 (2005) 459-463.

167. Τὸ ταξίδι αὐτὸ χρονολογεῖται πρὶν τὸ Μάρτιο τοῦ 1455 ἐφόσον σ’ αὐτὸ ἐπισκέφθηκε τὸν

N. 7β	1455	τέλη 1455	Ἡ ἐπιστολὴ συνέχεια τῆς προηγούμενης στὸν ἴδιο ἀποδέκτη.
L. 8	1455	1455-1456	Ὅταν ἔφθασε στὴν Κρήτη ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἀγγελο Βάδιο νὰ τὸν συστήσει στὶς βενετικές ἀρχές καὶ τὸν εὐχαριστεῖ.
L. 9	1455-1461	1456 τέλη ἀρχές 1457	Ἡ ἐπιστολὴ γράφεται ὅταν ἔχει διασωθεῖ ἀπὸ τὸν λοιμὸ πού ἐνέσκηψε στὴν Κρήτη τὸ 1456 καὶ ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ ἰδίου ἔτους, σύμφωνα μὲ ἄλλες σύγχρονες πηγές ¹⁶⁸ .
L. 10	1455-1461	1456-1457	Ἐγκατεστημένος στὴν Κρήτη ζητάει νὰ μάθει πληροφορίες γιὰ ἓνα παλαιὸ Κωνσταντινουπολίτη γνῶριμό του τὸν Μανουὴλ - Δούκα Χρυσάφη "λαμπαδάριο τοῦ εὐαγοῦς βασιλικοῦ κλήρου" τῶν Ἰωάννη καὶ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.
L. 11	1461	1457	Ἐχει χάσει τὴν πρώτη του σύζυγο (πιθανὸν στὸν λοιμὸ τοῦ 1456) καὶ ἀνακοινώνει στὸν Βησσαρίωνα τὸν δεύτερο γάμο του ὁ ὁποῖος προκάλεσε τὴν ὀργὴ τοῦ πεθεροῦ του ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο. Ζητάει τὴ βοήθεια τοῦ Βησσαρίωνα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ νέα οἰκογενειακά του βάρη.
L. 12	1461	τέλη 1461	Ἀποστέλλει στὸν Βησσαρίωνα τὴν "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ" πραγματεία του, ὁ ὁποῖος θὰ τοῦ ἀπαντήσει τὴν 19.5.1462 ¹⁶⁹ .
L. 13	1461	1461	«Ἐς τοῦ Διὸς Κρήτην ἐπανελθὼν» μετὰ ἀπὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη σύμφωνα μὲ τὸ αὐτόγραφο κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικα Vat. Urb. gr. 91 φ. 230 ^ο «μικαῆλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν Βυζαντίου τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν, ὁκτὼ ἔτεσιν ὕστερον ἐς αὐτὸ ἐπανελθὼν καὶ αὖτις πενιᾷ συζῶν, μισθῷ ἐξέγραψεν ¹⁷⁰ (= 1453+8 = 1461), ἀποστέλλει στὸν Ἡσαΐα τὸν Κύπριο τὴν πραγματεία του "Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ" γιὰ νὰ τὴν διακινήσει στὴν Ἰταλία.
L. 14	1461	1461	Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει τὸ ἴδιο περιεχόμενο καὶ τὸν ἴδιο στόχο μὲ τὴν προηγούμενη.

καρδινάλιο Βησσαρίωνα στὴν Μπολώνια, ἡ παρουσία τοῦ ὁποῖου ἐκεῖ χρονολογεῖται μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1455. Βλ. *PLP*, II', 2707.

168. Μνεῖα τοῦ λοιμοῦ, γίνεται σὲ ἐνθύμηση παμιακοῦ κώδικα καὶ ἔγγραφο τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχεῖου τῆς Βενετίας βλ. Θ. Δετοράκη, "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ", σσ. 14-15.

169. Βλ. τὴν χρονολογούμενη ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 511-513.

170. Βλ. C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 135-136.

L. 14	1461		Οἱ ἐπιστολὲς (L. 14 - L. 24) δὲν παρέχουν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις
L. 16	1461-1462		γιά ἀκριβέστερη χρονολόγησι. Προτείνεται ἡ χρονολόγησί
L. 17	1461-1462		τους μεταξὺ 1461-1462 λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τους μεταξὺ τῶν
L. 18	1461-1462		ἐπιστολῶν L. 14 καὶ L. 25 ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν
L. 19	1461-1462		στὶς χρονολογίες αὐτές.
L. 20	1461-1462		
L. 21	1461-1462		
L. 22	1461-1462		
L. 23	1461-1462		
L. 24	1461-1462		
L. 25	1461-1462	1461-1462	Ἀναφορὰ στὸ λοιμὸν ὁ ὁποῖος ἔχει ὑποχωρήσει. Ἀπὸ ἄλλη
			πηγὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι λοιμὸς ἐνέσκηψε τὸ ἔτος 1461 ¹⁷¹ .
L. 26	1462-1463	1462 πρὶν	Ἀσθενεῖ βαρέως ὁ Ἰσίδωρος Κιέβου, ὁ ὁποῖος τελικὰ θά
-		τὴν 27.4.1463	πεθάνει τὴν 27.4.1463 ¹⁷² .
L. 27	1462-1463	1462-1463	Κρίνει ἐπιβεβλημένη τὴν παρέμβασι τοῦ θεοῦ τοῦ Μανουὴλ
			στὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴν ἐπίτευξι τοῦ σχεδίου γιὰ χρηματο-
			δόπησι τοῦ σχολείου του. Ὁ Βησσαρίων ἀποκαλεῖται "Καρδι-
			νάλης".
N.27β	1462-1463		Ἡ ἐπιστολὴ δὲν προσφέρει σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβὴ χρο-
			νολόγησι.
L. 28	1462-1463	μετὰ τὴν	«νῦν σε ταῦτα ποιήσῃν ὅτε τῆς μείζονος ἐπέβης ἀρχῆς» ὁ
		27.4.1463	Βησσαρίων ἔχει ὀρισθεῖ τιτουλάριος Πατριάρχης Κωνσταντι-
			νουπόλεως μετὰ τὴν 27.4.1463 ¹⁷³ .
L. 29	1462-1463	μετὰ τὴν	«Συνήσθην σοι ἐπιβάντι τῆς μείζονος καὶ ἡμετέρας ἀρχῆς». Ὁ
		27.4.1463	Βησσαρίων Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ¹⁷⁴ .
L. 30	1462-1463	μετὰ τὴν	Στὴν συστατικὴ αὐτὴ ἐπιστολὴ δὲν γίνεται μνεῖα τῶν νέων
		27.4.1463	ἀρχιερατικῶν καθηκόντων τοῦ καρδινάλιου. Ἡ θέσις τῆς στὸ
			ἐπιστολάριο καὶ τὸ περιεχόμενό τῆς ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγη-
			σὴ τῆς, ὅταν ὁ Βησσαρίων ἔχει ὀρισθεῖ Πατριάρχης Κωνστα-
			ντινουπόλεως ¹⁷⁵ .

171. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία στὸ ἡμερολόγιο τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Louis de Rochechouart, βλ. D. Iliadou, "La Crète sous la domination Vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684)", *Studi Veneziani* 15 (1973) 451-583, σ. 477 καὶ Θ. Δετοράκη, "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ", σ. 19.

172. Βλ. PLP, IV, 8300.

173. Βλ. Ζ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 110, ὑποσ. 6.

174. Βλ. Ζ. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σ. 110, ὑποσ. 6.

175. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 511. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *δ.π.*, σ. 110, ὑποσ. 6.

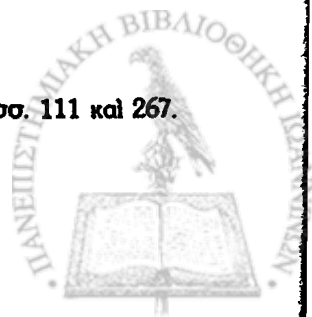
- L. 31   1463   μετὰ τὴν 27.4.1463   «πολλὰ δ' ἐνεκάλεις Θεοδώρῳ τῷ σοφῷ χαριζόμενος»: Ἡ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη χρονολογεῖται τὴν 19 Μαΐου 1462.
«καὶ μάλιστα νῦν ὅτε τῆς μείζονος ἐπέβης ἀρχῆς καὶ εἶκ γε καὶ τῆς ἄκρας». Ὁ Βησσαρίων Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 27.4.1463¹⁷⁶.
- L. 32   1463-1464   τέλη 1461   «Ἐσπέρας ὅτε ἤδη συνεσκόταζεν, ἄρακτες ἐκ Βυζαντίου τὸ τῆς Προποντίδος διεπλόμεν πέλαγος». Μνημονεύεται ἡ ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ταξίδι χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1461¹⁷⁷.
- L. 33   1463-1464
L. 34   1463-1464
L. 35   1463-1464
L. 36   1463-1464
L. 37   1463-1464
L. 38   1463-1464
L. 39   1463-1464
L. 40   1463-1464
L. 41   1463-1464
L. 42   1463-1464
L. 43   1463-1464
L. 44   1463-1464
L. 45   1463-1464
L. 46   1463-1464
- Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν δεκατεσσάρων ἐπιστολῶν (L. 33 - L. 46) δὲν παρέχει σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ μιὰ ἀκριβῆ χρονολόγηση. Ἡ κατακώρησή τους στὴ θέση αὐτὴ στὸ ἐπιστολάριο ὁδηγεῖ τὸν H. Noiret στὴν χρονολόγηση τότε μεταξὺ 1463-1464 ἐπειδὴ παρεμβάλλονται μεταξὺ ἐπιστολῶν χρονολογουμένων στὶς χρονολογίες αὐτές¹⁷⁸.
- L. 47   τέλη 1464   μετὰ τὴν 31.8.1464   «ὅση μου τηκεδὼν τὴν καρδίαν εἴσῃει ἀκούσαντος ἄλλον ἐπιβῆναι τοῦ θάκου τῆς Εὐρωπαϊν Ἐκκλησίας»: Ὁ Παῦλος Β' ἐκλέχθηκε Πάπας τὴν 31.8.1464¹⁷⁹. Συνοψήφιος ἦταν καὶ ὁ Βησσαρίων.
- L. 48   ;; 1464
          ᾠανοῖξη
N. 51   τέλη 1464
          τέλη 1465
N. 52   τέλη 1464
          τέλη 1465
- Οἱ ἐπιστολὲς (L. 48 - N. 53) δὲν παρέχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγηση.

176. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότμα*, σ. 110, ὑποσ. 6.

177. Βλ. ὑποσ. 170.

178. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 12.

179. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σ. 9 καὶ Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότμα*, σσ. 111 καὶ 267.

N. 53	τέλη 1464 τέλη 1465		
N. 54	τέλη 1464 τέλη 1465	1465	Ἔχει ἐνταχθεῖ στοὺς "Κληροδότημα" τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος ὡς μισθοδοτούμενος διδάσκαλος, ὅταν μὲ βούλα τοῦ Πάπα Παύλου Β΄ διευρύνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μισθοδοτούμενων ἱερέων ἀπὸ 12 σὲ 17 μὲ τὴν προσθήκη καὶ ἑνὸς διδασκάλου. Ἡ ἔκδοσις τῆς βούλας χρονολογεῖται ἀντὶ 17.11.1466, μὲ πιθανότερη ἡμερομηνία ἔκδοσης στοὺς ἔτος 1465. Ἐπειδὴ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μὲ τὶς ἐπιστολὰς αὐτὲς ζητᾷ τὰ ὀφειλόμενα ἀπὸ τὸν πληρεξούσιον διαχειριστὴν Δάφνι Κυρίνο. Θὰ πρέπει νὰ ἔχει μεσολαβήσει κάποιο εὐλόγο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἔνταξή του στοὺς "Κληροδότημα" ¹⁸⁰ .
N. 55	τέλη 1464 τέλη 1465	1465	
N. 56	τέλη 1464		
N. 57	τέλη 1465	1465	Ὅπως καὶ οἱ N. 54 καὶ N. 56.
N. 58	1465	1465	
N. 59	1465		Δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς.
N. 60	τέλη 1466-1467	1466	Καὶ οἱ δύο ἐπιστολὰς γράφονται καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Ρώμην καὶ περιγράφουν τὸ ταξίδι ἐκεῖ, τὸ ὁποῖο μὲ βεβαιότητα ἔχει χρονολογηθεῖ post 12.5.1465 ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου ¹⁸¹ καὶ ante 10.11.1466, ὅποτε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μαρτυρεῖται ὅτι βρίσκεται στὴν Κρήτη ¹⁸² . (Τὸ ταξίδι πρὶν τὴν ἡμερομηνία αὐτὴν).
N. 61	τέλη 1466-1467	1466	
N. 62	τέλη 1466-1467		Ἡ ἐπιστολὴ δὲν παρέχει σαφῆ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησιν.
N. 63	τέλη 1466-1467	1466	Ἔχει ἐπιστρέψει ἀπὸ Ἰταλία καὶ πληροφορεῖ τὸν Πέτρο Καλλέργη γιὰ τὰ ἐκεῖ κατέκαστα: (θανάτος Θωμᾶ Παλαιολόγου 12.8.1465), πολεμικὴ προετοιμασία. Στὴν Κρήτη μαίνεται ὁ λοιμὸς, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία. Πρόκειται γιὰ τὸν λοιμὸν ποὺ σύμφωνα μὲ ἄλλη πηγὴ εἶχε ἐνσκήψει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν 27 Ἰουνίου 1465 ¹⁸³ .

180. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 267-268, ὅπου ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς βούλας τοῦ Πάπα Παύλου Β΄ καὶ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

181. Βλ. St. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, σ. 182.

182. Βλ. A. F. van Gemert, "Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς διδάσκαλος τῶν ἐλληνικῶν", σσ. 143-144.

183. Βλ. Θ. Δετοράκης, "Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ", σσ. 19-20. Μὲ τὸν λοιμὸν τοῦ ἔτους αὐτοῦ δὲν

N. 64	τέλη 1466-1467	μετά τὸ 1462	Δὲν ἔχει δεῖ τὸν Ἀμοιούτζη, ὁ ὁποῖος ἔφθασε στὴν Κων- σταντινούπολη μετὰ τὴν παράδοση τῆς Τραπεζούντας ¹⁸⁴ .
N. 65	τέλη 1466-1467	τέλη 1466 ἀρχὲς 1467	Ἡ ἐπιστολὴ γράφεται «μετὰ λοιμὸν» (τῶν ἐτῶν 1465-1466) καὶ «μετὰ μάχην», ὅταν ἐνέσκηψε καὶ «σιποδεῖα», διαρκοῦντος τοῦ Α΄ Τουρκο-Βενετικοῦ πολέμου 1463-1479).
N. 66	τέλη 1466-1467	τέλη 1466 ἀρχὲς 1467	Ἐχει ἐπιστρέψει ἀπὸ Ἰταλία. Βρῆκε τὴν Κρήτη σὲ κατάστασι «πάντων δεινῶν λιμοῦ, καὶ μάχης καὶ λοιμοῦ καὶ ἀνοδεῖας». (Ὁ λοιμὸς τῶν ἐτῶν 1465-1466).
N. 67	τέλη 1466-1467	ἀρχὲς 1467	Γίνεται λόγος γιὰ «λώφησιν τοῦ λοιμοῦ». Ὁ λοιμὸς τῶν ἐτῶν 1465-1466 ἔχει ὑποσταλεῖ.
N. 68	τέλη 1466-1467	τέλη 1466 ἀρχὲς 1467	Ἐχει ἐπιστρέψει ἀπὸ Ἰταλία: («εὐθύς ἐξ Ἰταλίας ἐς Κρήτην ἐπανιών»)· πρὶν τὴν 10.11.1466 τὸ ταξίδι του ἐκεῖ.
N. 69	1467		Ἡ ἐπιστολὴ δὲν παρέχει σαφεῖ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβῆ χρονολό- γησι.
N. 70	1467	1467	Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Βησσαρίωνα γιὰ πρώτη φορὰ περιγρά- φει τὴν δύσκολη κατάστασι στὴν ὁποία περιπλήθε «ἐξ ὅτου γὰρ ἀνεκαλυψάμην ἦν ἔχων δόξαν περὶ Λατίνους ἐτύγχανον συναγορεύων τοῖς ὑπηκόοις τῶν Ρωμαίων τῆς Ἐκκλησίας ἐτύ- γανον». Οἱ θρησκευτικὲς καὶ δογματικὲς πεποιθήσεις του πρέ- πει νὰ ἔγιναν εὐρέως γνωστὲς στὴν τοπικὴ κοινωνία, ὅταν ἐπι- σήμως ἐντάχθηκε στὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα ὡς μισθοδοτούμενος διδάσκαλος. Τὴν 10.11.1466 ἡ πρώτη ἀπό- δειξι τῆς πληρωμῆς του ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα». Ἄρα εἶναι εὐλογη ἡ χρονολόγησι τῆς ἐπιστολῆς στὸ ἔτος 1467.
N. 71	1467	1467	Ἐχει ἐνταχθεῖ στὸ «Κληροδότημα».
N. 73	1467		Οἱ ἐπιστολὲς δὲν παρέχουν σαφεῖ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβῆ χρονο- λόγησι.
N. 74	1467		
N. 75	1467	ἀρχὲς 1466	Καταφέρεται κατὰ τοῦ Μάρκου Ξυλοκαράβη καὶ τῆς ἀνθενω- τικῆς δράσεως του στὴν Κρήτη. Τὴν 26.6.1466 διατάσσεται ἀπὸ τῆς βενετικῆς ἀρχῆς ἡ ἐκδίωξι ἀπὸ τὴν Κρήτη τοῦ πατέρα καὶ

σχετίζεται τὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς L. 9, ὅπως πιστεύει ὁ Θ. Δετοράκης. Ἡ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται
στὸν παλαιότερο λοιμὸ τοῦ 1455-1456.

184. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμοιούτζης», σσ. 106-107.

του ἀδελφοῦ τοῦ Μάρκου Ξυλοκαράβη, ὁ ὁποῖος γιὰ κάποιους μῆνες τὸ 1466 ἐξελέγη Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ καθαιρέθηκε πρὸ τῆς 15.1.1467¹⁸⁵. Δὲν γίνεται λόγος οὔτε γιὰ τὴν πατριαρχεῖα του οὔτε καὶ τὴν καθάρειά του.

N. 76 τέλη 1467
N. 77 τέλη 1467
N. 78 τέλη 1467
N. 79 τέλη 1467
N. 80 τέλη 1467
N. 81 χειμ. 1467-
1468

Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν ἐπὶ ἐπιστολῶν (N. 76 - N. 82) δὲν παρέχει σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησι.

N. 82 τέλη 1467-
ἀρχὲς 1468
N. 83 τέλη 1467-
- ἀρχὲς 1468

1467-1468

Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πεθερὸ ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο του «μετὰ χρόνους τρισκαιδέκα» ἀναφέρεται στὴν ὀφειλὴ κάποιου ποσοῦ, ἐνδεχομένως μέρους ἢ τοῦ συνόλου τῆς προίκας τῆς πρώτης συζύγου του. Ἐὰν ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ χρόνου ποῦ ἔχει μεσολαβήσει γίνεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου γάμου του (1453-1454) τότε ἡ ἐπιστολὴ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ ἔτη 1467-68 ἢ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τῆς πρώτης συζύγου του ἓνα χρόνο ἀργότερα (1469), μὲ πιθανότερη τὴν πρώτη χρονολόγησι, καθόσον λόγῳ τοῦ ἀπρόσμενου πρόωρου θανάτου τῆς συζύγου του ἐνδέχεται καὶ ὁ πεθερὸς του νὰ μὴν πρόλαβε νὰ παραχωρήσει τὸ συμπεφωνημένο ποσὸ τῆς προίκας.

N. 84 τέλη 1467-
ἀρχὲς 1468

1469

Ἐκεῖ ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸ τέταρτο ταξίδι του στὴν Ἰταλία, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸν χειμῶνα τοῦ 1468-1469 καὶ συμπίπτει μὲ τὴν ἔλευσι τῆς Ρώμης τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Γ. Ἀπόρροια τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη θεωρεῖται ἡ συγγραφὴ τῆς «Ἐκκλήσεως εἰς Φρειδερίκον Γ'''¹⁸⁶».

N. 85 τέλη 1468-
Ἰούλιος 1469
N. 86 τέλη 1468-
Ἰούλιος 1469

Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν (N. 85 - N. 89) δὲν παρέχει σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησι.

185. Βλ. Χ. Γ. Παρινέλης, «Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῇ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1966, σσ. 40-41, ὑποσ. 191.

186. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τοῦ κειμένου βλ. Μ. Ἰ. Μανούσας, «Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων, σσ. 14 καὶ 35, ὑποσημ. 31.

- N. 87 τέλη 1468-
Ιούλιος 1469
- N. 88 τέλη 1468-
Ιούλιος 1469
- N. 89 τέλη 1468-
Ιούλιος 1469
- N. 90 τέλη 1469   μετά την
N. 91 τέλη 1469   5.9.1469;
- Καὶ οἱ δύο ἐπιστολὲς ἀναφέρονται στὴν περιήγησή του στὴν Νοτιανατολικὴ Κρήτη. Στὴν πρώτη ἀναφέρεται ἡ ἡμερομηνία 9 Μαΐου ὡς ἡ ἡμέρα ἑναρξης τῆς περιήγησης. Ἐὰν δεχθοῦμε τὴν χρονολόγησιν τοῦ δ' ταξιδίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν Ρώμην στὰ ἔτη 1468-1469 καὶ τὴ χρονολογικὴ κατὰ τας τῶν ἐπιστολῶν, τότε εἶναι δυνατόν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ λόγιος περιηγεῖται τὴν Νοτιανατολικὴ Κρήτη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1469.
- N. 92 τέλη 1469   1468-1469
- «καὶ ἔτι νῦν ἄλλο παιδάριον νεογνὸν Ἀριστόβουλος τοῦνομα». Ἀναφέρεται στὴ γέννησιν τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀριστοβούλου - (μετέπειτα) Ἀρσενίου Ἀποστόλη. Ἡ γέννησίν του μετὰ τὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Vindob. Philos. gr. 128 μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἔτος 1465 καὶ ὅταν γράφεται εἶναι «ἔτι παιδάριον νεογνὸν» (3-4 χρονῶν)¹⁸⁷.
- N. 93 χειμ. 1469-   τέλη
1470   1469
- Ὁ φόβος τοῦ γιὰ τὴν διόγκωσιν τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου ποὺ γίνεται ἐκδηλῶν στὴν ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν H. Noiret θεωρήθηκε ὅτι σχετίζεται μετὰ τὴν συνταρακτικὴν κατάκτησιν τῆς Χαλκίδας τὸν Ἰούλιον τοῦ 1469¹⁸⁸.
- N. 94 χειμ. 1469-
1470
- N. 95 χειμ. 1469-
1470
- N. 96 χειμ. 1469-
1470
- N. 97 Ἰούνιος
1470
- N. 98 1470
- N. 99 1470
- N.100 1470   1470
- Ἡ ὁμάδα αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν (N. 94 - N. 99) δὲν παρέχει σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησιν.
- Ὅπως καὶ στὴν N. 93 ὁ φόβος τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου σχετίζεται μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Χαλκίδας τὸν Ἰούλιον τοῦ 1469.

187. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. CLXXII καὶ K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 152.

188. Βλ. D. Nicol, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου*, σ. 617.

N.101	1470		Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν (N. 101 - N. 108) δὲν παρέχει
N.102	1470		σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησι.
N.103	1470		
N.104	1470		
N.105	1470		
N.106	1471-1472		
N.107	1471-1472		
N.108	1471-1472		
N.109	1471-1472	πρὶν τὸ 1474	Τὸ 1474 πεθαίνει ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Gaspar Zach ¹⁸⁹ .
N.110	1471-1473	μετὰ τὴν 18.11.1472- 1473	Τότε χρονολογεῖται ἡ συγγραφὴ τοῦ "Λόγου Παραινετικού" ποῦ μνημονεύεται στὴν ἐπιστολή.
N.111	1471-1473		Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν (N. 111 - N. 121) δὲν παρέχει
N.112	::		σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ χρονολόγησι.
N.113	1471-1473		
N.114	1471-1473		
N.115	1471-1473		
N.116	1471-1473		
N.117	1471-1473		
N.119	1471-1473		
N.120	1471-1473		
N.123	1471-1473		
N.121	μετὰ Αὐγού- στο 1473	μετὰ τὴν 26.7.1473	Μνημονεύει τὴν νίκη τοῦ Μωάμεθ Β΄ κατὰ τοῦ Οὐσοῦν Χασάν ποῦ ἔγινε τὴν 26.7.1473 ¹⁹⁰ .
N.124	μετὰ Αὐγού- στο 1473	1473	Γιὰ τὴν τελευταία ἐπιστολὴ τοῦ ἐπιστολαρίου δὲν διαθέτουμε καμιὰ σαφὴ ἔνδειξη γιὰ ἀκριβῆ χρονολόγησι. Ἡ θέσις της στὸ ἐπιστολάριο θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν χρονολόγη- σὴ της μετὰ τὴν N. 123, στὸ ἔτος 1473.

189. Βλ. W. Büchler, *Zenobii Aethi Proverbia*, σ. 294, ὑπόσ. 12.190. H. Noiret, *Lettres*, σ. 135, ὑπόσ. 2.

Ἀπὸ τὶς 123 ἐπιστολὲς ποὺ καταχωροῦνται στὸ ἐπιστολάριο τοῦ λογίου κωδικογράφου, κατέστη δυνατόν νὰ χρονολογήσουμε 50 (40%), προσκομίζοντας στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι ἐπιπλέον 31 ἐπιστολῶν, ὧσων εἶχε πετύχει νὰ χρονολογήσει ὁ Η. Noiret τὸ 1889, ἐνισχύοντας σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τὴν χρονολόγησι ποὺ εἶχε προτείνει τότε γιὰ κάποιες ἀπ' αὐτές. Βεβαίως τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου χρήζει περαιτέρω ἔρευνας. Ὡστόσο, μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε πλέον κατέστη δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν ἀκριβέστερα πτυχές τοῦ βίου του στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη καὶ νὰ καταστεί εὐχερέστερη ἡ νέα ἀπόπειρα τῆς βιογράφισις του.

Ἐγκατεστημένος στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη στὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἀλωση πετυχαίνει νὰ διατηρεῖ ἕναν εὐρὺ κύκλο γνωριμιῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Κρήτης. Ἀδιάφραυστος μάρτυρας γι' αὐτὸ εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του. Πρόκειται γιὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε συνδεθεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν νεανικῶν του χρόνων στὴν Κωνσταντινούπολη. Σταδιακά, κατὰ τὴν διαμονή του στὴν Κρήτη καὶ τὰ ταξίδια του στὴν Ἰταλία, ὁ κύκλος τῶν γνωριμιῶν του διευρύνθηκε. Μὲ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐπιδιώκει νὰ ἀλληλογραφεῖ, παρότι ἡ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας δὲν ἦταν πάντοτε ἐφικτὴ καὶ ἀπρόσκοπτη. Ἀπὸ τὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του γίνονται γνωστοὶ κάποιοι ἀπὸ τοὺς διαύλους τῆς ἐπιστολικῆς ἐπικοινωνίας του¹⁹². Πρόσωπα ποὺ ἀναλάμβαναν τὸν ρόλο τοῦ γραμματοκομιστῆ μπορεῖ νὰ ἦταν κάποιος ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, ὅπως «ὁ Μαρῖνος ὁ χρηστὸς τῶν φοιτητῶν» ὁ ὁποῖος τοῦ ἔφερε ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Λαόνικο Καβαδάτο ποὺ διέμενε στὰ Χανιά (= "Κυδωνία")¹⁹³ ἢ ἀκόμη μέσῳ ἑνὸς "φιλόλογου γεροντίου", ὁ ὁποῖος ἐκόμισε ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη, ὅπου περιηγεῖτο, στὸν Δάφνι Κυρίνο, ὁ ὁποῖος διέμενε στὸν Χάνδακα¹⁹⁴. Ἡ ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Βησσαρίωνα διευκολύνεται μέσῳ τῶν προσώπων ποὺ ἐνδιαφέρονται νὰ γνωρίσουν τὸν Ἑλληνα καρδινάλιο καὶ πρόθυμα κομίζουν (συστατικές) ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν Ἰταλία, προκειμένου νὰ ζητήσουν τὴ βοήθειά του¹⁹⁵. «Διὰ τῆς Ἑνετῆς, τριήρεως», τέλος, μπορεῖ νὰ λαμβάνει ἐπιστολὲς τοῦ Γεωργίου Ζεβεδαίου ποὺ νυμφεύθηκε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κύπρο¹⁹⁶. Βεβαίως, ὑπάρχουν πάντοτε κίνδυνοι ἀπώλειας τῶν ἐπιστολῶν του γι' αὐτὸ ὁ ἐπιστολογράφος ἀνησυχεῖ μήπως χάθηκαν οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἔγραψε ἐφόσον δὲν τοῦ ἀπάντησε ὁ ἀλληλογράφος του καὶ χρειάζεται νὰ τοῦ ξαναγράψει¹⁹⁷.

191. Ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ὁ μοναδικὸς τοῦ ὁποῖου σώζονται κάποιες ἐπιστολὲς (ἐπτὰ) πρὸς τὸν ἐπιστολογράφο εἶναι ὁ Βησσαρίων. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀλληλογραφεῖ με τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν του φαίνεται ἀπ' τὸ ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς του εἶναι ἀπαντητικὲς σὲ ἐπιστολὲς ποὺ δὲν διεσώθησαν.

192. Γιὰ τοὺς ταχυδρόμους τῶν ἐπιστολῶν βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σσ. 68-79.

193. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 234.

194. Βλ. Η. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 112. Ὡς γραμματοκομιστὲς μεταφέρονται ἀκόμη ὁ «καλὸς Ἀργυρόπουλος» (L. 43) καὶ ὁ «Θεόδωρος ὁ χρηστὸς» (L. 44).

195. Τέτοιες εἶναι οἱ ἐπιστολὲς L. 28, L. 45, L. 46, N. 53, N. 75 καὶ N. 92.

196. Βλ. Η. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 90-91.

197. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 248.

Ὁ H. Noiret, δεύτερος ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, καταπιάστηκε καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου, καταχωρίζοντας τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς του στὴν “Εἰσαγωγή” τῆς ἔκδοσης¹⁹⁸. Οἱ ἀποδόσεις ὅμως ποὺ προτείνει ἐκεῖ δὲν φαίνεται νὰ στηρίζονται στὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν καὶ κάποτε φαίνονται παρακινδυνευμένες. Παρότι διαπιστώνει ὅτι ὁ ἀντιγραφέας ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν τελικὴ μορφή τοῦ “ἐπιστολαρίου” τοῦ λογίου στὸν κώδικα Vat. gr. 1396, στὸν ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἔκδοσή του, ὅπως καὶ ὁ ἀντιγραφέας τοῦ κώδικα Vind. Philolog. gr. 85 τοῦ 16ου αἰῶνα, προβαίνουν σὲ προσθήκες στὰ ὀνόματα τῶν ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν οἱ ὁποῖες εἶναι ἐξωπραγματικές¹⁹⁹, ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι σὲ κάποιο βαθμὸ παρασύρεται ἀπ’ αὐτές²⁰⁰. Τὸ ζήτημα τῶν ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη εἶναι στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὸ ζήτημα τῆς νέας κριτικῆς ἔκδοσής τους. Μιὰ νέα ἀντιβολὴ τοῦ συνόλου τῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν τὰ κείμενα θὰ ξεκαθαρίσει περισσότερο τὰ πράγματα²⁰¹.

Ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν του οἱ περισσότεροι βρίσκονται στὴν Κρήτη. Πρόκειται γιὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα συνδέθηκε “ἐπαγγελματικά”, κοινωνικά καὶ φιλικὰ ὅπως οἱ Δάφνης Κυρίνος, Πέτρος Καλλέργης, ὁ “κηδεστής” του ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο “Μιχαὴλ ἱερεὺς” μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ καὶ μετὰ τὸν θάνατο τῆς πρώτης συζύγου του²⁰², ὁ Τρωῖλος²⁰³ καὶ ὁ Νικόλαος Κορέστης στὴν Κυδωνία (= Χανιά)²⁰⁴ ὁ γνωστός Κωνσταντινουπολίτης μουσικὸς Μανουὴλ Χρυσάφης, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν Ἀλωση ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη²⁰⁵, ὁ ἱατρὸς Ἰούστος²⁰⁶, ὁ Μάρκος Φασκόμηνος²⁰⁷ καὶ ὁ

198. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σσ. 26-50.

199. Βλ. H. Noiret, *ὁ.π.*, σσ. 5-6 καὶ 55-56. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν ἐπιστολῶν L. 2 καὶ L. 3 ὡς ἀποδέκτης τῶν ὁποίων στὸν κώδικα Vind. Philolog. gr. 85 ἀποδίδονται ἀντίστοιχα στοὺς Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ καὶ στὸ Μᾶρκο Μουσούρο, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς πέθανε τὴν 15.4.1415 καὶ ὁ Μᾶρκος Μουσούρος γεννήθηκε τὸ 1470.

200. Γιὰ παράδειγμα ὡς ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν L. 33 καὶ L. 36 δέχεται τὸν Ἀνδρόνικο Κάλιστο. Στὸν Vat. Palat. gr. 275 ὡς ἀποδέκτης σημειώνεται: “Ἀνδρονίκω” καὶ στὸν Vind. Philolog. gr. 85 προστίθεται “Καλλίστῳ”. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 67 (κριτικὸ ὑπόμνημα). Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν δύο ἐπιστολῶν δὲν προκύπτει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ στοιχειοθετεῖ ὅτι ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ὁ γνωστός λόγιος.

201. Ἀπὸ τὶς ταυτίσεις τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ H. Noiret δεχόμαστε μόνο αὐτὲς ποὺ μποροῦν νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν μὲ βάση τὸ περιεχόμενό τους καὶ ἄλλα διαθέσιμα τεκμήρια.

202. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιστολὲς L. 6, L. 26, L. 41, L. 44, N. 78, N. 84, N. 113.

203. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιστολὲς N. 88, N. 99, N. 103, N. 110.

204. Εἶναι παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς N. 89. Χωρὶς κάποια ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὁ H. Noiret τὸν αὐτίζει καὶ μὲ τὸν “Νικόλαο” ἀποδέκτη τῆς N. 80. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 33.

205. *PLP*, XII, 31080. Βλ. ἐπίσης, Ἀ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, “Μανουὴλ Χρυσάφης, λαμπαδάριος τοῦ Βασιλικοῦ Κλήρου”, *VV* 8 (1901) 526-545 καὶ Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆς, *Χειρόγραφα Ἑκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1980, σσ. 24-26 ὅπου παραπομπὴ στὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία. Ὁ H. Noiret, (*Lettres inédites*, σσ. 30, 59), τὸν ταυτίζει ὡς ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς L. 10 μὲ βάση τὴν ἀπόδοσή της στὸν κώδικα Vat. gr. 1395. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς N. 62 (προέλευση καὶ ὀνομασία ἱαμβικοῦ στίχου) θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ καὶ ὡς ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς. Βλ. καὶ Ἰ. Ν. Περυσινάκης, “Ἰαμβος, σημασία καὶ ἐτυμολογία”, *Ἑλληνικά* 56 (2006) 244-260.

ἐγκατεστημένος, στήν Ἱεράπειρα ἱερέας Πέτρος²⁰⁸. Ἀποδέκτες ἐπιστολῶν του εἶναι ἐπίσης στήν Κρήτη πρόσωπα πού διετέλεσαν μαθητές του, ὅπως οἱ Λαόνικος Καβαδάτος (Χανιά), Ἑμμανουήλ Ἀτραμυτινός, Ἀλέξιος (Σιτία)²⁰⁹ καὶ Μιχαὴλ Λυγίζος (Ρέθυμνο).

Ἐκτὸς Κρήτης ὁ Μιχαὴλ ἐπικοινωνεῖ περισσότερο μὲ Βυζαντινοὺς λόγιους ἐγκατεστημένους στήν Ἱταλία. Ἀλληλογραφεῖ κατ' ἀρχὴν μὲ τὸν "μαικῆνα" του τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ ἀποδέκτης πού λαμβάνει τὶς περισσότερες ἐπιστολές του²¹⁰. Γράφει, ἐπίσης, στὸν παλαιό του διδάσκαλο Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι βέβαιο ἂν λαμβάνει τὶς ἐπιστολές τοῦ παλαιοῦ μαθητῆ του στὸ Μυστρᾶ ὅπου καὶ ἐγκαταστάθηκε προσωρινὰ προτοῦ ἐγκατασταθεῖ ὀριστικὰ στήν Ἱταλία²¹¹. Στὸν Μυστρᾶ ἀποστέλλεται καὶ ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ ἐπιστολαρίου του, στὸν ἐγκατεστημένο ἐκεῖ Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἔλαβε ἐν ζωῇ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ νεαροῦ δεδηλωμένου θαυμαστί του²¹². Στήν Ἱταλία βρίσκεται ἐπίσης ὁ Ἡσαΐας ὁ Κύπριος²¹³ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Γάσπαρης, ὁ εὐρισκόμενος στήν ὑπηρεσία τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας Νοταρᾶ Φραγκούλιος Σερβόπουλος²¹⁴ καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ (Δημήτριος) Χαλκοκονδύλης²¹⁵. Ἐκτὸς Κρήτης ἐπιστολές τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη λαμβάνουν ὁ θεῖος του ἐπίσκοπος τῆς πόλης Σκούταρη τῶν ἀλβανικῶν ἀκτῶν Μανουήλ²¹⁶, ὁ ἐκπατρισμένος Σπαρτιάτης λόγιος Ἰωάννης Μόσχος, πού ἐγκαταστάθηκε στήν Κέρκυρα²¹⁷, ὁ Γεώργιος Ἀμοιρούτζης στήν Κωνσταντινούπολη²¹⁸,

206. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Ν. 87.

207. Ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν Ν. 52, Ν. 72.

208. Ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν Ν. 56, Ν. 59.

209. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Ν. 124.

210. Εἶναι ἀποδέκτης συνολικὰ εἴκοσι ἐπιστολῶν: L. 11, L. 12, L. 26, L. 28, L. 29, L. 30, L. 31, L. 45, L. 46, Ν. 47, Ν. 53, Ν. 70, Ν. 74, Ν. 75, Ν. 76, Ν. 81, Ν. 92, Ν. 93, Ν. 105.

211. Εἶναι ἀποδέκτης τουλάχιστον δύο ἐπιστολῶν L. 15, L. 32. Βλ. καὶ Σπ. Π. Λάμπρος, Ἀργυροπούλεια, σσ. λη'-λθ'. Ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀποδέκτης καὶ κάποιων ἀπὸ τὶς ἐπιστολές πού σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα Vat. Palat. gr. 275, L. 4, L. 7, Ν. 7β καὶ L. 38 πού ἔχουν ὡς ἀποδέκτη πρόσωπο μὲ τὸ ὄνομα "Ἰωάννης" καὶ τὸν ὁποῖο ὁ H. Noiret, (*Lettres inédites*, σ. 34), ταυτίζει χωρὶς κάποια ἰσχυρὴ ἔνδειξη μὲ τὸν Ἰωάννη Ρῶσο.

212. Ἐφόσον ὁ θάνατος τοῦ φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος τοποθετεῖται τὴν 26.6.1452, βλ. *PLP*, II', 3630.

213. *PLP*, III', 6745. Εἶναι ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν L. 13, L. 14.

214. *PLP*, X', 25183. Εἶναι ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Ν. 85. Βλ. ἐπίσης, Χρ. Μαλτέζου, Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρᾶ, σσ. 33-34, ὑποσ. 38, 35-46.

215. Ἡ ἐπιστολὴ L. 40 στὸν κώδικα Vat. Pal. gr. 275, φέρεται διὰ ἔχει ὡς ἀποδέκτη κάποιον Χαλκοκονδύλη, τὸν ὁποῖο ὁ H. Noiret, (*Lettres inédites*, σσ. 49-50) ταυτίζει μὲ τὸν γνωστὸ λόγιο Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, στὸν ὁποῖο ἀποστέλλεται ἡ ἐπιστολὴ Ν. 117. Ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Δημήτριο (*PLP*, XII', 30511) ἢ τὸν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη (*PLP*, XII', 30512).

216. Ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν L. 2 καὶ L. 27.

217. *PLP*, VIII', 19386. Εἶναι ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν Ν. 111, Ν. 113, Ν. 119.

218. *PLP*, I', 784. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς Ν. 64.

ὁ Ἰωάννης Ρόδιος πιθανὸν στὴ Ρόδο²¹⁹, οἱ ἐγκατεστημένοι στὴν Κύπρο Κρήτες Ἀγγελὸς Βάδιος²²⁰ καὶ Γεώργιος Ζεβεδαῖος²²¹ καὶ ὁ Κύπριος Μάρκος ἱερομόναχος²²² καὶ ἀκόμη μακρύτερα ὁ ἐμπορευόμενος στὴν Βηρυττὸ παλαιὸς μαθητὴς τοῦ Ἀνδρέ-
ας²²³.

Ἐνας μικρότερος ἀριθμὸς ἐπιστολῶν ἀποστέλλεται σὲ πρόσωπα τὰ ὁποῖα λαμβάνουν ἀπὸ μία μέχρι τρεῖς ἐπιστολές. Ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε γιὰ τὸν τόπο ποὺ ζοῦν οὔτε γιὰ τὶς σχέσεις τοὺς μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Πρόκειται γιὰ πρόσωπα ποὺ εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές ὅπως ὁ Ἰωάννης Δαρεῖος, ποὺ ὑπηρετεῖ στὴν βενετικὴ διοίκηση στὴν Κρήτη καὶ ἀργότερα ἀποστέλλεται πρεσβευτὴς στὴν ὀθωμανικὴ αὐλὴ στὴν Κωνσταντινούπολη²²⁴ καὶ φιλενωτικὸς ἐπίσκοπος Ἀμάσειας, Παχώμιος²²⁵ ἢ γιὰ πρόσωπα ποὺ δὲ διαθέτουμε γιὰ αὐτὰ περισσότερα στοιχεῖα πρόκειται γιὰ τοὺς: Γαβριήλ²²⁶, Ἰσαάκ²²⁷, Ματθαῖο²²⁸, Μητρόδωρο²²⁹, Ἀντωνῖνο²³⁰, Ἀλκίνοο²³¹, Πατρίκιο²³² Φλωρέντιο²³³, Φραγκίσκο²³⁴ καὶ Γεώργιο²³⁵.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ λογίου τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ λαμβάνει ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων (20). Πρόκειται γιὰ ἐπιστολές ποὺ σχετίζονται εἴτε μὲ τὶς συνεχεῖς παρακλήσεις τοῦ γιὰ νὰ τὸν βοηθήσει στὴν ἵδρυση τοῦ σχολείου ποὺ ἐπιδιώκει, εἴτε μὲ τὴν κωδικογραφικὴ - βιβλιοεμπορικὴ δραστηριότητα ποὺ τοῦ εἶχε ἀναθέσει ὁ λόγιος ἱεράρχης, εἴτε ἀκόμη γιὰ συστατικὲς ἐπιστολές προσώπων ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴ βοήθεια τοῦ καρδινάλιου²³⁶. Ἀκολουθεῖ ὁ ἐπίτροπος τοῦ Βησσαρίωνα στὴν Κρήτη Laurus Quirinus

219. *PLP*, X', 24347. Ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν N. 68, N. 97.

220. *PLP*, II', 2032. Εἶναι ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν L. 8, L. 9, N. 27β, N. 97, N. 115, N. 121.

221. *PLP*, II', 6508. Εἶναι ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν N. 72, N. 73.

222. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς L. 5.

223. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς N. 77.

224. *PLP*, III', 5155. Εἶναι ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν. L. 34, L. 35, L. 42.

225. *PLP*, IX', 22221. Εἶναι ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, L. 20. Νεώτερα στοιχεῖα γι' αὐτὸν βλ. K. Hajdu, "Pachomios, Metropolit von Amaseia, als Handschriftenschreiber: Seine Schrift und die Identität von *PLP* 22216 und *PLP* 22221", *BZ* 94 (2001) 564-579 καὶ τῆς ἰδίας "Pachomios Calogerus und die griechisch-schekennnisse des Johannes de Ragusio", *BZ* 95 (2002) 69-71.

226. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, N. 37.

227. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, N. 86.

228. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, N. 96.

229. *PLP*, VIII', 18044. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς N. 79.

230. *PLP*, I', 1054. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς N. 116.

231. *PLP*, I', 671. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς N. 112.

232. *PLP*, IX', 22071. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς L. 43.

233. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς N. 82.

234. Ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς N. 98.

235. Ἀποδέκτης τῶν ἐπιστολῶν L. 17, L. 25, L. 39.

236. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη βλ. Z. N. Τσιριανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 81-116, N. B. Τωμαδάκης, "Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ", σσ. 67-8 καὶ 16-20, καθὼς καὶ H. D. Saffrey, "Bessarione e Creta", σὺν G. Faccadori κ.ἄ., *Bessarione e*

(11), γνωστός φιλοαριστοτελικός Ἰταλὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς, πού εἶχε καὶ εἶχε ὀριστεῖ ἐπίτροπος τοῦ Βησσαρίωνα²³⁷. Οἱ ἐπιστολὲς πού ἀπευθύνει σ' αὐτὸν σχετίζονται μὲ τὴν κωλυσιεργία καὶ τὴ μὴ ἔγκαιρη καταβολὴ τοῦ ἐπισίου ἐπιδόματος ἀπὸ τὸ "Κληροδό-
τημα" τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα ἢ τῶν ὀφειλόμενων γιὰ τὴν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βησσαρίωνα ἀντιγραφὴ κωδίκων.

Καὶ κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἀγαπημένους πρώην μαθητὲς τοῦ λογίου κωδικογράφου λαμβάνουν ἓναν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐπιστολῶν (4-6), ὅπως ὁ Λαόνικος Καβαδάτος²³⁸, Μιχαὴλ Λυγίζος²³⁹ καὶ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινός²⁴⁰. Κατὰ κύριο λόγον οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς εἶναι ἐνημερωτικὲς ἢ ἀπαντητικὲς γιὰ τὴν "ἐπαγγελματικὴ" δραστηριότητα τοῦ λογίου ἐπιστολογράφου: (διδασκαλία καὶ κωδικογραφικὴ δραστηριότητα στὴν ὁποία συχνὰ ἐπιζητᾷ τὴν συνδρομὴν τους). Στὸν εὐγενῆ Κρῆτα Πέτρο Καλλέργη, γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ ὁποίου Ἀνδρέα ἐκφώνησε ἐπικήδειο λόγο, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπο-
στέλλει πέντε ἐπιστολές. Τοῦ ἐκφράζει τὴν ἐκτίμησίν του, ζητᾷ νὰ τὸν προσκαλέσει στὴν ἐορτὴ τῆς Θεομήτορος καὶ τὸν ἐνημερώνει μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ κάποιο ταξίδι του στὴν Ἰταλία γιὰ τὰ τεκταινόμενα ἐκεῖ²⁴¹.

Δύο ἄλλα πρόσωπα πού σχετίζονταν φιλικὰ μὲ τὸν λόγιο καὶ ἦταν ἐγκατεστημέ-
να στὴν Κύπρο ὁ Ἄγγελος Βάδιος καὶ Γεώργιος Ζεβεδαῖος διαπρὸν συχνὴ ἐπικοι-
νωνία μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ λαμβάνουν ἀπὸ ἑξὶ καὶ ἑπτὰ ἐπιστολές του ἀντί-
στοιχα. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολές πού ἀφοροῦν στὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ
λογίου κατὰ κύριο λόγον καὶ γιὰ τὴν δυνατότητα περισυλλογῆς καὶ ἀντιγραφῆς κωδί-
κων στὴν Κύπρο.

Γενικὰ ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀποτελεῖ τὸ σημαντι-
κότερο μέρος τοῦ ἔργου του, καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ πηγὴ τόσο γιὰ τὸν βίον καὶ τὴν
πνευματικὴ δράσιν τοῦ λογίου, ὅσο καὶ γιὰ τὸν πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ βίον στὴν
βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 15ου αἰῶνα. Καὶ εἶναι μᾶλλον τὸ ἔργο
τὸ ὁποῖο ἐκφράζει πληρέστερα τὸ πνεῦμα τοῦ λογίου καὶ ἀντιπροσωπεύει γενικότερα
τὸ πνεῦμα τῶν ἐκπατρισμένων στὴ Δύση μετὰ τὴν Ἀλωση λογίων.

Umanesimo Catalogo della mostra, Napoli 1994, σσ. 241-245.

237. Βλ. γιὰ αὐτὸν K. Krauter, P. O. Kristeller, A. Pertusi, G. Ravegnani, H. Roob, C. Seno. *Raccolti e presentari da V. Branca, Lauro Quirini Umanista, Studi e Testi*, Firenze 1977 καὶ A. F. van Gemert, "Ο Lauro Quirini καὶ ἡ πρώτη γυναῖκα του Pelegrina, κόρη τοῦ Marin Falier", στὸ *Μνημόσυ-
νον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 158-168. Εἶναι ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν L. 23, N. 54, N. 55, N. 57, N. 66, N. 67, N. 69, N. 71, N. 84, N. 91, N. 123.

238. Βλ. N. B. Τωμαδάκης, "Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπίσκοποι Κυδωνίας", *ΚΧ* 11 (1957) 1-42, (σ. 32). Ὁ Νικόλαος Καβαδάτος εἶναι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως τῆς Βατραχομουμαχίας στὴ Βενετία (editio princeps) τὸ 1486 στὴν ὁποία ἐκδόθηκαν οἱ στίχοι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη "Εἰς Βατραχομουμαχίαν" Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σσ. 7-8. Εἶναι ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν L. 3, L. 16, N. 94, N. 95.

239. Εἶναι ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν L. 41, N. 100, N. 101, N. 102, N. 118.

240. Εἶναι ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν L. 48, N. 90, N. 125, N. 107, N. 108, N. 120, N. 125, N. 107, N. 108, N. 120.

241. Λαμβάνει τὶς ἐπιστολές L. 18, L. 19, N. 198, N. 63, N. 65.

III. ΛΟΓΟΙ

1. Προσφωνήματα

**α'. "Προσφώνημα εἰς τὸν αὐτοῦ διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Ἀργυρό-
πουλον, ὅτε ἤρξατο διδάσκων προτροπῇ βασιλέως ἐν τῷ τοῦ Ξενῶνος
Καθολικῷ Μουσείῳ".**

χφφ. Vatic. Palat. gr. 275, φφ. 189^v-190^r (15ος), (αὐτόγραφο).

*Vindob. Philolog. gr. 85, φφ. 21^v-23^v (16ος αἰ.).

*Scorial. Σ-I-18, φφ. 21^v-23^v (16ος αἰ.).

ἔκδ. - Σπ. Π. Λάμπρου, *Ἀργυροπούλεια...*, Ἐν Ἀθήναις 1910, σσ. 227-231.

Γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου ὁ ἐκδότης χρησιμοποίησε τοὺς ἀπόγραφους κώδι-
κες τοῦ 16ου αἰῶνα, Vindob. Philolog. gr. 85 καὶ Scorial. gr. Σ-I-18 καὶ ὅχι τὸν αὐτό-
γραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275¹.

Πρόκειται γιὰ τὸ πρωτόλειο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πού συνέγραψε κατὰ τὴν
ἐναρξιν τῶν παραδόσεων τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου στὸ "*Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος*",
ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἔτος 1448². Ὁ λόγιος εἶχε προχωρήσει ἄρκετὰ
στὶς σπουδές του γιὰ νὰ ἀναλάβει ἕνα τόσο ἰδιαίτερα τιμητικὸ γιὰ τὸν ἴδιο ἐγχείρημα,
ὅπως ἡ ἐκφώνηση ἑνὸς ἐγκωμιαστικοῦ προσφωνήματος πρὸς τιμὴν τοῦ καταξιωμένου
ἤδη καθηγητῇ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου κατὰ τὴν ἐναρκτήρια παράδοσή του³. Σ' αὐτὸ
πρέπει νὰ ὀφείλεται ἡ ἐμφανέστατη προσπάθεια τοῦ νεαροῦ ρήτορα νὰ ἐντυπωσιάσει
τὸν διδάσκαλο καὶ τὸ ἀκροατήριον, μιμούμενος τὰ ἀπαράμιλλα πρότυπα τῶν ρητόρων
τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας⁴. Ὡς πρὸς τὸ ὕφος του τὸ προσφώνημα ἐντυπωσιάζει γιὰ τὴν
ὕφολογική του ἐκλέπτυνση.

1. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σσ. 227, ὑποσ. 1.

2. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σσ. κ'-κα' καὶ ἀπὸ
τὴν νεώτερη PLP, I', 1267 καὶ D. Geanakoplos, "The career", σ. 95.

3. Ἐὰν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης γεννήθηκε, ὅπως ὑπολογίζεται, τὸ 1420-1422, τὸ 1448, ὁπότε ὁ
Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος καὶ ἀνέλαβε διδακτικὰ καθήκοντα, ὁ νεαρὸς λόγιος θὰ ἦταν ἤδη 28-30 ἐτῶν.
Ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρξε καὶ μαθητὴς του σὲ νεαρότερη ἡλικία, καθόσον ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος εἶχε
καὶ στὸ παρελθὸν διδάξει πρὶν ἀποχωρήσει γιὰ ἀνώτερες σπουδές στὴν Ἰταλία (Πάδοβα 1441-1444).
Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *Ἀργυροπούλεια*, σ. 4 καὶ P. Canivet, N. Oikonomides, "Le Comédie de
Katablattas" σ. 72, ὑποσ. 225-226.

4. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία (σκοπιμότητα) συγγραφῆς ἑνὸς προσφωνήματος - προσφω-

Ἀρχίζει μὲ τὴν γενικὴ διαπίστωση ὅτι οἱ εὐγνώμονες ἄνθρωποι δὲν πρέπει μόνο ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀνάγκη νὰ θαυμάζουν τοὺς εὐεργέτες τοὺς καὶ ἰδιαίτερα αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι διακρίνονται γιὰ τὴ σοφία τους. Ἔτσι ὁ ἴδιος ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν διδάσκαλό του ἔχει εὐεργετηθεῖ τόσο πολὺ, αἰσθάνεται ἓνα εἶδος υἱκῆς εὐγνωμοσύνης· δὲν εἶναι σὲ θέση ὅμως νὰ προσφέρει ὡς ἀντίδωρον οὔτε μέρος ἀπ' ὅλα ὅσα ὁ ἴδιος ἔλαβε ἀπ' αὐτόν, σύμφωνα μὲ τὰ «ἀγαθὰ παραγέλματα» τοῦ «ἀρίστου πάντων» διδασκάλου. Ζητώντας ἐκ τῶν προτέρων συγγνώμην, μήπως πεῖ κάτι τὸ μὴ «προσῆκον», δηλώνει ὅτι θὰ μιλήσει ἐπαινώντας τον γιὰ ἓνα μεταξὺ τῶν πολλῶν⁵ γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ ἐπαινεθεῖ ὁ διδάσκαλος. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα θὰ βρεθεῖ στὸ μέλλον κάποια ἄλλη εὐκαιρία, ὅποτε καὶ ὁ νεαρὸς ρήτωρ θὰ εἶναι σὲ καλύτερη θέση νὰ ἀποδώσει ἐπιτυχέστερα τὸν προσήκοντα ἔπαινο. Πρόκειται, μᾶλλον, γιὰ κατάθεση μιᾶς ἐπιβεβλημένης δήλωσης μετριοφροσύνης ἢ μιὰ προσπάθεια νὰ δικαιολογηθεῖ ὁ αὐθόρμητος χαρακτήρας τῆς συγγραφῆς ἢ ὁποῖα τεκμηριώνεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴ συντομία τοῦ προσφωνήματος.

Αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐπαινεθεῖ ὁ διδάσκαλος εἶναι ἡ ἀπόφασή του νὰ μεταδόσει, νὰ διδάξει τὰ δῶρα τοῦ «λόγου» στὴν πατρίδα του ποὺ ὁ ἴδιος μὲ πολὺ κόπο ἀπέκτησε. Ἔτσι «τὴν τε φίλην πατρίδα καλῶς (καλῶς α. σ. κακῶς) ἡλέησεν ἔχουσιν καὶ τοὺς λόγους ἐν ἀτιμίᾳ κειμένους ἐθρήνησε, βουλὴ δὲ τις ἀρίστη τῷ γενναίῳ παρακρῆμα συνέστη τὰ τῶν λόγων ἐπανορθώσασθαι». Τὸ «μουσεῖον» ποὺ ἱδρυσε ὁ διδάσκαλος, «ἐπανήκων... ἐξ Ἰταλίας» βρίσκεται «ἄντικρυς ἄλλην Ἀκαδημίαν καὶ Στοᾶν καὶ Περίπατον, τὰ τῶν ἡγεμόνων τῆς φιλοσοφίας βασιλεία», πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἀσφαλῆ εἴδηση τόσο γιὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ιδρύματος ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας⁶.

Ὁ «φιλόσοφος βασιλεύς», τὰ δ' ἀκούων παρ' ὧν ἐδόκει βέλτιον εἶναι, οὐκ ἐν

ντικτοῦ λόγου, τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενό του στὴ βυζαντινὴ ρητορικὴ παράδοση βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 230-233. Ὁ ὅρισμός τοῦ προσφωνήματος δίδεται ἀπὸ τὸν Μένανδρο Ρήτορα: «λόγος ἐστὶν εὐφημος εἰς ἄρχοντας λεγόμενος ὑπὸ τινος, τῇ δε ἐργασίᾳ ἐγκώμιον, οὐ μὴν τέλειον· οὐ γὰρ ἔχει πάντα τὰ τοῦ ἐγκωμίου, ἀλλὰ κυρίως ὁ προσφωνητικὸς γίνεται ὅταν ἐξ αὐτῶν τῶν πραττομένων ὑπ' αὐτοῦ πράξεων ὁ λόγος τὴν αὔξησιν λαμβάνῃ...». Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, II 414-415.

5. Στὸ σχετικὸ χωρίο «πολλῶν δὲ ὄντων ἃ τις ἂν εἰπεῖν ἔχοι, βουλόμενος σὲ τὸν πάντων ἄριστον ἐπαιnéσαι, ἐν τι κάκεινο τῶν καλλίστων εἶναι δοκεῖ καὶ τὰ νῦν ἀναγκαῖον λέγεσθαι πρὸ τῶν ἄλλων ὁ μοι καὶ τὸν λόγον μᾶλλον ἐστὶ πεποιηκός...» τὸ ἀκατανόητο «ἐν τι κάκεινο τῶν καλλίστων εἶναι» πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ «ἐν τι ... τῶν καλλίστων...», δηλαδὴ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα.

6. Παρότι ἡ παρομοίωση τοῦ ιδρύματος μὲ τὴν «Πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν» καὶ τὸν «Ἀριστοτελικὸν Περίπατον» φαίνεται κατ' ἀρχὴν ὑπερβολικὴ, εἶναι ὥστόσο ἐνδεικτικὴ τοῦ βυζαντινοῦ οὐμανισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀξίας ποὺ προσδίδεται στὸ ἱδρυμα στοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς.

7. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Ζ' Παλαιολόγο (1425-1452) ὑπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐποποιεῖα τοῦ ὁποῖου τέθηκε τὸ ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ ἱδρυμα τοῦ Ἰωάννη Ἀργυροπούλου. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος *Ἀργυροπούλεια*, σσ. κα'-κβ' καὶ P. Canivet - N. Oikonomides, «La Comédie de Kalablatas», σ. 72, ὑποσ. 225-226.

λειμῶνι καὶ παραδείσῳ, διέγνω ταῦτ' εἶναι λέγεσθαι δίκαια, ἀλλ' οἷα κόσμον φέρει τῇ πατρίδι λεγόμενα, μᾶλλον δ' ὅπου νῦν ὑμεῖς αὐτὸν καθορᾶτε ἐφ' ὑψηλοῦ καθημενον βήματος»⁸. Ἀπὸ τῆ θέσπ του αὐτὴ θὰ μπορέσει νὰ ἐλέγξει αὐτοὺς ποὺ ἐμφανίζονται νὰ ἔχουν μεγάλη ἐντύπωση γιὰ τὸν ἑαυτὸν τους χωρὶς νὰ ἔχουν καμία ἐπιστημονικὴ κατάρτιση⁹. Στὴ συνέχεια κάνει σύντομα λόγος γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας. Ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ καὶ νὰ ἐπικροτήσῃ τὴν σημασία τοῦ ἐππελούμενου ἔργου ἀπὸ τὸν διδάσκαλο. Γιὰ τὸν λόγος αὐτὸν καὶ ὅλοι θὰ ἤθελαν νὰ στείλουν τὰ τέκνα τους νὰ σπουδάσουν κοντὰ στὸν καταξιωμένο καθηγητὴ. Τὴν ἐπιθυμία αὐτὴν ἐκφράζουν ἀκόμη καὶ οἱ «χειροτέχνες» καὶ οἱ «βάνουσοι» γιὰ τὰ παιδιὰ τους.

Θεωρεῖ μετὰ ἀπ' αὐτὰ σκόπιμο νὰ κάνει μία ἀποστροφὴ πρὸς τὴν «φίλη καὶ γενναία» πατρίδα, ἡ ὁποία γέννησε ἓνα ἄξιο τέκνο της, τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, ὁ ὁποῖος «τῶν λόγων τὸ γνῶριμον ἐπανορθώσασθαι πέφυκε καὶ ὅς σοι τῶν ἀρετῶν τὴν εἰκόνα φυλάττει εἰς κάλλος ἀπεξεσμένην ἀμήχανον». Ἀπευθύνεται καὶ στοὺς «ἐρῶντες τῶν λόγων», δηλαδὴ στοὺς σπουδαστὲς οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καὶ τὸ ἀκροατήριό του, τοὺς ὁποῖους καλοτυχίζει ποὺ ἡ ἀγαθὴ τύχη τους ὅρισε νὰ παρακολουθήσουν τὶς παραδόσεις ἑνὸς τόσο σημαντικοῦ διδασκάλου. Ἀναφερόμενος, τέλος, στὸν ἑαυτὸν του καὶ ἀπευθυνόμενος, παράλληλα στὸν διδάσκαλο, δηλώνει ὅτι μ' ὅ,τι καὶ ἂν πεῖ, ὅ,τι καὶ ἂν κάνει δὲν εἶναι εἰς θέσιν «τῆς πρὸς ἡμᾶς σου καλοκάγαθίας ποιήσῃν ἀντάξιον». Μόνον «εἰ δὲ δὴ τι καὶ ἡμῖν παρὰ Θεοῦ χρηστὸν γένοιτο, τότε ἂν κοινόν σοι τοῦτο προθέμενοι δόξαιμεν ἂν τι προσενεγκεῖν. Θεῷ γὰρ καὶ σοὶ μέλειν προεθέμην τὰ γὰρ ἡμέτερα».

Τὸ σύντομο αὐτὸ προσφώνημα, πρωτόλειο πόνημα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὡς πρὸς τὴν ὑφολογικὴ του ἐκλέπτυνση, τῆς συγγραφικῆς δεινότητός του ἡ ὁποία θὰ κορυφωθεῖ ἀργότερα, καὶ ἀποτελεῖ μία σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν παιδεία στὴν Βασιλεύουσα καὶ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση («Μουσεῖον ξενῶνος») στὶς παρὰ-μονὲς τῆς Ἀλώσης.

8. Ἀναφέρεται στὴν μετεγκατάσταση τοῦ «Μουσείου» στὸν «Ξενῶνα τοῦ Κράλη» στὴν μανὴ Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πέτρας. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, Ἀργυροπούλεια, σσ. κγ'-κδ'.

9. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἓνα σαφὴ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν λογίων στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς παραμονὲς τῆς Ἀλώσης. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὶς παλαιότερες μελέτες τῶν Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, «Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν», Νέα Ἑστία 47 (1950) 794-799 καὶ Γ. Θ. Ζώρα, «Αἱ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσην διαμορφωθεῖσαι ἰδεολογικαὶ καὶ πολιτικαὶ κατευθύνσεις», L'Hellenisme Contemporain. 1453-1953 Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς τόμος. Ἀθῆναι 29 Μαΐου 1953, σσ. 111-133.

β. "Προσφώνημα πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, ἐν τῷ αὐτῷ δὲ καὶ ὁμολογία τῆς αὐτοῦ πίστεως ὑποπτευομένης."

χφφ. Vat. Palat. gr. 275, φφ. 188^r-189^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

*Vindob. Philolog. gr. 85 φφ. 19^r-21^r (16ος αἰ.).

*Monac gr. 51, φφ. 406^v-408^r (16ος αἰ.).

*Scorial gr. Σ-I-18, φφ. 19^r-21^r (16ος αἰ.).

ἐκδ. Ἄ. Κ. Δημητρακόπουλος, "Μικαὴλ Ἀποστόλης", Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1870 ἐκδοθὲν ὑπὸ Μαρίνου Π. Βρετοῦ, Ἐν Ἀθήναις, σσ. 354-364, (τὸ κείμενο σσ. 355-358).

Σπ. Π. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Δ΄ Ἀθήναι 1930 [ἀνατ. Ἀθήνα 1972], σσ. 83-87.

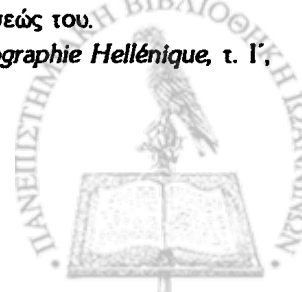
Καὶ γιὰ τὶς δύο ἐκδόσεις τοῦ κειμένου αὐτοῦ, οἱ ἐκδότες χρησιμοποίησαν μεταγενέστερους ἀπογράφους κώδικες τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ὄχι τὸν αὐτόγραφο. Vat. Palat. gr. 275¹⁰. Σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι τοῦ συντόμου αὐτοῦ πονήματος τοῦ λογίου δὲν διαθέτουμε. Βεβαίως, ἐφόσον, ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο¹¹ ἀπευθύνεται στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὴν ἀνοδό του στὸ θρόνο τὸ 1448¹². Ἐπειδὴ, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὁ λόγιος ἀναγκάζεται νὰ γράφει τὸ ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα αὐτὸ κείμενο, ὡς ἀπόρροια τῶν ἐπικρίσεων ποὺ δέχθηκε ἀπὸ κάποιους λογίους ἐκκλησιαστικούς (;) κύκλους, γιὰ τὶς παγανιστικὲς πεποιθήσεις ποὺ δῆθεν ἐξέφραζε σὲ κάποια ἐπιστολή του, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἤδη τότε μιὰ προβεβλημένη προσωπικότητα στὰ πνευματικὰ δρώμενα τῆς Κωνσταντινούπολης πρὶν τὴν Ἀλωση, ὥστε τὰ κείμενά του νὰ προσελκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ νὰ προκαλέσουν τὴν κριτικὴ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν χρονολόγησι τοῦ προσφωνήματος στὸ 1452, ὅταν πλέον μαρτυρεῖται ὡς διακρινόμενος μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου στὸ "Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος"¹³.

10. Βλ. Ἄ. Κ. Δημητρακόπουλος, "Μικαὴλ Ἀποστόλης", σ. 354 καὶ Σπ. Π. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Δ΄, σ. 83.

11. Ὁ τίτλος παραδίδεται ἀπὸ τοὺς κώδικες στοὺς ὁποίους παραδίδεται τὸ κείμενο, βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Δ΄, σ. 83.

12. Τὸ 1449 ἴσως χρονολογεῖ τὸ προσφώνημα ὁ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι* σ. 79. Στὴ χρονολόγησι αὐτὴν συμφωνεῖ καὶ ἡ Σ. Μεργιαλῆ, "Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Βυζαντίου", σ. 168, χωρὶς νὰ συζητᾷ καθόλου τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεώς του.

13. Βλ. τὸ χωρίο τοῦ U. Puscilio, "Constantinopolis", E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σσ. LVIII-LIX.

Τὸ προσφώνημα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα, ὅπως δηλώνεται καὶ στὸν τίτλο του. Τὸ πρῶτο εἶναι ἓνα ἐγκώμιο πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο¹⁴ (σσ. 83-85, στ. 8). Σ' αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ βυζαντινὴ ρητορικὴ¹⁵ ἐπαινέται ὁ Αὐτοκράτωρ γιὰ τὴν ἔμφυτη καὶ ὄχι ἐπίκτητη σοφία ποὺ τὸν διακρίνει, ἡ ὁποία κοσμεῖ καὶ κατευθύνει τὴν βασιλεία του (*“παρεδρεύουσα”*)¹⁶. Γίνεται στὴ συνέχεια λόγος γιὰ τὸ θεοπρόβλητο τῆς βασιλείας του, μιὰ ἰδέα παραδοσιακὴ στὴν βυζαντινὴ ἰδεολογία, καὶ τὸ ἐγκώμιο ὁλοκληρῶνεται μὲ εὐχὲς γιὰ μιὰ πετυχημένη βασιλεία. Ἦχεῖ, ὅπωςδήποτε, παράταιρα, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴν δραματικὴ κατάστασις στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ καταληκτικὴ διαπίστωσί του ὅτι ὁ Θεὸς θὰ βοηθήσει τὸν αὐτοκράτορα *«κατὰ τῶν πολέμιων στήσασθαι τρόπαια, ἵν' ἐκεῖθεν ἡμῖν εὐροιά τε ὑπάρξοι τῶν ἀγαθῶν καὶ τὰ σὰ γεναῖα θαυμάζειν καὶ συγγράφειν ἀνδραγαθήματα, οὐχ ὅτι καὶ νῦν οὐκ ἔχομεν ἐπαινέειν»*, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ἄκρως φιλόδοξες ἐκτιμήσεις του γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον *«οὐχ οὕτω γε παραπαίομεν εἰσὶν γάρ, εἰσὶ ἡμῖν πολλὰι μέν σοι καὶ λαμπραὶ ψυχῆς ἀρεταί, πολλὰι δὲ σώματος ἔχομεν φρονήσεως ἀφορμὰς, ἀνδρείας, σωφροσύνης, δικαιοσύνης, ἔχομεν φιλάνθρωπίας καὶ κηδεμονίας πρὸς τὸ ἀρχόμενον· πλὴν ἀλλὰ τι ξυμφέρειν ἡγοῦμαι καὶ ὁ τῶν ἔξωθεν ἔπαινος πολλαπλάσιος οὐπερ ἔχεις, θεῷ συμμάχῳ γενόμενος. Εἶεν»*¹⁷.

Τὸ δεῦτερο τμῆμα (σσ. 85 στ. 9 - τέλος) περιλαμβάνει τὴν ἀπολογία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἀφοῦ δηλώσει ὅτι συκοφαντεῖται ἀπὸ κάποιους ποὺ στηρίζονται στὰ δια-

14. Γιὰ προσφωνήματα συγχρόνων του λογίων πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο βλ. D. M. Nicol, *The immortal emperor. The life and legend of Constantinos Palaiologos*, Cambridge 1992, σσ. 36-53.

15. Γιὰ τὸ προσφώνημα στὴν βυζαντινὴ ρητορικὴ πρακτικὴ βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 230-233. Βλ. ἐπίσης τὶς μελέτες τῶν, C. N. Constantinides, “Teachers and students of rhetoric in the late Byzantine Period”, καὶ D. G. Afanogenov, “Byzantine imperial panegyric as advice literature 1204-c. 1350”, στὸ E. Jeffreys, *Rhetoric of Byzantium*, σσ. 39-72.

16. Ἡ ἰδέα τοῦ φιλοσόφου βασιλέως ἔχει ἀφετηρίαν στὴν πλατωνικὴ διδασκαλία καὶ ἀναπτέρωθηκε μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε πραγματεία μὲ τίτλο *“Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην ἐν κεφαλαίοις διάληψις”* στὴν ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὶς προσπάθειες τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν φιλοσοφικοπολιτικῶν του ἀρχῶν στὴ Σικελία. Βλ. Θ. Σ. Νικολάου, *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 79-86.

17. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ στερεότυπη παραδοσιακὴ ρητορικὴ πρακτικὴ ἐφόσον καὶ στὸν “κανόνα” (βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 230-231) τοῦ Μενάνδρου Ρήτορος, ἀναφέρεται *“Υπομεριεῖς δὲ τὸν ἐπὶ ταῖς πράξιασιν ἐπαινον εἰς τέσσαρας ἀρετάς, φρόνησιν, δικαιοσύνην, σωφροσύνην, ἀνδρείαν...”* Μενάνδρου, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* II, 415.24-26. Στὸ εὐρύτερο θέμα τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου, ὅπως τὴν εἶδαν οἱ σύγχρονοι λόγιοι, εἶναι ἀφιερωμένη ἡ γνωστὴ μελέτη τοῦ I. Sevcenko, “The decline of Byzantium seen through the eyes of its Intellectuals”, *DOP* 15 (1961) 169-186, ὅπου ὁμως γίνεται ἀναφορὰ στὸ προσφώνημα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, τὸ ὁποῖο ἀποδείχθηκε ὅτι λανθασμένα ἀποδόθηκε σ' αὐτὸ καθὼς πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου. (Βλ. σ. 182, ὑποσ. 68).

λαμβανόμενα σὲ κάποια ἐπιστολή του, ὅτι δῆθεν δὲν πιστεύει στὴν Χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ ὅτι, ὅπως ἀναφέρει πρὸς κάτω: «Διὶ με πιστεύειν λέγοντες, Κρητῶν ἡγεμόνι, καὶ Ποσειδῶνι καὶ Ἡρακλεῖ... πὼς δ' αὖ πάλιν ἀγάλματα προσκυνεῖν καὶ ὡς θεοῖς τούτοις λατρεύειν...»¹⁸, προβαίνει σὲ μιὰ παράθεση τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, δηλώνοντας ὅτι «εἰς ταῦτα πιστεύω, ἐπεὶ καὶ εἰς ταῦτα βεβάπτισμαι, λῆρον τὰ τῶν Ἑλλήνων ἡγούμενος καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀπίστων καὶ δυσεβῶν. Τούτων ὑπερμαχῶ ταῦτα ἀσπάζομαι νῶ καὶ ψυχῇ καὶ καρδίᾳ καὶ στόματι...». Συμπληρώνει ὅτι οἱ οἰκογενειακὲς καὶ πνευματικὲς του καταβολὲς δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν παρεκκλήσεις ἀπὸ τὰ χριστιανικά του πιστεύω: «οὐ ταῦτά με πατὴρ εὐσεβῆς οὐδ' ὁμαῖμονες πεπαιδεύκασιν, οὐδ' ὁ περὶ τὸ θεῖον διδάσκαλος εὐσεβέστατος, ἀλλ' ὧν μεγίστη τε ἡ ὠφέλεια καὶ οἷς ὁ πιστεύων σωτηρίας ἀπολαμβάνει φημι δ' ἐκεῖνα τὰ τῆς εὐσεβείας διδάγματα...». Καταλήγει, λοιπόν, ὅτι ὑβρίζεται ἀδίκως παρακαλώντας τὸν Αὐτοκράτορα ὡς δίκαιος κριτῆς «δικαστῆς ἀκριβῆς τῶν πραγμάτων γενόμενος» νὰ ἀπονεῖμει δικαιοσύνη καὶ νὰ τὸν βοηθήσει «περὶ τὰλλα» καθ' ὅσον ἀδικεῖται.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ ρητορικὴ ἐμβρίθεια τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πόνημα καὶ παράλληλα μιᾶς σημαντικῆς μαρτυρίας, παρότι ἀτυχῶς περιορισμένης πληροφοροφόρησης, γιὰ τὶς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν λογίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὴν Ἀλωση.

γ. "Προσφώνημα εἰς τὸν θειότατον καὶ Παναγιώτατον μου δεσπότην καὶ κύριον Βησσαρίω, τὸν αἰδεσιμώτατον καρδινάλιν τῶν Τούσκλων καὶ Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, Μιχαήλου Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου".

χφφ. *Vat. Pal. gr. 275, φφ. 225^r-228^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

*Bruxell. gr. 11270-11275, φφ. 1^r-7^v (15ος-16ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

Monac gr. 51, φφ. 401^r-405^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

*Vallicell. gr. 183 (17ος αἰ.), (13).

ἐκδ. Χ. Γ. Πατρινέλης, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα", Ἀθηνᾶ 65 (1961) 128-137.

Τὸ παραδιδόμενο σὲ τέσσερις κώδικες προσφώνημα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρὸς τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα ἐκδόθηκε μὲ βάση τὸν αὐτόγραφο κώδικα Bruxell. gr.

18. Βλ. J. Monfasani, "Platonic Paganism in the Fifteenth Century", στὸ M. Di Cesare (ed.), *Reconsidering the Renaissance*, [Center for Medieval and Renaissance Studies. Medieval and Renaissance Studies 93], Binghamton, N.Y. 1992, σσ. 45-61, (γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σύντομη ἀναφορὰ σ. 57).

11270-11275, χωρίς ό έκδότης νά λάβει ύπ' όψιν τόν έπίσης αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 275¹⁹. Ό έκδότης συνοδεύει τό έκδιδόμενο κείμενο μέ κριτικό υπόμνημα, λίγες έρμηνευτικές σημειώσεις καί σύντομο είσαγωγικό σημείωμα. Δέν ύπάρχει σαφής ένδειξη γιά τό χρόνο συγγραφής του προσφώνήματος. Ό έκδότης προσπαθεῖ νά τό χρονολογήσει μέ βάση τόν τίτλο του, όπου ό Βησσαρίων προσφωνεῖται "Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως", (τίτλος πού τοῦ άπενεμήθη μετά την 27.4.1463, ήμερομηνία θανάτου τοῦ μέχρι τότε Λατίνου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως 'Ισιδώρου Κιέβου²⁰), γεγονός πού οδηγεί στην χρονολόγησή του μεταξύ 1463 καί 1472, έτος θανάτου τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Πιο συγκεκριμένα, ύπάρχουν ένδειξεις ότι ό λόγιος έγραψε τό προσφώνημα μετά άπό κάποιο ταξίδι του στην 'Ιταλία. Καί έπειδή τά ταξίδια τοῦ Μιχαήλ 'Αποστόλη στην 'Ιταλία χρονολογούνται κατά τό διάστημα 1463-1472 (τό πρώτο τό 1466-67 καί τό δεύτερο τό 1468), ό έκδότης θεωρεῖ ότι μπορεί μέ ασφάλεια νά χρονολογηθεῖ ή συγγραφή του μεταξύ 1466-67 καί 1468-69, κλίνοντας πρὸς την πρώτη πιθανότητα, πράγμα πού μπορεί νά τεκμηριωθεῖ καί άπό στοιχεῖα πού παρέχονται άπό τίς έπιστολές του, πού χρονολογούνται άκριβῶς κατά την περίοδο αὐτήν²¹.

Τό προσφώνημα άρχίζει μέ μία γενική τοποθέτηση γιά την εὐγνωμοσύνη καί την τιμή ή όποία πρέπει νά αποδίδεται στοὺς άγαθοὺς άνδρες. Στη συνέχεια ό λόγιος συγκεκριμενοποιεῖ τά λεγόμενά του άναφέρεται στην άρετή τοῦ προσφωνούμενου καί την εὐρύτητά της²², τεκμήριο τῆς όποίας άποτελεῖ ή τεράστια έπιτυχία του, σὺν τοῖς άλλοις, στίς διπλωματικές άποστολές πού μέ έντολή τοῦ Πάπα ανέλαβε ό Καρδινάλιος πρὸς διαφόρους ήγεμόνες τῆς 'Ιταλίας καί τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης κατά την περίοδο αὐτήν μέ στόχο τῇ συνεννόηση τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων γιά ὀργάνωση σταυροφορίας, καί οἱ όποιες έστέφθησαν άπό έπιτυχία²³.

Στή συνέχεια μέ έμφανέστατη πρόθεση (ὅπως καί μέ ὅσα προηγήθηκαν) επίδειξης ύψηλῆς λογιότητας καί ρητορικῆς δεξιότητας έπεκτείνεται σέ μία γενικότερη πραγ-

19. Βλ. Χ. Γ. Παρινέλης, "Μιχαήλ 'Αποστόλη, *Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα*", σ. 129. Οἱ τυχόν διαφορετικές γραφές δέν σημειώνονται στο κριτικό υπόμνημα πού επισυνάπτεται στο τέλος τῆς έκδοσης (σ. 135).

20. Βλ. *PLP*, II', 2707.

21. Βλ. Χ. Γ. Παρινέλης, "Μιχαήλ 'Αποστόλη, *Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα*", σ. 130.

22. 'Ενῶ ύπάρχουν πολλὰ πράγματα γιά τά όποια μπορεί καί πρέπει νά έπαινεθεῖ ό Βησσαρίων «έν τι μείζον καί πρώτον ή άρετή...» ύπάρχει καί κάτι γιά τό όποιο πρέπει νά έπαινεθεῖ ιδιαίτερα ό προσφωνούμενος. Γιά μία άνάλογη διατύπωση τοῦ ίδιου στο "Προσφώνημα εἰς 'Ιωάννην 'Αργυρόπουλον". Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, *'Αργυροπούλεια*, σ. 228.

23. Πρόκειται γιά τίς άποστολές τοῦ Βησσαρίωνος κατόπιν έντολῆς τοῦ Πάπα Καλλίστου Γ' (1455-1458) στο βασιλέα τῆς Νεαπόλεως 'Αλφόνσο Ε' καί την άποστολή τοῦ (1459-1461), κατόπιν έντολῆς τοῦ Πάπα Πίου Β' (1458-1464), στην Γερμανία, όπου άναγκάστηκε νά επέμβη γιά την διευθέτηση τῶν προβλημάτων μεταξύ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου Γ' καί τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας Μαθία Κορβίνου. Γιά τά θέματα αὐτά βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. I', σσ. 292-303 καί Χ. Γ. Παρινέλης, "Μιχαήλ 'Αποστόλη, *Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα*", σ. 136 καί *PLP*, II', 2707.

μάτευση για τὴ γνώση καὶ τὴ σοφία γιὰ τὴν ὁποία ὁ προσφωνούμενος διακρίνεται κατὰ κοινὴ ὁμολογία μεταξὺ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς του. Καταλήγει μὲ τὴν ἀναφορά του στὴ μεγαλειώδη προσπάθειά του στὴν Ἰταλία γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ γένους καὶ τῆς παιδείας του. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «Σὺ δὲ τούτους (= Ἕλληνας) κρεῖττον ἢ κατ' ἐλπίδας παρεσκευάκας ἀναθῆλαι τοιαῦτα μουσεῖα τοῖς ἐρασταῖς τῶν λόγων πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας ἀνεφγάς... Αἱ γὰρ ἐν Ἰταλίᾳ τῇ καλλίστῃ καὶ ἀπτητῇ τῶν πόλεων ὑπερφέρουσαι κάλλει καὶ μεγέθει τῶν ἄλλων διδασκάλων νῦν εὐμοιροῦσι πολλῶν τε καὶ ἀγαθῶν οὐκ ἄνευ προνοίας τῆς παρὰ σοῦ. Ὅθεν ἰδεῖν ἔστιν ἤδη πολλοὺς μὲν Ἕλληνας ἰταλίζοντας, πολλοὺς δὲ Ἰταλοὺς ἐλληνίζοντας, ἐκατέρους ἀρίστους ἐφ' ἐκατέραιν ταῖν γλῶτταιν, οἱ σὲ καὶ ὕμνουσι τοῖς λόγοις καὶ ἐπαινοῦσι τοῖς ἐγκωμίοις, κἄν ταῖς σφῶν αὐτῶν συνουσίαις τὸ σὸν οὐκ ἄπεστιν ὄνομα»²⁴. Γενικά, συμπληρώνει, ἡ ἐκτίμηση ποὺ τοῦ ἀποδίδεται εἶναι καθολικὴ. Ὁ ἴδιος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ αἰσθάνεται δέος καθὼς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ ἕναν τέτοιο ἄνθρωπο. Ἡ παρέμβασί του στὰ πνευματικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του εἶναι τόσο σημαντικὴ καὶ ἔχει λάβει εὐρύτατες διαστάσεις ὥστε: «Τοῦτο δὴ οὖν τὸ χρῆμα τῶν λόγων καὶ μέχρι νήσων προὔβη τῶν ἐλληνίδων καὶ προβήσεται, ἦν Θεὸς θέλῃ, σοῦ τῶν πραγμάτων ἐρρώμένως ἡμένου καὶ αὐτῶν χωροῦντων σοι κατὰ βούλησιν, ὃ σοι μείζω τὴν δόξαν ἐς τὸν ἐσόμενον σώσει ἢ ὅσαι σοι πόνοις ἄλλαι κατάρθωνται ἀρεταί, εἴπερ ἐκεῖναι μὲν μὴ συγγραφῶν τυχοῦσαι, τῷ χρόνῳ κεκρύφεται». Ἡ ἀποστροφὴ αὐτὴ θεωρήθηκε ὅτι ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμη ἔμμεση ἐκκλήση τοῦ λογίου στὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴν ἐπικορήγηση τοῦ ἀνώτερου σχολείου ποὺ σχεδίαζε²⁵. Ὁρθότερα ὅμως ἐπισημάνθηκε ὅτι τὸ κείμενο γράφτηκε μετὰ τὴν συμπερίληψη τοῦ λογίου ὡς ἐπικορηγούμενου διδασκάλου στὸ «Κληροδότημα» τοῦ καρδινάλιου γιὰ τοὺς φιλενωτικούς ἱερεῖς τῆς Κρήτης (1465-66) καὶ ὅτι στὸ χωρίο ἐκφράζεται ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν κατ' εὐκλὴν ἔκβαση τῶν «παιδευτικῶν» παρεμβάσεων τοῦ ἐπιφανοῦς ἱεράρχη τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων εἶναι ἤδη ὁρατά: «προὔβη μέχρι νήσων τῶν Ἑλληνίδων» (= Κρήτι;) καὶ πρόκειται καὶ στὸ μέλλον νὰ ἔχουν αἴσια ἔκβαση («προὔβήσεται»)²⁶. Ὅποτε ἡ χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ ἄμεσο προσεχὲς διάστημα ἀπὸ τὴν ἔνταξη τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸ «Κληροδότημα» μὲ σκοπὸ νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν «μαικῆνα» του γιὰ τὴν ἀπόφασί του αὐτὴν. Στὸ προσφώνημα δὲν μπορεῖ νὰ παραλείψει ἕναν ἄλλο λόγο γιὰ ἔπαινο τοῦ Καρδινάλιου: τὴν μέριμνά του νὰ συγκεντρώσῃ κώδικες μὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, ἀπόρροια τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἡ ἀνάθεση στὸν ἴδιο τοῦ

24. Ἡ πληροφορία ὅτι μὲ πρόνοια τοῦ Βησσαρίωνος ἰδρύθηκαν στὴν Ἰταλία σχολεῖα («μουσεῖα») ὅπου ἐδιδάσκετο ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ ἄλλη πηγή. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ ρητορικὴ ὑπερβολὴ ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῆς γενικότερης πνευματικῆς συμβολῆς στὰ παιδευτικὰ δρώμενα τῆς Ἰταλίας τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τοῦ κύκλου του. Βλ. Χρ. Γ. Πατρινέλης, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Προσφώνημα εἰς Βησσαρίωνα», σ. 136.

25. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, ὁ.π., σ. 130, ὑποσ. 2.

26. Β. Ζ. Ν. Τσιρνανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 114, ὑποσ. 6.

ἔργου αὐτοῦ²⁷. Καὶ τὸ προσφώνημα ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν εὐχὴ νὰ συνεχίσει τὴν ἀξιέ-
παινη πνευματικὴ δρᾶση τοῦ «ἐρρωμενέστερον».

Τὸ προσφώνημα ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἀκόμη ἀπόδειξη ρητορικῆς δεινότητος τοῦ λογί-
ου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς ὑψηλῆς παιδείας ποὺ ἔτυχε στὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ
ἰδρύματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὶν τὴν ᾽Αλωση, εἶναι μιὰ ἀκόμη σημαντικὴ πηγὴ
γιὰ τὴν πνευματικὴ δραστηριότητα κατὰ τὶς ἀμέσως ἐπόμενες δεκαετίες καὶ τὴν κορυ-
φαία συμβολὴ σ' αὐτὴν τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα καὶ τοῦ κύκλου του, σημαντικὴ
μορφή τοῦ ὁποίου στὴν Κρήτη ἀναδεικνύεται ὁ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλης λόγῳ τῆς στενῆς
σχέσης του μὲ τὸν ᾽Ελληνα καρδινάλιο.

2. Μονωδίες – Ἐπιτάφιοι.

**α. “Μονωδία ἐπικήδειος πρὸς τὸν ἐνδοξότατον καὶ μεγαλοπρεπῆ ἄνδρα
κύριον Ἀνδρέαν τὸν Καλέργην”.**

χφ. * Berolin gr. 204. (Phill. 1607), φφ. 1^v-3^r (16ος αἰ.).

ἔκδ. Β. Λαούρδας, “Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 20: Μιχαὴλ ᾽Αποστόλης Ἐπικήδειος εἰς
᾽Ανδρέαν Καλέργην”, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 11 (1958) 381-385, (τὸ κείμενο σσ.
382-386).

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κείμενα τοῦ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλη, τὸ ὁποῖο δὲν
παραδίδεται ἀπὸ κάποιον αὐτόγραφο κώδικα, ἀλλὰ ἀπὸ ἓναν καὶ μοναδικὸ κώδικα τοῦ
16ου αἰῶνα. Σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ὁ Μιχαὴλ ᾽Αποστόλης ἀπέστειλε στὸν Φραγγούλιο Σερ-
βόπουλο²⁸ κάνει λόγο γιὰ τὸν ἐπικήδειο αὐτόν, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ “μονωδία”²⁹,
ψέγοντας τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς, γιατί, ἐνῶ τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ τὸν πληρώ-
σει γιὰ τὴν συγγραφὴ του, ἐν τέλει δὲν ἔχει ἐκπληρώσει τὴν ὑπόσχεσή του. Γιὰ τὴ
χρονολόγησι τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου δὲν διαθέτουμε καμιὰ σαφῆ ἔνδειξη. Θὰ

27. ᾽Αναφέρει σχετικὰ: «Καὶ μὲν δὴ τὰς τῶν παλαιῶν ἐκείνων καὶ μακαρίων βίβλους ἀνδρῶν, τὰς
μὲν ὅποι γῆς τῷ χρόνῳ κρυβεῖσας, τὰς δ' ἡμιβρώτους σπασί καὶ κόνεσι γενομένας, πόνοις οὐκ ὀλίγοις
ἀνακαινίζειν καὶ ἀναλώμασιν τοῖς τὲ βουλομένοις ἐκγράφειν μεταδιδόναι καὶ γὰρ αὐτοὺς μελετᾶν αὐτὰς
κατὰ δύναμιν, τίνος οὐκ ἂν μώμου ψυχὴν εἰς ἔπαινον μεταβάλλοι καὶ δόξαν τὴν σὴν;». Βλ. καὶ τὴν σχε-
τικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνα L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 478-479.

28. Βλ. *PLP*, X', 25183.

29. Γιὰ τὴν βυζαντινὴ συγγραφικὴ παράδοσι μονωδιῶν, ἐπιταφίων καὶ παραμυθητικῶν λόγων, βλ.
H. Hunger, *Byzantinische Literaturgeschichte*, τ. I', σσ. 213-229. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν “Εἰσαγωγὴ” τῆς μονογραφίας
τοῦ A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung* 142
Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend, [Wiener Byzantinischen Studie. Band
XIX], Wien 1994, σσ. 45-87.

μπορούσαμε να εικάσουμε βάσιμα ότι γράφτηκε όταν ο λόγιος με την παρέλευση αρκετών ετών παραμονής είχε καταξιωθεί ως λόγιος (δεκαετία 1460) και κλήθηκε να εκφωνήσει έναν επικήδειο λόγο για ένα τόσο επιφανές πρόσωπο της τοπικής κοινωνίας.

Ο Άνδρέας Καλλέργης για τον οποίο γράφτηκε ο επικήδειος λόγος υπήρξε μέλος της γνωστής οικογένειας των Κρητών ευπατριδών Καλλεργών³⁰, η οποία πέτυχε να της απονεμηθεί από τη Βενετία ο τίτλος της βενετικής ευγένειας και η οποία διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης³¹. Ο συγκεκριμένος Άνδρέας θεωρείται ότι υπήρξε γενάρχη του κλάδου των Καλλεργών του Χάνδακα³².

Δεν γνωρίζουμε ποιές ακριβώς ήταν οι σχέσεις του Μιχαήλ Άποστόλη με τον νεκρό ευπατρίδη ή την οικογένειά του, ώστε να του ανατεθεί ή συγγραφή του επικήδειου και η εκφωνήσή του. Ο ίδιος ο λόγιος δηλώνει ότι «*ἄλλωστε καὶ φίλου ὄντος μοι τοῦ ἀνδρός καὶ τοῖς προσήκουσιν ἐπαρκούντος οὐ μόνον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν αὐτοῦ ὁμαιμόνων*». Δεν αποκλείεται ο Μιχαήλ Άποστόλης να είχε προσληφθεί ως διδάσκαλος (οικοδιδάσκαλος) τέκνων της ευρύτερης οικογένειας των Καλλεργών ή ακόμη και του υιού του θανόντος, Μαθαίου, και έτσι να αναπτύχθηκε η μεταξύ τους σχέση³³.

Διαθέτουμε ικανές ενδείξεις ότι ο Μιχαήλ Άποστόλης παρευρέθηκε στην κηδεία και ἐξεφώνησε τον επικήδειο λόγο. Κάνοντας λόγο για τον νεκρό αναφέρει στο κείμενο: «*ὡ σώματος περικαλλοῦς τουτουῖ τοῦ νῦν ἡμῖν προκειμένου...*», αναφερόμενος στην θανοῦσα πρὸ σαράντα ἡμερῶν μητέρα του νεκρού δηλώνει: «*νῦν δε οἶμοι καὶ αὐτὴ ἐν τῷδε κεῖται τῷ τύμβῳ, οὐ μετ' ὀλίγον καὶ ὁ φίλτατος τῶν υἱῶν αὐτῇ συντεθείσεται μετπλαχυῖα τὸν βίον ἡμέρας μάλιστα ιεσσαράκοντα*. Ἀλλ' ὡ μῆτερ ἀγαθὴ παιδὸς ἀγαθοῦ, ἄσμενος δέξαι σοι τὸν υἱέα...». Ἐπιπρόσθετα σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ λόγου ὁ ῥήτωρ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸ ἀκροατήριον: «*Ἀλλ' ὡ παρόντες...*». Ἀπὸ τὶς φράσεις «*ἡμῖν προκειμένου*», «*ἐν τῷδε κεῖται τῷ τύμβῳ*» καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορά του στὸ ἀκροατήριον δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν παρουσία του στὸν ἐνταφιασμὸ καὶ τὴν ἐκφώνηση τοῦ λόγου.

30. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ἐρευναι ἐν Βενετίᾳ», *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 45-120, (σσ. 45-58). Τὸ ὅτι ἡ οἰκογένεια Καλλέργη διέθετε τὴν Βενετικὴν εὐγένεια ὑπαινίσσονται οἱ χαρακτηρισμοὶ «*ἐνδοξότατον καὶ μεγαλοπρεπὴ ἄνδρα*» τοῦ τίτλου τοῦ ἐπικηδείου καὶ «*τῷ Κρητῶν ἀπάντων ἀρίστῃ καὶ Ἑνετῶν ἱστίμῳ*» με τοὺς ὁποίους ξεκινάει ὁ λόγος.

31. Οἱ ἀνεψιοὶ τοῦ Ἀνδρέα Καλλέργη, οἱ Ρεθύμνιοι Ἀνδρέας καὶ Ἰωάννης, συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν συντριβή, λίγα χρόνια πρὶν, τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Σήφη Βλαστοῦ βλ. Μ. Ἰ. Μανούσκα, *Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1642*, Ἀθῆναι 1960, σσ. 51 κέξ.

32. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ἐρευναι ἐν Βενετίᾳ», σ. 47.

33. Στὸν Πέτρο Καλλέργη, ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα, ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης ἀποστέλλει ἕξι ἐπιστολές. Βλ. Η. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 46.

Ὁ λόγος ἀρχίζει μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ θανὼν εἶναι τόσο ἄξιος ὥστε δὲν εἶναι εὐκόλο στὸν ρήτορα νὰ τὸν ἐπαινέσει. Ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαινεθεῖ, ὅπως τοῦ ἀξίζει, καὶ ὁ ἴδιος ἀναλαμβάνει αὐτὴν τὴν εὐθύνη ἐφόσον τυγχάνει καὶ φίλος του. Ἀκολουθῶς παρασύρεται σὲ μία σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ “ἔκφρασιν” τοῦ νεκροῦ συμφώνως πρὸς τὶς παραδοσιακὰς προδιαγραφὰς τῆς βυζαντινῆς ρητορικῆς³⁴. Συνεχίζει ἀναφερόμενος στὴν καταγωγὴ τοῦ ἀπὸ τὴν Κρήτη³⁵, στὸν πατέρα του, στὴν μητέρα του, ἡ ὁποία, σημειώνει, διέθετε τὴν κρητικὴ εὐγένεια, στοὺς ἀδελφούς του, στὸ γιό του Ματθαῖο³⁶, στοὺς ὑπολοίπους συγγενεῖς καὶ φίλους, οἱ ὁποῖοι στεροῦνται ἕναν τόσο ἄξιο ἄνθρωπο (εὐγενῆ, οἰκογενειάρχην, φίλο).

Ξαφνικὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ζητήσει συγγνώμην ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του ἐπειδὴ «τῷ πάθει συσχεθεῖς καὶ τῇ λύπῃ θορυβηθεῖς πρωθύστερον ἡρξάμην τοῦ νόμου τῆς μονωδίας καὶ πρὸ τῆς πατρίδος καὶ τῶν φύντων καὶ τῶν ψυχικῶν ἀρετῶν, τὰς σωματικὰς προεθέμην...». Ἡ παρατήρησή του αὐτὴ γιὰ τὴν ὑπέρβαση τοῦ “νόμου” τῆς μονωδίας εἶναι βásiμῃ. Στὸν “κανόνα” τοῦ Μενάνδρου Ρήτορος προβλέπεται σχετικὰ μὲ τὴ δομὴ τοῦ ἐγκωμίου στὸν ἐπιτάφιο λόγο: «ἐγκωμιάσεις δὲ ἀπὸ πάντων τῶν τόπων τῶν ἐγκωμιαστικῶν, γένους, γενέσεως φύσεως, ἀνατροφῆς, παιδείας, ἐπιτηδευμάτων, τεμεῖς δὲ τὴν φύσιν δίχα εἰς τε τοῦ σώματος κάλλος, ὅπερ πρῶτον ἐρεῖς, εἰς τε τὴν ψυχῆς εὐφυΐαν»³⁷. Ὁ ἴδιος, ὅπως εἶδαμε, προτίμησε νὰ προτάξει στὸ ἐγκώμιό του μιὰ “ἔκφρασιν” περὶ τοῦ σωματικοῦ κάλλους τοῦ νεκροῦ καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀναφερθεῖ ἐγκωμιάζοντας τὴν πατρίδα καὶ τοὺς γονεῖς του. Ἡ δικαιολογία του ὅμως γιὰ τὴν παρέκκλιση αὐτὴ («τῷ πάθει συσχεθεῖς καὶ τῇ λύπῃ βαρυνθεῖς») ἀποτελεῖ μιὰν κοινότοπη παράθεση δικαιολογίας στὴ ρητορικὴ. Στὸν κανόνα πάλι τοῦ Μενάνδρου τοῦ

34. Γιὰ τὴν “ἔκφρασιν” στὰ πλαίσια τῶν ρητορικῶν προγυμνασμάτων τῶν Βυζαντινῶν, ἡ ὁποία μποροῦσε νὰ συνυπάρχει/ἐντάσσεται καὶ σὲ ἕνα ἐγκώμιο στὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τοῦ Μενάνδρου Ρήτορος ἀνάγει τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ δομὴ του καὶ ἡ μονωδία-ἐπικήδειος λόγος, βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 191-193.

35. Ἀναφερόμενος στὴν καταγωγὴ τοῦ Ἀνδρέα Καλλέργη δὲν παραλείπει νὰ ἐπαινέσει τὸν Χάνδακα. Σημειώνει «τούτῳ πατρίς μὲν ἐτύχχανεν ἡ τῶν πασῶν πόλεων μεγίστη καὶ περιώνυμος δικαιοσύνη μὲν τῶν ἐν μνήμῃ πασῶν... καὶ νῦν δὲ αὐθις αὐτὸ καθ' ἡμᾶς νόμων ἔχουσα εὐδία τὴν τῶν Ἑνετῶν ἐννομιωτάτην ἀρχὴν καὶ κρίσιν δικαιοσύνην καλῶς λόγων ἤκουσα καὶ παιδείας, ἡ ψυχὴν πόλεως ὁ καλῆς οὐκ ἂν ἀμάρτοι τῆς ἀληθείας, εὐάερος, εὐάνδρος, καλλιγύναιξ, εὐκράτος τὰς ὥρας καὶ πολυάνθρωπος, ἡ δὲ ὅσα πόλεις κοσμοῦσιν ἵνα μὴ λέγω πάντα καθ' ἕκαστον ἔχουσα...». Ὁ γλαφυρὸς αὐτὸς ἔπαινος τοῦ Χάνδακα, τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ θανὼν, θὰ μπορούσε ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡκεῖ παράταιρα καθ' ὅσον γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ρήτωρ ὑφίσταται τὴν ἴδια ἐποχὴ σκληρότατη ἀντιμετώπιση ἀπὸ τοὺς Κρητες ὀρθοδόξους τοῦ Χάνδακα λόγῳ τῶν γνωστῶν φιλενωτικῶν του θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἡ ἐγκωμιαστικὴ αὐτὴ ἔξαρση ὅμως εἶναι συμβατικὰ ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὴν πρόθεσή του νὰ ἱκανοποιήσει εἰς τὸ ἑπαινετικὸν τοὺς ὑψηλοὺς παραγγελιοδότας του.

36. Στὴ σύζυγο τοῦ νεκροῦ δὲν ἀπευθύνεται οὔτε τὴν ἀναφέρει. Βásiμα μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν θὰ βρισκόταν ἐν ζωῇ.

37. Μενάνδρου, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, II, 420. 10-14.

Ρήτορος προβλέπεται: «Διαιρεθήσεται δὲ ὁ ἐπιτάφιος λόγος... τοῖς ἐγκωμιαστικοῖς κεφαλαίοις, πανταχοῦ ἐφεξῆς ἐκάστῳ τῶν κεφαλαίων παραμιννυμένου τοῦ πάθους...»³⁸.

Μετὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἔντεχνης καὶ ἐσκεμμένης, μᾶλλον, παρέκκλησής του ἀπὸ τὰ στερεότυπα τοῦ ἐπιταφίου λόγου, ὁ ρήτωρ συνεχίζει ἐγκωμιάζοντας τὶς ψυχικὲς ἀρετὲς, τὴν φρόνησιν «ἦν Ἐνετοὶ καὶ Κρῆτες ἐθαύμαζον», τὴ σωφροσύνη καὶ τὴ δικαιοσύνη ποὺ τὸν χαρακτήριζε ἐν ζωῇ. Θὰ μπορούσε γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ νὰ πεῖ περισσότερα, ἀλλὰ διαπιστώνει ὅτι ὁ χρόνος δὲν ἐπαρκεῖ. Ὁλοκληρώνει, λοιπόν, διατυπώνοντας τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ θὰ ἀναπαυθεῖ ἐν γαλήνῃ.

Μὲ τὸν ἐπικήδειο αὐτὸν λόγο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη βρισκόμαστε ἐνώπιον ἄλλης μιᾶς ἀπτῆς μαρτυρίας τῆς ὑψηλῆς ρητορικῆς παιδείας του καὶ δεινότητος, ἀλλὰ, παράλληλα, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἐπιπέδου τῆς λογιότητος τοῦ λόγου καὶ ἐνώπιον μιᾶς σημαντικῆς μαρτυρίας γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Ἐπιπλέον ἔχουμε μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη τῆς καταξίωσης τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὡς λογίου στοὺς ἀνώτερους κοινωνικὰ καὶ πνευματικὰ κύκλους τῆς Κρήτης, ἐφόσον τοῦ ἀνατίθεται νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν ἐπικήδειο λόγο γιὰ ἕναν ἐπιφανῆ εὐπατρίδη.

β. "Μονωδία εἰς τὸν Μανουὴλ τὸν Καλοτάρην."

χφ. * Vatic. Palat. gr 275, φφ. 191^r-192^v, (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

ἐκδ. Β. Λαούρδα, "Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 9: Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπικήδειοι εἰς Καλοτάρην καὶ Γαλατηνόν," *Κρητικὰ Χρονικὰ* 4 (1950) 251-256, (τὸ κεῖμενο σσ. 253-255).

Ὁ σύντομος λόγος ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Β. Λαούρδα βάσει τοῦ αὐτογράφου κώδικα Vat. Palat. gr 275, ποὺ εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὁποῖο παραδίδεται τὸ κεῖμενο.

Δὲν διαθέτουμε ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ποιὸς ἦταν ὁ μονωδούμενος. Ὅ,τι γνωρίζουμε προέρχεται ἀπὸ ἀναφορὰς τοῦ ἰδίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸν λόγο του. Ὑπῆρξε «ἀνὴρ ἀγαθός» καὶ «πολλῶν ἀντάξιος». Πολὺ ἔντεχνα μᾶς δίδει, ἐπίσης, καὶ τὴν κοινωνικὴ τάξη στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ θανών: «Τὶ σε πάντων εἰπών, τῶν μὲν φίλε, τῶν δὲ θεράπων, τοῖς δ' ἰσότημι, τῶν δ' ὑπερέχων πολλῶ, ἄξιόν σοι δόξαιμι φάναι;». Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση του χιαστί σχήματος μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι κατεῖχε τὸν τίτλο τῆς κρητικῆς εὐγένειας³⁹: «φίλος ὑπερέχων πολλῶ

38. Μενάνδρου, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, II, 419. 11-15.

39. Γιὰ τοὺς τίτλους εὐγενείας στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Στεφ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἐνετο-

Κρητῶν καὶ θεραπέων ἰσότιμος Ἑνετῶν. Ὁ ἴδιος, παρότι «παρὰ πατρός ὀλίγον ἢ μηδὲν εἰληφώς... ἐκ τῶν οἰκείων καμάτων...» ξεπέρασε «τῶν Κρητῶν τιμῇ καὶ πλούτῳ τοὺς πλείστους». Ἦταν ἓνας αὐτοδημιουργητός ἀπλὸς κρῆς ὁ ὁποῖος πέτυχε νὰ τοῦ ἀπονεμηθεῖ ἀπὸ τὴν Βενετία ὁ τίτλος τῆς κρητικῆς εὐγενείας. Γιὰ τὴν οἰκογένειά του δὲν γνωρίζουμε περισσότερες πληροφορίες. Ἐχει ἐπισημανθεῖ ὅτι συγγενῆς του πρέπει νὰ ἦταν ὁ «ἅγιος οἰκονόμος τῆς ἁγίας Αἰκατερίνας τῶν Σιναιτῶν κὺρ Λαυρέντιος ὁ Καλοτάρης» ποὺ ἀπαντᾷ σὲ σημείωμα τοῦ κώδ. Sinait. gr. 482⁴⁰.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ λόγου δὲν ἔχουμε κάποιες μαρτυρίες. Θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ ἡ συγγραφή καὶ ἡ ἐκφώνησή του στὴν περίοδο τῆς ὥριμης συγγραφικῆς του δραστηριότητος, ποὺ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὴν δεκαετία τοῦ 1460, ὅποτε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ εἶχε πλέον καταξιωθεῖ ὡς λόγιος στὴν κρητικὴ κοινωνία μέσῳ τῆς διδακτικῆς καὶ κωδικογραφικῆς του δράσης, οὕτως ὥστε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ συγγραφή τοῦ ἐπικηδείου λόγου γιὰ ἓναν εὐυπόληπτο πολίτη, ὅπως φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ Καλοτάρης. Νεώτερη ἔρευνα τοποθετεῖ τὸν χρόνο συγγραφῆς τοῦ λόγου στὸ ἔτος 1468⁴¹.

Ὡς πρὸς τὴ δομὴ του ὁ λόγος παρουσιάζει σὲ σχέση πρὸς τὸ παραδοσιακὸ βυζαντινὸ σχῆμα τοῦ ἐπικηδείου λόγου: (πατρίδα, γονεῖς, ἀρετές, σωματικὲς καὶ ψυχικὲς)⁴², ἀλλὰ καὶ σὲ σύγκριση πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπικηδεῖους τοῦ ἰδίου συγγραφέως, κάποιες ἰδιορρυθμίες. Ἀρχίζει μὲ τὴ γενικὴ στερεότυπη διατύπωση περὶ ἀπονομῆς τῆς προσήκουσας τιμῆς στοὺς νεκροὺς καὶ τὸ «ὁ θανὼν δεδικαίωται», καὶ συνεχίζει κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἀξιοσύνη τοῦ μονωδουμένου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ἀναφέρεται στὸν θάνατο δύο ἄλλων προσώπων ποὺ δὲν κατονομάζει. Σχετίζονταν μὲ τὸν θανόντα ἢ μέλη τῆς οἰκογένειάς του καὶ εἶχαν πεθάνει λίγο καιρὸ πρὶν (μέρες;) ὥστε τὸ πάθος νὰ εἶναι ἀκόμη νωπὸ στοὺς παρευρισκόμενους στὴ νεκρώσιμη τελετή. Στὴ συνέχεια, ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὸν Καλοτάρη, εἰδικὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ του θέση, διακόπτει καὶ πάλι τὴν ὁμαλὴ «παραδοσιακὴ» πορεία τοῦ λόγου, γιὰ νὰ συνδέσει τὸν πόνο τῶν παρευρισκομένων γιὰ τὸν νεκρὸ μὲ τὸν πόνο ποὺ φέρουν οἱ θρηνῶντες καὶ γιὰ τοὺς δύο προαναφερθέντες νεκροὺς. Δὲν γνωρίζουμε ποῖα ἡ μεταξὺ τους σχέση τονίζεται ὅμως στὸν λόγο ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἦταν ἄξιοι ἄνδρες, γεγονός ποὺ ἐπιτείνει ἀκόμη περισσότερο τὸν πόνο. Τότε ὁ ρήτωρ ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἔχει παρεκτραπεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ του στόχο νὰ θρηνήσει τὸν «προκείμενον». Ἐχουμε ἔτσι

κρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθήναι 1939, σσ. 125-15 καὶ Χρ. Ἀ. Μαλιέζου, *Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας* σσ. 21-23 καὶ Κ. Λαμπρινός, «Ἡ ἐξέλιξη τῆς κρητικῆς εὐγενείας στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα* 26 (1998) 206-224.

40. Βλ. Β. Λαοῦρδα, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Ἐπικήδειοι εἰς Καλοτάρην καὶ Γαλατρινόν*», σ. 252.

41. Βλ. Α. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σ. 385.

42. Βλ. Μενάνδρου, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* II, 420.10-14.

μιὰ σαφέστατη ἔνδειξη γιὰ τὸ ὅτι ὁ λόγος γράφηκε καὶ ἐκφωνήθηκε στὴν ἐξόδειο τελετή.

Στὴ συνέχεια κάνει λόγο γιὰ τὶς ψυχικὲς ἀρετὲς τοῦ ἐπικαλούμενος ὡς μάρτυρες τοὺς παρευρισκομένους. Ἐκφράζει τὴ βεβαιότητά του γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ κάνει ἕναν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ μονωδούμενου ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ ἦταν φυσικός: «Εἰ δ' οὔτε λοιμῶ ἐξ ἡμῶν ἐγένετο γίνεσθαι εἰωθότι, οὔτε νόσῳ τινὶ φυσικῇ, ἀλλὰ βιαίῳ θανάτῳ καὶ τυχερῶ, οἷα πολλάκις τοῖς ἀνθρώποις συμβαίνει, καινὸν οὐδέν.» Γιὰ τὸ θέμα ὅμως αὐτὸ δὲν μᾶς δίδει περισσότερες πληροφορίες. Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ συσχετισθεῖ καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παευρισκόμενοι, συγγενεῖς καὶ φίλοι, δὲν μποροῦν γιὰ κάποιο λόγο, ποὺ ἐμεῖς δὲν γνωρίζουμε, νὰ πενθήσουν τὸν νεκρὸ ὅπως τοῦ προσήκει: «Τοῦ νόμου δὲ οὐκ ἔωντος, πενθήσωμεν, ὃ παρόντες, τὸν τεθνηκότα, κλαύσωμεν τὸν φίλον ἡμῖν, θρηνήσωμεν τοῦτον, ὡς ἄλλοι πάλιν ἴσως ἡμᾶς». Ἐπανερχεται τέλος στὴν ἐπισήμανση τῆς παραδοσιακῆς ἀξίας τοῦ θρήνου τῶν νεκρῶν, κάνοντας πάλι μιὰ ἀποστροφή στὸν μὴ φυσιολογικὸ θάνατο τοῦ νεκροῦ, καθὼς καὶ στὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ παευρισκόμενοι στὴν νεκρώσιμο τελετὴ νὰ πενθήσουν ὅπως ταιριάζει («τοῦ νόμου δὲ οὐκ ἔωντος»): «Τοῖς γὰρ τὰ φαῦλα δρῶσι, τοιαῦτα δικαίως ἀνταποδίδωσι καὶ τοῖς ἰ' ἀγαθὰ, τούτοις δῆπουθεν τάναντία». Ὁ νεκρὸς ὅμως ὁ «φερώνυμος τοῦ καλοῦ» (= Καλοτάρης) ἦταν «καλὸς ἡμῖν» καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι «καλλίων δ' ἂν εἴης νῦν, συζήσων τῷ δεσπότη τῶν ὀρατῶν καὶ βασιλεῖ τῶν δυνάμεων...», ἐπισημαίνει ἀπευθυνόμενος στὸ νεκρὸ καὶ ὁλοκληρώνοντας τὸν λόγο του.

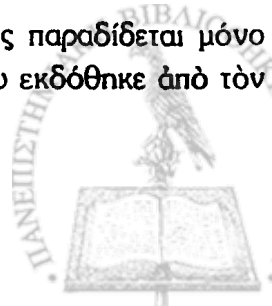
Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν λόγων γιὰ τοὺς Ἀνδρέα Καλλέργη καὶ Γαλατνὸν καὶ ὁ λόγος πρὸς Καλοτάρην θὰ πρέπει νὰ προσεγγισθεῖ στὰ πλαίσια τῆς ὥριμης συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ λογίου κωδικογράφου καὶ ὡς τεκμήριο τῆς κοινωνικῆς του καταξίωσης ὡς λογίου στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα ὡς τεκμήριο τῆς παιδείας στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη στὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης.

γ. “Ἐπικήδειος εἰς Γαλατνὸν”

χφφ. *Vat. Palat. gr. 275, φφ. 192^r-193^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

ἐκδ. Β. Λαοῦρδα, “Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 9: Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἐπικήδειοι εἰς Καλοτάρην καὶ Γαλατνὸν”, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 4 (1950) 251-256, (τὸ κείμεν. 255-256).

Ὁ ἐξίσου σύντομος μὲ τὸν προηγούμενο ἐπικήδειος λόγος παραδίδεται μόνο ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ λογίου κωδικογράφου, ἀπὸ ὅπου ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν

Β. Λαούρδα. Πρόκειται για ἐπικήδαιο λόγο σύντομης ἔκτασης. Δὲν διαθέτουμε καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴν χρονολόγησή του. Κατὰ προσέγγισιν ἡ συγγραφή του θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ στὴν ὥριμη περίοδο τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1460. Καὶ πάλι ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ τὸν Γαλαπινὸν προέρχεται ἀπὸ πληροφορίες ποὺ ἐρανίζουμε μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ λόγου. Ἦταν «ἀγαθὸς ἐξ ἀγαθοῦ πεφηκῶς». Ὁ πατέρας του ἦταν «ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν ἀλήθεια ἐπασκῶν», ὁ ὁποῖος στὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἔγινε μοναχὸς («τὸν μονήρη βίον ἥσκησεν οὕτως»). Ὁ θανὼν ἀκόμη εἶχε τὴν ἀτυχία «οὐκ ὀλίγους ποιησάμενος παῖδας καὶ πάντας θανάτῳ ὡς θύματα τῷ θεῷ δεδοκῶς». Ἦταν φίλος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ «πολὺ λόγοις τε καὶ ἔργοις ἴθυνε πρὸς τὸ κρεῖττον».

Στὸν ἐπικήδαιο λόγο ποὺ ἀφιέρωσε στὸν φίλο του ὁ ρήτωρ προτίμησε, ἀντίθετα πρὸς τὸν προηγούμενο μονωδηθέντα Καλοτάρη, νὰ ἀκολουθήσει τὴν «παράδοσιακὴ» πορεία στὴ δομὴ τοῦ ἐπικηδείου λόγου⁴³. Ἀρχίζει μὲ τὴ γενικὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς γιὰ προσφορά τῆς προσήκουσας τιμῆς στὸ νεκρὸ, ἀναφέρεται στὴν φιλικὴ σχέση ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος μαζί του, καὶ συνεχίζει μὲ ἀναφορά στὴν πατρίδα, τὸν πατέρα καὶ τὶς ψυχικὲς καὶ σωματικὲς ἀρετὲς⁴⁴ τοῦ θανόντος, καὶ ὁλοκληρώνει τὸν λόγο του μὲ τὴν διατύπωση τῆς πεποιθήσεώς του ὅτι ἡ ψυχὴ του θὰ ἀναπαυθεῖ ἐν εἰρήνῃ: «καὶ νῦν ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἀθάνατος οὐσα, κἄν διαρραγεῖεν Σέξτοι καὶ Πύρωνες, Ἐπίκουροί τε καὶ Στωϊκοί, τῶν ἀγαθῶν ἀπολαύοι σὺν τοῖς ἀξίοις τῆς τοιαύτης γι' ἀπολαύσεις...».

Χαρακτηριστικὸ τοῦ ὑψηλοῦ ὕφους ποὺ προτιμᾷ νὰ χρησιμοποιήσει στὸν λόγο του ὁ ρήτωρ εἶναι τὸ ὅτι ἐπιλέγει νὰ ἐνοφθαλμίσει στὸ κείμενό του δύο χωρία ἀρχαίων κειμένων. Πρῶτα ἀναφερόμενος στὴν πατρίδα τοῦ θανόντος ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη: «Μήνως γὰρ παλαιάτος ὦν ἀκοῇ ἴσμεν...» (I, IV, 4.) καὶ στὴ συνέχεια ἀναφερόμενος στὶς ψυχικὲς ἀρετὲς του ἀπὸ τὸν Θεόγγι: «ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἀπ' ἐσθλὰ μαθήσεται ἂν δὲ κακοῖσι συμμιχθῆς, ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐνόντα νόον» (A, 35-36). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι

43. Βλ. Μενάνδρου, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, II', 419-420.

44. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὅτι ἀναφερόμενος στὶς σωματικὲς ἀρετὲς τοῦ μονωδούμενου ἐπιλέγει νὰ τὶς συγκρίνει μὲ γνωστὰ μυθολογικὰ πρότυπα «ὧρας δὲ σώματος ὡς μήτε εἰδεχθῆ εἶναι, μήτε τοῖς ἀκολάστοις ἀφορμὴν παρέχειν εἰς τὸ βουλόμενον δι' ὃ πολλοῖς ἐκαλεῖτο Βελερεφόντης τὲ καὶ Ἴππόλυτος...». Ὁ Βελερεφόντης ἀπὸ τὴν μυθολογικὴ παράδοση εἶναι πράγματι γνωστὸς ὡς ἀνδρεῖος ἥρωας μὲ πολλὰς ἐπιτυχίες, ὁ Ἴππόλυτος εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὡς ἀξιέραστος νέος ποὺ ἦταν προσπλωμένος στὸ κυνήγι καὶ τὰ ἀγωνίσματα καὶ φαινόταν ἐγκρατὴς ἀπέναντι στὸ ἄλλο φύλο. Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, ἐφόσον, ὅπως σημείωσε «μήτε τοῖς ἀκολάστοις ἀφορμὴν παρέχειν εἰς τὸ βουλόμενον», αὐτὴν τὴν παράδοση νὰ ἐπικαλεῖται στὴν παρομοίωσή του ὁ ρήτορας. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ θανὼν Γαλαπινός, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, διέθετε καὶ ἀξιοσημείωτες μουσικὲς ικανότητες: «ᾧστε τὸ θεῖον γάννυσθαι ψάλλοντι». Γιὰ τὴν περὶ τὸν Βελερεφόντη καὶ τὸν Ἴππόλυτο μυθολογικὴ παράδοση βλ. P. Grimal, *Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Μυθολογίας*, (Ἐπιμέλεια ἑλληνικῆς ἔκδοσης Β. Ἀτσαλός), Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 135-136 καὶ 321-322.

καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ὑπῆρξαν στὸν κύκλο τῶν κωδικογράφων μὲ τοὺς ὁποίους συνεργάστηκε ἰδιαίτερα ἐλκυστικὰ καὶ διακινήθηκαν ἀρκετά⁴⁵.

Καὶ αὐτὸς ὁ λόγος, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ρητορικὰ κείμενα τῆς κρητικῆς περιόδου τοῦ βίου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀποτελεῖ μὴν ἀκόμη ψηφίδα γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης μετὰ τὴν Ἀλωση καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη τεκμήριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ καταξίωσης τοῦ λογίου κωδικογράφου στὴν κρητικὴ κοινωνία.

δ. "Μιχαήλου Ἀποστολίου Βυζαντίου, Ἐπιτάφιος θρηνώδης ἔχων προίμιον ἐπὶ τῷ θειοτάτῳ Βησσαρίωνι τῷ αἰδεσιμολογούμενῳ Καρδινάλει τῆς Ἀγίας Σαβίνης καὶ Παναγιωτάτῳ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως".

- χφφ. Par. gr. 1744, φφ. 61^r-69^r (15ος αἰ.) (αὐτογραφο).
 Bruxell gr. 11270-75, φφ. 8^r-13^v (15ος-16ος αἰ.).
 Vat. gr. 1720, φφ. 13^r-18^v (15ος αἰ.).
 Ambros. gr. M 41 (510), φφ. 98^r-106^r (15ος αἰ.).
 Madr. gr. 93 (4636), φφ. 172^r-178^r (15ος αἰ.).
 *Vratisl. Rehdig. gr. 22, φφ. 189^v-195^v (15ος αἰ.).
 Marc. gr. VIII. 17, φφ. 1^r-8^r (18ος αἰ.).

ἐκδ. G. G. Fülleborn, *Michaelis Apostolis Oratio funebris (Ἐπιτάφιος θρηνώδης) lamentabile habens proemium in divinissimum Bessarionem rev. Cardinalenn S. Sabinae et sanctissimum patriarchan Constantinopolitanum, Lipsiae 1792* [ἀνὰτ. PG 156 στ. 127-140].

Ἀντίθετα πρὸς τοὺς προηγούμενους ἐπικηδεῖους λόγους τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, μπορούμε βάσιμα νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ "Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα" γνώρισε τὴ μεγαλύτερη διάδοσιν. Ἀδιάψευστος μάρτυρας γιὰ αὐτὸ παραμένει ἡ χειρόγραφη παράδοσί του: μᾶς παραδόθηκε σὲ ἑπτὰ κώδικες ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἑξὶ χρονολογοῦνται τὸν 15ο αἰῶνα⁴⁶. Προφανῶς εἶναι τὸ πρόσωπο τοῦ ἐπιφανοῦς θρηνούμενου ποὺ συνέβαλε στὴν διάδοσιν τοῦ κειμένου. Ὁ ἐκδότης γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του στηρίχθηκε σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἑξὶ κώδικες τοῦ 15ου αἰῶνα, τὸν Vratisl. Rendig. gr. 22⁴⁷.

45. Βλ. J. E. Powell, "The Cretan manuscripts of Thucydides", (passim) καὶ D. C. C. Young, "A Codicological Inventory of Theognis manuscripts", *Scriptorium* 7 (1953) 3-35.

46. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοσιν τοῦ κειμένου βλ. καὶ A. Sideras, *Die byzantinischen Gabreden*, σ. 388.

47. Ἡ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, ἔχει ἐτοιμάσει γιὰ δημοσίευσιν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονά-

Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ κειμένου ἔχουμε ἓνα ἀσφαλὲς *terminus post quem*. Πρόκειται γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα στὶς 18 Νοεμβρίου 1472 στὴ Ραβέννα⁴⁸. Στὸ ἀμέσως προσεχὲς διάστημα, ὅταν θὰ ἦταν ἀκόμη νωπὸ τὸ πένθος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ τὸν “μαικῆνα” του, θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε τὸ συγκεκριμένο κείμενο⁴⁹.

Δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ κείμενο γράφτηκε γιὰ νὰ ἐκφωνηθεῖ κατὰ τὴ νεκρώσιμο τελετὴ τοῦ Βησσαρίωνα, ἐφόσον ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης δὲν παρευρέθηκε στὴν κηδεία. Ἐπειδὴ ὅμως ἐντὸς τοῦ κειμένου βλέπουμε νὰ ἀπευθύνεται σὲ κάποια πρόσωπα, ποὺ τὰ ἀποκαλεῖ: «ὧ ἑταιρότατοι ἄνδρες» (PG 156, 136) καὶ «ὧ φίλοι ἄνδρες» (PG 16, 140), μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε βέβαια ὅτι γράφτηκε, γιὰ νὰ ἐκφωνηθεῖ σὲ κάποιο μνημόσυνο ποὺ ἔγινε στὴν Κρήτι, ἐνδεχομένως, ἀπὸ τοὺς φιλενωτικούς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακα, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχαν κάθε λόγο νὰ ὀργανώσουν ἓνα τέτοιο μνημόσυνο γιὰ τὸν εὐεργέτη τους. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ τὸν ἀπέστειλε γιὰ ἀνάγνωση σὲ κάποια πρόσωπα ποὺ σχετίζονταν φιλικὰ μὲ τὸν θανόντα στὴν Ἰταλία. Σ’ αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ σύντομη πραγματεία περὶ σωτηρίας καὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς (PG 156, 136–140) - τὴν ὁποία ἔκρινε ὁ λόγιος σκόπιμο νὰ παραθέσει, ἐπιδιώκοντας στὸ κείμενο τοῦ ἐπιταφίου νὰ καταδείξει καὶ τὴν θεολογικὴ του ἐμβρίθεια. Γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης συνέγραψε ἐπίσης καὶ δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα⁵⁰.

Ὁ λόγος ἀρχίζει μὲ ἓνα θρῆνο γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ Βησσαρίωνα στὸν ὁποῖο, κατὰ κύριο λόγο, ἐπισημαίνεται ἡ ὁδύνη ποὺ προκάλεσε στὸν ἴδιο. Μετὰ τὴν «ἄλωσιν τῆς ἱερᾶς καὶ φίλης πατρίδος»⁵¹, ὁ θάνατος τοῦ Βησσαρίωνα ὑπῆρξε γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἡ μεγαλύτερη συμφορὰ. Φθάνει σὲ σημεῖο νὰ εὐχεται νὰ εἶχε καὶ ἐκεῖνος καθεῖ στὴν καταστροφὴ τῆς Κωνσταντινούπολης παρὰ νὰ ζήσει γιὰ νὰ βασανιστεῖ τόσο στὴ συνέχεια.

Ὁ θρῆνος συνεχίζεται μὲ τὴν παράλληλη ἀναφορὰ τῶν ἀρετῶν καὶ τῆς ἀπαράμιλλης ἀξιοσύνης τοῦ Βησσαρίωνα. Ἀπευθύνεται στὸν Θεὸ ἐπισημαίνοντας ὅτι χάθηκε μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ «φανότατος πυρὸς τῆς οἰκουμένης» καὶ ὁ «φαιδρότερος ἡλίου ὀφθαλμός». Στὴ συνέχεια, ἐπισημαίνει ὅτι διαλύθηκε ἡ ὑπέριστη ἐστία τῆς σοφίας, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς παιδείας. Ὁ Βησσαρίων ὑπῆρξε ἄνθρωπος ποὺ μὲ τὴ σοφία του κατέ-

χου Alex Riehle, (*Die Grabrede des Michaelos Apostoles auf Bessarion. Historisch – Kritische Edition – Übersetzung – Kommentar*. [Ludwig – Maximilians – Universität München. Fakultät für Kulturwissenschaften. Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie. Byzantinische Kunstgeschichte und Neugrāzistik], München 4. Oktober 2006).

48. Βλ. PLP, II', 2707.

49. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ κειμένου βλ. καὶ A. Sideras, *Die byzantinischen Gabreden*, σ. 387.

50. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. LXV.

51. Ἡ ἄλωση τῆς πατρίδας ποὺ σηματοδότησε ἀνεξίτηλα τὴ ζωὴ τοῦ λογίου ἐπανερχεῖται ἀλλεπάλληλα στὸ ἔργο του ἀλλὰ καὶ στὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα τῶν κωδίκων ποὺ ἀντιγράφει.

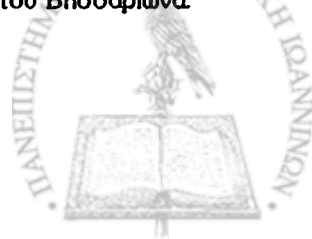
κτησε ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης. Γιὰ τὸν ἴδιο ὑπῆρξε «ἐλπίδα καλῶν», «τροφέας τῶν παίδων», «παρήγορος πρεσβυτικῆς ἡλικίας καὶ τῆς ξυμμόρου ταύτη πενίας» ὁ ὁποῖος, ὅπως λέει ἀπευθυνόμενος πλέον στὸν ἴδιο, «οὐχ ὥσπερ μοι δεσπότης ὁμιλῶν διειτέλεις, οὐχ ὡς εὐεργέτης ἢ ὡς σοφώτατος, ἀλλ' ὡς ἴσος τὴν τύχην καὶ ὀφείλων μοι, ἢ καὶ ὡς ἓνια τῶν ἠθῶν καὶ δογμάτων τῆς φιλοσοφίας εἰδότες». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν καὶ ὁ ἴδιος ψυχῇ τε καὶ σώματι πρέπει νὰ τὸν ὑμνήσει καὶ νὰ τὸν ἐπαινέσει. Ὅμως «ὡς οὐκ ἐνὸν ἄλλως κατ' ἀξίαν θρηνηῖσαι τὸν ἡγεμόνα τῶν λόγων καὶ τῆς σοφίας αὐτῆς τὸν Πλάτωνος εὐγλωττότερον καὶ Δημοσθένους δεινότερον, τὸν Θουκυδίδου τὸν ὄγκον τῷ μεγέθει καὶ κάλλει τῆς σφετέρας τῶν λόγων ξυνθέσεως ἀποκρύψαντα, τὸν τοῖς ἀλύτοις τῶν συλλογισμῶν ξυμπεράσμασιν οὐδὲν τι ἑαυτοῦ διεννηνοχότε Ἀριστοτέλη καὶ Χρύσιπον ἀποφάναντα, τὸν κόσμον καὶ στέφανον ἀπάντων τῶν καρδινάλεων καὶ αὐτοῦ γε δη τοῦ πατρὸς τῶν πατέρων, κἂν εἰ μὴ θέλοιεν τινες, κἂν εἰ θέλοιεν.» Προκειμένου νὰ ἐπαινεθεῖ ἐπάξια «Νῦν ἐχρὴν περιεῖναι Ὀρφέα καὶ Μουσαῖον καὶ Ὀμηρον, νῦν Γοργίαν καὶ Λυσίαν καὶ Ἀνδοκίδην, νῦν Φερεκύδην καὶ Πυθαγόραν καὶ Πλάτωνα ἵν' ὅπως ὕμνους ξυνθεῖεν τῇ εἰκόνι τῶν ἀρετῶν καὶ γ' ἐπιταφίους καὶ γ' ἐπιγράμματα, εἴπερ ἄρα καὶ τούτοις ἐφικτά γε τὰ τῆς ὑμνήσεως.» Παρότι τὸ ἔργο ποὺ ἀναλαμβάνει ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἶναι πολὺ σημαντικό καὶ ἔχει συναίσθηση ὅτι οἱ ἐπιδόσεις του στὸν λόγο αὐτὸ νὰ μὴν κριθοῦν ἱκανοποιητικές, ὁ ἴδιος, ἀπευθυνόμενος πλέον στὸν νεκρὸ «μαικῆνα» του, δηλώνει: «Ἀλλ' οὐ μοι μέλει τῶν τοιούτων γε οὐδενός, αὐτοῦ σου μόνον δεχόμενου τοὺς λόγους ὥσπερ ἀσμένως περιόντος οὕτως ἀμέλει καὶ μετὰ θάνατον»⁵².

Στὴ συνέχεια μετὰ αὐτὴ τὴν παραδοχὴ ἀποφασίζει νὰ ἀκολουθήσει στὸν ἐπιτάφιο του τὸ γνωστὸ «παραδοσιακὸ» σχῆμα στὴν Βυζαντινὴ Ρητορικὴ τῶν ἐπιταφίων: «Πατρίς, φύντες καὶ ἀρετὲς τοῦ θανόντος»⁵³, συγγράφοντας καὶ ἐνοφθαλμίζοντας στὸν ἐπιτάφιο λόγο του μιὰ σύντομη «βιογραφία» τοῦ Βησσαρίωνα.

Πατρίδα του ἦταν ἡ Τραπεζούντα, ἑλληνικὴ πόλη μὲ παράδοση στὰ γράμματα. Οἱ γονεῖς του, παρότι δὲν ἦταν εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι, μπορούσαν νὰ ζοῦν μιὰν ἀνεπὶ ζωὴ καὶ νὰ προσφέρουν στὸ τέκνο τους μιὰ ἐπιμελημένη ἐκπαίδευση. Τὴν ἐκπαίδευση τοῦ νεαροῦ Βησσαρίωνα ἀνέλαβε «ὁ τῶν ἱεροφαντῶν μέγιστος Τραπεζούντος

52. Εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τους οἱ σχέσεις Βησσαρίωνος καὶ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι οἱ μεταξὺ τους σχέσεις ἦταν τόσο ἰδανικὲς ὅσο περιγράφονται μὲ μιὰ ἐκδηλὴ πρόθεση αὐτοπροβολῆς ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη σὲ ἓνα κείμενο ποὺ μᾶλλον δὲν ἐκφωνήθηκε ἐνώπιον τοῦ στενοῦ κύκλου τοῦ Βησσαρίωνα. Ἐδῶ μπορούμε νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα στὴν περίπτωση τῆς διαμάχης μὲ τὸ Θεόδωρο Γαζῆ ἢ ἀκόμη τὸ ὕψος τῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Laurus Quirinus ποὺ ἀναφέρονται στὴν καθυστέρηση τῆς καταβολῆς τῶν ὀφειλομένων ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα.

53. Βλ. Μένανδρου, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, II', 414-420.

Δοσίθεος»⁵⁴. Ὁ Βησσαρίων γρήγορα προόδευσε στὴν «πρώτην τέχνην» (= γραμματική) καὶ στὴν «ποιητικὴν τὴν πολυσχιδῇ» καὶ στὴ συνέχεια στὴ ρητορική καὶ «λογικῆς τε ἤδη καὶ ἠθικῆς ἐπεθύμησε καὶ τοὺς περὶ φύσεως μετιέναι λόγους καὶ ἰδεῶν»⁵⁵. Ἰδιαίτερα γόνιμη ὑπῆρξε ἡ σύνδεση καὶ ἡ μαθητεία του στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα: «Πλήθωνα ἔχων καθηγεμόνα, τὰ κάλλιστα ξυναγόχε». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μὴ λησμονῶντας τὴν πρόθεση αὐτοπροβολῆς του, ἐπανέρχεται στὸν ἑαυτὸν του τονίζοντας ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ συνεχίσει ἀδακρυτὶ τὸ ἐγκώμιό του γιὰ τὸν μεγάλο φίλο του. Συνεχίζει ὅμως κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἀνάδειξή του σὲ Ἀρχιεπίσκοπο Νικαίας, καθὼς καὶ στὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἡγετικὴ παρουσία του στὴν Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-39). Ἀπευθυνόμενος στὸν ἴδιο τὸν θανόντα κάνει λόγο γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ εἶχε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ Καρδινάλιο καὶ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καθὼς καὶ γιὰ τὴν παρ' ὀλίγον ἀνάδειξή του στὸν Παπικὸ θρόνο τῆς Ρώμης. Ὁλοκληρώνει σημειώνοντας ὅτι ὁ θάνατος ἐνὸς τόσο σημαντικοῦ καὶ ἀξίου ἀνδρα ὀφείλεται στὴ θεία βούληση ἐπειδὴ «ὡς οὐκ ἀξίων ὄντων ἡμῶν τούτου κάλλους ἀπολαύειν μέχρι πολλοῦ».

Ἀκολουθῶς ἀπευθυνόμενος στοὺς ἀποδέκτες τοῦ κειμένου, («ὧ ἐταιρότατοι ἄνδρες») καὶ μὲ πρόθεση ἐπιδειξέως θεολογικῆς κατάρτισης ἐπεκτείνεται σὲ μία σύντομη πραγματεία (PG 156, 136-140) περὶ σωτηρίας καὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, καταλήγοντας ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρὰ συλλογισμοὺς ὅτι «ἡ ψυχὴ ἄρα ἀθάνατον καὶ αἰῶδιον» καὶ «ἡ δὲ ψυχὴ ὑπὸ τῆς ἰδίας κακίας οὐ φθείρεται· ψυχῆς δὲ κακία δειλία, φθόνος, ἀκολασία καὶ ἄλλα ὅσα τυγχάνουσα τοιαῦτα ὄντα. Ἀφθαρτον ἄρα ἡ ψυχὴ καὶ ἀθάνατον».

Καταλήγει ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ ἴδιος «ταῦτα μὲν... ἱκανὰ γε ἐν τῷ παρόντι» καὶ «ἄλλους εἰδόσι πολλῶ τοι κάλλιον ἡμῶν ἐπιταφίους ξυθέντας καὶ ἐπιγράμματα, ὅσους περιῶν ἐτίμα καὶ εὐεργέτει παντοίοις τε ἀγαθοῖς καὶ πολυτελέσιν...»⁵⁶. Ἡ πληθώρα τῶν ἀρετῶν του, ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν, εἶναι ἐγνωσμένη· ὁ ἴδιος προσπάθησε νὰ τὶς παρουσιάσει καὶ «τὸν δὲ πάντ' ἐφορῶντα θεόν, τοὺς καλῶς καὶ ὁσίως τῶν ἀνθρώπων βεβιωκότας... ἀεὶ καλεῖν γὰρ παρ' ἑαυτὸν ἐς τὸν ἴδιον οἶκον· καὶ οὐ ἂν ἐρασθεῖν ταῖς ἀρεταῖς, τοῦτον ἐκεῖσε μένειν κελεύειν, καὶ συμπότην ποιῆσθαι τοῦ ὑπὲρ νέκταρ οἴνου καὶ ἀμβροσίαν, ὃν πιεῖν καινὸν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ σὺν τοῖς πιστοῖς ἐπηνγεύετο ἐν

54. PLP, III', 5642.

55. Ἡ γρήγορη καὶ θεαματικὴ εὐδοκίμηση τοῦ ἐγκωμιαζομένου σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ παραδοσιακοῦ βυζαντινοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος (= Trivium καὶ Quadrivium) θυμίζει ἀντίστοιχες περιγραφὰς σὲ βίους Ἀγίων ἰδιαίτερα τῆς Μέσης Βυζαντινῆς Περιόδου. βλ. P. Lemerle, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός, Ἀθήνα 1981, σσ. 91-98. Ἡ προσήλωση τοῦ ρήτορος σ' αὐτὸ τὸ παραδοσιακὸ βιογραφικὸ σχῆμα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιρροὴ παραδοσιακῶν βυζαντινῶν προτύπων, ὅπως καὶ σ' ἄλλα σημεῖα τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου ἐπισημαίνεται.

56. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο ἐπιγράμματα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ἄλλοι Ἱταλοὶ τοῦ κύκλου τοῦ Βησσαρίωνα ἔγραψαν ἐπιταφίους γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν θανόντα καρδινάλιο βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. I', σσ. 428-429.

τῇ πρωτίστῃ καὶ καλίστῃ καὶ δικαιολογημένῃ αὐτοῦ βασιλείᾳ...». Δικαιολογημένα λοιπὸν γιὰ τὸ δεῖγμα αὐτὸ τοῦ κλασικιστικοῦ καὶ χριστιανικοῦ συγκρητισμοῦ ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου σὲ ὑποσελίδια σημείωσέ του ἐπισημαίνει: «*Mire hoc sonat, ubi de primo et pulcherrimo justissimoque regno et de fidelibus sermo est. Ita miscent illi sacra profanis!*»⁵⁷.

Ὁ ἐπιτάφιος αὐτὸς λόγος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἀκόμη δεῖγμα τῆς ρητορικῆς δεινότητος καὶ τῆς ὑφολογικῆς ἐκλέπτυνσης τοῦ λόγου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, καθὼς καὶ τῆς προσπάθειάς του νὰ διατηρήσει σταθερὸ δίαυλο πνευματικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὶς πνευματικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἰταλία. Στὴν περίπτωση, πάντως, τοῦ συγγραφικοῦ αὐτοῦ ἐγχειρήματος τεκμαίρεται ὅτι ἡ προσπάθειά του εὐοδόθηκε καὶ αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν πλούσια χειρόγραφη παράδοσή του στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἰταλία.

ε΄. “Εὐχαριστία πρὸς τοὺς κηδεύοντας τῶν Κρητῶν τοὺς ἀπογεννομένους”.

Ἔκδ. Γ. Κ. Ὑπερείδης, *Μιχαήλου Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, Ἐν Σμύρνῃ 1876, σσ. 43-44.

Τὸ σύντομο κείμενο ἀπὸ γραμματολογικὴ ἄποψη δὲν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ οὔτε ὡς ἐπικήδειος λόγος (“μονωδία”) οὔτε ὡς ἐπιτάφιος⁵⁸. Γιὰ μεθοδολογικοὺς λόγους κρίθηκε ἐνδεδειγμένη ἡ παρουσίασή του στὴν γραμματολογικὴ κατηγορία τῶν ἐπιταφίων καὶ τῶν μονωδιῶν τοῦ λογίου. Τὸ περιεχόμενό του καὶ ὁ στόχος τῆς συγγραφῆς του σχετίζεται μὲ τοὺς ἐπικηδεῖους λόγους ποὺ ἔγραψε καὶ ἐξεφώνησε στὴν Κρήτη. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύντομο εὐχαριστήριον λόγο ποὺ θὰ ἐκφωνοῦσε κάποιο πρόσωπο (ἐνδεχομένως ὁ ἱερέας), ἐπιφορτισμένο μὲ τὸ καθῆκον σὲ κάποια ἐξόδειο τελετὴ νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς παριστάμενους. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του διαπιστώνεται ὅτι δὲν γράφτηκε γιὰ νὰ ἐκφωνηθεῖ σὲ κάποια συγκεκριμένη τελετὴ, καθόσον δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ κηδευομένου. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ καθίσταται σαφὲς ὅτι γράφτηκε γενικὰ γιὰ ἐξοδείους τελετὰς Κρητῶν (: “*τοὺς κηδεύοντας τῶν Κρητῶν τοὺς ἀπογεννομένους*”). ἔχοντας ὑπ’ ὄψιν τὸν κύκλο τῶν προσώπων μὲ τὰ ὁποῖα συνδέθηκε ὁ λόγιος στὴν Κρήτη μπορούμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι γράφτηκε γιὰ τοὺς φιλενωτικούς ἱερεῖς τῆς Κρήτης, ποὺ χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ τὸ “Κληροδότημα” τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα.

57. Βλ. PG 156, στ. CXXXIX, ὑποσ. 19.

58. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι΄, σσ. 213-214, καὶ A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*, σσ. 46-48.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου δὲν προσφέρει ἐπίσης σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς του. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀποτελεῖ προϊόν τῆς συγγραφικῆς ἐνασχόλησης τοῦ λογίου κωδικογράφου κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀριμότητός του τὴν δεκαετία τοῦ 1460. Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης ἂν τὸ κείμενο διακινήθηκε. Παραδόθηκε, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Γ. Κ. Ὑπερείδη, μόνο στὸ τέλος τοῦ ἀπωλεσθέντος κώδικα τῆς Σμύρνης, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ἐξέδωσε ὁ ἴδιος⁵⁹.

59. Βλ. Γ. Κ. Ὑπερείδη, *Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, σ. 32.

IV. ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΟΙ ΛΟΓΟΙ – ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ.

1. “Λόγος συμβουλευτικός πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν μνησίαντα, ὅτε εἰς δευτέρους ἀφίκετο γάμους· καὶ περὶ τῶν τριῶν παθῶν τῆς ψυχῆς”.

χφφ. Vat. Palat. gr. 275, φφ. 185^v-187^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

Oxon. Barocc. 76, φφ. 420^r-423^r (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

Paris. gr 1760, φφ. 249^r-250^v (15ος αἰ.).

Laur. gr. X.25, φφ. 51^r-55^v (15ος αἰ.).

Scorial gr. Σ-I-18, φφ. 15^v-18^v (16ος αἰ.).

* Monac gr. 51, φφ. 404^r-406^r (16ος αἰ.).

ἔκδ. ᾿Α.Κ.Δ. [: ᾿Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος], “Μιχαὴλ ᾿Αποστόλης”, ᾿Εθνικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1870, ἐκδοθὲν ὑπὸ Μαρίνου Π. Βρετοῦ (Ἔτος Ι΄). ᾿Εν ᾿Αθήναις, (σσ. 354-364· τὸ κείμενο σσ. 359-364).

Ἡ παλαιὰ ἔκδοσις τοῦ κειμένου δημοσιεύθηκε «ἐκ χειρογράφου τῆς τοῦ Μονάχου Βιβλιοθήκης», ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης στὸ σύντομο εἰσαγωγικὸ σημείωμα ποὺ προτάσσει στὴν ἔκδοσή του¹. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Monac. gr. 51 τοῦ 16ου αἰώνα². Τὸ κείμενο παραδίδεται ὅμως καὶ ἀπὸ δύο αὐτόγραφους κώδικες τοῦ λογίου κωδικογράφου: τὸν Vat. Palat. gr. 275 καὶ τὸν Oxon. Baroc. 76³.

Ὁ Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Μιχαὴλ ᾿Αποστόλης, μετὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτι ὡς πρόσφυγας, ἀποφάσισε σχετικὰ γρήγορα νὰ νυμφευθεῖ. Βρισκόταν σὲ μιὰ ἀρκετὰ ὥριμη ἡλικία τριάντα πέντε περίπου ἔτων, εὐλογο ἦταν νὰ ἀναζητήσει στὴν ξενιτιά τὴν ἄμεση οἰκογενειακὴ ἀποκατάστασι. Ἡ σύζυγος ποὺ ἐπέλεξε νὰ νυμφευθεῖ ἦταν ἡ θυγατέρα ἑνὸς ἱερέως τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε μόνο τὸ ὄνομα “Μιχαήλ”⁴. Ὁ γάμος τοῦ αὐτοῦ δὲν ἔμελε νὰ διαρκέσει πολὺ. Ἡ σύζυγός του πέθανε γύρω στὸ 1455-1456, ἀφήνοντάς του δύο νήπια. Εὕρισκόμενος σὲ χρεία μὲ δύο ὀρφανὰ νήπια καὶ σὲ οἰκτρὴ οἰκονομικὴ κατάστασι θεωρεῖ ὡς

1. Βλ. ᾿Α. Κ. Δημητρακόπουλος, “Μιχαὴλ ᾿Αποστόλης”, σ. 354.

2. Βλ. I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Banaticae*, τ. Ι΄, σσ. 227-287, (σ. 284).

3. Βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 128-138 (στ. 137 σχετικὴ σημείωσι τῶν R. Barbour καὶ N. G. Wilson στὴν ἀναστατικὴ ἔκδοσις τῆς πρώτης ἔκδοσις τοῦ καταλόγου. Βλ. J. M. Oliver, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues des manuscrits grecs*, σ. 605).

4. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 36.

ἐπιβεβλημένη λύση νὰ πραγματοποιήσῃ ἕναν δεύτερο γάμο⁵. Νυμφεύεται τὴν Ἀγνή, θυγατέρα τοῦ Γεωργίου Κόμη Κορινθίου⁶. Ὁ γάμος τοῦ αὐτοῦ ὁ ὁποῖος δὲν θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν πρόωρη ἀπώλεια τῆς πρώτης συζύγου του, προκάλεσε τὴν ὀργὴν τοῦ πρώτου πεθεροῦ του. Αὐτὸ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ προκειμένου νὰ προβεῖ στὴ συγγραφὴ τῆς πραγματείας ποὺ τοῦ ἀπηύθυνε. Ἐπομένως ἕνα ἀσφαλὲς *post quem* γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ τέλεσις τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ λογίου, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 1456/1457⁸.

Παρότι ἔχει τὸν καιρὸ ποὺ συγγράφει τὴν πραγματεία πολὺ σημαντικὲς ἀσχολίες, ὅπως δηλώνει στὸ προοίμιό της, ἐντούτοις ὁ θυμὸς τοῦ “κηδεστοῦ” τὸν ἀναγκάζει νὰ συγγράψῃ τὸ κείμενο αὐτό, προκειμένου, ὅπως τοῦ δηλώνει: *«πεισθείης δ' ἂν ἐφ' ὑμετέρῳ καλῶ, εἰ μὴ τὸν ἄνθρωπον ἀποβάλλοιο τῇ τῶν τῶ εὔ εἰπόντι πειθομένων μερίδι σε τάξομεν, ἐπεὶ τῆς προτέρας σαυτὸν ἡλλοτριώσας...»*. Στὴ συνέχεια προβαίνει σὲ μιὰ φιλοσοφικοῦ-θεολογικοῦ περιεχομένου πραγμάτευση περὶ τῶν τριῶν παθῶν τῆς ψυχῆς σύμφωνα πρὸς τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία. Σημειώνει: *«Ὁ τῶν ὅλων πατὴρ καὶ παραγωγός, οὗ τὰ πάντα λόγῳ φέρεται καὶ προνοία, καὶ τοῦτο δὴ τὸ ζῶον δημιουργήσας τὸν ἄνθρωπον, ἀπένειμεν αὐτῷ παθητικῶν τριάδα δυνάμεων ὧν τὸ μὲν ἐνέθηκε τῇ ψυχῇ, οὗ τὸ λογίζεσθαι καὶ νοεῖν τὸ δ' ἐν τῇ καρδίᾳ τῷ πρώτῳ καὶ μεσαιτάτῳ μέρει τοῦ ζώου, ὅπου τὸ θυμοῦσθαι δι' ἀντιλύπησιν τὸ δ' ἐν τῷ ἥπατι ἐπ' αὐτοῦ γὰρ φασὶ τὴν ἐπιθυμίαν ὀχεῖσθαι λογικὸν δ' αὐτὰ καλοῦμεν, θυμὸν καὶ ἐπιθυμίαν...»*. Συνεχίζει πραγματευόμενος περὶ τοῦ λογικοῦ (“λόγος”) καὶ τῆς σημασίας του στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου. Διότι ὁ λόγος *«ἐδόθη τῷ ἀνθρώπῳ, ἵνα τε ἀσφαλῶς αὐτὸς αὐτὸν κυβερνῶν, ὧν τε δεῖ ἔχεσθαι γνοίη, καὶ ὧν ἀπέχεσθαι...»*. Ἀκολουθεῖ παρόμοια πραγμάτευση περὶ “παθῶν”: *«Πάθος τοίνυν ἐστὶ κίνησις ἄλογος τῆς ψυχῆς ὡς ἐπὶ κακῷ, ἢ ὡς ἐπ' ἀγαθῷ...»*. Τὰ “πάθη” συνοδεύουν τὸν ἄνθρωπο στὴν ζωὴ του. *«Εἰ οὖν δὴ θυμῷ καὶ λύπῃ καὶ νόσῳ καὶ πᾶσι πάθεσι μεριζόμενοι τοσοῦτον ἀλαζο-*

5. Τὸν δεύτερο γάμο τοῦ ἀναγγέλλει στὸν Βησσαρίωνα στὴν πρώτη ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἀποστέλλει (L. 11) μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ταξίδι τοῦ στὴν Ἰταλία, ὅπου τὸν ἐπισκέφθηκε στὴ Μπολῶνια ποὺ βρισκόταν μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1455, ὅπως ἀναφέρει στὴν ἐπιστολή. Ἐπομένως ἡ ἐπιστολὴ καὶ ὁ γάμος πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὸ ἀργότερο στὰ ἔτη 1456-57.

6. Βλ. J. Aablerts, “Νέα στοιχεῖα”, σ. 148.

7. Ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό του τὸ κείμενο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιστολή. Ἡ ἔκτασις ὅμως καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσις τοῦ κειμένου ἡ ὁποία ξεκαθαρίζει τὴν βούλησιν τοῦ συγγραφέα ποὺ δὲν τὸ συμπεριέλαβε στὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν ποὺ συγκρότησε, ὑπαγορεύουν τὴν πραγμάτευσή της στὰ πλαίσια τῆς ἐνότητος τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λογίου στὴν ὁποία δώσαμε συμβατικὰ τὸν τίτλο *“Ἐπιστολιμαῖοι λόγοι - Πραγματεῖες”*.

8. Ἡ χρονολόγησις τοῦ δευτέρου γάμου τοῦ λογίου θὰ πρέπει νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸν χρόνον γέννησιν τοῦ γνωστοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀριστοβούλου-Ἀρσενίου Ἀποστόλη γύρω στὰ 1462-65. Βλ. Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι*, σ. 152 καὶ J. Aablerts, “Νέα στοιχεῖα”, σσ. 146-148.

νευόμεθα ὡς καὶ τῶν ὁμοίων ἀνθρώπων καταφρονεῖν, σχολῇ γ' ἂν θεοὺς ἡμᾶς αὐτοὺς ἐνομίσαμεν οὐκ ὄντος ἡμῖν τοσούτου πλήθους παθῶν».

Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἀπαντίσης στὶς αἰτιάσεις τοῦ “κνδεστῆ” του. Ἀκολουθεῖ μία συζήτηση περὶ ἀνθρωπίνων παθῶν καὶ ἐπιθυμιῶν γιὰ νὰ καταλήξει τοὺς συλλογισμούς του: «Τούτοις ἄρα τοῖς λόγοις καὶ ἔτι γε πλείοσι τὸ θεῖον ἡμῖν ἐδεδόκει τὰ πάθη οὐς ἡμῖν ἐατέον μαθοῦσι βραχυλογεῖν». Συνεχίζει κάνοντας λόγο γιὰ τὸν “θυμὸν” καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Ὁ “θυμὸς” εἶναι πού ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὰ σφάλματα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ δίδεται ἡ δυνατότητα νὰ κάνει λόγο γιὰ τὴν “ἁμαρτία” τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ ὁ ἀνθρώπος νὰ ἀποφύγει. Ὁ ἴδιος ἐπομένως παραδέχεται ἐμμέσως ὅτι μπορεῖ καὶ νὰ διέπραξε κάποιο σφάλμα. Μετὰ τὴν πραγμάτευση αὐτή, θεωρώντας ὅτι καὶ ὁ “κνδεστὴς” του διέπραξε σφάλμα λόγῳ “θυμοῦ”, ὅταν καταφέρθηκε ἐναντίον του, τὸν προτρέπει νὰ σκεφθεῖ νηφάλια ἐγκαταλείποντας τὸν “θυμὸν” του: «γενοῦ δὴ τοῦ μέσου καὶ ἀνθρωπίνου, καὶ θυμῷ ἁμαρτῶν ψυχοφθόρῳ κακῷ ἰληρὸς καὶ πρᾶος γενοῦ, τὸ θηριῶδες ἀποβαλλῶν Εἰρήνην ἔσχες τὸ πρῶτον, ἀγάπην, εἴτ' ἐθυμώθης, ἐχρήσω μάχην, ἀνθρώπινον τὸ πάθος· πλὴν ἐπάνελθε εἰς εἰρήνην». Δηλαδή ἐνῶ θὰ περιμέναμε νὰ προσπαθήσει νὰ δικαιολογηθεῖ σ' ὅσα τοῦ καταλόγισε ὁ “κνδεστὴς” του μετὰ ἀπὸ μιὰ σειρὰ εὐστοχῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ τὸν ἐγκαλέσει γιὰ παρεκτροπὴ καὶ νὰ τὸν προτρέψει νὰ ἐπανέλθει στὴν πρότερη νηφάλια κατάστασι. Στὴ συνέχεια κάνει μιὰ παρέκβασι περὶ “μάχης” καὶ “εἰρήνης”. Ὁ ἴδιος καταλήγει παραδεχόμενος: «Ἐγὼ μὲν οὖν, ὃ ἀγαθέ, μαρτύρομαι τὸν ἐπὶ πᾶσι Θεόν, ἐς τοσοῦτον ἐχθρὸς τυγχάνων εἰμί, ὡς ὅσον ἂν ὁ ἐχθραίρων μὲ βούλῃται». Σκοπὸς του ἦταν συγγράφοντας αὐτὸν τὸν λόγο: «ἴν' εἰ μὲν φιλίας τύχω καὶ τῶν ἐμῶν εἰ μὴ πάντων, τῶν γὰρ ἀναγκαίων καὶ χρειωδῶν, ἔξω τὰς χάριτας τῷ Θεῷ πολλοῦ με δεινοῦ ἀπαλλάξαντι καὶ ἀποδεδωκότι μοι τὴν εἰρήνην, καὶ σοι δ' αὐτῷ ὑπακούσαντί μοι παρακαλοῦντί σε πρὸς αὐτήν».

Δὲν γνωρίζουμε κατὰ πόσο ἱκανοποιήθηκε ὁ “κνδεστὴς” τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπὸ τὴν ἀποσταλεῖσα πραγματεία. Τὸ πιὸ πιθανὸν εἶναι νὰ ἐξοργίστηκε περαιτέρω καθὼς διαπίστωσε ὅτι ὁ γαμβρὸς του δὲν θέλησε οὔτε νὰ προσπαθήσει νὰ δικαιολογηθεῖ, ὅπως εὐλόγα θὰ περιμέναμε. Ἀντίθετα ὑπερασπίστηκε τὸν ἑαυτοῦ ἐγκαλῶντας τον γιὰ παρεκτροπὴ ἀπὸ τὴν χρηστὴ συμπεριφορά⁹. Μελετώντας αὐτὸ τὸ κείμενο καταλήγουμε στὸ ὅτι ὁ λόγιος δὲν παραλείπει ἐκμεταλλευόμενος κάθε πρόσφορη περίστασι νὰ κάνει ἐπίδειξι τῆς ὑψηλῆς παιδείας καὶ φιλοσοφικῆς του ἐμβρίθειας. Ἐπιπρόσθετα ἡ συγγραφὴ ἐνὸς τέτοιου κειμένου στὰ πλαίσια τῆς Βενετοκρατούμενης

9. Οἱ σχέσεις τους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιστολές πού τοῦ ἀπευθύνει ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης προκειμένου νὰ ζητήσει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν βοήθειά του καὶ οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται μέχρι τὸ 1467-68, συνεχίστηκαν βλ. καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν Ν. 78 ὅπου τοῦ ζητᾶ νὰ τὸν προσκαλέσει καὶ τὸν ἐνημερώσει ὅτι ὁ ἐγγονὸς του εἶναι καλὰ, καθὼς καὶ Ν. 83, ὅπου ἐπιμένει, παρότι ἔχουν περάσει δεκατρία χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς συζύγου του νὰ ζητάει τὴν καταβολὴ ἐνὸς ποσοῦ ὑπεσχημένου (προίκας;) 300 στατήρων;

Κρήτης τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰώνα ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα μεταξὺ τοῦ στενοῦ ὁπωσδήποτε κύκλου τῶν λογίων τοῦ Χάνδακα.

2. “Πρὸς τὸν θειότατον, εὐσεβέστατον, γαληνότατον, μέγιστον βασιλέα Ρωμαίων καὶ πάντων χριστιανῶν κύριον Φρειδερίκον, Προσφώνημα Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου, προτραπέντος παρὰ κυρίου Ἰωάννου Σταυρακίου τοῦ κόντε Παλατίνου καὶ καβαλλαρίου”.

χφφ. *Par. gr. 1760, φφ. 245^r-248^r (15ος αἰ.).

*Vat. Palat. gr. 272, φφ. 128^r-132^v (16ος αἰ.).

Bucharest B. Acad. gr. 602, σσ. 62-63^v (16ος αἰ.).

ἐκδ. Β. Λαούρδα, “Ἡ πρὸς τὸν Φρειδερίκον Γ΄ ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη”, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθῆναι 1953. (σσ. 516-527 τὸ κείμενο σσ. 518-523).

Ἡ ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρὸς τὸν Γερμανὸ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Γ΄ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενά του ποὺ ἐκδόθηκαν στὸν γερμανόφωνο χώρο (1602)· ἐξέλιξη ἀναμενόμενη ἐφόσον τὸ κείμενο ἀναφέρεται σὲ ἓνα Γερμανὸ Αὐτοκράτορα¹⁰.

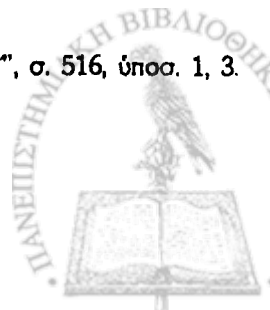
Τὸ κείμενο δὲν παραδίδεται σὲ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ λογίου ἀλλὰ στὸν κώδικα τοῦ 15ου αἰώνα Par. gr. 1760 ποὺ ἀντέγραψε ὁ Μιχαὴλ Σουλῆαρδος (15ος αἰ.) καὶ στὸν κώδικα Vat. Palat. gr. 272, ποὺ ἀντέγραψε πρὶν τὸ 1514 ὁ υἱὸς τοῦ λογίου Ἀριστόβουλος-Ἀρσένιος¹¹.

Στὸν τίτλο τῆς ἔκκλησις ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐπιγράφει τὸ κείμενο ὡς “προσφώνημα” καὶ ἀκολουθεῖ γιὰ τὴ συγγραφὴ του τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα τοῦ ρητορικοῦ αὐτοῦ εἶδους. Δὲν κρίνεται ὅμως σκόπιμη ἡ πραγμάτευσή του καὶ μεταξὺ τῶν προσφωνημάτων του. Ἐμφανέστατα, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα προσφώνημα ποὺ ὁ λόγιος ἔγραψε γιὰ νὰ τὸ ἐκφωνήσῃ ὅπως τὰ ὑπόλοιπα ποὺ ἔγραψε. Τὸ κείμενο γράφτηκε γιὰ νὰ ἀποσταλεῖ στὴν αὐλὴ τοῦ προσφωνομένου Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα. Συνεπῶς μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ μεταξὺ τῶν κειμένων ποὺ χαρακτηρίσαμε συμβατικά ὡς “Ἐπιστολιμαῖοι λόγοι”.

Ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῶν δύο βασικῶν κωδίκων ποὺ παραδίδουν τὸ κείμενο (Par. gr. 1760 καὶ Vat. Palat. gr. 272) προκύπτουν ἱκανὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν παραδιδόμενων κειμένων, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀπλῶς ὡς ἀντιγραφικὰ σφάλματα ἀλλὰ ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ δύο κώδικες εἶναι ἀπόγραφα διαφορετικῶν καταγραφῶν

10. Βλ. Β. Λαούρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ΄”, σ. 516, ὑποσ. 1, 3.

11. Βλ. Β. Λαούρδας, *ὁ.π.*, σσ. 516-517.

τοῦ κειμένου· μιᾶς ἀρχικῆς ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Vat. Palat. gr. 272 καὶ μιᾶς μεταγενέστερης καὶ πληρέστερης ἐπεξεργασίας ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Par. gr. 1760¹².

Ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, παροτρύνθηκε στὴν συγγραφὴ καὶ στὴν ἀποστολὴ τοῦ κειμένου τῆς ἔκκλησης πρὸς τὸν Γερμανὸ Αὐτοκράτορα ἀπὸ πρόσωπα διαφορετικὰ σὲ κάθε παραλλαγή (: Ἀριστῶνυμος Βυζάντιος στὸν Vat. Palat. gr. 272¹³ καὶ Ἰωάννης Σταυράκιος στὸν Par. gr. 1760)¹⁴. Γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ποὺ φαίνεται ὅτι σχετίζονταν μὲ τὴν αὐτὴ τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα δὲν διαθέτουμε ἀπ' ἄλλοῦ πληροφορίες. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀναφέρει ὅτι «ὁ Ἰωάννης Σταυράκιος ὁ κόντε Παλατῖνος καὶ καρδινάλιος, ἔτι δι' ἐμοῦ δεῖται τῆς θειοτάτης σου βασιλείας κακεῖνο δωρήσασθαι μετὰ τῶν ἄλλων τὸ δῶρημα, ὃ παρὼν καὶ γονυπετῶν δι' οἰκείας ἀναφορὰς ἀπαιτῆσει τὴν βασιλείαν σου» (158–161), δηλαδή ὁ Ἰωάννης Σταυράκιος εἶναι αὐτὸς ποὺ θὰ κομίσαι στὸν Αὐτοκράτορα τὴν ἔκκληση τοῦ βυζαντινοῦ λογίου καὶ θὰ ὑποβάλει ἐκ μέρους του τὴν αἴτηση βοήθειας¹⁵. Ἡ συγγραφὴ πάντως καὶ ἡ ἀποστολὴ ἐκκλήσεων ἄκρως ρητορικῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι στὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν. Μιὰ σειρὰ γνωστῶν βυζαντινῶν λογίων ποὺ ἔδρασαν πνευματικὰ στὴν Ἰταλία μετὰ τὴν Ἀλωση ἐθίτευσαν σ' αὐτὴν εὐδοκίμως¹⁶.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τῆς ἔκκλησης δὲν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες. Ἡ ἀναφορὰ ὅμως τοῦ υἱοῦ τοῦ Φρειδερίκου Μαξιμιλιανοῦ, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1459, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, μᾶς παρέχει ἓνα ἀσφαλὲς *post quem*¹⁷. Ὁρθὴ μᾶλλον εἶναι ἡ προταθεῖσα χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου στὰ ἔτη 1468–1469, ὅταν ὁ Γερμανὸς Αὐτοκράτορας βρισκόταν στὴν Ἰταλία καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης πραγματοποιοῖσε τὸ τρίτο ταξίδι του ἐκεῖ¹⁸.

Ἡ ἔκκληση ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν κάποιος ἐπιχειροῦσε ἐπιλέγοντας ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε ὁ “γαληνότατος Βασιλεὺς” νὰ ἐπαινεθεῖ¹⁹, σύμφωνα πρὸς τὴν «φιλοσοφίαν Ἀριστοτέλην ἢ Πλάτωνα, τῇ

12. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς καὶ τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου βλ. ὅσα εἰσαγωγικὰ παραθέτει ὁ ἐκδότης Β. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλήσεις πρὸς Φρειδερίκον Γ’”, σσ. 516–518.

13. Βλ. Β. Λαοῦρδας, *δ.π.*, σσ. 523–524.

14. Βλ. Β. Λαοῦρδας, *δ.π.*, σσ. 526.

15. Βλ. καὶ Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 94.

16. Στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένη ἡ μελέτη τοῦ Μ. Ἰ. Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις (1453–1535) τῶν Ἑλλήνων Λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ῃ Μαρτίου 1963 εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν τελετῶν*, [Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1965 καὶ “Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος”, ΠΑΑ 59/2 (1984) 196–249.

17. Βλ. Β. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλήσεις πρὸς Φρειδερίκον Γ’”, σ. 524.

18. Βλ. Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σσ. 94–95 καὶ Μ. Ἰ. Μανούσακας, *Ἐκκλήσεις (1453–1535)*, σσ. 14–15.

19. Ἀνάλογες διατυπώσεις χρησιμοποιοῖ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ στὰ προσφωνήματά του πρὸς Ἰωάννην Ἀργυρόπουλο καὶ πρὸς καρδινάλιο Βησσαρίωνα.

ρητορεία δ' αὖ πάλιν Ἰσαῖον ἢ Δημοσθένην, Σησίχορον δὲ ἢ Ὅμηρον κατὰ ποίησιν μόλις γὰρ ἂν οὕτως ἐφικέσθαι τοῦ προσήκοντος». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ ἴδιος, ποὺ ἔχει ἐλάχιστα μέχρι τότε θητεύσει στὴν μελέτῃ τῆς φιλοσοφίας, τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ποίησης²⁰, ἐὰν ἀποτύχει ἀναλαμβάνοντας ἓνα τόσο σημαντικό ἐγχείρημα, θὰ προκαλέσει ἀμέσως τὶς λοιδορίες τῶν κακεντρεχῶν. Θὰ τὸ ἀποτολήμῃ ὅμως διότι παρακινεῖται «ἀνδρὸς Βυζαντίου, υἱέως πατρὸς εἴ τε πλούτου καὶ φρονήσεως ἔχοντος, πρώτου μοι τῶν φίλων τοῦ καταλόγου γνωρίμου τοῖς ἄρχουσι καὶ σπουδαίοις...»²¹. Εἶναι ἀναγκασμένος, ὅμως, νὰ ζητήσει συγγνώμῃ «εἰ ποὺ μὲ τῶν λόγων οὐκ ἄπτεσθαι τῆς ἀξίας» καὶ νὰ φανεῖ πρὸς αὐτὸν «πατὴρ ἥπιος ὡς φησιν Ὅμηρος».

Μετὰ τὴν παράθεση τῶν προαπαιτουμένων, ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ ρητορικοῦ προσφωνήματος, ἀρχικῶν διαπιστώσεων γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἐγχειρήματος καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ ρήτορα νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν περίσταση μὲ ἐπιτυχία, ὁ συγγραφέας καταφεύγει πάλι στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀρχαίκοῦ ποιητικοῦ *exemplum* σὲ μιὰ ἐπικλήση στὶς Μοῦσες. Ὅπως συνηθίζει, ἐνοφθαλμίζει στὸν λόγο τῶν μιὰν ἀρχαϊκὴ ποιητικὴ ἐπικλήση στὶς μοῦσες: «Ἔσπετε νῦν μοι μοῦσαι, Ὀλύμπια δώματα ἔχουσαι. Ὑμεῖς γὰρ σοφίης ἐρατεινῆς δῶρα διδόναι». Τέτοιες ἐπικλήσεις στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοῦ κλασικισμοῦ δὲν εἶναι καθόλου σπάνιες στὴ Βυζαντινὴ Γραμματεία²². Στὸ πνεῦμα αὐτὸ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θέλει νὰ τὶς εὐχαριστήσῃ ποὺ ἦλθαν ἀρωγοὶ στὴν προσπάθειά του: «Εὖ γε ὦ μοῦσαι, τοῦ μεγίστου βασιλέως ἀπορροαί τε καὶ σπέρματα δι' ὑμῶν οἷς ἂν ἐθέλοι χορηγοῦντος τὴν σύνεσιν, τὴν παιδείαν, τὴν ἀρετὴν, καὶ χάριτας ὑμῖν ἄγω, μετὰ θεόν, τὴν ἀκολουθίαν τοῦ λόγου καὶ μέθοδον ὑφηγησάμεναι μοι». Στὴ συνέχεια κάνει μιὰ σύντομῃ ἀναφορὰ στὴν μεγαλοπρέπεια τοῦ κρατίστου καὶ θειοτάτου βασιλέως. Ὅμως δὲν θὰ μακρυγορήσῃ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ποὺ εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ σ' ὅλους. Τὸ πανθομολογούμενο, λοιπόν, ἀπ' ὅλα τὰ ἔθνη μεγαλεῖο τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπαγορεύει ὥστε νὰ τὸν θεωρεῖ ὡς «μέγιστον βασιλέα τῶν ἐπὶ γῆς βασιλέων, τῶν μὲν πίστει, τῶν δὲ δυνάμει, τῶν δ' αὖ πάλιν

20. Ἡ δήλωση αὐτὴ ἔχει ἐκληφθεῖ ὡς ἐνδειξη ὅτι ἄρχισε νὰ γράφει πολὺ νωρὶς τὴν ἔκκληση καὶ τὴ συνέχισε καὶ τὴν ὁλοκλήρωσε ἀργότερα στὰ ἔτη 1468-69, ὅποτε τοποθετεῖται καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου, βλ. καὶ Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ'', σ. 524.

21. Ἐπειδὴ δὲν γνωρίζουμε καθόλου βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς Ἰωάννη Ἀριστῶνυμο καὶ Ἰωάννη Σταυράκιο, πρόσωπα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν συγγραφή καὶ διεκπεραίωση τοῦ κειμένου τῆς ἔκκλησις πρὸς τὴν αὐλὴ τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα, δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο πρόσωπα ὑπονοεῖται, βλ. καὶ Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλησις πρὸς Φρειδερίκον Γ'', σ. 524.

22. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα τῶν ἐπικλήσεων τῶν βυζαντινῶν-χριστιανῶν συγγραφέων στὶς Μοῦσες, δὲν ἔχει μελετηθεῖ διεξοδικὰ χρήζει ἐιδικῆς μελέτης, βλ. πρῶχειρα τὶς σύντομες σχετικὲς μελέτες τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, «Βυζαντινῶν ἐπικλήσεις εἰς Μοῦσας καὶ Ἀγίους», *ΕΕΦΣΠΑ* 8 (1957-58) 162-166 καὶ Ν. Β. Tomadakis, «Invocations des Hymnographes aux Muses et aux Saints pour obtenir l'inspiration», *REB* 15 (1957) 250-252.

σοφία καὶ ἀρετὴ καὶ φρονήσῃ πάντων τε τῶν ἄλλων τοῖς πᾶσιν... βασιλεύοντα μέντοι καὶ αὐτόν, βασιλευόμενον μὲν ὑπὸ τοῦ μεγίστου καὶ πρώτου βασιλέως τῶν βασιλέων, οὗ τῆς προνοίας οὐκ ἄνευ ἡξιώθης τῆς βασιλείας, καὶ ὅς σε τῶν ἀρετῶν ἄνευ οὐκ ἂν ἡξίωσε τοῦ τοιούτου, βασιλεύοντα δὲ ἀπάντων ὅσοι τὸ τριπόθητον ἔχουσιν ὄνομα τοῦ Χριστοῦ». Ἔτσι λοιπὸν τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι ποὺ ὁδηγοῦν ὥστε «τοῦτον ἐγὼ καὶ πάντες βασιλέα καλοῦμεν, τοῦτον δὲ βασιλεύειν τῶν ἐπὶ γῆς ἡγεμόνων» τοῦτον στέφει μὲν ὁ θεός, ἄνθρωποι δὲ προσκυνοῦσιν ἀσκεπεῖς καὶ γονυπετοῦντες, ὥσπερ αὐτὸν ἀμέλει τὸν στεφανίτην θεόν». Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Γερμανὸς Αὐτοκράτορας ἔχει αὐτὲς τὶς θεόσταλτες ιδιότητες, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τοῦ εὐχεται καὶ ἐλπίζει συνάμα νὰ βασιλεύσει «καὶ τοῦ τῶν Τεύκρων μὲν ἡγεμόνος, φθορέως δὲ τῆς Ἑλλάδος ἀπάσης». Ἀκολουθεῖ μιὰ καταγραφὴ σὲ μορφὴ καταλόγου τῶν χωρῶν, ἐλληνικῶν καὶ μὴ, τῶν ὁποίων καλεῖται νὰ βασιλεύσει ὁ θεοπροβλήτος Αὐτοκράτωρ. Ἡ ἐπικράτειά του, ὅπως καταγράφεται ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀνταποκρίνεται στὰ παλαιὰ ὅρια τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας (9ος-11ος αἰ.). Ὅλη αὐτὴ ἡ διατύπωση περὶ τοῦ θεοπροβλήτου τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τῆς ὑπεροχῆς του ἔναντι ὅλων τῶν χριστιανῶν καὶ μὴ ἡγεμόνων τοῦ Εὐρασιατικοῦ - Μεσογειακοῦ χώρου, τῶν ὁποίων καλεῖται νὰ βασιλεύσει, παραπέμπει στὴν γνωστὴ βυζαντινὴ οἰκουμενικὴ αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία τῶν μεσοβυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὅπως καλλιεργήθηκε ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ ὁποία ἀπὸ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους ἐπιβιώνει ὡς ἰδεολόγημα πλέον ποὺ δὲν ἔχει κανένα πραγματικὸ ἀντίκρισμα²³ ἐξελισσόμενο ἀργότερα ὡς «μεγάλῃ ἰδέα»²⁴.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης συνεχίζει τὴν ἐκκλήσή του διατυπώνοντας τὴ βεβαιότητά του ὅτι εἶναι ἀπόλυτα πεπεισμένος πὼς ἡ εὐχὴ καὶ ἡ ἐλπίδα του θὰ ἐπιβεβαιωθοῦν. Ἡ πεποίθησή του αὐτὴ προκύπτει «ἐκ τε τῆς ἀνάγκης αὐτῆς, ἣν Ἀδράστειαν ἐκάλεσαν οἱ φιλόσοφοι, καὶ τῆς τῶν πραγμάτων περιφορᾶς τε καὶ παλιρροίας, ἀστάτων γε ὄντων καὶ ἔσσει κινουμένων, καὶ τὸ δὲ μεῖζον ἐξ αὐτῶν τῶν χρησμῶν ὧν οὐδένες ἢ πάνυ τοι ὀλίγοι τῆς ἀληθείας ἀπέτυχον...». Γιὰ αὐτὸ ἐπικαλεῖται ὡς μάρτυρα τὸν ἴδιο τὸν Αὐτοκράτορα τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ «ἀστρονομικώτατον καὶ σοφώτατον», ποὺ ἡ φήμη του αὐτὴ ἔφτασε μέχρι τὴν Ἑλλάδα. Ἀκολουθεῖ μιὰ πυκνὴ νοηματικὰ «ἀστρο-

23. Ἰδιαίτερα διαφωτιστικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῆς Γ. Μωυσείδου, *Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ βόρειοι γείτονες τοῦ 10ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1995, σσ. 51-71 ὅπου παράθεση καὶ συζήτηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Βλ. ἐπίσης καὶ Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐκκλήσις πρὸς Φρειδερίκον Γ'», (σσ. 525-526).

24. «Αὐτὴ τὴν ἰδέα τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν εὐστοχα οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, τόσο στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ ὅσο καὶ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, συμβάλλοντας ἔτσι στὴν συντήρηση τῆς Μεγάλῆς Ἰδέας», σημειώνει ὁ Εὐ. Χρυσός, («Οἱ βυζαντινὲς ρίζες τῆς «Μεγάλῆς Ἰδέας»», *ΔΩΔΩΝΗ* 16/1 (1987) 193-201, σ. 200).

νομική” ἐρμηνεία τῆς αὐτοκρατορικῆς ὑπεροχῆς του καὶ τῆς βεβαιότητος ὅτι μέλλει νὰ κυριαρχήσει στὸν κόσμον ὡς ὑπέρτατος θεοπρόβλητος βασιλεὺς²⁵.

Στὴ συνέχεια κρίνει σκόπιμο νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὶς ἀρετὲς τοῦ Αὐτοκράτορα. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ ἐπιβεβλημένη ἀναφορὰ στὰ πλαίσια τοῦ γραμματειακοῦ εἴδους τοῦ προσφωνήματος τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς πρότυπο γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ κειμένου τῆς ἑκκλήσεως²⁶. Μὲ τὴν παράθεση τῶν ἀρετῶν ποὺ ἐπιμερίζονται σὲ φυσικὴ, ἠθικὴ, πολιτικὴ, καθαρτικὴ, θεωρητικὴ καὶ θεολογικὴ, καταλήγει σὲ ἓνα λυρικό ξέσπασμα φορτισμένο ἀπὸ τὸν ἐκδηλο ἐνθουσιασμό του: «Ἄλλ’ ἔσται φημί, σοφώτατε βασιλεῦ, καὶ ὅσον οὐκ ἤδη τὸ θρυλλούμενον ἔτος, αἱ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων προλέγουσιν ἔννοιαι, οἱ χρησμοί, οὓς ἀνεῖλον οἱ κάτοχοι καὶ θεόληπτοι, καὶ σὲ ἥγημαι εἶναι τὸν κοιμώμενον ὄφιν, τὸν ἐγερθησόμενον ὅσον οὐπὼ καὶ πατάξοντα τὸ μεῖράκιον, τὸν ἐλευθερώσοντα τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς βαρβάρους καταδουλώσοντα, τὸν ἐσόμενον αἰτίαν τῆς ἡμῶν εὐζωΐας, τὸν μόνον ἄγκυραν καὶ κρηπίδα τῶν ἡμετέρων πραγμάτων»²⁷.

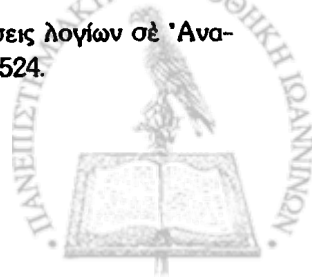
Ἡ ἑκκλήση θὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ τὴν παράθεση σειρᾶς προτροπῶν ποὺ ἐνισχύουν τὴ διατυπωθεῖσα βεβαιότητα τοῦ λογίου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ὁ Γερμανὸς Αὐτοκράτωρ καλεῖται, σὺν τοῖς ἄλλοις, νὰ ἀναδείξει ὡς βασιλέα τῆς νέας Αὐτοκρατορίας τὸν υἱὸν τοῦ Μαξιμιανὸν ὁ ὁποῖος θὰ τὸν διαδεχθεῖ στὸν θρόνον καὶ νὰ ὑπακούσει «Κωνσταντίνου τοῦ Βασιλέως καλοῦντος σε πρὸς ἐκδίκησιν, τῶν ἀποθανόντων πάντων ἐν πολέμῳ». Κρίνει σκόπιμο νὰ ζητήσει καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ γενναιόδωρου βασιλέως²⁸ μέσῳ τοῦ κομιστῆ τῆς ἑκκλήσεως Ἰωάννη Σταυρακίου. Ὁ ἴδιος ὁ λόγιος ὑπόσχεται ἐς ἀεὶ νὰ εἶναι πιστὸς δοῦλος του καὶ κήρυκας τῶν ἀρετῶν καὶ τοῦ μεγαλείου του. Καὶ ὁλοκληρώνει μὲ εὐχές: «Ζῶης τοίνυν κύδιστε, μέγιστε,

25. Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἐνδιαφέροντα δείγματα πρῶτων ἀναφορῶν σὲ λαϊκὲς δοξασίες καὶ ἰδεολογήματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν μὲ ἀφορμὴ τὸ συνταρακτικὸ γεγονός τῆς ἀλώσεως καὶ ἀφοροῦσαν στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀλωθείσης αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Τὸ γεγονός τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸ χῶρον τῆς ἐλληνικῆς Λαογραφίας», στὸ Εὐ Χρυσὸς Ἡ Ἀλωση τῆς Πόλης, σσ. 269-291, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σσ. 373-376). Δὲν μπορέσαμε νὰ ἀξιοποιήσουμε τὸ ἔργο τοῦ Στ. Ἡμελλου, *Θρυλούμενα γιὰ τὴν ἀλωση καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση*, Ἀθήνα 1991, ὅπου καὶ εἰδικότερη λαογραφικὴ πραγμάτευση γιὰ τὸ θέμα.

26. Βλ. Μένανδρος, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, II, 414-420.

27. Ἡ παραδοσιακὴ βυζαντινὴ χρησμολογικὴ φιλολογία φαίνεται ὅτι γνώρισε νέα ὥθηση ἐπ’ εὐκαρίᾳ τῆς Ἀλώσεως, γιὰ νὰ γνωρίσει μιὰν ἰδιαίτερη ἐξαρση τὸν 16ο αἰῶνα. Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σὲ χρησμούς ἐντάσσεται προφανῶς σ’ αὐτὴν τὴν παράδοση. Γιὰ τὸ θέμα τῶν χρησμολογίων καὶ τὴ διάδοσή τους στὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. Μ. Χατζηδάκη, «Παρατηρήσεις σὲ ἄγνωστο χρησμολόγιο τοῦ Γεωργίου Κλόντζα», *Θυμιάμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα* [Μουσεῖο Μπενάκη], Ἀθήνα 1994, σσ. 51-60, ὅπου παράθεση καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, (σ. 51 ὑποσημ. 1, 2, 3, 4) βλ. καὶ Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἑκκλήσις Πρὸς Φρειδερίκον Γ’», σσ. 526-527.

28. Ἡ αἴτηση γιὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση εἶναι συνηθισμένο θέμα στὶς ἐκκλήσεις λογίων σὲ Ἀνατολικούς καὶ Δυτικούς ἡγεμόνες, βλ. Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, δ.π., σ. 524.

ἄναξ ἀνδρῶν Φρειδερίκε, μετὰ μεγάλων καὶ πολλῶν καὶ ξυνεχῶν θεόθεν χαρίτων. Ἰδοὺς καὶ Μαξιμιανὸν βασιλέα μακροβιώτατον μεθ' ὑιέων καὶ θυγατέρων πολλῶν τε καὶ ἀγαθῶν, ἴδοιμεν καὶ ἡμεῖς ἑκατέρους ἡγεμόνας τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ἑώας ἀπάσης...».

Τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο τοῦ λογίου, τὸ ὁποῖο διακρίνεται γιὰ τὴ γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ του ἐκκλῆπυνση, ὅπως προσήκει σὲ περιπτώσεις κειμένων ποὺ ἀπευθύνονται σὲ ἰσχυροὺς ἡγεμόνες, εἶναι πολὺ ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνεύματός του. Τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ ὕφος του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία του δεικνύει τὸν βυζαντινὸ λόγιον φορέα τῆς παραδοσιακῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας ποὺ δυσφορεῖ γιὰ τὸ παρὸν καὶ ἀγωνιᾷ καὶ ἀγωνίζεται γιὰ τὸ μέλλον. Προσπαθεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ νὰ ἐμπλακεῖ στὸ πολιτικοκοινωνικὸ γίνεσθαι τῆς ἐποχῆς του, διαπράντας μιὰν σταθερὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴς ἐξελίξεις στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Εὐρώπην, ὅπου αὐτὴν τὴν περίοδο ἀρκετοὶ πρόσφυγες βυζαντινοὶ λόγιοι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Καρδινάλιον Βησσαρίωνα, ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς πάλαι ποτὲ Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

3. “Μιχαήλου τοῦ Ἀποστόλη, Λόγος παραινετικὸς ἐκ Γορτύνης εἰς Ἰταλίας Ρώμην.”

χφφ. *Par. gr. 1760, φφ. 238^r-245^r (15ος αἰ.).

Ambros. gr. I 91, Inf. olim N. 315 (1056), φφ. 219^v-224^r (16ος αἰ.).

*Vat. Ottob. gr. 153, φφ. 1^r-13^v (16ος αἰ.).

*Vat. Ottob. gr. 192, φφ. 301^r-311^v (17ος αἰ.).

ἐκδ. H. Noiret, Michel Apostolis, *Lettres Inédites, publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des Opuscules Inédits du même auteur, une Introduction et des notes*, Paris 1889, (σσ. 148-153)

A. Pontani, “Sullo Studio del Greco in Occidente, nel sec. XV: L' esempio di Michele Apostolis”, M. Tovani, (ed.), *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento: confronti e relazioni, Atti del Convegno internazionale. Ferrara, Palazzo Paradiso 20-24 Marzo 1991*. [Istituto di Studi Rinascimentali], Ferrara 1991, τ. I', σσ. 133-170, (τὸ κείμενο, σσ. 152-164).

Ἀπὸ τὰ πλεον ἐνδιαφέροντα κείμενα τοῦ λογίου εἶναι ὁ “Λόγος παραινετικὸς ἐκ Γορτύνης εἰς Ἰταλίας Ρώμην.”. Εἶναι ἀφιερωμένο σὲ ἓνα ἐνδιαφέρον καὶ πρωτότυπο, θὰ λέγαμε, θέμα, τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀπασχολήσει ἀρκετὰ τοὺς βυζαντινοὺς λογίους καὶ ἰδιαίτερα τοὺς λογίους ποὺ ἔδρασαν μετὰ τὴν Ἀλωση στὴν Ἰταλία. Πρόκειται γιὰ τὸν τρόπο (μέθοδο) διδασκαλίας – ἐκμάθησιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς μαθητές.

Τὸ κείμενο δὲν παραδίδεται ἀπὸ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ λογίου κωδικογράφου. Παραδίδεται ἀπὸ τέσσερα χειρόγραφα: δύο τοῦ 15ου αἰώνα: (Par. gr. 1760 καὶ Vat. Ottob. gr. 192) καὶ δύο τοῦ 16ου αἰώνα (Vat. Ottob. gr. 153 καὶ Ambros. gr. I 91 inf. Olim N. 351 <1056>) πού ἀνέγραψε ὁ γνωστὸς κωδικογράφος Ἰωάννης Σανκταμαύρας. Εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, τὸ ὁποῖο ἔχει τύχει μιᾶς σύγχρονης κριτικῆς ἔκδοσης καὶ ἐκτενοῦς ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνηματισμοῦ καὶ μετάφρασης στὴν ἰταλική²⁹. Ἀπὸ μιὰ ἀναφορά τοῦ ἴδιου τοῦ λογίου σὲ ἐπιστολή του: («Λόγος μοι ἐπονίθη πρὸς Ἱταλοὺς συμβουλευτικός... Ἐγὼ δέ σοι, ...πέμπω τὸν λόγον, αὐτόν τε τὸν Ἕλληνα καὶ ὃν ἐκ τῆς Ἑλλάδος μετωχετεύσαμεν ἐς τὴν Ρωμαίων διάλεκτον»)³⁰, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ἴδιος ετοίμασε λατινικὴ μετάφρασή του ἡ ὁποία δὲν γνωρίζουμε ἂν ἔχει ἀπωλεσθεῖ ἢ λανθάνει.

Τὸ κείμενο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα του ἐπιγράφεται ὡς «Λόγος παραινετικός». Πρόκειται ὅμως, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴν δομή, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία του, περισσότερο γιὰ μιὰ αἴτηση σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς ἢ ὁποία θυμίζει τὶς παρομοίου περιεχομένου ἐπιστολές του στὸν Βησσαρίωνα.

Στὸν τίτλο ἐπίσης τοῦ «Λόγου» ὁ συγγραφέας μᾶς δηλώνει ἀπὸ ποῦ ἀπευθύνεται «ἐκ Γορτύνης» (=Χάνδακας) καὶ «εἰς Ἱταλίας Ρώμην». Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο του προκύπτει ὅτι πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπιστολή, ποῦ ἀπευθύνεται σὲ Ἱταλοὺς μὲ στόχο νὰ προσκληθεῖ στὴν Ἱταλία γιὰ νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του ὡς διδάσκαλος. Πολὺ ὀρθὰ παρατηρήθηκε ὅτι τὸ κείμενο γράφτηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα (1472)³¹ ἐφόσον ὁ λόγιος κωδικογράφος δὲν μπορούσε πλέον νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν «μαικῆνα» του γιὰ νὰ τοῦ ζητήσει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν οἰκονομικὴ στήριξή του· ὅταν μάλιστα καταβαλλόταν προσπάθεια ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Βησσαρίωνα νὰ μειωθεῖ ἢ νὰ περικοπεῖ ἡ ἐπικυρότητά του ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» πού εἶχε θεσπίσει ὁ Ἑλληνας καρδινάλιος³² καὶ ἀποτελεῖ «μιὰν τελευταίαν προσπάθειαν νὰ ἐγκατασταθεῖ εἰς τὴν Δύσιν»³³. Ἡ ἡμερομηνία τοῦ θανάτου λοιπὸν τοῦ καρδινάλιου (18.11 1472)³⁴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀσφαλὲς *post quem* γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου. Μὲ τὴν ἀναφορά του ἐπίσης στὸ κείμενο «ὕμᾱς δ' (οὐκ οἶδ' ὅπως ἢ εἴπωμι εὐπρεπῶς) ἐς τὰ χείρων καθ' ἐκάστην προσχωροῦντας καὶ καταρρέοντας» θὰ πρέπει νὰ ἐννοεῖ τὴν ἀναστάσιση πού προκάλεσε στὴν Βενετία καὶ τὶς κτήσεις τῆς ὁ

29. Ἡ ἐκδότρια δὲν γνωρίζει τὴν παράδοσι τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου, βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σσ. 1129-1130. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοσι τοῦ κειμένου βλ. A. Pontani, «Sullo Studio del greco», σ. 148.

30. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 127 καὶ A. Pontani, «Sullo Studio del greco», σ. 149.

31. K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι*, σ. 97.

32. Βλ. Z. N. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 116-126.

33. K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι*, σ. 57.

34. Βλ. PLP, II', 2707.

ἐν ἐξελίξει πρῶτος τουρκοβενετικὸς πόλεμος (1462-1479)³⁵, γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ μὴν ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου μετὰ τὸ 1472.

Στὸ προοίμιο ὁ συγγραφέας προσφωνεῖ τοὺς ἀποδέκτες ὡς διαδόχους «τῶν Ἑλληνικῶν ἀρετῶν, συνάμα δὲ καὶ τῶν ρωμαϊκῶν»³⁶ καὶ αὐτοσυσπίνεται, τονίζοντας ὅτι εἶναι πρόσφυγας καὶ ἔχει μετὰ «τὴν τῆς πατρίδος ἄλωσιν» ταλαιπωρηθεῖ πολὺ. Ἐχει ὁμως βοηθήσει «δ' ἐνίοις ὑμῶν τῇ τ' ἐν Βυζαντίῳ καὶ Κρήτῃ διατριβῇ, ὅσαγε τὰ ἐς λόγους, κατὰ δύναμιν ἡμετέραν»³⁷. Εἶναι διατεθειμένος νὰ φανεῖ «εὐεργετικώτερος» διαφωτίζοντάς τους «ὅτῳ τρόπῳ χρηστέον τοῖς ἐς Ἑλλήνα λόγον». Πιστεύει ὅτι μιὰ τέτοια προσπάθειά του δὲν εἶναι ἀνώφελη. Ἔτσι στὸ προοίμιο, πέρα ἀπὸ τὴν αὐτοσύστασή του παρουσιάζει τὸ σκοπὸ τῆς συγγραφῆς καί, ἐμμέσως, τὸ αἷμα του, τὸ ὁποῖο θὰ διατυπωθεῖ σαφέστερα στὸ τέλος.

Συνεχίζοντας τὴν αὐτοσύστασή του ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς ἀποφάσεώς του νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Βενετοκρατούμενη Κρήτη, ἀρχικὰ ἀναμένοντας «τὴν ἐξώλειαν τῶν Ἀχαιμενιδῶν» καὶ ἀργότερα βλέποντας ὅτι παρ' ἐλπίδαν ὁ πόθος του αὐτὸς δὲν ἐκπληρώνεται ἀποφάσισε νὰ παραμείνει ἐκεῖ «ἐφ' οἷώδηποτε δαίμονι».

Τὸ κύριο μέρος τοῦ «Λόγου παραινετικοῦ» ἀρχίζει μὲ μιὰ γενικὴ τοποθέτησι γιὰ τὴν παιδευτικὴ ἀξία τῆς ἀνάγκης ἐκμάθησις τῶν ἰταλοπαίδων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ γραμματείας. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθεια ποὺ δὲν εἶναι πρωτόγνωρη: «Πολλοὶ πολ- λάκις τῶν Ἑλλήνων ἐκ παλαιοῦ, ἄνδρες Εὐρωπαῖοι, κατήρκασιν ὡς ὑμᾶς, γένει καὶ συνέσει καὶ λόγοις οἱ πλείους πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων γε περιόντες. Τούτους δὴ οὖν φοιτῶντάς γε παρ' ὑμᾶς καὶ τοὺς ὑμετέρους καθηγητὰς ἔρωτι λόγων τῶν Ἑσπερίων, ἐφίστατε διδασκάλους ὑμῶν τε καὶ τῶν υἱέων ἐς τοῖν ἀρίστοιν λόγοιν τὸν ἕτερον...»³⁸. Τὸ ἐνδιαφέρον τους αὐτὸ τὸν βρίσκει σύμφωνο. Ὁ ἀκολουθούμενος ὁμως τρόπος διδασκαλίας πιστεύει ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος. Θεωρεῖ ὅτι δὲν εἶναι σωστὸ νὰ

35. Βλ. Γ. Πλουμίδη, *Ἡ Βενετοκρατία στὴν ἐλληνικὴ Μεσόγειο Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις*, Ἰωάννινα 19912, σ. 29.

36. Σ' ὅλο τὸ κείμενο γίνεται ξεκάθαρα διάκρισι μετὰ «Ρωμαίων» (= Ἱταλοὶ) καὶ «Ἑλλήνων» (= «Βυζαντινοί»). Εἶναι πλέον ξεκαθαρισμένο τὸ θέμα στὴν ἀντίληψι τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λογίου. Ἡ ἀντίληψι αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ ἀκόμη περίπτωσι αὐτοῦ ποὺ μεταγενέστερα ἀποκλή-θηκε «ἀνάπτυξι τῆς ἐθνικῆς συνείδησις», βλ. σχετικὰ, τὶς εἰσαγωγικὲς ἐπιστημάνσεις τοῦ C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* Ἑλληνικὴ μετάφρασι Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1999³, σσ. 15-16 καὶ Γ. Δ. Μεταλληνός, «Ἡ συνέχεια τοῦ γένους μετὰ τὴν ἄλωσι», στὸ Εὐ. Χρυσός, *Ἡ Ἀλωσι τῆς Πόλης*, σσ. 309-329, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, (σσ. 385-389).

37. Πρόκειται γιὰ μιὰ ρητὴ ἀναφορὰ του στὴν ἀσκησι τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργήματος ἐκ μέρους του στὴν Κωνσταντινούπολι ἀρχικὰ καὶ στὴ συνέχεια στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτι.

38. Γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς μελέτης τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύσι (κατὰ βάσιν στὴν Ἱταλία) βλ. K. Setton, «The Byzantine Background to the Italian Renaissance», PAPS 100 (1956) 38-76 [Ἀνατύπωσι K. Setton, *Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, London 1974 (I)], σσ. 17 κέξ., N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 13 κέξ., καὶ Γ. Κ. Μαυρομάτι, *Τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα στὴ Δύσι κατὰ τὸ 15ο καὶ 16ο αἶωνα*, Ἰωάννινα 1997, σσ. 9-22.

ἐπιτρέπουν στὰ παιδιά «*λατινικῶς αἰεὶ προφέρειν ἑκατέρω τῷ λόγῳ*» (: Ἑλληνικὸ καὶ Λατινικὸ/Ἰταλικό). Ἡ ἔνστασή του λοιπὸν ἐντοπίζεται, βασικά, σὲ θέματα προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς παγιωμένης πλέον κατάστασης εἶναι νὰ μὴν ὑπάρχει κανεὶς «*ὅστις ὀρθῶς κανονίζειν καὶ ἐτυμολογεῖν εἴσεται ἢ ἓνα λόγον συγγράφασθαι ἀπαισὶ ἢ τὸ γοῦν ἥπτον ἀπάντων καλῶς προφέρειν καὶ διδάσκειν ἐτέρους τὰ μεμνημένα διδάγματα...*». Θεωρεῖ δηλαδὴ ὅτι ὅλοι διαθέτουν μιὰν ἡμιτελῆ γνώση τῆς ἑλληνικῆς. Ἡ αἰτία ἐντοπίζεται ἀπ' τὸν ἴδιο «*ἐκ τοῦ μὴ διδάσκειν ἑλληνιστὶ τοὺς Ἑσπερίους τοὺς Ἑλλήνας*» καί, ἐπιπρόσθετα, στὴν αἰσθητὴ ἑλλειψη διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς³⁹. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα θεώρηση τῆς γραμματικῆς ὡς γνωστικοῦ ἀντικειμένου: «*τὸ ἄρτυμα τῶν τεχνῶν, τὴν ζύμην, τὴν ψυχὴν τῆς σοφίας, τὸν ὀφθαλμὸν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν...*» καὶ γενικὰ «*τὴν γραμματικὴν τοῦ παντὸς λόγου τὸ ἥμισυ δύνασθαι, εἴπερ ἀρχὴ πᾶσα τέλους οὐτινοσοῦν πλέον δύναται τοῦ ἡμίσεως*». Γιὰ τὸ λόγον αὐτὸν δὲν ἔχει παρὰ νὰ τοὺς προτρέψει νὰ διδάσκονται ὀρθὰ τὴ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς μὴ φειδόμενοι πόνων καὶ χρημάτων, προσκαλώντας τοὺς καταλλήλους διδασκάλους.

Τοῦ δίδεται ἔτσι ἡ δυνατότητα νὰ περάσει ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας στὸ διδάσκαλο. Μετὰ τὴν τοποθέτησή του αὐτὴν θὰ ἤθελε νὰ μάθει ἂν ἐπιθυμοῦν «*τοῦ παιδεύοντος... ἢ πορθμέως τοῦ καλλίστου τῶν ἐν τοῖς Ἑλλήσιν;*» Τὸν «πορθμέα» τὸν ὀρίζει, μᾶλλον, ὡς διερμηνέα ὁ ὁποῖος δὲν γνωρίζει τὴ θεωρία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διδάξει ὀρθὰ τὴν γλῶσσα μέσῳ τῆς γραμματικῆς. Ἐὰν τὸ ἐπιδιώκουν αὐτὸ τότε «*τὸν καρπὸν ἀφέντες, περὶ τὰ φύλλα σπουδάζετε...*» ἐνῶ θὰ ἔπρεπε «*πάντα κάλων κινεῖν ἐπὶ τῷ κτήσασθαι τὸν καρπόν; καρπὸς δ' ἂν εἴη σαφὴς γραμματικὴν ἐπιστήσεσθαι, ἥς ἄνευ κατὰ πετρῶν καὶ ἐς ἄμμον ἀροτριᾶτε καὶ σπείρετε*». Καὶ ἐπειδὴ τελικὰ δὲν συμβαίνει αὐτό, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ μὴν ὑπάρχουν ὀρθῆς μεταφράσεις τῶν ἀνυπερβλπτων μνημείων τοῦ λόγου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁴⁰. «*Καὶ μοὶ θαυμάζειν... ὅταν ἐνίους ἀκούω τῶν Ἰταλῶν Ὅμηρον τε καὶ Θουκυδίδην ἐς τὴν Ῥωμαίων διαπορθμεύοντας, λυμαιομένους τὴν ἐκλογὴν τῶν λέξεων καὶ τὸ κύριον, καὶ ἔτι μᾶλλον τὴν χάριν καὶ τὴν ἰδέαν τῶν λόγων, οὓς ἐγέννησεν Ἀθηνᾶ καὶ χορὸς Μουσῶν ἐμαιώσαντο Ἀπόλλων τε ἀνεθρέψα καὶ τοῖς Ἑλλήσιν Ἑρμῆς ὑπηγόρευεν.*» Ἐπομένως, ὅταν παραμε-

39. Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὸν ἐνδεδειγμένο τρόπο διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στοὺς Ἰταλοὺς χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴς ἀπαρχῆς τῆς ἀναβίωσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ στὴν Φλωρεντία (1397-1403), βλ. N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 8-72.

40. Γιὰ τὴν μεταφραστικὴ γραμματεία (λατινικὲς μεταφράσεις ἑλληνικῶν κειμένων) στὴ Δύση βλ. Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, Ἀθῆναι 1978, σσ. 64-201, J. W. Haskins, *Latin translations of Plato in the Renaissance*, Columbia University, 1984. (Γιὰ τὴς μεταφράσεις τοῦ Πλάτωνα) καὶ Γ. Π. Σαββαντίδης, Εὐσταθίου Πατελάρου, *Octoechus in Versu elegiaco traducta*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἰωάννινα, 1974 (σσ. 19-28 καταγραφή λατινικῶν μεταφράσεων ποιητικῶν κειμένων ἀρχαίως ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας).

λεῖται ἡ «*χάρις καὶ ἡ ἰδέα τῶν λόγων*», ὠφέλεια δὲν ἐπέρχεται καμιά, ἀλλὰ περισσότερο «*ἀδικία μεγίστη καὶ πολλῶν ἀξία τιμωριῶν*»⁴¹ ἐνῶ ὑπάρχει κίνδυνος «*ἢ γλῶττα, βαβαιᾶς, τῶν Ἑλλήνων οἰκήσεται*». Γιὰ αὐτό, καταλήγει, «*εἰ δ' ἔρως ὑμῖν τῶν σοφωτάτων ἐκείνων καὶ γενναιοτάτων ἀνδρῶν, ὁ πόνος πληρωσάτω τὸν ἔρωτα καὶ γένεσθε μοι κὰν τούτοις ὥσπερ ἐν τοῖς ὑμετέροις σπουδαῖοι τε καὶ ἀστεῖοι*».

Γενικεύοντας, ἐπισημαίνει ὅτι «*ἐκ γὰρ τῶν πόνων... τῶν πραγμάτων κατορθοῦσθαι τὰ μέγιστα*»⁴², τὰ ὁποῖα μὲ τὴν σειρά τους ἐπιφέρουν «*κλέος μέγιστον*». Ὅταν λοιπὸν οἱ Ἱταλοὶ καταπονοῦνται διαβάζοντας «*ρωμαϊκῶς*» τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων τὸ κέρδος ποὺ ἀποκομίζουν εἶναι μόνο ἡ κατανόησή τους. Τὰ νοήματα ὅμως εἶναι κοινὰ σ' ὅλους τοὺς λαούς, διαφέρουν «*αἱ λέξεις*» καὶ «*αἱ φωναὶ τουθ'* ὅπερ ἐστὶ λαχὸν καὶ τῆς θείας ὑπεροχῆς». Καὶ αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ τὸ κατακτήσουν οἱ Ἱταλοί. Καὶ στὴν τυχὸν ἀντίρρηση πῶς εἶναι δυνατόν ὁ διδάσκαλος νὰ ὠφελήσει τοὺς μαθητὲς του ἂν δὲν γνωρίζει νὰ ἐρμηνεύσει στὴ γλῶσσα τους «*τὰς λέξεις καὶ τὰ νοήματα*», ἀπαντᾷ ὅτι συμφωνεῖ στὴν παρατήρηση αὐτὴν καὶ συνιστᾷ: «*Δεῖ γὰρ ὑμᾶς τὰ κείνου μᾶλλον ἢ κεῖνον εἶσεσθε τὰ ὑμῶν*». Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος ποὺ μετῆλθαν καὶ καταξιωμένοι Ρωμαῖοι καὶ Ἕλληνες «*οἱ παρὰ τοῖν γένοιον ἐκατέρωιν τῷ γλῶττα ἐκατέρω ποθήσαντες*»⁴³. Ἐὰν οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοὺς φαίνονται ὀρθές καὶ συμφωνήσαν μαζί του θὰ τοὺς ὀφείλει χάριτες· εἰδὲ μὴ «*ἐγὼ τοῖς ἔργοις ὑμᾶς ἐλέγξω γε τοῖς ἐμοῖς, μουσεῖον ἀνεωχῶς ἐν μέσῃ τῇ Ἰταλίᾳ*».

Ὁλοκληρώνοντας τὸ ἄκρως ἐκλεπτυσμένο ὑφολογικὰ καὶ πυκνὸ νοηματικὰ κείμενό του ἐπανέρχεται στὸν ἐπίλογο στὸ αἵτημά του ποὺ ἀκροθιγῶς ἔθεσε στὸ προοίμιο. Ἐφόσον κάποια πόλη στὴν Ἰταλία ἢ ὁποῖα «*ἐλλήνων λόγων ἐρᾷ*» τοῦ ἐξασφαλίσαι κάποιον ἱκανὸ μισθὸ εἶναι διατεθειμένος νὰ μεταβεῖ ἐκεῖ καὶ νὰ διδάξει σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐξέθεσε προηγουμένως. Διατυπώνει ἐπίσης ἓνα σχέδιο – «*ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα*» – γιὰ τὸ πῶς θὰ φανταζόταν τὴ διδασκαλία του σὲ μία ἰταλικὴ πόλη, ἐφόσον φυσικὰ γίνεαι ἀποδεκτὸ τὸ αἵτημά του: «*Ἐστὼν μέντοι γε οἱ παῖδες ἀμφὶ τὰ πέντε καὶ δέκα ἔτη*⁴⁴ καὶ μικρόν τοι γε ἦσσαν, καὶ πρὸς ἐπιστάμενοι τὰ Ρωμαίων...

41. Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὸν ὀρθὸ τρόπο μεταφράσεων τῶν κειμένων τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας στὴν λατινικὴ ποὺ χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς μεταφράσεως τῶν κειμένων τῆς Βίβλου, ἀναπτύχθηκε στὴν Δύση ἀπὸ τὶς ἀρχές ἤδη τῆς ἀναβίωσης τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων (Ἰταλία), βλ. N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 13-22 καὶ Χρ. Ἀ. Μαλιτζέου, «*Diversitas linguae*», στὸ Ν. Γ. Μοσχονᾶς, *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο*, σσ. 93-102, (σσ. 97-102).

42. Παραθέτοντας καὶ ἓνα σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, *Κύρου Παιδεία*, VII. 5. 26.

43. Καταγράφει μιὰ σειρά συγγραφέων ποὺ ἔγραψαν στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ γλῶσσα: Δίων, Ἀλβίνος, Ἀρτεμίδωρος, Ἡγήσιπος, Ἰουλιανός, Ἀνατόλιος. Τῶν Ἀλβίνου καὶ Ἀρτεμίδωρου δὲν σώθηκαν κείμενα γραμμένα στὴν λατινικὴ.

44. Πράγματι μεταξὺ πέντε καὶ δέκα ἐτῶν θεωρεῖτο ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἐνδεδειγμένη ἡλικία γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς διδασκαλίας τῶν μικρῶν μαθητῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθεια ποὺ ἀκολουθήθηκε πιστὰ καὶ στὸ παραδοσιακὸ «ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα» τῶν Βυζαντινῶν, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸς βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 41-45.

βιβλία δὲ κτισάσθων ἃ ἂν καὶ οἶων αὐτὸς διατάξαιμι⁴⁵, διατριβόντων δ' ἅπασαν μετ' ἐμοῦ τὴν ἡμέραν, μόνον ἀριστῶντες τὴν μεσημβρίαν, ὥς ἔθος, καὶ μετὰ ταύτην γε αὖθις ἐπανιόντων εἰς τὸ μουσεῖον⁴⁶, οὐκ ἔφ' ὑψηλοῦ βήματος καθήμενου καὶ φωνασκοῦντος, ἀλλ' εἰς θῶκον ἢ τρίποδα περὶ πού γε τὸ ἰσόπεδον⁴⁷, τοῦθ' ὅπερ ἐποιοῦν ἐς τόδε κὰν Βυζαντίῳ κὰν Κρήτῃ, ὅθεν μοι καὶ πλείους ἐγένοντο φοιτηταὶ καὶ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων...». Ὑπόσχεται νὰ διδάξει ἐπιστρατεύοντας ὅλες τὶς γνώσεις καὶ τὸ ταλέντο του «γραμματικὴν μέν... πρῶτα τοῦ λόγου τὸν ὀφθαλμόν... ἔπειτα δὲ ποιητικὴν τὴν πολυσχιδὴ καὶ περισκελῆ... ῥητορικὴν δέ γε τὴν πυρὸς μένος πνέουσαν...⁴⁸ λογικὴν τε καὶ φυσικὴν...» καὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς «Πλάτωνα δὲ τὸν γενναῖον καὶ μεγάλουν...»⁴⁹. Ἀφοῦ δηλώσει ὅτι εἶναι στὸ χέρι τους νὰ δεχθοῦν τὴν πρότασή του, καταλήγει παραθέτοντας δύο στίχους ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα (Λ. 792-793).

Ἀπὸ τῆ μελέτῃ του κειμένου αὐτοῦ τῆς ὥριμης συγγραφικῆς περιόδου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀποκομίζουμε τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἐμπείρου λογίου διδασκάλου ποὺ πασχίζει ἀκόμη γιὰ τὴν πραγμάτωσιν ἑνὸς στόχου ποὺ εἶχε θέσει ἀπὸ τὴ νεανικὴ του ἡδὴ ἡλικία: τὴν ἵδρυσιν καὶ λειτουργίαν ἑνὸς σχολείου σύμφωνα μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πρότυπα τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ στόχος του αὐτὸς δὲν φαίνεται ὅτι κατέστη δυνατόν νὰ ἐκπληρωθεῖ στὴν Κρήτη⁵⁰ ἀποφάσισε, χωρὶς νὰ ἀπογοητευθεῖ καὶ νὰ καταβληθεῖ, νὰ ἀναπροσαρμόσει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ «ἐκπαιδευτικοῦ του προγράμματος» στὶς «σύγχρονες ἐκπαιδευτικὲς ἀπαιτήσεις» (= Ἰταλία, Ἰταλοὶ μαθητὲς τῆς ἐλληνικῆς).

45. Γιὰ τὰ πρὸς χρήσιν διδασκαλίας βιβλία ὑπῆρχαν οἱ γνωστὲς ὑποδείξεις τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ὁ διδάσκαλος, ὅμως, τῶν στοιχειωδῶν γραμμάτων στὸ Βυζάντιο πρέπει νὰ εἶχε κάποιο εὖρος ἐπιλογῶν στὸ ὁποῖο μπορούσε νὰ κινηθεῖ. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 55-67. Ἀπὸ τὶς διδασκαλικὲς συμβάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ διδάσκαλος ἀναλάμβανε ἐνίστε καὶ νὰ ἀντιγράψει γιὰ λογαριασμό τοῦ μαθητῆ του τὰ ἀπαραιτήτα γιὰ τὴ διδασκαλία βιβλία, βλ. Θ. Δετοράκη, «Διδασκαλικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς συμβάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», σσ. 40-41.

46. Σύμφωνα πρὸς τὸ παραδοσιακὸ Βυζαντινὸ «ἐκπαιδευτικὸν πρόγραμμα» ἡ ἀρχόμενη ἀπὸ τὸ πρῶν διδασκαλία διακοπτόταν τὸ μεσημέρι, ὅποτε οἱ μαθητὲς μετέβαιναν γιὰ τὸ μεσημεριανὸ γεῦμα στὸ σπίτι τους. Βλ. Φ. Κουκουλές *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 73-75.

47. Πράγματι ὁ διδάσκαλος συνήθιζε νὰ διδάσκει καθήμενος στὸν «διδασκαλικὸν θρόνον», «εἰς ὑψηλοῦ βήματος», βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 45-48.

48. Πρόκειται γιὰ τὰ τρία βασικὰ μαθήματα (Γραμματικὴ, Ῥητορικὴ, Ποιητικὴ) τοῦ παραδοσιακοῦ βυζαντινοῦ «ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος», βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 105-123, C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, σσ. 151-177 καὶ Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, *Ἡ παιδεία στὸ Βυζάντιο*, Ἰωάννινα 2001, σσ. 4-7.

49. Καὶ ἡ φιλοσοφία σὲ πῶς προχωρημένο στάδιο ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο διδασκαλίας, ἰδιαίτερα ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης παραμένοντας πιστὸς στὶς φιλοπλητωνικὲς θέσεις του δὲν ἀναφέρει τὸν Ἀριστοτέλη, παρότι κάνει «λόγο γιὰ λογικὴν τε καὶ φυσικὴν». Βλ. καὶ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, σσ. 123-137.

50. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Τὸ Κληροδότημα», σ. 114.

4. “Μιχαήλου Ἀποστολίου τοῦ Βυζαντίου λόγος κατὰ Ἐμμανουήλιν μιαιρωτάτοιον αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητὸς Ἀτραμυτινοῦ, τοῦ δὲ Εἰλωτος, οἷν ὁμοίους τὸ τῆς κινήσεως μέτρον ὁ χρόνος οὐκ ἐπεῖδεν ἐς γε ἡμᾶς.”

χφφ. *Lond. Sloane, 324, φφ. 1^r-18^r (15ος αἰ.). (αὐτόγραφο).
Rom. Angel. gr. 27 (= 61), φφ. 101^r-105^r (15ος αἰ.) (αὐτόγραφο).
Abros. gr. M. 41, Sup (= 510), φφ. 114^r-121^v (15ος αἰ.).

ἐκδ. H. Noiret, *Michel Apostolis Lettres inédites, publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opusculs inédits du même auteur, une introduction et des notes*, Paris 1889, (σσ. 143-162)

Γιὰ τὸ συγκεκριμένο κείμενο οἱ γνώσεις μας παραμένουν κατ' ἀνάγκην περιορισμένες. Βασικὴ γιὰ αὐτὸ αἰτία εἶναι ἡ ἐλλιπὴς ἔκδοσή του. Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου παρασκεύαζε ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου H. Noiret, τὴν ὁποία ὅμως δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρώσει λόγῳ τοῦ προώρου θανάτου του. Ἐκ τῶν καταλοίπων του ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης τῶν ἐπιστολῶν του δημοσίευσε σὲ παράρτημα κάποια ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβλήθησαν περιλήψεις τῶν παραλοιομένων τμημάτων του⁵¹.

Ἡ ἔκδοση δημοσιεύθηκε μὲ βάση τὸν κώδικα Lond. Sloane, 324 ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτόγραφο τοῦ λογίου κωδικογράφου⁵². Τὸ κείμενο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ δὲν γνώρισε μεγάλη διάδοση. Παραδίδεται μόνο ἀπὸ δύο κώδικες τοῦ 15ου αἰῶνα, τὰ αὐτόγραφα πέντε φύλλα τοῦ κώδικα Rom. Angel gr. 27 (= 61)⁵³ καθὼς καὶ τὸν κώδικα Ambros. gr. M 41 sup, (= 510)⁵⁴.

Τὸ κείμενο ἔχει γραφεῖ σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς, ἀπευθυνόμενης σὲ κάποιον Λούκιον: «Ἐξεδόθη Λουκίῳ ἐν Κρήτης Χάνδακι»⁵⁵. Ἡ ἔκτασις ὅμως τοῦ κειμένου ἀλλὰ καὶ ἡ βούλησις τοῦ συγγραφέα, ὅπως αὐτὴ διατυπώνεται μὲ τὴν μὴ συμπερίληψή της στὴν συγκροτηθεῖσα ἀπὸ τὸν ἴδιο συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του, μᾶς ὑπαγορεύουν νὰ θεω-

51. Βλ. τὰ ὅσα δηλώνει στὴν “εἰσαγωγὴ” τῆς ἔκδοσης, (H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 154-155), ὁ ἐπιμελητὴς E. Le Blant.

52. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 154 καὶ M. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, σ. 1.

53. Βλ. A. Piccolomini, “Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae”, σσ. 176-178.

54. Βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I', σσ. 613-616, (σ. 615).

55. Ὁ ἀποδέκτης Λούκιος δὲν εἶναι πρόσωπο γνωστὸ ἀπ' ἄλλου· δὲν ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ μεταξὺ τῶν ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

ρήσουμε τὸ κείμενο ὡς ἓναν ἀκόμη ἐπιστολιμαῖο λόγο τοῦ λογίου.

Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ κειμένου ὁ λόγος γράφηκε «κατὰ Ἐμμανουηλὶν μιαιρωτάτοις αὐτοῦ φοιτηταῖν, τοῦ μὲν Κρητὸς Ἀτραμυττινοῦ, τοῦ δὲ Εἰλωτος». Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα γνωρίζουμε μόνο τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυττινόν, γνωστὸ Κρήτα μαθητὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ συνεργάτη του κωδικογράφου, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἀνέπτυξε πνευματικὴ δράση στοὺς κύκλους τῶν λογίων τῆς Βενετίας ὅπου μετοίκησε⁵⁶. Ὁ Ἐμμανουὴλ «ὁ Εἰλωτ» δὲν μᾶς εἶναι πρόσωπο γνωστὸ στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν συνεργατῶν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν Κρήτη⁵⁷.

Παρομοίως δὲν διαθέτουμε ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τοῦ κειμένου, ὅπως δημοσιεύθηκε, δὲν ἐπαρκοῦν. Ἐνδειξὴ γιὰ ἓνα post quem θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἡ χρονολόγηση τῆς διακοπῆς τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη μὲ τὸν μαθητὴ του ἡ ὁποία χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1470⁵⁸. Ἦδη στὶς τελευταῖες χρονικὰ ἐπιστολές του ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης διαμαρτύρεται ὅτι ὁ μαθητὴς του δὲν τοῦ γράφει πλέον⁵⁹.

Τὸ κείμενο ἀρχίζει μὲ μιὰν γενικοῦ περιεχομένου τοποθέτηση γιὰ τὴν ὀξία τῆς παιδείας στὴν Κρήτη. Στὴ συνέχεια, προσπερνώντας αὐτὴν τὴ γενικὴ εἰσαγωγικὴ τοποθέτηση, ἐξειδικεύει κάνοντας λόγο γιὰ τὸν «Ἐμμανουὴλον δὲ τὸν Μαργίτην καὶ Σαλμωνέα, ὃ ἄλλην ἄλωσιν ἥγναι τῆς πατρίδος ... τοιαυτὶ τε καὶ τοσαυτὶ ἐπ' ἐμὲ κατεπόντα καὶ ἐξεμεσάντα ὅσα τε καὶ οἷα οὐδεὶς ἂν εἶρηκε κατ' ἐχθροῦ χρονίου τε καὶ ἀσπόνδου... τοῦτον ὡς ἄλλον προδότην ἐκεῖνον τοῦ θεανθρώπου καὶ διδασκάλου... ἄλλον Ἐφιάλτην καὶ βλιτομάμμαν καὶ Σίσυφον, ὕψαλον πέτραν, ὕπουλον τραῦμα, ὑπόδημα κοθόρνου, ὁμοῦ Κλεισθένην καὶ πυγοστόλον καὶ κέκρωπα νομίζομεν τε καὶ νομιούμεθα ἡμεῖς μὲν ἐντεῦθεν εἰς τελευτήν...». Γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν σφοδρὴ καταφορὰ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη κατὰ τοῦ μαθητὴ τοῦ Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυττινοῦ ἀφορμὴ στάθηκαν τὰ ὅσα τοῦ καταλόγισε (ἄγνωστο μὲ ποιά ἀφορμὴ), καὶ τὰ ὁποῖα ὁ διδάσκαλος ἐξέλαβε ὡς ὕβρεις καὶ συκοφαντίες γιὰ τὶς ὁποῖες τὸν «κοσμεῖ» μὲ ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστά ἐπίθετα τοῦ προδότη στὴν ἐλληνικὴ γραμματειακὴ παράδοση⁶⁰. Στὴ συνέχεια μὲ

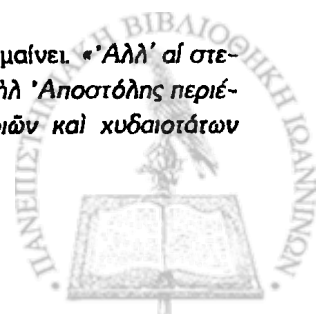
56. Γιὰ τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυττινόν βλ. *PLP*, I', 306.

57. Ἐνδέχεται τὸ ὄνομά του νὰ ἦταν «Δημήτριος» σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο τοῦ κειμένου, ὅπως παραδίδεται στὸν κώδικα Ambros. gr. M. 41 Sup. olim τ. 215 (= 510): «*Mich. Apostoli, oratio contra duos discipulos Demetrium et Manuelem*». Βλ. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σ. 615.

58. Βλ. καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 155-156, καὶ B. Λαούρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Ἐπιγράμματα», σ. 173. Ἡ μοναδικὴ ἐπιστολὴ ἀπὸ αὐτὲς ποὺ τοῦ ἀποστέλλει ὁ διδάσκαλός του καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ εἶναι ἡ N. 90 μετὰ τὴν 19.5.1469.

59. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 125-126.

60. Ὁ N. B. Τωμαδάκης, ἐμμένοντας στὴν ἐκτίμησή του γιὰ τὸν λόγο ἐπισημαίνει. «Ἀλλ' αἱ στεναὶ σχέσεις διδασκάλου καὶ μαθητοῦ ἄγνωστον διατί, ἐξετραχύνθησαν καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης περιέλουσε τὸν νεαρόν Ἀτραμυττινόν δι' ἀκατονομάστων χαρακτηρισμῶν κατηγοριῶν καὶ χυδαισιότητων

παρόμοιους χαρακτηρισμούς καταφέρεται στὸν ἄλλον μαθητὴ τοῦ τὸν Ἑμμανουὴλ τὸν Εἰλωτα ὁ ὁποῖος «ὡς ἕτερος Στρεψιάδης κακόνους καὶ ἀφυής, ἵνα δ' εἴποιμι καθ' Ὅμηρον δολόμυτις, τῶν τήμερον λεγομένων ἐς αὔριον λήθην ἔσχε καὶ μνειάν οὐδ' ἥντι-
νοῦν». Ἡ ἀγνωμοσύνη λοιπὸν τοῦ ἄλλου μαθητῆ εἶναι ποὺ προκάλεσε τὴν ὀργή καὶ τὴν ἐξίσου σφοδρὴ καταφορὰ τοῦ διδασκάλου. Ἐφθασε στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὸν προσέγγισε καὶ ὁ ἴδιος τὸν δέχτηκε στὸ σπίτι του. Τὸν ἐξαπάτησε ὅμως δίδοντάς του «νόθον ἀδάμαντα καὶ χρυσίνον οὐδὲ τοῦτον ἐνετικῶν». Κατάφερε νὰ ἐπηρεάσει τὸν Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν δέκα ἐτῶν μαθήτευσε κοντά του γιὰ ἑπτὰ χρόνια, προτρέποντάς τον νὰ ἐγκαταλείψει τὸν διδάσκαλό του. Τελικὰ παρὰ τὴ βούληση τοῦ πατέρα του σὲ ἡλικία δεκαεπτὰ ἐτῶν ὁ Ἑμμανουὴλ ἐγκα-
ταστάθηκε μὲ τὸν Εἰλωτα σὲ κάποια κακόφημη περιοχὴ τῆς πόλης. Αὐτὸ εἶναι ποὺ ἐξόργισε τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ. Ἀφήνει ἐπίσης ὑπαινιγμοὺς ὅτι μεταξὺ νεαροῦ δι-
δασκάλου καὶ νεαροῦ μαθητῆ ἀναπτύχθηκαν «ἰδιαίτερα προσωπικὲς» σχέσεις «ἐκεῖνος τοίνυν ἀκόντων ἡμῶν, ἐκόντος δὲ μόνον τοῦ καλοῦ μειρακίου καὶ πειθηνίου τῷ πενέ-
στη καὶ Εἰλωτι, τὸν ἔρωτα τούτου ποιησαμένου ἐπίπροσθεν ἐμοῦ τε καὶ φίλων καὶ τοῦ πατρὸς (πῶς ἂν εἴποις ἄσμενος;) ἐπηγάγετο εἰς τῷκίδιον, ψυχῶν ἀκολάστων εἰσηγη-
τήριον, λόγων ἀμαθῶν καὶ ἀνοήτων ἀκροατήριον...». Ἀργότερα ὁ νεαρὸς μαθητὴς του ἔγραφε καὶ τὸν διαβεβαίωσε ὅτι θὰ ἐγκαταλείψει τὸν Εἰλωτα⁶¹, ἀλλὰ ὀρκιζόταν ψευ-
δῶς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ἀναθεματίζει τὴ στιγμὴ ποὺ τὸν δέχθη-
κε ὡς μαθητῆ. Τελικὰ καὶ οἱ δύο ἀποφάσισαν νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ νὰ κατευθυνθοῦν στὸ Ἅγιο Ὅρος γιὰ ἀναζήτηση χειρογράφων. Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Λούκιο, τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς-λόγου, καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ δώσει προσοχὴ στὶς διαπιστώσεις του σχετικὰ μὲ τοὺς δύο μαθητές του. Τελειώνει δηλώνοντας στὸν Λούκιο ὅτι θὰ μπορούσε νὰ τοῦ γράψει καὶ ἄλλα γιὰ τοὺς δύο πρώην μαθητές του: «Ἀλλ' ἵκανά σοι καὶ ταῦτα γινῶναι, τοῦ μὲν τὴν ἀμαθίαν καὶ κακοήθειαν, τοῦ δὲ τὴν ἀβελτηρίαν καὶ ἄνοιαν». Ἀρκεῖται ὅμως στὴν παράθεση κάποιων ἐνδεικτικῶν καὶ καταλλήλων γιὰ τὴν περίστασι παροιμιῶν καὶ μιᾶς γνώμης τοῦ Φίλοστράτου («Βίῳ Σοφιστῶν» I, 9.5). Σκέπτεται ὅτι αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἔγραψε θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὑπερβολικά, εἶναι ὅμως ἀναγκασμένος νὰ τὸ πράξει αὐτὸ προκειμένου νὰ τοὺς «συμ-
μορφώσει»: «Ἀνὴρ δὲ ταῦτα ἀναλεξάμενος εὐγνώμων τε καὶ σοφὸς καί, εἰ περιῖν, καὶ Φιλόστρατος, εἰπέτην ἂν ἀσκεπτι ὡς οὐ φιλολοῖδορος Ἀποστόλιος, οὐδὲ ἀήδης ἂν εἶη ἐπιπλήττων τῷ ἀνδραρίῳ καὶ ἐπευθύνων αὐτῷ, ἀλλὰ χαλινὸν ἂν εἶη καταρτύων καὶ χειλοστροφίον ἐφ' ἑκατέρων γε τοῖν στομάτοιιν καὶ τὴν γνάθον ξυστέλλων καὶ τὴν

ὕβρεων, αἵτινες ἀντανακλοῦν εἰς τὴν ἰδίαν τοῦ Μιχαὴλ ποιότητα...», Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ», σ. 31.

⁶¹ Βλ. τὴν ἐπιστολὴ Ν. 120, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μιὰν ὕστατη προσπάθεια τοῦ διδα-
σκάου νὰ ἐπαναφέρει τὸν ἀγαπημένο μαθητὴ τοῦ στὸν ὀρθὸ δρόμο. Βλ. Η. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 133.

ὄφρυν καταστέλλων, ὡς ἐφ' ἵππων μαλ' ἀτυζομένων καὶ κροαινόντων κατὰ πεδίον, ἀλλ' οὐκ ἐπ' ἀνθρώπων τοιούτους ἄπτόντων, οἱ τὼ φρυάγματε τούτοις ἐξαθερίζουσι καὶ ὡς ἰστὸν φαλαγγίων καὶ κάνωπα ἤγνυνται».

Παρότι τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀποσπασματικά, μᾶς ἀποκαλύπτει, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστολογραφία του, μιὰν ἐνδιαφέρουσα πτυχὴ τῆς ἐκπαιδευτικῆς δράσης τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἐπιπίδευση τοῦ ὕφους του μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐνδεικτικὴ τοῦ ἐπιπέδου τῆς παιδείας ἐνὸς δικτύου λογίων ποὺ δραστηριοποιεῖται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη.

5. “Λόγος ἐπιστολιμαῖος, ἡ περὶ δικαιοσύνης, πρὸς τὴν θεόσωστον καὶ πολυύμνητον ἀρχὴν τῶν Ἑνετῶν, Μιχαήλου Ἀποστόλου τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν ξυσσίτων αὐτοῦ.”

κφ. *Vatic gr. 1396, γγ. 1^ε-8^ε (15ος αἰ.).

εκδ. H. Noiret, *Lettres inédites, de Michel Apostolis publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du même auteur, une introduction et des notes*, Paris 1889, (τὸ κείμενο σσ. 136-141)

Ἀπὸ τὸν H. Noiret, ἐκδόθηκαν ἀποσπάσματα ἐνὸς κειμένου τὸ ὁποῖο φέρει τὸν τίτλο “Λόγος ἐπιστολιμαῖος ἡ περὶ δικαιοσύνης...” ὡς ὑπ' ἀριθμὸν 125 ἐπιστολή, τὴν ὁποία ἀπευθύνει ὁ λόγιος στὴν “θεόσωστον καὶ πολυύμνητον ἀρχὴν τῶν Ἑνετῶν». Γιὰ τὴν ἔκδοση χρησιμοποιοῦντο τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο στὸ ὁποῖο παραδίδεται τὸ κείμενο: Vat. gr. 1396, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ προῖον ἀντιγραφικῆς συνεργασίας μεταξὺ Ἀριστόβουλου – Ἀρσενίου Ἀποστόλη καὶ Δημητρίου Δαμιλᾶ⁶². Ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό του πρόκειται, κάνοντας χρῆση σύγχρονης ὁρολογίας, γιὰ μιὰ μακροσκελὴ ἀναφορὰ-αἴτηση πρὸς τὴν βενετικὴ διοίκηση τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ἐκδό-
τη νὰ τὴν ἐντάξει μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου, ἔστω καὶ τελευταία κατὰ σειρὰν, ὀφείλεται στὸ αἰτιατικὸ περιεχόμενό της ποὺ προσιδιάζει στὶς παρομοίους περιεχομένου συντομότερες ὡς πρὸς τὴν ἔκτασι ἐπιστολὲς ποὺ κατὰ καιροὺς ἀπύθυνε ὁ λόγιος κωδικογράφος στὸν Βησσαρίωνα, τὸν Δάφνι Κυρίνο καὶ ἄλλους ἰσχυροὺς Κρητες, ζητώντας τὴ στήριξή τους. Στὴ φιλολογικὴ μας παρουσίαση ἐπιλέγουμε νὰ τὸ ἐντάξουμε μεταξὺ τῶν ἐπιστολιμαίων λόγων τοῦ λογίου, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν καὶ πάλι τὴν πρόθεσι τοῦ συγγραφέα, ὅπως αὐτὴ διαπιστώνεται στὴ χειρόγραφη παράδοσι τοῦ ἔργου του, ἐφόσον τὸ κείμενο δὲν συμπεριελήφθη στὴ συγκροτηθεῖσα ἀπὸ τὸν ἴδιο

62. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 6.

συλλογή ἐπιστολῶν του, ὅπως ἐπίσης τὴν ἔκτασι καὶ τὸν τίτλο τοῦ κειμένου (*«Λόγος Ἐπιστολιμαῖος»*).

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς ὕστερης συγγραφικῆς περιόδου τοῦ λογίου. Μὲ ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ βάσει ἐνδοκειμενικῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων. Ὁ νέος Πατριάρχης τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Ἰερώνυμος Lando (1474-1497)⁶³, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάδειξή του στὸν Πατριαρχικὸ θρόνο ἀποφάσισε νὰ διακόψει τὴν πληρωμὴ τοῦ ἐπιδόματος τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνος: (*«γεγονῶς τῶν προτέρων ἀρχιποιμένων διάδοχος, Λάντος Ἰερώνυμος ..... ἀφείλετο, οἱμοι! πάντων ἀκόντων, προβαλλόμενος τὴν νεοττείαν, τὸν παρωχημένον πρῶτον ἐνιαυτὸν κρήταζε ἀφικόμενος...»*). Ὅταν γράφει τὸ κείμενο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης διαμαρτυρόμενος γιὰ τὴν διακοπὴ τῆς ἐπίσης ἐπικορήγησης καὶ ζητώντας τὴν συνέχισι τῆς καταβολῆς της, (*«Βουλιμιῶσι τοίνυν ἡμῖν δύο ἐνιαυτοὺς μηδὲν λαβοῦσι ἀποφοράν»*), ἔχουν παρέλθει ἤδη δύο χρόνια χωρὶς νὰ καταβληθεῖ τὸ ἐπίδομα: (1474-1475). Ἐπομένως ἡ συγγραφὴ τῆς ἀναφορᾶς-αἵτησης μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1475, ἐφόσον ἡ καταβολὴ τοῦ ἐπιδόματος γινόταν κάθε Ὀκτώβριον⁶⁴.

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ κειμένου ὑπῆρξε, λοιπόν, ἡ μὴ καταβολὴ τοῦ ἐπιδόματος ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα μετὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ νέου Πατριάρχου τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Ἰερωνύμου Lando (1474-1497). Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀποφάσισε τότε νὰ ἀπευθυνθεῖ στὴν Βενετικὴ Διοίκηση τῆς Κρήτης παρουσιάζοντας τὴν κατάστασιν στὴν ὁποία περιῆλθε ὁ ἴδιος ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐπιδοτούμενους φιλενωτικοὺς ἱερεῖς, καὶ νὰ ζητήσει τὴν βοήθειά της καὶ τὴν παρέμβασή της γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος⁶⁵.

Στὸ ρητορικώτατο προοίμιό του, τὸ ὁποῖο καὶ πάλι χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ὑφολογικὴ του ἐπιτίδευση, προσφωνεῖ τὴν «πολυύμνητον ὑψηλοτάτην» Ἀρχὴ τῶν Ἑνετῶν (πρόκειται γιὰ τὸ Δούκα) κάνοντας λόγο γιὰ τὴν φήμην της παραπέμποντας στὸν Ὀμηρο (Ἰλ. Ξ. 174) καὶ τὸν Εὐρυπίδην (TGF Nauck 837) καὶ ἐπιχειρώντας μιὰ captatio benevolentiae. Θέτει ἀμέσως, ἂν καὶ γενικολογώντας, τὸ ζήτημα πῶς εἶναι δυνατόν

63. Ὁ Ἰερώνυμος Lando ὀρίστηκε τιτουλᾶριος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως διαδεχόμενος τὸν Πέτρο Riario (1472-1474) τὴν 9.3.1474. Βλ. Μ. Ἰ. Μανούσας, «Βενετικὰ ἔγγραφα», σ. 218 καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 119-120.

64. Βλ. Μ. Ἰ. Μανούσας, «Βενετικὰ ἔγγραφα» καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 121.

65. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα (ὅπως ἐπικράτησε νὰ ἀποκαλεῖται ἡ ἐπιδότησι τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπὸ τὰ ἔσοδα ποὺ διέθετε τὰ κτήματά ποὺ κατεῖχε στὴν Κρήτι τὸ Λατινικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ ἀπόφασιν καὶ ἐνέργειες τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα), τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς βενετικῆς διοικήσεως τῆς Κρήτης. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν καὶ τυπικὰ νομιμοποιεῖται νὰ ἀπευθυνθεῖ γιὰ τὴ μεσολάβησίν της καὶ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος ποὺ προέκυψε μετὰ τὴν διακοπὴ τῆς καταβολῆς του. Γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ «Κληροδοτήματος», βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 81-129.

στην Κρήτη να μὴν ἐφαρμόζονται οἱ νόμοι («*ἄκυροι μὲν σχεδὸν οἱ Κρήτησιν ὑμῶν νόμοι ἄκυρα δὲ τὰ ψηφίσματα ἄκυραι δ' αἱ γραφαί...*»)⁶⁶. Καὶ στὸ τυχὸν ἐρώτημα γιατί τὰ λέει αὐτὰ καὶ ἂν θεωρεῖ ὅτι ἀδικεῖται, ἀπαντᾷ ὅτι ὑφίσταται τὰ ἴδια μὲ αὐτὰ ποὺ ὑπέστη ὅταν ἐκπορθήθηκε ἡ Κωνσταντινουπόλη καὶ ὁ ἴδιος αἰχμαλωτίστηκε παίρνοντας στὴ συνέχεια τὸ δρόμο τῆς προσφυγιάς⁶⁷.

Σπεύδει ἀμέσως νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα καταθέτοντας τὸ ἱστορικὸ τῆς ὑπόθεσης. Οἱ «*θειώτατοι*» Πατριάρχες Ἰσίδωρος καὶ Βησσαρίων πέτυχαν νὰ δοθεῖ ἀπὸ «*τὸ κράτος ὑμῶν... ἀνδράσιν ὀκτωκαίδεκα κατ' ἔτος ἀποφορᾶν*»⁶⁸, ὡς ἀναγνώριση τῶν ὑπηρεσιῶν τους πρὸς τὸ Βενετικὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης. Ὅταν, ὅμως Πατριάρχης ἀναδείχθηκε ὁ Ἱερώνυμος Lando (1474)⁶⁹ ἀποφάσισε τὴ μείωση τῆς καταβολῆς τοῦ ὀρισθέντος ἐπιδόματος τῶν 24 «*χρυσίνων*» (: δουκάτων) κατ' ἔτος σὲ 20 καὶ προφασιζόμενος τὸν ὀθωμανικὸ κίνδυνο ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κρήτη χωρὶς νὰ καταβάλῃ τὸ ποσό. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ περιέλθῃ αὐτὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του σὲ οἰκτρὴ οἰκονομικὴ κατάσταση. Ὅταν τελικὰ ὁ Ἱερώνυμος ἐπανῆλθε στὴν Κρήτη ἀποφάσισε νὰ τοῦ ἀποστείλῃ μιὰν ἐπιστολὴν καὶ νὰ τοῦ παρουσιάσῃ τὴν δυσχερέστατην κατάστασιν στὴν ὁποία ἔχει περιέλθῃ ὁ ἴδιος καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι οἱ ἐπιδοτούμενοι, λόγῳ τῆς διακοπῆς τῆς καταβολῆς τοῦ ἐπιδόματος. Στὴν ἐπιστολὴν-ἀντίγραφο, τῆς ὁποίας ἐνσωματώνει στὸ κείμενο, περιγράφει μὲ τρόπο γλαφυρὸ τὴν κατάστασίν του καθὼς «*ἐσχάτη πενία συζῶντα καὶ ἀνθρώπους οὐκ ἀποπέμπτους τρέφοντα πέντε, καὶ θυγατέρα ἥδη γάμῳ ἐπίκαιρον ἔχοντα...*». Γιὰ αὐτὸ τὸν παρακαλεῖ «*ἢ δοῦναί μοι τοὺς τοῦ παρόντος εἴκοσι χρυσίνους ἐνιαυτοῦ, ἐλευθεριώτατά σοι ἀποχαριζομένῳ,*

66. Προφανῶς ἀναφέρεται σὲ μιὰ σειρὰ ἐγγράφων ἀποφάσεων καὶ παρεμβάσεων τῆς κεντρικῆς βενετικῆς διοίκησης, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ τῆς βενετικῆς διοίκησης στὴν Κρήτη μὲ τὰ ὁποῖα λαμβανόταν ἐπανελημμένα μέριμνα γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ «*Κληροδοτήματος*» τοῦ Βησσαρίωνα. Βλ. τὰ κείμενα τῶν ἀποφάσεων ὅπως δημοσιεύονται καὶ σχολιάζονται ἀπὸ τὸν Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 267-289.

67. Σ' ὅλο σχεδὸν τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἐπιστολές, ρητορικὸ κ.ἄ. σταθερὰ ἐπανέρχεται ἡ μνήμη τῆς Ἀλώσης καὶ τῆς αἰχμαλωσίας ποὺ ἀκολούθησε. Πρόκειται πράγματι γιὰ μιὰ ἐξέλιξη ποὺ σηματοδότησε τὴν ζωὴ ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ λογίου ἀνεξίτηλα.

68. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ὑπερβολὴ τοῦ ἐφόσον τὸ ἐπίδομα δὲν κατεβάλετο ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ Βενετικοῦ Κράτους ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ Βενετικὸ Κράτος ἀπλῶς εἶχε θέσει τὸ «*Κληροδότημα*» τοῦ Βησσαρίωνα ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία του. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 87-129.

69. Ὁ Ἱερώνυμος Lando, Βενετὸς στὴν καταγωγὴ ἀρχιερέας ἀναδείχθηκε Πατριάρχης τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (Τιτουλάρης), (1474-1496). Προηγουμένως στὶς 29 Μαρτίου 1458 εἶχε ἐκλεγεῖ Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Κρήτης καταβάλλοντας σημαντικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωσή της. Ὅπως καὶ οἱ προκατόχοί του εἶχε στὴ διάθεσή του τὴν διαχείριση τῶν ἐσόδων τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴν Κρήτη. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 119-126, ὅπου καὶ περισσότερη εἰδικότερη βιβλιογραφία. Στὸν Ἱερώνυμο Lando εἶναι ἀφιερωμένη καὶ ἡ παλαιότερη μελέτη τοῦ Ἀ. Ξηρουχάκη, *Αἱ σύνοδοι τοῦ Ἱερόταμο Λάντο*, Ἐν Ἀθήναις 1933.

καίπερ τοιούτῳ γέ ὄντι, τοὺς πέρυσι, ἢ ταχέως ἀποπέμψαι, οἷαπερ ἐρήμη καταδικασθέντα δίκη, τὴν ἀποφορὰν ἀφελόμενον, ἴν' ἀπάρας ἀμνησθῇ τῆς οἰκουμένης ἀγύρτης καὶ προσαίτης γενήσομαι...»⁷⁰. Ὁ Πατριάρχης μόλις ἔλαβε τὴν ἐπιστολὴν ζήτησε νὰ παρουσιαστῇ ἐνώπιόν του. Ὑπῆρχε καὶ κάποιος ἱερέας Γεώργιος ὁ ὁποῖος τὸν συμβούλευε νὰ ἐπιμείνει στὴν ἀπόφασή του γιὰ τὴν διακοπὴ τοῦ ἐπιδόματος. Ὅταν τελικὰ παρουσιάστηκε ἐνώπιόν του τὸ μόνο ποὺ τοῦ ἀπάντησε ἦταν ὅτι δὲν ἔχει συλλέξει «ἐκ τῶν χωριτῶν ...τὸ δασμὸν»⁷¹ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξοφλήσει τὰ ὀφειλόμενα. Τότε «λαβὼν τὸν ἀκυρώδη καρπὸν, ... κεναῖς οἴκαδ' ἀπήειν χερσὶ μηδὲν ἔχων μητ' ἄρτους μήτε ποτὰ μητ' ὀψώνιον δοῦναι τοῖς ὁμεστίοις... Ἄσιτοι οὖν πάντες κατ' ἐκείνην διαμεμενήκαμεν τὴν ἡμέραν ἕως τὸ πονηρότατον ἐμοὶ πεντάδιον ἐκγραψάμενος καὶ δεδωκὼς τῷ μισθωσαμένῳ μὲ δραχμὴν ἔλαβον, καὶ ἀνηλωκὼς ἐδειπνοποιήσαμεν...»⁷².

Λίγες μέρες ἀργότερα ἐπεσκέφθησαν τὸν Πατριάρχη «οἱ ἐμοὶ ξυμβίωτοι», οἱ ὑπόλοιποι μισθοδοτούμενοι ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα, στοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε καταβληθεῖ τὸ ποσὸ ποὺ εἶχε ὀρισθεῖ. Καὶ σ' αὐτοὺς ἀπάντησε τὰ ἴδια λέγοντάς τους νὰ περάσουν ξανὰ μετὰ ἀπὸ ἕναν μῆνα. Παρῆλθε καὶ αὐτὴ ἡ προθεσμία καὶ δὲν συνέβη καμιὰ θετικὴ ἐξέλιξη. Καταλήγει λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι «βούλεται ἡμᾶς ἀφελέσθαι τὸν ἔλεον τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους ὑμῶν, ὅπερ, οἶομαι, οὐ δυνήσεται, ὑμῶν τοὺς νόμους τηρούντων καὶ τὰ ψηφισθέντα κυρούντων καὶ τοὺς δικαίους τιμώντων καὶ τοῖς ἀδίκους ἐπιτιμώντων». Πράγματι ὁ Πατριάρχης ἀμέσως μετὰ παρήγγειλε στοὺς μισθοδοτούμενους, «τῶν τῆς ἐνώσεως ὅστις αἰρεῖται λαβεῖν χρυσίνους τριάκοντα πρὸς τοῖς δύο, λαβέτω καὶ ὑπογραψάτω μηκέτι λαβεῖν τὴν ἀποφορὰν...». Μόνον τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ Νικόλαος Καβαδάτος, Νικίτας Λαγῶδς καὶ Ἀλέξανδρος ὁ ἐκ Τενέδου, δέχθηκαν αὐτὴν τὴν ρύθμιση⁷³. Σ' ὅσους δὲν ἀποδέχθηκαν τὴν πρόταση «ἐπηγγεῖλατο σῆτον δοῦναι καὶ οἶνον, ἔμπορος ἐκ πατριάρχου γενόμενος»⁷⁴.

70. Ἡ παλαιότερη σκέψη τοῦ γιὰ ἱδρυσιμὸν σχολείου στὴν Ἰταλία καὶ ἐγκατάσταση ἐκεῖ ἐπανερχεται πάλι ὅταν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντιμετωπίζει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ σοβαρότατο πρόβλημα ἐπιβίωσης λόγῳ τῆς διακοπῆς τῆς καταβολῆς τοῦ ἐπιδόματος ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» Βησσαρίωνα. Σὲ σχέση μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ ὡς ἀπόρροιά του πρέπει νὰ προσεγγισθεῖ ἡ συγγραφὴ τοῦ ἄλλου ἐπιστολίου λόγου «Λόγος παραινετικός ἐκ Γορτύνης εἰς Ἰταλίας Ρώμην» ποὺ γράφεται τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ.

71. Τὰ κτήματα τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὴν Κρήτη ἦταν μισθώματα. Ἀπὸ τὸ ἐπίσιο μίσθωμα τῶν κτημάτων προερχόταν τὸ ἐπίσιο ἐπίδομα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ ρύθμιση τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ «Κληροδοτήματος», κατεβαλόταν στοὺς φιλενωτικούς ἱερεῖς καὶ στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 121-122 καὶ *passim*.

72. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκόμη ρητὴ μαρτυρία γιὰ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὶς συνθήκες τῆς κωδικογραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τῶν ὁμοτέχνων του προσφύγων κωδικογράφων στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη αὐτὴν τὴν ἐποχὴ.

73. Βλ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 121-122.

74. Γενικὰ σ' ὅλο τὸ κείμενο παρότι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης δὲν ἀποκρύπτει τὴν ὀργή του γιὰ τὸν Λατίνον Πατριάρχη φροντίζει νὰ εἶναι προσεκτικὸς στὶς διατυπώσεις τοῦ προκειμένου νὰ μὴν προκαλεῖ.

Μετά την εξέλιξη αυτή ο Μιχαήλ Ἀποστόλης ἀπευθύνει στην βενετική διοίκηση τὸ ἐρώτημα πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτρέπουν νὰ ἀθετεῖται ἡ γραφὴ «τοῦ μακαριωτάτου πατρὸς [= Βησσαρίωνος] ἦν τὸ κράτος ὑμῶν καὶ δις καὶ τρίς διαβεβαιώσατε;»⁷⁵. Καὶ καταλήγει⁷⁶ ὑποβάλλοντας ἓνα θερμὸ αἶτημα γιὰ συμπαράσταση στοὺς πέννιτες καὶ ἀδικούμενους ἐπιδοτούμενους, ἐπισημαίνοντας ἀκόμη ὅτι δὲν πρέπει νὰ συναινέσουν στὴ διάπραξη αὐτῆς τῆς κατάφορης ἀδικίας. Ἀκολουθεῖ μιὰ θεωρητικὴ πραγμάτευση περὶ ἀδικίας στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἐνοφθαλμίζει, ὅπως συνηθίζει καὶ σ' ἄλλα κείμενά του⁷⁷, παραδοσιακὲς ἀπόψεις ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ γραμματεία περὶ ἀδικίας. Ἡ περὶ ἀδικίας πραγμάτευση ἐξειδικεύεται στὸ τέλος στὴν περίπτωση τοῦ Λατίνου Πατριάρχου.

Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στὴν οἰκτρὴ οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν ὁποία περιῆλθαν ὁ ἴδιος καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐπιδοτούμενοι ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα», καὶ διαβεβαιώσει γιὰ τὴν ἀκράδαντη πίστη τους στὸ Βενετικὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, δηλώνοντας, παράλληλα, ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ δηλώσουν ἀκόμη πολλὰ γιὰ τὴν ἀδικία ποὺ ὑφίστανται, καταλήγει: «Οἱ δοῦλοι καὶ οἱ εὐχέται τοῦ θεοφρουρήτου καὶ πολυμνήτου κράτους ὑμῶν τολμήσαντες ἀνηνέγκαμεν· εἴ τι δὲ ἡμῖν ἔπαισται ἢ ἀμαθία ἢ ἀφροσύνη, σύγγνωται οὐκ ἢ πατέρες ἥπιοι ἀλλ' ἢ δεσπότης ἡμεροί.»

Τὸ κείμενο στὴν ἀρχικὴ του μορφή φαίνεται ὅτι ὁλοκληρωνόταν στὸ σημεῖο αὐτό. Ὅπως ὅμως δηλώνεται σὲ μιὰ χρονολογικὴ σημείωση ποὺ ἀκολουθεῖ⁷⁸, τελικὰ δὲν ὑποβλήθηκε καὶ ὑποβάλλεται ἀργότερα μὲ τὴ συμπλήρωση μιᾶς καταληκτικῆς παραγράφου, ὅπου ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης μιλάει περισσότερο ὡς ἐκπρόσωπος τῶν ἐναπομεινάντων δεκατριῶν μισθοδοτουμένων ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα⁷⁹, δηλώνοντας ἀκριβῶς τὸ συνολικὸ ὀφειλόμενο ποσὸ καὶ διατυπώνοντας συγκε-

75. Βλ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 89-129.

76. Τὰ παρέμβλητα χωρία διαφόρων συγγραφέων σχετικὰ μὲ τὴν φυλαγγυρία καὶ τὴν αἰσχροκέρδεια παραλείπονται στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἐκδότη. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 139.

77. Παραλείπονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἐκδότη καὶ τὰ παρεμβλητὰ χωρία ποὺ ἔχουν ἐρανισθεῖ ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς σχετικὰ μὲ τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν ἀδικία. Βλ. H. Noiret, *ἔ.π.*, σ. 139.

78. «Ἐγράφη ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔτει ρω'ω σ'ω β'ω· οὐκ ἐξεπέμφθη δὲ φόβω τοῦ ἡμετέρου κυρίου· νῦν δὲ τολμήσαντες ἐπιστέλλομεν Θεῷ καὶ τῇ δικαιοτάτῃ καὶ φιλευσπλάχνῳ αὐθεντῇ ἡμῶν θαρρήσαντες».

79. Σ' ὁλόκληρο τὸ κείμενο δὲν παραλείπει νὰ κάνει λόγους καὶ γιὰ τὴν δύσκολη οἰκονομικὴ κατάσταση «τῶν ξυσσίτων αὐτοῦ», «ξυμβίωτων», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀπόρροια τῆς διακοπῆς καταβολῆς τοῦ ἐπιδόματος ἀπὸ τὸν Λατίνου Πατριάρχου. Ἡ ἀναφορὰ στοὺς ὑπόλοιπους ἐπιδοτούμενους γίνεται γιὰ νὰ ἐνισχυθοῦν οἱ δικοὶ του ἰσχυρισμοί. Ὅπως ὅμως φαίνεται ἀπὸ τὴν προσθήκη στὸ τέλος, τὸ ἀρχικὸ κείμενο υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους καὶ γιὰ αὐτὸ ὑποβάλλεται ἐξ ὀνόματος δλων. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγούμεστε καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ἀλλαγῆς ὀμιλοῦντος προσώπου ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐνικὸ στὸ ἀρχικὸ κείμενο στὸ πρῶτο πληθυντικὸ στὴν προσθήκη. Προϊὸν προσθήκης πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ τίτλος ὁ ὁποῖος κάνει λόγους γιὰ «Λόγους ἐπιστολιμαῖος ... Μιχαήλου Ἀποστόλου καὶ τῶν ξυσσίτων αὐτοῦ».

κριμένα τὸ τελικὸ αἶτημα ἐν ὀνόματι ὧλων: «ἀξιοῦμεν μηκέτι τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην ἡμῶν παρέχειν ἡμῖν τοὺς χρυσίνους οἶψ τῷ τρόπῳ παρέχει, ἀλλὰ τοὺς κρατοῦντας τοὺς τόπους τῆς ἱερᾶς καὶ ἀγίας Ἐκκλησίας ἢ τὴν θεοφρούρητον καμάραν»⁸⁰.

Δὲν ἔχουμε καμία μαρτυρία ἂν ὑπῆρξε καὶ ποιά ἦταν ἡ ἀνταπόκριση τῆς βενετικῆς διοικήσεως στὸ αἶτημα τοῦ λογίου καὶ τῶν ὑπολοίπων ἐπιδοτουμένων ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα, στοὺς ὁποίους γιὰ δύο χρόνια δὲν εἶχε καταβληθεῖ τὸ ὀριζόμενο ποσό. Ὅταν ὅμως ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης πέθανε (18 Ἰουλίου 1478) ἡ χήρα του Ἀγνή, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ νοταριακὴ πράξη ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Nicolo Gradonico, πού ἀπὸ πρόσφατες ἔρευνες ἔγινε γνωστή⁸¹, πετυχαίνει στὶς 21 Νοεμβρίου 1478 (ἡμερομηνία συντάξεως καὶ ὑπογραφῆς τῆς πράξης), νὰ εἰσπράξει τὸ ποσὸ τῶν 93 ὑπερπύρων καὶ 6 grossi. Πρόκειται γιὰ τὸ ποσὸ πού ἀναλογεῖ σὲ μισθὸ ἐννεάμισο μηνῶν πού συμπληρώθηκαν στὶς 18 Ἰουλίου 1478 ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (δηλαδὴ 1 Νοεμβρίου 1477 ἕως 18 Ἰουλίου 1478) καὶ πού ὀφειλόταν στὸν λόγιο ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα» τοῦ Βησσαρίωνα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τελικὰ ἡ ἀναφορὰ-αἶτηση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν ὑπολοίπων ἐπιδοτουμένων πρὸς τὴν βενετικὴ διοίκηση ἔπιασε τόπο, οὕτως ὥστε, μέσῳ κάποιας παρέμβασης τῆς στὸν Λατίνον Πατριάρχη, νὰ συνεχισθεῖ ἡ καταβολὴ τοῦ ἐπιδόματος.

Τὸ κείμενο αὐτὸ τῆς ἀναφορᾶς-αἰτήσεως μᾶς παρουσιάζει τὸν λόγιο πού ἀρέσκεται ἀκόμη καὶ στὴν καθημερινή του ἐπικοινωνία νὰ χρησιμοποιεῖ ἓνα ἄκρως ἐκλεπτυσμένο καὶ περίτεχνο ὕφος. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης μιλάει ἐξ ὀνόματος ὧλων τῶν μισθοδοτούμενων τοῦ «Κληροδοτήματος» ἀποδεικνύει τὴν ἐξέχουσα θέση πού κατεῖχε, (λόγῳ προφανῶς τῆς παιδείας του καὶ τοῦ χαρακτῆρα του) μεταξύ τους. Γενικὰ τὸ κείμενο ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὸν ὄριμο-ὑστερο βίο τοῦ λογίου καὶ τὴν ἱστορία τοῦ «Κληροδοτήματος» τοῦ Βησσαρίωνα.

80. Ἡ τελικὴ πρόταση γιὰ καταβολὴ τοῦ ἐπιδόματος ἀπὸ τοὺς κρατοῦντες ἰσοδυναμεῖ μὲ πρόταση παρέμβασης τῆς βενετικῆς διοίκησης ὑπὲρ τῶν ἐπιδοτουμένων. Διατυπώνεται ὅμως κομπᾶ προκειμένου νὰ μὴν προκληθεῖ ρήξη μεταξὺ Λατίνου Πατριάρχη καὶ Βενετικῶν Ἀρχῶν. Μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι ἡ βενετικὴ διοίκηση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀναλάβει τὴν διανομὴ τοῦ ἐπιδόματος στοὺς «δικαιούχους» ἐφόσον αὐτὸ προερχόταν ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ Βενετικοῦ Κράτους. Προκειμένου ὅμως ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης νὰ προκαλέσει μιὰν θετικὴ παρέμβαση τῆς βενετικῆς διοίκησης ἐπεσήμανε ἐπανελημμένα τὴν συμβολὴ τῆς βενετικῆς διοικήσεως στὴν καθιέρωση καὶ ἐπικύρωση τοῦ «Κληροδοτήματος».

81. Βλ. J. Aalberts, «Νέα στοιχεῖα», σσ. 144-151 καὶ 158 ὅπου ἐκδίδεται ἡ πράξη.

6. "Μιχαήλου Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου, λόγος πρὸς τοὺς διίσχυρισμένους τῶν Ἀνατολικῶν εἶναι τοὺς Ἑσπερίους κρείττους τὰ ἐς πᾶσαν φιλοσοφίαν καὶ δῆθεν κάλλιστα εἰπόντας περὶ τοῦ τρόπου τῆς πρώτης γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως".

κφφ. *Οxon. Baroc. gr. 76, φφ. 63^r-68^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

Bruxell. gr. 11270-75, φφ. 1^r-10^r (15ος-16ος αἰ.).

Vat. Palat. gr. 272, φφ. 121^r-127^v (15ος-16ος αἰ.).

Vellitel. gr. E. 58 (99), φφ. 267^r-268^v (16ος αἰ.).

ἔκδ. Β. Λαούρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης", *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 235-244, (τὸ κείμενο σσ. 239-244).

Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε βάσει τοῦ αὐτογράφου κώδικα Οxon. Baroc gr. 76⁸². Παραδίδεται, ἐπίσης, ἀπὸ δύο κώδικες τοῦ 15ου-16ου αἰῶνα: τὸν Bruxell. gr. 11270-75 ποὺ ἔχει ἀντιγραφεῖ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη⁸³, καθὼς καὶ τὸν Vat. Palat. gr. 272 ἀντιγραφέας ὁ Ἀριστόβουλος - Ἀρσένιος Ἀποστόλης⁸⁴.

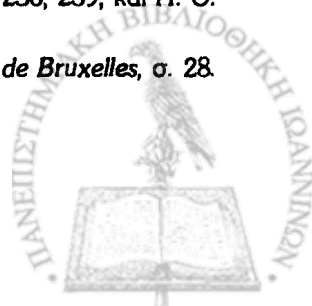
Ἀφορμὴ γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς φιλοσοφικοῦ-θεολογικοῦ περιεχομένου αὐτῆς πραγματείας στάθηκαν οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ ἀνωνύμου ἀποδέκτη τοῦ κειμένου «ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ... τὴν ἐορτὴν τῶν Θεοφανείων» γιὰ τὴν ὑπεροκὴ τῶν "Ἑσπερίων", δηλαδὴ τῶν Δυτικῶν-Καθολικῶν θεολόγων, ἔναντι τῶν Ἀνατολικῶν-Ὁρθοδόξων, ὡς πρὸς τὴν πραγμάτευση «περὶ τοῦ τρόπου τῆς πρώτης γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως». Παρόμοιους ἰσχυρισμοὺς ἄκουσε ὁ λόγιος ἀπὸ «τὸν νῦν ἐπ' ἐκκλησίας διδάσκαλον... ἀνδρὸς εὖ τὲ ἔχοντος λόγων καὶ οὐχ οἴου ψεύδεσθαι...». Γιὰ αὐτὸ καὶ ἀναγκάζεται ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης νὰ συγγράφει τὴν παροῦσα πραγματεία καὶ νὰ λάβει θέση ἀπέναντι στὰ θέματα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐσφαλμένα προσεγγίσθησαν κατὰ τὴν γνώμη του ἀπὸ τοὺς γνωστούς του θεολογίζοντες. Ἔτσι τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης τοῦ κειμένου σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ταύτιση τῶν δύο προσώπων τὶς ἀπόψεις τῶν ὁποίων περὶ γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐπιχειρεῖ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης νὰ σχολιάσει καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀνασκευάσει.

Ἦδη ὁ Β. Λαούρδας ἔχει ὀρθὰ παρατηρήσει, σπριζόμενος σὲ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τοῦ κειμένου, ὅτι αὐτὸ γράφτηκε μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, σὲ μὴ

82. Βλ. Β. Λαούρδας, "Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης*", σ. 236, 239, καὶ Η. Ο. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 128-138, (στ. 130).

83. Βλ. Η. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliotheque Royale de Bruxelles*, σ. 28.

84. Βλ. Η. Stevenson, *Codices Vatican Palatini*, σ. 149.

τουρκοκρατούμενη περιοχή· όχι πάντως στην Ἰταλία λόγω τῶν αὐστηρῶν ἐπικρίσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν “Ἑσπερίων” ποὺ περιλαμβάνονται στὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ τῆς σύντομης ἐνίοτε παραμονῆς τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐκεῖ, τοποθετώντας τὴν συγγραφή του στὴν Κρήτη⁸⁵, τόπο τῆς μόνιμης οἰκογενειακῆς του ἐγκατάστασης μετὰ τὸν ἀναγκαστικό του ἐκπατρισμό. Γνωρίζουμε, ἐπίσης, ὅτι στὴν Κρήτη ὅπου “συντονισμένα” καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἐπιβληθοῦν οἱ ὅροι τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) λόγω καὶ τῶν ἀντιδράσεων ποὺ προκάλεσε ἡ προσπάθεια αὐτὴ μεταξὺ τοῦ φιλενωτικοῦ – ἀνθενωτικοῦ κλήρου καὶ ὀρθοδόξου ποιμνίου, εἶχαν δημιουργηθεῖ κατάλληλες συνθήκες γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν τέτοιες θεολογικὲς συζητήσεις⁸⁶. Ὁ ἴδιος ὁ μελετητὴς τοῦ κειμένου δὲν ἐπεχείρησε νὰ ταυτίσει τότε τὰ πρόσωπα τοὺς θεολογικοὺς-φιλοσοφικοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ὁποίων θέλησε νὰ ἀνατρέψει ὁ λόγιος, θεωρώντας τὸν ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς ἀπλῶς ἐκκλησιαστικὸ ρήτορα⁸⁷.

Στὰ ἐξήντα περίπου χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τοῦ Β. Λαοῦρδα, καθὼς οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη εἰδικὰ μετὰ τὴν Ἀλωση ἔχουν προχωρήσει σημαντικά⁸⁸, μποροῦμε, ὅχι χωρὶς ἰσχυρὰ τεκμήρια, νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα μεταξὺ τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι διακρίθηκαν γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὰ γενικότερα πνευματικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὸν τόπο δράσης τους⁸⁹.

Ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴν, τῶν δώδεκα ἀρχικὰ καὶ δεκαῆξι-δεκαεπτὰ στὴ συνέχεια⁸⁹, φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης, ὡς προεξάρχουσα μορφή μὲ σημαντικό συγγραφικὸ (θεολογικὸ – ἀπολογητικὸ ἔργο) ἔχει ἀναγνωριστεῖ ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς (1429-1500), Πρωτοπαπᾶς Χάνδακα καὶ στὴ συνέχεια ἐπίσκοπος Μεθώνης, γνωστὸς ὡς Ἰωσήφ Μεθώνης⁹⁰. Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ “*ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν*”, ποὺ τοῦ ἀπένειμε ὁ

85. Βλ. Β. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης*”, σ. 236.

86. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, “Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Φλωρεντινοῦ ὅρου”, σσ. 77-82 καὶ 99-103.

87. Βλ. Β. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης*”, σ. 237.

88. Βλ. Μ. Ἰ. Μανούσας, “Σύντομος ἐπισκόπησις”, σσ. 278-281. Θ. Δετοράκης, “Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς ἱστορίας”, σσ. 202-205 καὶ G. Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίᾳ*, σσ. 34, ὑποσ. 11, 36.

89. Ἡ καλύτερη πραγμάτευση γιὰ τὸ θέμα τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης εἶναι τοῦ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Κληροδότημα*. Βλ. σ. 95 ὑποσημ. 3 (εἰδικὰ γιὰ τὴ συγγραφικὴ – προπαγανδιστικὴ τους δραστηριότητα). Βλ. ἐπίσης Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Λέων ὁ Διάκονος. Α΄ Τα βιογραφικά Β΄ Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις*, Ἀθήναι, 1965, σσ. 46-48.

89. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν χρηματοδοτούμενων ἀπὸ τὸ “Κληροδότημα” τοῦ Βησσαρίωνα, βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 83-86 καὶ 96-104.

90. PLP, X, 23385. Γιὰ τὸν βίον του καὶ τὴ δράση του σημαντικὴ παραμένει ἡ μελέτη τοῦ Μ. Ι. Μανουσσάκη, “Recherches sur la vie de Jean Plousiadenos”, *REB* 27 (1959) 28-51. Διεξοδικότερα γιὰ τὴν ἡγετική του θέση μεταξὺ τῶν φιλενωτικῶν τοῦ “Κληροδοτήματος” τοῦ Βησσαρίωνα βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σσ. 96-98.

καρδινάλιος Βησσαρίων (1463) πρωτοῦ ἀκόμη ἀναδειχθεῖ σὲ Μεγάλο Πρωτοπαπᾶ, (1470) ἦταν δυνατόν νὰ ἀναπτύξει τέτοια συγγραφικὴ καὶ κηρυγματικὴ δραστηριότητα⁹¹. Πράγματι στὸ ἔργο του περιλαμβάνονται: (i) *“Διάλεξις γενομένη μεταξὺ Εὐλαβούς τινος, καὶ τελώνου, Ῥακενδύτου τε, καὶ ἐνὸς τῶν δώδεκα ἐνωτικῶν ἱερέων, παρόντων καὶ ἐτέρων τριῶν ἐκεῖσε, Ἀκροατοῦ δηλονότι, Μάρτυρος καὶ Δικαιοκρίτου· Περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς οὐσῆς μέσον γραικῶν καὶ λατίνων ἔτι τε καὶ περὶ τῆς ἱερᾶς καὶ ἁγίας συνόδου τῆς ἐν Φλωρεντία γενομένης”*⁹², (ii) *“Ἰωσήφ τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου Μεθώνης Ἀπολογία εἰς τὸ γραμματεῖον τοῦ Κυρ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου, ἐν ᾧ ἐκτίθεται τὴν ἑαυτοῦ δόξαν ἣν εἶχε περὶ τῆς ἐν Φλωρεντία ἁγίας καὶ ἱερᾶς Συνόδου”*⁹³, (iii) *Κανὼν τῆς Ὀγδόης Συνόδου τῆς ἐν Φλωρεντία γενομένης, ποίημα ἱερέως Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ”*⁹⁴, (iv) *“Ἑρμηνεία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὑπὲρ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἐν Φλωρεντία Συνόδου ὅτι ὀρθῶς ἐγένετο ὑπεραπολογουμένου τῶν τῷ ὄρω αὐτῆς πέντε κεφαλαίων”*⁹⁵. Ἐγράψε ἐπίσης: (1) *“ὑποθῆναι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης”*⁹⁶, (2) *“Ἐπιστολὴ παραινετικὴ περὶ ἱερέων ἔχων τὸν λόγον πάντα περὶ ἀγάπης, ἔχων (sic) δὲ τὸ προοίμιον ἀπ’ αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος τοὺς λόγους πονηθεῖσα παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Ἰωάννου τοῦ πρεσβυτέρου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ”*⁹⁷, τὰ ὁποῖα σχετίζονται ἅμεσα μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη αὐτὴν τὴν ἐποχὴ⁹⁸.

91. Γιὰ τὸ ὀξίωμα τοῦ *“ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν”* βλ. Κ. Μ. Ράλλη, *“Περὶ τοῦ ὀξιώματος τοῦ ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν”*, ΠΑΑ 9 (1934), 246–251 ὅπου μεταξὺ ἄλλων, σημειώνει: *“Τῷ ἄρχοντι τῶν Ἐκκλησιῶν προσήκει ἡ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐποπτεία καθ’ ἣς τὴν ἄσκησιν ἐδίδοντο αὐτῷ ὑποσχέσεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν τακτικὴν τέλεσιν τῶν Ἱεουργιῶν”*, (σ. 271).

92. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου PG 159, σσ. 959–1024. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη πηγὴ στὴν ὁποία γίνεται μνεία τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς δράσης τῶν δώδεκα φιλενωτικῶν ἱερέων (χρον. 1460): *“Οἱ δώδεκα ἱερεῖς οἱ τὴν νῆσον καὶ τὴν πόλιν πᾶσαν συγχέοντες καὶ ταῦτα ποιοῦσιν... Λατινοφρονήσαντες βιάζονται καὶ τοὺς ἄλλους ποιῆσαι καὶ τῶν λατίνων ποιῆσαι...”* καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις πού προκαλοῦσε ἡ δράση τους *“ἐδίδασκον ἀπέχεσθαι τῶν Λατινοφρόνων τούτων δώδεκα ἱερέων, ὡς τὴν ἡμετέραν πίστιν ἀφέντων, καὶ ἐνωθέντων Λατίνοις...”* PG 159, σ. 961. Βλ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδόμημα*, σσ. 71–72. Ἡ *“διάλεξις”* εἶναι γραμμένη σὲ μορφὴ διαλόγου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι παρομοίῳ περιεχομένου κείμενο ἔγραψε καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τὸν διάλογο *“Μενέξενος”*.

93. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου PG 159, σσ. 1023–1094.

94. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου PG 159, σσ. 1095–1106.

95. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου PG 159, σσ. 1107–1394.

96. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου καὶ σχολιασμὸς ἀπὸ Β. Λαοῦρδα, *“Κρητικὰ Παλαιογραφικὰ 12: Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, Ὑποθῆναι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης”*, ΚΧ 5 (1951) 252–262.

97. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου καὶ σχολιασμὸς ἀπὸ Μ. Ἰ. Μανούσακα, *“Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος”*, ΚΧ 11 (1957) 302–307.

98. Γιὰ ἄλλα κείμενα τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, *“Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ”*, Ἀθηνᾶ 68 (1965) 49–71. Γιὰ ἄλλες πτυχὲς τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ στὴν Κρήτη βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *“Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς καὶ ἡ σιναϊτικὴ ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ Κεφαλᾶ στὸ Χάνδακα. (Δύο ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ 1481)”*, Θησαυρίσματα 3 (1964) 1–28.

Ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους τοῦ ἀρχικοῦ καταλόγου, ὁ ἀπαντῶμενος πρῶτος (πρὶν τὸν Ἰωάννη Πλουσιαδηνὸ πὺ ἀκολουθεῖ), Ἡσαΐας⁹⁹, δὲν ταυτίστηκε ἀρχικὰ μὲ τὸν Ἡσαΐα Κύπριο, στὸν ὁποῖο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀποστέλλει δύο ἐπιστολὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ καὶ διακίνηση τῆς πραγματείας του γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ¹⁰⁰, εἶναι συγγραφέας μιᾶς σύντομης πραγματείας συναφοῦς πρὸς τὴν παρούσα πραγματεία θεολογικοῦ περιεχομένου: *“Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος”*¹⁰¹. Πρόκειται γιὰ πρόσωπο πὺ πέτυχε νὰ διατηρεῖ καλὲς σχέσεις στὴν Ἰταλία τόσο μὲ τοὺς πλατωνικοὺς ὅσο καὶ τοὺς ἀριστοτελικοὺς λογίους οὕτως ὥστε νὰ λαμβάνει μέρος στὴν διακίνηση τῶν κειμένων τῆς μετὰ τὸν πολέμου¹⁰². Ἡ πραγματεία αὐτὴ τοῦ Ἡσαΐα ἀποτελεῖ προσπάθεια ἀνασκευῆς ἀναλόγου περιεχομένου πραγματείας κάποιου Νικολάου Σλεγγία, προσώπου πὺ δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἄλλες πηγές, καὶ ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὀρθόδοξος λόγιος πὺ δρᾷ γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Κρήτη¹⁰³, γεγονὸς πὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἱκανὸ τεκμήριο γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἡσαΐα τοῦ Κυπρίου στὴν Κρήτη καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὸ “Κληροδότημα” τοῦ Βησσαρίωνα. Ἄν πράγματι συμβαίνει αὐτό, τότε ὁ Ἡσαΐας ὁ Κύπριος ταυτίζεται μὲ τὸν Ἡσαΐα τοῦ πρώτου καταλόγου τῶν δώδεκα ἱερέων πὺ χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὸ “Κληροδότημα”¹⁰⁴.

Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν πορισμάτων τῆς προκαταρκτικῆς ἔρευνας πὺ προηγήθηκε, καταλήγουμε στὸ ὅτι στὸν κύκλο τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης, προεξάρχοντος τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἀλωση μιὰ συγγραφικὴ δραστηριότητα μὲ ἀπολογητικὸ καὶ προπαγανδιστικὸ χαρακτῆρα, σχετιζόμενη μὲ τὰ πορίσματα τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) καὶ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς θεολογικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς πρέπει νὰ προσεγγισθεῖ καὶ αὐτὴ ἡ θεολογικοῦ-φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Δὲν ἀποκλείεται ἐνδελεχέστερη συγκριτικὴ ἔρευνα στὸ μέλλον νὰ ἀποκαλύψει τὰ σημεῖα πὺ ἀνασκευάζονται στὴν πραγματεία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ ταυτισθεῖ μὲ *«τὸν ἐκκλησίας διδάσκαλον, τὸν εὖ ἔχοντα λόγων καὶ οὐχ οἶον τε ψεύδεσθαι...»*. Ἡ ἀκόμη καὶ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁ ἴδιος ὁ

99. Βλ. Ζ. Ν. Τσιριανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 84 ὑποσημ. 2 καὶ PLP, III, 6745.

100. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 241.

101. Ἐκδοσι τοῦ κειμένου PG 158, στ. 972-976.

102. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I, σσ. LX-LXI.

103. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Ἀντιγραφεῖς καὶ κείμενα τοῦ κώδικα Marcianus Graecus IX. 17. Ἀνδρέας Σκλέντζας”, *Ἀριάδνη* 2 (1984) 88-125, (σ. 379).

104. Εὐλόγη θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι λόγῳ τῆς παρουσίας του στὴν Κρήτη δημιουργήθηκε ἡ φιλικὴ του σχέση μὲ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη οὕτως ὥστε νὰ ἐπικοινωνοῦν στὴ συνέχεια, ὅταν ἄγνωστο τὸ γιατί, μετέβη στὴν Ἰταλία.

άνωνυμος αποδέκτης τῆς πραγματείας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μπορούσαμε νὰ βρεθοῦμε ἐνώπιον ἐνὸς φιλοσοφικο-θεολογικοῦ διαλόγου, ποὺ διεξάγεται μὲ τὰ κείμενά τῶν δύο σημαντικότερων πνευματικῶν προσωπικοτήτων ποὺ δραστηριοποιοῦνται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὴν Κρήτη, τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδνοῦ¹⁰⁵. Πρὸς τὸ παρὸν λοιπόν, ἐφόσον μιὰ τέτοια ἔρευνα θὰ ξεπερνοῦσε τοὺς στόχους τῆς παρούσας μελέτης, πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τῶν ἀνωνύμων θεολογούντων καὶ νὰ τοποθετήσουμε τὴ συγγραφή του χρονικὰ στὴν ὥριμη συγγραφικὴ περίοδο τοῦ λογίου κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1460¹⁰⁶.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ δομὴ τῆς πραγματείας διαπιστώνουμε ὅτι δομεῖται σὲ δύο τμήματα. Στὸ πρῶτο, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ ἐκτενέστερο (σσ. 239-243), ὁ λόγιος καταπιάνεται μὲ τὴν πραγμάτευση ἐνὸς θέματος θεολογικοῦ χαρακτῆρα: τὴν θεωρίαν γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῶν Εὐρωπαίων θεολόγων ὡς πρὸς τὴν θεολογικὴ ἐρμηνεία «*περὶ τοῦ τρόπου τῆς γεννήσεως τοῦ υἱοῦ καὶ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως*», τὴν ὁποία θὰ προσπαθήσει νὰ ἀνατρέψει. Μὲ τὸ δεύτερο τμῆμα, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ συντομότερο (σσ. 243-244), ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὁλοκληρώνει τὴν πραγμάτευσί του ἀσχολούμενος μ' ἓνα θέμα περισσότερο «φιλοσοφικὸ» παρὰ θεολογικό: τὴν ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τῶν Εὐρωπαίων ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ σκέψη, ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα ποὺ πραγματεύτηκε στὸ πρῶτο τμῆμα.

Τὸ πρῶτο τμῆμα ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἀφορμῆς ποὺ ἐξώθησε τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴ συγγραφή τῆς πραγματείας. Οἱ ἰσχυρισμοὶ δηλαδὴ τῶν δύο ἀγνώστων σὲ ἐμᾶς θεολογούντων προσώπων, εἶναι λανθασμένοι, γιατί, παρότι συμφωνοῦν μὲ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Δυτικοῦ Θεολόγου Θωμᾶ Σκότου, ἀντίκεινται στὴ διδασκαλίαν τῶν δύο διαπρεπῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Βασιλείου. Προκειμένου νὰ τεκμηριώσει τὴν ἄποψή του παραθέτει χωρία ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν δύο αὐτῶν Πατέρων ἀπὸ τὸ «*ἐς τὰ ἅγια Θεοφάνεια*» (PG 31, στ. 1457) τοῦ πρώτου καὶ ἀπὸ τὸ «*Περὶ τοῦ Πνεύματος*» (PG 39, στ. 84) τοῦ δευτέρου. Στὴ συνέχεια προτρέπει τὸν ἀποδέκτη τοῦ κειμένου καὶ τὸν ἄλλο θεολογούντα νὰ πεισθοῦν στὴν διδασκαλίαν τῶν Μεγάλων Πατέρων, παραθέτοντας καὶ ἓνα ἀπόφθεγμα τοῦ Κάτωνος τοῦ Πρεσβυ-

105. Μέχρι τώρα ἡ μοναδικὴ πηγὴ γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ Ἰωάννου Πλουσιαδνοῦ ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ του πρώτου πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, ὅπου ἐξιστορεῖται τὸ περιστατικὸ μὲ τὴν κατάδοση τῶν δύο ὀρθοδόξων μοναχῶν, γιὰ λόγους ἀνθενωτικῆς δράσης, στὶς βενετικὲς ἀρχές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξοριστοῦν στὴ Συρία καὶ νὰ ἀφορίσουν στὴ συνέχεια τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Στὴν ἐπιστολὴ ἀναφέρεται ὅτι «ὁ τοῦ Ἀλεξάνδρου Γεώργιου καὶ Ἰωάννης ὁ ζηλωτὴς τῶν ἱερέων τῆς γερουσίας τῷ κορυφαίῳ» [N. 81], παρακίνησαν τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη νὰ καταγγεῖλει τοὺς δύο μοναχοὺς. Ὡς «Ἰωάννης ζηλωτὴς» θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδνός, ὁ προεξάρχων μεταξὺ τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων, βλ. καὶ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα*, σ. 128.

106. Παλαιότερα μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ἀσχολήθηκε χωρὶς ὅμως νὰ ὑπεισέλθει στὴν συζήτηση ἀρκετῶν θεμάτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτη του σὲ ἓνα σύντομο ἄρθρο του ὁ D. J. Geanakoplos, «A Byzantine looks at the Renaissance», *GRBS* 1 (1958) 157-162.

τέρου περὶ θρησκευτικῆς πίστεως¹⁰⁷.

Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐκτενέστερη πραγμάτευση περὶ τοῦ τρόπου τῆς γενέσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος γιὰ τεκμηρίωση ἐπενδύεται μὲ τὴν παράθεση μιᾶς σειρᾶς απόψεων-χωρίων ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην (*“Φυσικά”* 198a.27), τὸν Πλάτωνα (*“Τίμαιος”* 28 b κέξ), τὸν Ὠριγένη, τὸν Ἀρειο καὶ *«τῶν ὁμοφρόνων»* καὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (*«Περὶ Ὁρθοδόξου Πίστεως»* II, XXX, PG 94, 977).

Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος *«Περὶ μὲν δὴ τοῦ τὸν Πατέρα δεῖν εἶναι ποιητικὸν αἴτιον τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ ἢ μὴ εἶναι»*. Στὸ χωρίο αὐτὸ γίνεται ἐξέταση τῶν ἐκφρασθέντων ἰσχυρισμῶν, ποὺ ἀνασκευάζονται, οἱ ὅποιοι συνεξετάζονται μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις τοῦ Θωμᾶ Σκότου (*“De divisione naturae, liber tertius”* 1, PL 122, 619 κέξ)¹⁰⁸. Ἐν τέλει καταλήγει στὴ διαπίστωση: *«Δέδοικα σε, ὦ ἡθεῖε, μὴ προσκεῖσθαι τοῖς τῶν αἵρετιζόντων σοφίσμασι... Ἀρείῳ καὶ Ὠριγένει... τοῦτοι, ὧ οὔτοι, εἰκότατες ἔπεσθαι καὶ οὔτε ξυνορᾶτε οἱ πίπτοντες ξυνωθεῖτε τοὺς μὴ εἰδότας καὶ εὐπαρύφους ἐκ τῆς ἄγαν φιλοσοφίας, οὔτε ξυνίετε ἢ βαράθρου χωροῦσιν οἱ τῆς φιλοσοφίας ὑμῶν καὶ θεολογίας δαήμονες...»*.

Τὸ δεύτερο, φιλοσοφικότερο, ὅπως εἶπαμε, τμῆμα τῆς πραγματείας ἀρχίζει μὲ τὸ ἐρώτημα: *«ξυνήκατε ὅσον Ἑλλήνων καὶ Εὐρωπαίων ἔστι τὸ διάφορον τῶν ἁγίων, περὶ τε θεολογίας καὶ τῆς ἄλλης φιλοσοφίας; οὐκ ὑπεκσταίητ' ἂν τοῖς Ἑώοις, τὸ κάλλος εὐροῦσι τῶν λόγων καὶ τὴν φιλοσοφίαν αὐτήν;»*. Ἀκολουθεῖ ἓνας κατάλογος ἀνυπερβλήτων προτύπων τῆς φιλοσοφίας, ἱστοριογραφίας, ρητορικῆς, ποιήσεως, θεολογίας - πατερικῆς φιλολογίας καὶ θεωρίας τῆς ρητορικῆς τῶν *“ἐφών”*, στοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς Δυτικούς. Τὸ μεγαλεῖο τῶν Ἀνατολικῶν συνίσταται ἐπιπρόσθετα κατὰ τὸν συγγραφέα: *«ὥς Ἀθῆναι μόναι τῶν ἐν Ἑλλάδι πλείους ἂν ἐμαιοῶσαντο φιλοσόφους ἢ ἦσαν ἢ ἐγένοντο ἐν πάσῃ Ἰταλίᾳ. Νῦν ἡμεῖς ἐσμέν τὰ λείψανα τῶν Ἑλλήνων, ὁμολογῶ. Καὶ ὑμεῖς ξυνομολογεῖτε, οὐκ ἄκοντες... Πρῶτα δὲ φημι λέγων καὶ λείψανα κατὰ γε τὸ τέλος ἢ τὴν μέσσην καὶ τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ δοῦλον*

107. Προφανῶς σὲ μετάφραση Μαξίμου Πλανοῦδου. Βλ. W. O. Schmitt, *“Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung”*, JÖB 17 (1968) 127-147, (σσ. 134-135).

108. Γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Duns Σκότου, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ παρατήρηση τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ: *«διήρηνται γὰρ διχῇ Ἰταλιωτῶν οἱ θεολόγοι, οἱ μὲν Σκότειοι, οἱ δὲ Θωμαῖοι καλούμενοι ἀπὸ τῶν ὑψηλοποιημένων τὰς δόξας. Ἀλλὰ τε οὖν οὐκ ὀλίγα ἀλλήλοις ὑπεναντία οὔτοι δοξάζουσι καὶ περὶ τὴν θεῖαν οὐσίαν ἀμφισβητοῦσιν, οἱ μὲν ἀτομίζοντες τὰ θεῖα, οἱ δὲ ἀδύνατον ὁψόμενοι ἄτομον εἶναι, ἐφ' οἷς ὅλη οὐκ ἔστιν οὐδαμῶς. Σκότειοι δὲ φασιν, ὡς ἡμεῖς ἐρμηνεύομεν, καὶ τῶν ἀπλῶς χωριστῶν τε καὶ θεῶν ἄτομα εἶναι βιαζόμενοι δ' ὑπὸ τῶν τῆς ἐναντίας αἵρέσεως ἐνισταμένων, ὡς οὐδὲν πλὴν κατὰ τὴν ὕλην. Ἀρχὴ γὰρ αὕτη ἀτομισμού καὶ μερισμοῦ ἀναιροῦσι τὸ κατὰ τὴν ὕλην εἶναι τὸν μερισμόν, εἴτ' οὖν ἀτομισμόν»* Θεοδώρου Γαζῆ, *Ἀντιρρητικόν*, L. Möhler, Kardinal Bessarion, τ. III', σ. 230. 7-18. Βλ. καὶ Κ. Θ. Πέτσιος *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη. Ὁψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεῦνσης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 2002, σσ. 33-52, ὅπου πραγμάτευση περὶ τοῦ θέματος τῆς φύσεως στὰ πλαίσια τῆς διαμάχης πλατωνικῶν - ἀριστοτελικῶν.

καὶ τὸ ἐλεύθερον καὶ οὕτως δὲ ἐχόντων ἡμῶν, ἔξεστιν ἰδεῖν καὶ νῦν καὶ πρότερον πάντη τῆς Ἰταλίας Ἑλλήνας τὰ Ρωμαίων τοὺς Ἑσπερίους διδάσκοντας. Ἑσπέριον δὲ οὐδένα οὐδεὶς οὐδεπώποτε οὐτ' εἶδεν οὐτ' ἤκουσεν ἐν Ἑλλάδι τὸν Ἑλληνα λόγον διδάξαντα οὐδὲ γὰρ οὐδὲ πλεον εἰ καὶ δυνηθεῖεν ἂν καὶ βουληθεῖεν διδάξειαν...». Ἡ πραγματεία ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἔκκληση πρὸς τὸν Χριστό, ὥστε νὰ εὐσπλαχνιστεῖ «τὸ γένος ἡμῶν», τὸ ὁποῖο δοκιμάζεται σκληρὰ ἀπὸ τὸν στυγνὸ δυνάστη καὶ νὰ βοηθήσει στὴν ἀποκατάστασή του.

Ἐχει ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ κείμενο τῆς πραγματείας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐντάσσεται σὲ μιὰ εὐρύτατη συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὶς ἐπιδόσεις τους στὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες ἔναντι τῶν Δυτικῶν καὶ ὅτι οἱ σύγχρονες (τὸ 15ο αἰ.) ἐπιδόσεις τους ὀφείλονται στὴ δημιουργικὴ ἀξιοποίηση τῶν γνώσεων ποὺ παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐμφανίζεται ὡς πρωτοπόρος διανοητῆς ποὺ ὑποστηρίζει μιὰ ἰδέα ἢ ὁποία ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ διακινηθεῖ εὐρύτερα στοὺς κύκλους τῶν μεταβυζαντινῶν διανοητῶν¹⁰⁹.

Μὲ τὴ θεολογικοῦ-φιλοσοφικοῦ περιεχομένου αὐτὴ πραγματεία βρισκόμαστε ἐνώπιον μιᾶς ἄλλης πτυχῆς τῆς προσωπικότητας καὶ τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας τοῦ λογίου. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐμφανίζεται νὰ διαθέτει ἀξιόλογη θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ παιδεία ἢ ὁποία τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἔχει μιὰν ἀνεπὶ πρόσβαση στὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Πατερικῆς Γραμματείας καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ δημιουργικὰ γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὶς θεολογικὲς-φιλοσοφικὰς ἀπόψεις ποὺ διατυπώνει. Ἐπιπρόσθετα, εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὸ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἀποτίμηση τῆς πνευματικῆς συμβολῆς του στὴν ἱστορία τῶν Βυζαντινῶν γραμμάτων τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πραγματεία αὐτὴ ἐμφανίζεται νὰ τηρεῖ μιὰν κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ θεολογικὴ ἑρμηνεία τῶν Δυτικῶν, παρότι ὁ ἴδιος σταθερὰ παραμένει προσανατολισμένος στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησίαν¹¹⁰. Ἐξίσου ἀξιοσημείωτο εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πραγματεία αὐτὴν ὁ λόγιος ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἀνεπτυγμένο αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς προσωπικότητάς του ποὺ σὲ μεταγενέστερες περιπτώσεις περιγράφεται ὡς «ἐθνικὴ συνείδη-

109. Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοῦ τὴν ἴδια ἀντίληψη ἐμφανίζεται νὰ πρεσβεύει ὁ Ἀνδρόνικος Κάλ-
λιστος καὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους τοῦ ὁ Μάρκος Μουσούρος καὶ ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Βλ.
Κ. Πέτσιος, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη*, σσ. 49-50, 86-88, 152-154, καὶ C. Th.
Petsios, "The beginnings of modern greek philosophy a systematic introduction", *ΔΩΔΩΝΗ* 33/3 (2004)
251-276, (σ. 268).

110. Γιὰ τὸ θέμα τῆς στάσης τῶν Βυζαντινῶν λογίων ἔναντι τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς
Φλωρεντίας γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν βλ. καὶ τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ J. Gill, "The freedom of the
Greeks in the Council of Florence", *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1971) 226-236,
δου ὑποστηρίζεται μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν λογίων δέχθηκαν τὴν
ἔνωση καὶ τὴ στήριξαν ὅχι μὲ θρησκευτικὴ συνείδηση ἀλλὰ ὡς τὴν ἐφαλτήριο γιὰ τὴ διάσωση τῆς
Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας ποὺ κατέρρεε.

ση¹¹¹. Τέλος, ἡ πραγματεία αὐτὴ δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα μνημεῖο τῆς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου θεολογικῆς συζήτησης ποὺ διεξαγόταν στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ὡς ἀπόρροια τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439), ἀλλὰ, ταυτόχρονα, καὶ ὡς συνέπεια τῆς ἐκεῖ παρουσίας σημαντικῶν λογίων, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, σὲ συνδυασμὸ βεβαίως μὲ τὴν ἀδιάλειπτη πνευματικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης¹¹².

7. “Μενέξενος ἢ Περί Τριάδος”

κφφ. *Vat. Palat. gr. 275, φφ. 183^r-185^v, (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

*Laur. gr. X. 25, φφ. 47^r-50^v, (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

*Vindob. Philolog. gr. 85, φφ. 15^r-18^v (16ος αἰ.).

*Scorial gr. Σ-I-18 (78), φφ. 11^r-15^v (16ος αἰ.).

ἐκδ. Β. Λαούρδα, “Κρητικά Παλαιογραφικά 17: Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος”, *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952) 51-58, (τὸ κείμενο σσ. 52-57).

Ὁ διάλογος ὡς αὐτοτελὲς λογοτεχνικὸ εἶδος ἔχει ἤδη καταξιωθεῖ, μὲ ἀνυπερβλητο πρότυπο τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους ἀκόμη μέχρι καὶ σήμερα, στὴν “Ποιητικὴ” τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐφόσον ἀνταποκρινόταν σὲ ἓνα βασικὸ κριτήριο ὀρισμοῦ τῆς Ἀριστοτελικῆς λογοτεχνικότητας, τὴν “μίμησιν”. «Ἀκολουθώντας αὐτὰ τὰ κλασικὰ πρότυπα ὁ “διάλογος” ἐπιβίωσε ὡς ἀναγνωρισμένο λογοτεχνικὸ εἶδος ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸ Διαφωτισμό... μέχρι τὸν αἰῶνα μας...»¹¹³. Καὶ στὸ Βυζάντιο, παρότι ὄχι σὲ μεγάλη ἔκταση, ἔχουμε κάποια ἐξαιρετὰ δείγματα κειμένων σὲ διαλογικὴ μορφή μὲ φιλοσοφικὸ-θεολογικὸ περιεχόμενο, τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ γνωστοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς¹¹⁴. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι στὴν Κρήτη ὁ σύγχρονος τοῦ Μιχαὴλ

111. Βλ. ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία Ν. Γ. Σβορώνος, *Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος. Γένεσις καὶ διαμόρφωσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*. Προλεγόμενα Σπ. Ἰ. Ἀσδραχᾶς. Φιλολογικὴ Ἐπιμέλεια Ν. Βαγενᾶς, Ἀθήνα 2004, σσ. 33 - κέξ. καὶ J. Koder, “Griechische Identitäten im Mittelalter. Aspekte einer entwicklung” στὸ Ἀ. Ἀβραμέα, Ἀ. Λαῖου, Ε. Χρυσὸς (Ἐπιστημονικὴ Ἐπιμέλεια), *Βυζάντιο. Κράτος καὶ Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οἰκονομίδη*, Ἀθήνα 2003, σσ. 297-319 ὅπου ἀξιοποίηση καὶ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας (σσ. 317-319).

112. Τὸ θέμα τῶν πνευματικῶν σχέσεων βενετοκρατούμενης Κρήτης καὶ Ἰταλίας κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο πραγματεύεται διεξοδικὰ ὁ Ν. Μ. Panagiotakes, “The Italian Background of Early Cretan Literature”, *DOP* 59 (1995) 281-323.

113. Γ. Βελουδῆς, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1994¹, σ. 160.

114. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φιλοσοφικὸ-θεολογικοὺς περιεχομένους διαλόγους τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τῶν πρωτοχριστιανικῶν-πρωτοβυζαντινῶν αἰώνων (2ος-7ος αἰ.) καὶ τοὺς ψευδολουκιάνιους διαλόγους τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, στοὺς παλαιολόγειους χρόνους παρατηρεῖται μιὰ νέα ἀνθι-

Ἀποστόλη λόγιος Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς συγγράφει κείμενο θεολογικοῦ μάλιστα περιεχομένου σὲ διαλογικὴ μορφή¹¹⁵. Στὴν ἴδια παράδοση φαίνεται ὅτι ἐντάσσεται ὡς πρὸς τὴ μορφή του τὸ σύντομο θεολογικοῦ περιεχομένου πόνημα τοῦ λογίου.

Ὁ Β. Λαούρδας δημοσίευσε τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολο τῆς γνωστῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου καὶ βάσει τῶν δύο αὐτογράφων κωδίκων τοῦ λογίου: (Vat. Palat. gr. 275 καὶ Laur. gr. X. 25)¹¹⁶.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου, ἡ ὁποία σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ χωρίων, ὅπως δεικνύει μιὰ ἀπλὴ συγκριτικὴ ἀνάγνωση, θυμίζει –μιμεῖται τὴν ἀρχὴ τοῦ “Πρωταγόρα” τοῦ Πλάτωνος¹¹⁷ κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ πλατωνικοῦ *exemplum*, ὁ συγγραφέας μᾶς παρουσιάζει τὸ “σκηνικὸ” τοῦ διαλόγου καὶ μᾶς δίδει ἀρκετὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ συνδιαλεγόμενα πρόσωπα. Τὰ διαλεγόμενα πρόσωπα εἶναι τρία: *Μενέξενος Κυδωνιάτης, Θεοφάνης Γορτύνιος, Λαόνικος Βυζάντιος*.

Ὁ Μενέξενος ἔρχεται ἑφιππος ἀπὸ τὰ Χανιά στὸν Χάνδακα (“ἐκ Κυδωνίας εἰς Γορτύνην”), συνοδευόμενος ἀπὸ δύο νεαροὺς ὑπηρέτες (“ἔπεσθον μοι ὦ παῖδε”) καὶ εἶναι καὶ ὁ ἴδιος νεαρῆς ἡλικίας (“φοιτητὴς καὶ φίλος ἐκ παλαιοῦ”).

Στόχος τοῦ ταξιδιοῦ του εἶναι νὰ συναντήσῃ τὸν Λαόνικον ὁ ὁποῖος εἶναι πρόσφυγας Κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς (“Βυζάντιος” – “δορυάλωτος”), ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη (“εἰς Κρήτην ἦκεν ἐκ Θετταλίας... πενίρᾳ συζῶν”)¹¹⁸ καὶ εἶναι γνω-

ση. Ἔχουμε τὶς περιπτώσεις τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά, (“Φλωρέντιος ἡ περὶ σοφίας”), τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου: (“Διάλογος μετὰ τινος Πέρσου” καὶ “Διάλογος ἠθικὸς ἡ περὶ γάμου”).

115. PG 159, στ. 959-1024.

116. Βλ. Β. Λαούρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος”, σσ. 51-52.

117. Στὸν πλατωνικὸ “Πρωταγόρα” ὁ Σωκράτης συναντᾷ κάποιον γνωστό του (“ἐταῖρος”) ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση ὁ Διοφάνης τοῦ Ἀποστολικοῦ “Μενέξενου”, παίζει δευτερεύοντα ρόλο στὸ διάλογο καὶ ὁ ὁποῖος τὸν ρωτᾷ ἀπὸ ποῦ ἔρχεται: “Πόθεν, ὦ Σώκρατες, φαίνῃ;” ὅπως ἀκριβῶς ἔρωτᾷ καὶ ὁ Διοφάνης τὸν Μενέξενον: “Ποιὸν δὴ καὶ πόθεν, ὦ φίλε Μενέξενε;”. Ὁ Σωκράτης ὅμως ἔρχεται ἀπὸ μιὰ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα συνάντηση ποὺ εἶχε μὲ ἕναν “ξένον”, – “Ἀβδηρίτη, σοφιστὰν μὲν οὐκ ὄντα, ἀλλὰ τῶν γε νῦν...” τὸν Πρωταγόρα. Ὁ Μενέξενος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πορεύεται γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ ἕναν “δορυάλωτον” (δηλαδὴ πρόσφυγας – ξένος) “Βυζάντιον”, “ἄνδρα ὄντα σοφόν, οὐ μίαν τινα ἐπιστήμην μόνον ἀλλὰ καὶ ἦν φασιν ἐγκύκλιον οἱ σοφοί”, τὸν Λαόνικον. Ὅπως ὁ συνομιλητὴς τοῦ Σωκράτη ἐκφράζει τὴν εὐχάριστη ἐκπληξή του στὸ ἄκουσμα τῆς ἐλευσης τοῦ μεγάλου σοφοῦ στὴν Ἀθήνα: (“ὦ τί λέγεις; Πρωταγόρας ἐπεδήμηκεν”) καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ διηγηθεῖ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συνάντηση καὶ τὴ συνομιλία τους, ἔτσι καὶ ὁ Διοφάνης ποὺ θαυμάζει τὸν Λαόνικο καὶ τὸ εὖρος τῆς σοφίας του παρακαλεῖ τὸν Μενέξενον νὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ τὸν συνοδεύσῃ στὴν ἐπίσκεψή του στὸν σοφὸ τῆς “Γόρτυνας”. (Τὰ παραθέματα ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα τοῦ Πλάτωνος προέρχονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση Ο. Burnet, *Platonis Opera*, Oxonii 1908).

118. Ἐὰν δεχθοῦμε, ὅπως σημειώνουμε στὴν συνέχεια, ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο “Λαόνικος” κρύβεται ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, τότε ἔχουμε μιὰ ρητὴ ἀναφορὰ ὅτι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν στὴν ὀθωμανοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη κατέφθασε στὴ Θεσσαλονίκη (“Ἐκ Θετταλίας”) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἰταλία καὶ ἐν τέλει ἐγκαταστάθηκε στὴν Κρήτη, βλ. καὶ Β. Λαούρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος”, σ. 58.

στὸς ὡς λόγιος ἰδιαίτερα γιὰ τὴν εὐρύτητα τῆς παιδείας του. («Ἀκούω γὰρ ὄντα τὸν ἄνδρα σοφόν, οὐ μίαν τινα ἐπιστήμην μόνον ἀλλὰ καὶ ἦν φασὶν ἐγκύκλιον οἱ σοφοί...»). Ὁ Μενέξενος τὸν γνωρίζει ἀπὸ παλιὰ καὶ ἔχει διατελέσει μαθητὴς του.

Στὰ πρόθυρα τῆς πόλης ἀφιππεύει καὶ συναντᾷ τὸν “Γορτύνιον” (= ἀπὸ τὸ Χάν-δακα) Διοφάνη ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστός του. Ὁ Διοφάνης ποὺ εἶναι εὐγενικῆς καταγωγῆς («ἄρχων ὦν»), ζητᾷ ἀμέσως νὰ μάθει τὸν σκοπὸ τῆς ἐπίσκεψής του στὴν πόλη καὶ ἐκεῖνος τοῦ ἀπαντᾷ ὅτι ἦλθε γιὰ νὰ συναντήσει τὸν Λαόνικο, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔχει πρόσφατα ἀναρρώσει ἀπὸ κάποια ἀσθένεια («τὰ τελευταῖα δῆθεν, ἀσθένειά τις αὐτῷ περιέπεσεν»). Ὁ συνομιλητὴς του ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία νὰ συναντήσει τὸν καταξιωμένο σοφὸ καὶ τελικὰ συμφωνοῦν νὰ πορευθοῦν ἀμφότεροι γιὰ νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν.

Ἀμέσως ἀρχίζει ἡ φιλοσοφικὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα ποὺ διατυπώνει ὁ Μενέξενος: «Ὅτι πότερον, οἱ Ἰουδαῖοι καὶ Τεῦκροι καὶ εἴ τι ἄλλο τούτοις σύμφωνόν ἐστι γένος, Θεὸν ἓνα δοξάζοντες μόνον ὀρθῶς δοξάζουσιν ἢ τὸν αὐτὸν ἡμεῖς ὄντα τρία καὶ ἓν...». Ἀπὸ τῆς διατύπωσης τοῦ ζητήματος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πραγμάτευση στὴ συνέχεια τοῦ ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι βρισκόμαστε ἐνώπιον ἑνὸς locus classicus στὴν βυζαντινὴ θεολογικὴ γραμματεία τῶν ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων: στὴν συζήτηση περὶ τῆς φύσεως (τριαδικότητος) τοῦ Θεοῦ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ ὁποῖο προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον σειρᾶς διαπρεπῶν Βυζαντινῶν λογίων-θεολόγων-ἱεραρχῶν, τίθεται ὄχι μόνον σὲ σχέση πρὸς τὴν Μουσουλμανικὴ θρησκεία¹¹⁹, ἀλλὰ καὶ στὰ πλαίσια τῆς δογματικῆς διαμάχης τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ κορυφώνεται μὲ τὴν Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους κατὰ τὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολουθοῦν¹²⁰. Καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρέπει νὰ προσεγγισθεῖ μέσα σ’ αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Ἀφενὸς ἡ ἀναφορὰ στὸν ἓνα Θεὸ τῶν Μουσουλμάνων (“Τεῦκρων”) καὶ τῶν Ἰουδαίων ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἔχει ἐπίγνωση τῆς παράδοσης τῆς βυζαντινῆς θεολογικῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας καὶ ἀφετέρου ἡ πραγμάτευση περὶ τριάδος καὶ τριαδικότητος, λαμβανομένου ὑπ’ ὄψιν τῶν φιλοδυτικῶν πεποιθήσεων τοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου καὶ χώρου συγγραφῆς τοῦ κειμένου (στὴν Κρήτη τῶν πρώτων δεκαετιῶν μετὰ τὴν Ἀλωση, ἐνῶ καταβάλλεται συντονισμένη προσπάθεια γιὰ ἐπιβολὴ τῶν ὅρων τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας), εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ κατατάξει τὸ πόνημα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὴ χωρία τῶν κειμένων ποὺ ἀπέρρευσαν στὰ πλαίσια τοῦ διαλόγου - πολεμικῆς μεταξὺ λογίων ἐκπροσώπων Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ὡς τέτοια λοιπὸν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἰδεολογικὴ-γραμματολογικὴ προέλευση τοῦ κειμένου.

119. Βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ Α. Karpozelos “Byzantine Apologetic and Polemic Writings of the Palaiologan Epoch against Islam”, *GOTR*, 15 (1970) 213-248.

120. Βλ. σχετικὰ Η. - G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur in byzantinischen Reich*, σσ. 322-332 καὶ 731-798 καὶ G. Podskalsky, *Theologie und philosophie in Byzanz*. [Byzantinisches Archiv. Heft. 15.], σσ. 212-218, ὅπου καὶ εἰδικότερη βιβλιογραφία.

Κατ' ἀρχὴν ὁ διδάσκαλος θεωρεῖ πετυχημένη τὴν ὑποβολὴ τοῦ ζητήματος πρὸς συζήτησιν ἐκ μέρους τῶν δύο ἐπισκεπτῶν του: (*«ἄξιον λόγου»*). Ἡ πρώτη σκέψη ποῦ καταθέτει εἶναι ὅτι *«θεὸν πάντα εἶναι τὰ γένη φησὶν, οὐκ ἀμφιγνοοῦντα, καὶ ἄσοφα καὶ σοφά»*). Ὁ Διοφάνης παρεμβαίνει καὶ συγκεκριμενοποιεῖ περαιτέρω τὸ ζητούμενο: *«πλὴν οἱ μὲν ἓνα μόνον, ἡμεῖς δὲ φαμεν τὸν αὐτὸν ὄντα τρία καὶ ἓν, τὴν οὐσίαν ἓν οἶμαι, τοῖς δὲ ἰδιώμασι τρία...»*. Ὁ Λαόνικος ἀναλαμβάνει νὰ διευκρινίσαι τὸ ζήτημα. Μετερχόμενος λεπτὴ μαθηματικὴ καὶ γεωμετρικὴ συλλογιστικὴ καὶ ὁρολογία καταλήγει στὸ πόρισμα τῆς τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ: *«Οὕτως οὖν οὐδ' ὁ Θεὸς ἓν μόνον, ἀλλ' ἓν καὶ τρία»*. Ἡ διατυπούμενη στὴ συνέχεια ἐκ μέρους τοῦ Διοφάνους ἀδυναμία κατανόησης τῆς ἀπάντησης ποῦ ἔδωσε ὁ διδάσκαλος τοῦ δίδει τὴ δυνατότητα νὰ διατυπώσει ἐκ νέου τὴν συλλογιστικὴν του γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἐξ ἀντιθέτου ἀπόδειξιν τῆς θέσης ποῦ διατύπωσε ὑπὲρ τῆς τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ: *«Τούτῳ τῷ λόγῳ οὐδ' ὁ θεὸς τῶν Τεύκρων θεὸς ἔστιν ἀτελής γάρ»*. Ὁ Διοφάνης πλέον εἶναι σὲ θέσιν νὰ κατανοήσῃ τὴν ἀπάντησιν καὶ νὰ συμφωνήσῃ μαζί του, σπεύδει ὅμως νὰ ἐπαυξήσῃ τὸν προβληματισμὸ ἐπισημαίνοντας: *«εἰ τὸν Θεὸν τρία λέγοις καὶ ἓν, οὐκ ἂν εἴη κάλλιον λέγειν δυάδα; Ἐν γάρ καὶ ἓν ἐξ ἴσων οὐκ ἐναντίων δυάδα ἀποτελεῖ»*. Ὁ Λαόνικος ἀποδεικνύει ἐσφαλμένο τὸν συλλογισμόν τοῦ συνομιλητῆ του κάνοντας χρῆσιν μαθηματικῆς συλλογιστικῆς καὶ καταλήγει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι *«ὁ τῶν Τεύκρων θεὸς καὶ οὕτως οὐδὲ τέλειος»*. Ἐνῶ ὁ Μενέξενος συναινεῖ ἀπόλυτα μὲ τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ διδασκάλου, ὁ Διοφάνης καὶ πάλι ἐμφανίζεται νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀφομοιώσῃ τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὰ πορίσματά τους καταθέτοντας τὴν δική του συλλογιστικὴν: *«Τὰ ἀντικείμενα οὐ συνίσταται τὰ δὲ τρία ἀντίκειται τῷ ἐνί οὐκ ἄρα ὁ θεὸς ἓν καὶ τρία συνίσταται ὧν»*. Στὴν ἀριστοτελικὴ αὐτὴν συλλογιστικὴν ἀναλαμβάνει νὰ ἀπαντήσῃ ὁ Λαόνικος: *«Ἀμαρτάνεις τὴν ἐλάσσων τῶν προτάσεων, ὃ Διοφάνης. Ἐοικας δ' εἶναι σοφιστής, οὐκ οἶδα πόθεν μαθὼν. Τὴν δὲ πρώτην ἀληθεύεις σκοπῶμεν δὴ, ποσακῶς τὰ ἀντικείμενα»*. Ὁ Διοφάνης σπεύδει νὰ ἀπαντήσῃ *«τετρακῶς... εἴ τι μέμνηται Ἀριστοτέλους τοῦ δαιμονίου...»*, πρᾶγμα στὸ ὁποῖο συμφωνεῖ καὶ ὁ Μενέξενος. Τότε ὁ Λαόνικος παροτρύνει τὸν Μενέξενον νὰ καταθέσῃ τὴν δική του θέσιν (συλλογιστικὴν) μὲ ἀκρίβεια, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο κάνει ἀμέσως: *«πρῶτον οἶμαι ὅτι κατὰ γὰρ ἀπόφασιν καὶ κατάφασιν ἔπειτα καθ' ἕξιν καὶ στέρψιν καὶ ὥς τὰ ἐναντία καὶ τὰ πρὸς τι...»*. Μὲ τὴ τοποθέτησιν αὐτὴ σπεύδει νὰ συμφωνήσῃ ἀμέσως ὁ Λαόνικος, προσθέτοντας καὶ κάποιες ἀναγκαῖες διευκρινήσεις μὲ σκοπὸ νὰ διαφωτιστεῖ περαιτέρω τὸ ζήτημα τὸ ὁποῖο δυσκολευόταν νὰ ἀντιληφθεῖ ἐπαρκῶς ὁ Διοφάνης. Τελικὰ, μετὰ τὴ σειρὰ συλλογισμῶν ποῦ κατατίθενται κατόπιν ἐρωτήσεων καὶ παρεμβάσεων τῶν Διοφάνους-Μενεξένου, ὁ διδάσκαλος καταλήγει στὸ τελικὸν πόρισμα περὶ Τριάδος: *«Διῶρισται μὲν γὰρ τὰς ὑποστάσεις εἴτ' οὖν πρόσωπα ἥτοι ἰδιώματα, ὥσπερ δὴ φαμέν, τὰ τρία καὶ τὸ ἓν. Πολλὰ γάρ ἐστιν ἓν ὄντα ἃ ἔσχισταί τε καὶ ἥνωται... τὸν ἥλιον, τὸν πυρακτωμένον σίδηρον, τὸν ἐν ἀνθρώπῳ νοῦν καὶ λόγον καὶ πνεῦμα, πολλὰ γ' ἕτερα»* (173-178). Μετὰ τὴν τόσο διεξοδικὴν καὶ ἐμπεριστατωμένην ἀνάλυσιν τοῦ ζητήματος ποῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ διαλόγου οἱ δύο ἐπισκέπτες ἔθεσαν στὸν διδάσκαλον ἡ ὁποία κατέληξε

στο πόρισμα αυτό, ὁ Μενέξενος καὶ ἰδιαίτερα ὁ Διοφάνης ποὺ μὲ τὶς ἐρωτήσεις του πέτυχε νὰ ἐπιμηκύνει τὴν συζήτηση, ἔχουν πλέον διαφωτισθεῖ καὶ πεισθεῖ. Ἀποχωροῦν μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν συνήθων χαιρετισμῶν, “καίροντες” ποὺ διαφωτίστηκαν ἀπὸ ἕναν καταξιωμένο σοφὸ γύρω ἀπὸ ἕνα θέμα ποὺ στὴν ἐποχὴ ποὺ “διαδραματίζεται” ὁ διάλογος προκαλοῦσε ἀρκετὲς συζητήσεις.

Τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής τῆς συγγραφῆς τοῦ διαλόγου σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀποκάλυψης τῆς πραγματικῆς ταυτότητας τῶν διαλεγομένων προσώπων, ἐφόσον μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ ἀρχαιοπρεπῆ ψευδώνυμα βρίσκονται πραγματικὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα, ὅπως καὶ στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, συμμετεῖχαν σὲ μιὰ πραγματικὴ συζήτηση τὴν ὁποία ἐκ τῶν ὑστέρων σκέφτηκε ὁ συγγραφέας νὰ καταγράψει ἀπὸ μνήμης, ἐμπλουτίζοντας τὴν θεματικὰ καὶ ἐπενδύοντάς τιν γλωσσικὰ καὶ ὑφολογικὰ μὲ ἕναν ἐμφανέστατο πλατωνικὸ μανδύα.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Λαόνικος πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Πράγματι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ προσδίδονται στὸν Λαόνικο ποὺ εἶναι λόγιος εὐρύτατης παιδείας καὶ καταξιωμένος: (*«Βυζάντιος, δορυάλωτος, πενία συζών»*), συμπίπτουν ἀπόλυτα μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ δίδει ὁ ἴδιος στὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα τῶν κωδίκων ποὺ ἀντιγράφει καὶ ἐμπορεῖται στὴν Κρήτη¹²¹. Ἐὰν ἰσχύει κατὰ τέτοιο τότε ἡ ἀναφορὰ τῆς πρόσφατης ἀναρρώσής του μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ κάποιο *post quem*: σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἀποστέλλει στὸν φίλο του Ἀγγελὸ Βάδιο ὑποβάλλει αἴτηση δανείου, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀσθένεια ποὺ πέρασε ξόδεψε ὅλες τὶς οἰκονομίες του¹²². Ἔτσι μὲ βάση τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἡ συγγραφὴ τοῦ διαλόγου θὰ μπορούσε, νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ ἔτος 1456, ὅποτε γνωρίζουμε ὅτι ἔπαυσε ἐπιδημία στὸν Χάνδακα καὶ μετὰ τῶν θυμάτων τῆς ὁποίας ἐνδέχεται νὰ ἦταν ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἐνῶ καὶ ὁ ἴδιος προσεβλήθη καὶ πέτυχε νὰ ἀναρρώσει¹²³. Ἐνισχυτικὴ τῆς πρώτης χρονολόγησής τοῦ κειμένου εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν ἔλευση σχετικὰ πρόσφατα τοῦ “δορυάλωτου *Βυζάντιου*” πρόσφυγα Λαονίκου.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα μόνο εἰκασίες μπορούν νὰ γίνουν. Ὁ Μενέξενος (“Κυδωνιάτης”) θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Λαόνικο Καβαδάτο ὁ ὁποῖος διέμενε στὰ “Κυδωνία” (= Χανιά) καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ἀλλή-

121. Βλ. M. Vogel – V. Garthansen, *Gr. Schreiber*, σ. 305, ὑπόσ. 1.

122. Βλ. Β. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Μενέξενος”, σ. 58.

123. Ἀναφέρει συγκεκριμένα: «Πέντε πρὸς δέκα ἡμέρας νόσῳ κακίστῃ καὶ θανάτῳ ἀπειλούσῃ γενναίως ἀπῆντηκα· ὅθεν πάντα τε τὰμά, καὶ εἴ τι μοι λοιπὸν τῶν σῶν χρημάτων ἐνῆν, τῇ τε χρεῖᾳ τῆς νόσου καὶ ἅμα τῆς οἰκίας ἐξαναλώσας, προσέτι καὶ δανεισάμενος, ἐδαπάνησα. Πλὴν ἔτι ζῶ· τοῦτο σοι τοῦ δανείου ἔστω ἐνέχυρον, καὶ ὅτε γε ἐπανήξεις, ταχέως δὲ ἀπενήξῃς ποθοῦσι σε οὐκ ὀλίγοις. ἔξεις εἰσπράσσειν τὸν δανεισάμενον, πρόθυμον ὄντα ἀποτίσαι ραδίως, κἄν δέ τι τὰ ἱμάτια ἀποδόμενον.» E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II, σ. 239. Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 1456 μετὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ λοιμοῦ τοῦ 1455-1456.

λογραφεῖ¹²⁴. Ὁ «ἄρχων» Διοφάνης θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς φίλους τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὸν Χάνδακα.

Δὲν μπορεῖ εὐκόλα ἐπίσης νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἐπιλογὴ καὶ ἡ χρῆση τοῦ τίτλου τοῦ διαλόγου «Μενέξενος» ὁ ὁποῖος παραπέμπει στὸν πλατωνικὸ «Μενέξενο» τὸ περιεχόμε- νο τοῦ ὁποῖου δὲν παρουσιάζει καμιά ὁμοιότητα μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁμώνυμου δια- λόγου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Πρόκειται γιὰ ἐκφώνηση ἑνὸς ἐπιταφίου ἀπὸ τὸ Σωκράτη¹²⁵. Γιὰ τὸ θέμα θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν πιστεύουμε δύο ὑποθέσεις εἴτε ὁ τίτ- λος Μενέξενος ἐπελέγη, γιὰ νὰ τιτλοφορήσει ἕναν ἐξίσου σύντομο διάλογο, εἴτε ὡς ἓνα *nomen-omen*: (Μενέ-ξενος = Ὁ ξένος ποὺ ἦλθε καὶ θὰ μείνει), πράγμα ποὺ μπο- ρεῖ ἔξυπνα νὰ διατυπώσει μιὰν ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ συγγραφέα γιὰ παραμονή του φιλοξενούμενου στὸν Χάνδακα καὶ ἀναβολὴ τῆς ἄμεσης ἀναχώρησής του μετὰ τὴν εὐπρόσδεκτη ἐπίσκεψη ποὺ πραγματοποιοῖσε¹²⁶.

Μετὰ τὴν περιγραφὴ τῆς συνάντησης τῶν δύο συνομιλητῶν, Μενεξένου καὶ Διο- φάνους καὶ τὴν ἀπόφασή τους ἀμφότεροι νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν ἄρτι ἀναρρώσαντα καταξιωμένο διδάσκαλο Λαόνικο (1-26), ἀκολουθεῖ ἡ κάπως ἀπότομη «ἐμφάνιση» τοῦ Λαόνικου, ὁ ὁποῖος τοὺς καλωσορίζει καὶ τοὺς ρωτᾷ γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπίσκεψής τους. Τοῦ ἀπαντοῦν ὅτι θέλουν νὰ ζητήσουν τὴ γνώμη του γιὰ κάποιο ζήτημα. Ὁ Λαόνικος τοὺς δηλώνει ὅτι «ἤδη γὰρ ἐκ νόσου ραῖσας ἐφίεμαι λόγου, ὥσπερ τις λίχνος ἀγαθῶν τε καὶ ποικίλων τροφῶν...».

Στὰ πλαίσια μιᾶς συνολικῆς ἀποτίμησης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου ὁ διάλογος «Μενέξενος» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἐξαιρετὸ δείγμα τῆς ἀρχαιομάθει- ἀς του καὶ τῆς δημιουργικῆς ἐκ μέρους του ἀφομοίωσης τῆς κλασικῆς παιδείας ποὺ ἔλαβε, ἐφόσον πετυχαίνει νὰ ἐπενδύσει γλωσσικὰ-ύφολογικὰ ἓνα ὄχι καὶ τόσο πρω- τότυπο καὶ δύσκολο θέμα μὲ τὸ ἀνυπερβλήτο περίβλημα τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου. Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἐπιλογὴ του νὰ μιμηθεῖ τὸν πλατωνικὸ διάλογο δεικνύει τὴν βαθύ- τατη ἐντρύφησή του στὰ πλατωνικὰ κείμενα, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὰ χρόνια ἤδη τῆς μαθητείας του στὰ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως κοντὰ στὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο¹²⁷. Ἐὰν ἀποδεχθοῦμε

124. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 31-32.

125. Γιὰ τὸν «Μενέξενο» τοῦ Πλάτωνα καὶ τὸ περιεχόμενό του βλ. προχ. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*. Ἑλληνικὴ μετάφραση Ἀγ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1990⁵, σ. 722, καὶ A. E. Taylor, *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του*. Μετάφραση Ἰορδάνης Ἀρζόγλου, Ἀθήνα 1999², σσ. 66-71.

126. Στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀποστέλλει στὸν διαμένοντα στὰ Χανιά («Κυδωνία») Λαόνικο Καβαδάτο ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης σταθερὰ ἐκδηλώνεται ἡ ἐπιθυμία τοῦ διδασκάλου γιὰ ἐπικοινωνία (ἐπιστολικὴ ἢ ἐπίσκεψη) μὲ τὸν παλαιὸ μαθητὴ του. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰν ἐπιπλέον ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ταύτι- ση Μενεξένου-Λαόνικου Καβαδάτου.

127. Βλ. I. Sevcenko, «Τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων», στὸ C. Mango, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, σσ. 380-391.

τελικά τὴν ταύτιση τοῦ καταξιωμένου διδασκάλου Λαονίκου μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη, πράγμα τὸ ὁποῖο φαίνεται ἄρκετὰ πιθανό, τότε μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὴν σκιαγράφηση τοῦ Λαονίκου ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς μία ἐξωραϊσμένη αὐτοσύσταση τοῦ λογίου στὸν χώρο καὶ τὸν χρόνο τῶν πνευματικῶν δρωμένων τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης.

8. “Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους περὶ οὐσίας κατὰ Πλήθωνος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ἀντιλήψεις”.

- κφφ. *Vat. Palat. gr. 275, φφ. 117^r-182^v, (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).
 *Laur. gr. LVIII.33, φφ. 86^v, 91^r-96^v, (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).
 *Cantabrig. Trin. Col. gr. O.I. 13 (1047), (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).
 *Ambros. gr. M. 41 sup., φφ. (510) 90^r-97^v, (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).
 *Ambros. gr. F. 88 sup. (348), φφ. 72^v-79^v, (15ος αἰ.).
 *Ambros. gr. D. 118 inf., φφ. (928) 131^v-143^r, (15ος αἰ.).
 *Vindob. Philol. gr. 85, φφ. 1^r-10^r, (16ος αἰ.).
 *Ambros. gr. I. 95 inf. 468, φφ. 1^r-7^r, (16ος αἰ.).
 *Vat. Barb. gr. 84, φφ. 72-92, (16ος αἰ.).
 *Scorial. gr. Σ-I-18, φφ. 1^r-10^v, (16ος αἰ.).
 *Monac. gr. 77, φφ. 165^r-170^v, (16ος αἰ.).

ἐκδ. J. E. Powell, “Michael Apostolios gegen Theodoros Gaza”, *BZ* 38 (1938) 71-86, (τὸ κείμενο σσ. 72-86).

L. Möhler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann... III Band, Aus Bessarions GelehrtenKreis...*, Paderborn, 1942 (τὸ κείμενο σσ. 161-169).

Στὶς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν τὴν Ἀλωση ἀλλὰ καὶ σ’ ὅλο σχεδὸν τὸ β’ μιστὸ τοῦ 15ου αἰῶνα μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν λογίων ποὺ ἔδρασαν πνευματικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν Ἰταλία, ὅπου κατέφυγαν πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἀλωση (1453), ἀναπύχθηκε μία ἔντονη φιλοσοφικὴ διαμάχη¹²⁹ μὲ τὴ μορφή συγγραφικῆς ἀντιλογίας μὲ βασικὸ ἀντικείμενο τὴν ὑπεράσπιση ἐκατέρωθεν πλατωνικῶν καὶ ἀριστοτελικῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων.

129. Τὰ ἀπαραίτητα προκαταρκτικὰ στοιχεῖα γιὰ αὐτὴ τὴ “φιλοσοφικὴ” διαμάχη ἀντλήσαμε ἀπὸ παλαιότερα καὶ νεώτερα ἐγχειρίδια ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ἡ εἰδικότερη βιβλιογραφία: Β. Ν. Τατάκη, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σσ. 261-284, Η. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι’, σσ. 89-91 Γ. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, σσ. 82-87, Ν. Κ. Ψημμένου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1453 τὸ 1821)*, σσ. 53-124, καὶ Ν. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 58-60.

Ἡ ἀπαρχὴ τῆς διαμάχης ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴν Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-39), ὅπου δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸν γνωστὸ φιλόσοφο καὶ μέλος τῆς βυζαντινῆς ἀντιπροσωπείας στὴ Σύνοδο, Γεώργιο Γεμιστὸ-Πλήθωνα, νὰ μιλήσει “*Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*”¹³⁰. Ὄταν δημοσιεύθηκε ἡ διάλεξη αὐτὴ τοῦ Πλήθωνος προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον ἀρκετῶν βυζαντινῶν λογίων καὶ ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία μιᾶς μακρᾶς συγγραφικῆς ἀντιλογίας ἡ ὁποία προσέφερε πολλὰ στὴν παραδοσιακὴ βυζαντινὴ φιλοσοφικὴ σκέψη¹³¹. Στὸν Πλήθωνα καὶ στοὺς ἰσχυρισμούς του ἀνέλαβε νὰ ἀπαντήσει καὶ νὰ τοὺς ἀνασκευάσει ἓνας καταξιωμένος λόγιος καὶ ἀναγνωριζόμενος ὡς ἡγέτης, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ (1391/2-1445) τῆς ἀνθενωτικῆς παράταξης τῶν Βυζαντινῶν, ὁ Γεώργιος-Γεννάδιος Σχολάριος (1405-1472) ὁ πρῶτος μετὰ τὴν Ἀλωση Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, δημοσιεύοντας τὴν πραγματεία “*Κατὰ τοῦ Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ’ Ἀριστοτέλει*”¹³² (1443). Ἡ ἀπάντηση δὲν ἄργησε νὰ ἔλθει πάλι ἀπὸ τὸν Πλήθωνα μὲ τὴν πραγματεία του “*Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις*”¹³³. Στὴν νέα πρόκληση τοῦ πλατωνικοῦ φιλοσόφου θὰ ἀπαντήσει ὁ εὐρισκόμενος (1455) στὴν Ἰταλία λόγιος Γεώργιος Τραπεζούντιος¹³⁴, ὁ ὁποῖος στὴν πραγματεία του “*Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis*”¹³⁵ ἐπιμένει στὴν ἀνασκευή καὶ ἀνατροπὴ τῶν ἀπόψεων ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ (1452) ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα, διατυπώνοντας μὲ σφοδρότητα καταιγιστικὲς ἀντιπλατωνικὲς ἀπόψεις. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στὸ ἐξῆς ἡ ἀρχικὴ διαμάχη μεταξὺ Πλήθωνος καὶ Σχολαρίου διευρύνεται σὲ ἓναν εὐρύτερο κύκλο λογίων ποὺ δραστηριοποιοῦνται πλεόν μετὰ τὴν Ἀλωση στὴν Ἰταλία. Τὸ ἔντονο ὕψος τῆς πραγματείας τοῦ Γεωργίου Τραπεζούντιου στάθηκε ἱκανὴ πρόκληση ὥστε ὁ Βησσαρίων νὰ συγγράφει τὴν ἀπαντητικὴ πραγματεία “*Ἐλεγχος τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν*” (1455-1459) τῆς ὁποίας ἀργότερα θὰ δημοσιεύσει μόνο τὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς “*Adversus Calumniatorem Platonis*” (1469)¹³⁶. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρχικὰ ὁ Βησσαρίων εἶχε τηρήσει μιὰ συμφιλιωτικὴ στάση μεταξὺ τῶν φιλοπλατωνικῶν καὶ φιλοαριστοτελικῶν λογίων καὶ παρεξέκλινε ἀπὸ τὴν τοποθέτησίν του αὐτὴν, ὅταν

130. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου B. Lagarde, “Le differentis de Pléthon d’ après l’autographe de la Marcienne”, *Byzantion* 43 (1972) 312-343.

131. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀνθολόγησις τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Ν. Κ. Ψημμένο, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1453-1821)*, σσ. 67-124.

132. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου L. Petit, X. A. Siderides, M. Jugie, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, τ. IV, Paris 1935, σσ. 1-116.

133. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου PG 160, στ. 979 D - 1020 B.

134. Γιά τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο καὶ τὸ ἔργο του βλ. πρόχειρα, Β. Ν. Τατάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σσ. 278-279, Ν. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 77-78, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καθὼς καὶ τὴν εἰδικὴ μονογραφία J. Monfasani, *George of Trebiron. A Biography and a Study of his rhetoric and logic*. [Columbia Studies in the Classical Tradition. Vol. 1.], Leiden 1976.

135. Γιά τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. I, σσ. 352-358.

136. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. II, σσ. 2-631.

δημοσιεύθηκε ἡ πραγματεία τοῦ Γεωργίου Τραπεζούντιου. Συνέγραψε ἓνα σύντομο κείμενο μὲ τὸν τίτλο “Ὅτι ἡ φύσις βουλεύεται”¹³⁷ στὸ ὁποῖο ἔθεσε τὸ ζήτημα “εἰ ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη βουλεύονται”, πού εἶχε τεθεῖ ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Πλήθωνα στὴ γνωστὴ διάλεξή του στὴν Φλωρεντία. Παρὰ τὴ βούληση τοῦ συγγραφέα, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος κατάφερε νὰ ἀποκτήσει τὸ κείμενο (καὶ αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ὀξύτητας πού ἔλαβε ἡ συγγραφικὴ ἀντιλογία σὲ κάποιες περιπτώσεις), καὶ νὰ ἀνασκευάσει τὰ διαλαμβανόμενα σ’ αὐτὸ σὲ μιὰ ἐπιστολὴ¹³⁸ πού ἀπέστειλε στὸν Ἡσαΐα Κύπριο. Ὁ Βησσαρίων, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ μπορούσε μετὰ τὴν “πρόκληση” αὐτὴ νὰ μὴν ἀπαντήσει, ἔγραψε τὴν πραγματεία “Εἰ ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη βουλεύονται ἢ οὐ. Κατὰ Γεωργιον Τραπεζούντιον τὸν ἐκ Κρήτης”¹³⁹. Μὲ τὸ κείμενό του αὐτὸ ὁ Ἑλληνας καρδινάλιος θέλησε νὰ ἀνασκευάσει μὲ δεινὴ ἐπιχειρηματολογία τὶς θέσεις τοῦ νέου “δοκισί-οφου” Γεωργίου Τραπεζούντιου. Ἐτσι ἡ φιλοσοφικὴ διαμάχη θεματικὰ ἐξειδικεύτηκε περισσότερο καὶ ἡ συζήτηση ἐπικεντρώθηκε εἰδικότερα σὲ θέματα περὶ οὐσίας-φύσε-ως¹⁴⁰. Ἀργότερα θὰ ἔλθει ἡ σειρὰ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (1400–1475), Θεσσαλονικέως λογίου πού ἐγκαταστάθηκε καὶ δίδαξε στὴν Ἰταλία¹⁴¹, νὰ γράφει καὶ νὰ δημοσιεύσει μιὰ πραγματεία μὲ ἔντονη φιλοαριστοτελικὴ διάθεση καὶ μὲ στόχο νὰ ἀνατρέψει καὶ αὐτὸς τὶς γνωστὲς φιλοπλατωνικὲς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος: (“Πρὸς Πλήθωνα ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτέλους”)¹⁴².

Σ’ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο θὰ ἐμπλακεῖ στὴ διαμάχη ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Ὁ ἐγκατεστημένος στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη λόγιος προσπαθοῦσε νὰ διαπρεῖ σταθερὰ ἐπικοινωνία μὲ τὰ πνευματικὰ δρώμενα στὴν Ἰταλία. Ταξιδεύει ἐκεῖ, ἀλληλογραφεῖ μὲ πρόσωπα (λογίους) πού ἦταν ἐγκατεστημένα στὴν Ἰταλία καὶ τοὺς ἀποστέλει

137. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, L. Möhler, *δ.π.*, τ. III’, σσ. 89–90.

138. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ συμπεριελήφθηκε ὁλόκληρη στὸ κείμενο τῆς “ἀπάντησης” τοῦ Βησσαρίωνος. Βλ. L. Möhler, *δ.π.*, τ. III’, σσ. 102–107.

139. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, L. Möhler, *δ.π.*, τ. III’, σσ. 92–147.

140. Βλ. Β. Ν. Τατάκης, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σσ. 273–278, Ν. Κ. Ψημμένος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία (1453–1821)*, σσ. 57–59 καὶ 99–124, ὅπου καὶ ἀνθολόγησι τῶν σχετικῶν κειμένων, καθὼς καὶ τὴν πρόσφατη μονογραφία τοῦ Κ. Θ. Πέτσιου, *Ἡ “περὶ φύσεως” συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη. Ὅψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα*. Ἰωάννινα 2002, τὸ πρῶτο μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἀφιερωμένο στὴ διαμάχη πλατωνικῶν – ἀριστοτελικῶν, σσ. 19–52, ὅπου καὶ συγκεντρωμένη σὲ ὑποσελίδες σημειώσεις ἡ παλαιότερη καὶ νεώτερη βιβλιογραφία.

141. Γιὰ τὸν σημαντικὸ αὐτὸ Ἑλληνα λόγιο τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως βλ. *PLP*, II, 3450, D. J. Geanakoplos, “Theodore Gaza, a Byzantine Scholar of the Palaiologan Renaissance in the Early Italian Renaissance (c. 1400 – 1475)”, *Medievalia et Humanistica* 12 (1984) 61–81 καὶ N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 78–80. Π. Γ. Παπαδημητρίου, “Θεοδώρου Γαζῆ, *Oratio de Litteris Graecis*.” Ἐνας Βυζαντινὸς λόγιος τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴ Φερράρα τοῦ Leonello D’Este”, *Θεσσαυρίσματα* 32 (2002) 241–275.

142. Ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου, L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III’, σσ. 151–158.

κείμενά του¹⁴³. Ήταν λοιπόν σέ θέση νά γνωρίζει τὰ διαμοιφθέντα μεταξύ τῶν λογίων στὰ πλαίσια τῆς διαμάχης τους πού ἐξελισσόταν πλέον στὸν τόπο τῆς ἐγκατάστασής τους μετὰ τὸν ἀναγκαστικὸ ἐκπατρισμό τους. Βεβαίως θὰ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος βιώσει ἀπὸ κοντὰ σὲ νεαρότερη ἡλικία τὶς ἀπαρχὲς τῆς διαμάχης στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν τὴν ᾿Αλωση¹⁴⁴. Γνώριζε, βεβαίως, καὶ τὶς θέσεις τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα μὲ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε στενότητα ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία. Μὲ ἐκδηλῶν αὐτοπεποίθηση γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ του καὶ στοχεύοντας θέλησε νά κάνει αἰσθητὴ τὴ συμμετοχὴ του στὴ διαμάχη γιὰ νά φανεῖ ταυτόχρονα ἀρεστός στὸν "μαικῆνα" του, συνέγραψε τὴν πραγματεία *"Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους περὶ οὐσίας κατὰ Πλήθωνος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ἀντιλήψεις"*. Ἦδη ὁ τίτλος τῆς πραγματείας, πού προσιδιάζει στοὺς τίτλους τῶν ὑπολοίπων κειμένων τῆς συγγραφικῆς ἀντιλογίας¹⁴⁵, εἶναι δηλωτικὸς τοῦ περιεχομένου τοῦ κειμένου καὶ τῶν προθέσεων τοῦ συγγραφέα του. Ἡ συγγραφὴ τῆς πραγματείας μπορεῖ μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια νά τοποθετηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 1461 καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1462, ὅποτε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἔχει ἐπιστρέψει ἀπὸ ἓνα ταξίδι πού πραγματοποιοῖ στὴ γενέτειρά του, τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁴⁶. Γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ κειμένου τῆς πραγματείας γνωρίζουμε ὅτι φρόντισε ὁ ἴδιος. Ἔχουν διασωθεῖ στὴ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του δύο ἐπιστολὲς πού ἀπέστειλε σχετικὰ στὸν Ἡσαΐα τὸν Κύπριο¹⁴⁷, ὁ ὁποῖος καὶ σ' ἄλλες περιπτώσεις μεσολάβησε γιὰ τὴ διακίνηση τῶν κει-

143. Τὸ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀποστέλλει σὲ γνωστά του πρόσωπα στὴν Ἰταλία δικά του κείμενα τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ ἀναφορὲς του σὲ κάποιες ἐπιστολὲς συνοδευτικὲς τῆς ἀποστολῆς τῶν κειμένων του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *"Συναγωγὴ παροιμιῶν"* του, κείμενα πού διακινήθηκαν στὴν Ἰταλία κατόπιν δικῶν του ἐνεργειῶν εἶναι ἡ *"Ἐκκλησις εἰς Φρειδερίκο Γ"*, καὶ μᾶλλον οἱ πραγματείες του *"Κατὰ Δημητρίου Χαλκοκονδυλῆ"*, *"Πρὸς τοὺς διίσχυρισμένους"* καὶ ὁ *"Ἐπίταφιος εἰς Βησσαρίωνα"*.

144. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Α', σσ. 89-90 καὶ N. K. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1453-1821)*, σσ. 54-55.

145. Βλ. τοὺς τίτλους τῶν κειμένων στὸ N. K. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1453-1821)*, σσ. 54-59.

146. Βλ. K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 86.

147. *PLP*, II', 675. Στὴν πρώτη, ἡ ὁποία εἶναι συνοδευτικὴ τοῦ ἀποστελλόμενου κειμένου, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τοῦ δηλώνει ὅτι τοῦ ἀποστέλλει τὸ κείμενο πού ἔγραψε παρακαλώντας τον νά τὸ διαβάσει καὶ νά τὸ στείλει στὸν Βησσαρίωνα: «σοὶ τὸ πᾶν μοὶ φιλούμενον πέμπεται πόνημα φίλῳ πιστῷ καὶ λίαν χρηστῷ, ὃ τὸ μὲν δεξάμενος ἄσπασαι, τὸ δ' εἰ λυπεῖ σοῖ Θεόδωρον τὸν σοφόν, ὑπόλοιποις δ' ὡς φίλος μὲν ὁ Σωκράτης, φιλέτρα δὲ ἡ ἀληθεία· ἢ οὐκ οὕτω καὶ σοὶ δοκεῖ; εἰ μὲν οὕτω, θεῷ καὶ σοὶ χάρις· εἰ δ' ἄλλως, καὶ τοῦτο μοὶ ὑποιστέον· ἔν σοι μόνον ἐφίεμαι, ὥς γ' ἐπὶ τὸ βιβλίον μετῆς, τάχιον πέμψης πρὸς τὸν ἡμέτερον δεσπότην τὸν θαυμαστὸν Βησσαρίωνα, ἵν', εἴ τι αὐτῷ ἔπαισται τῷ βιβλίῳ, πατρὸς ἁμαρτιάδι σφετέρου, φίλος ὢν Πλάτωνι τε καὶ Πλήθωνι, ἀπευθύνας, οἷς δ' αὐτοὺς βούλοιο μεταδοίην...». Στὴ δευτέρῃ ἐπιστολῇ ἐπιμένει στὴν παράκλησή του νά φροντίσει γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου καὶ νά τὸ δώσει στὴ συνέχεια στὸν Βησσαρίωνα: «Ἐγὼ δὲ σοὶ καὶ λίαν προθύμως αἰτήσαντι τὸ πρὸς τὸν χρηστὸν καὶ σοφὸν Θεόδωρον σύγγραμμα, ἐκ Βυζαντίου ἐπανελθὼν, ἅμα ταῖς πρώταις ἐπεπόμεναι ναυσί, πᾶν σέ ἀξίῳ ἰδεῖν τε αὐτὸ πρῶτον καὶ οἷς βούλει μεταδώσειν ἀντιγραφόμενον· ἐς δ' ὕστερον πέμψειν πρότερον ἄλλων τῷ θαυμαστῷ Βησσαρίωνι· ἵν' εἴ τι κάκεῖθεν ἡμῖν γένοιτο τοῖς πένησιν ἀγαθόν, σοὶ καὶ τοῦτον τὴν χάριν εἰδῆμεν». Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 241.

μένων της συγγραφικής αντιλογίας μεταξύ φιλοπлатωνικῶν καὶ φιλοαριστοτελικῶν λογίων. Σώζεται ἐπίσης καὶ ἡ συνοδευτικὴ τοῦ κειμένου τῆς πραγματείας ἐπιστολὴ πρὸς Βησσαρίωνα, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸ κείμενο καὶ τοὺς στόχους τῆς συγγραφῆς του¹⁴⁸.

Ὅπως φαίνεται στὸν προτασσόμενο κατάλογο τὸ κείμενο τῆς πραγματείας παραδίδεται ἀπὸ ἓναν σημαντικὸ ἀριθμὸ δώδεκα κωδίκων τοῦ 15ου (7) καὶ 16ου (5) αἰώνα, γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ σαφῇ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἔκταση τῆς διακίνησης τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἀνάγνωσή του ἀπὸ τοὺς συγχρόνους καὶ μεταγενεστέρους λογίους. Τὸ κείμενο τῆς πραγματείας, ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσής του, παραδόθηκε ἀπὸ τέσσερις αὐτόγραφους κώδικες τοῦ λογίου κωδικογράφου: Vat. Palat. gr. 275, Laur. gr. LVIII. 33 καὶ Cantabr. Trin. Col. gr. O.I.13 (1047) καὶ Ambros. gr. M. 41 Sup (510)¹⁴⁹. Μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι ἡ διάσωσή τους ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχικὴ διακίνηση τοῦ κειμένου: Ἐνα τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, ἓνα αὐτὸ ποὺ ἀπέστειλε στὸν Βησσαρίωνα καὶ ἓνα, ἀκόμη αὐτὸ ποὺ ἀπέστειλε στὸν Ἡσαΐα τὸν Κύπριο.

Τοῦ κειμένου διαθέτουμε δύο κριτικὲς ἐκδόσεις οἱ ὁποῖες, παρότι δημοσιεύθηκαν μὲ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους τεσσάρων χρόνων (1938 J. E. Powell – 1942 L. Möhler), παρουσιάζουν ἐμφανεῖς διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ ἐκδιδόμενο κείμενο. Στὴν πρώτη ἐκδίδεται ἓνα κείμενο ἐκτενέστερο. Ἐνῶ στὴν δεύτερη, ποὺ εἶναι σημαντικὰ συντομότερη, ἔχουν παραληφθεῖ ἀρκετὰ χωρία (παρέμβλητες παραπομπὲς σ' ἄλλους συγγραφεῖς) καθὼς καὶ ἀρκετὲς ἐπὶ μέρους σημειώσεις-σχόλια τοῦ συγγραφέα¹⁵⁰. Οἱ σημαντικὲς αὐτὲς διαφορὲς, καθόσον οἱ ἐκδόσεις πραγματοποιήθηκαν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτογράφων κωδίκων, ὀφείλονται μᾶλλον στὴ διττὴ ἀφειρητρία τῆς χειρόγραφης παράδοσης, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ φύση τῆς δημιουργεῖ ἀρκετὰ προβλήματα στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου.

Ἀπὸ τὸ σύντομο κείμενο τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐπιλέγει ὀρισμένα μόνο σημεῖα του, τὰ ὁποῖα συζητᾷ καὶ ἀνασκευάζει.

Καταρχήν, στέκεται στὴν ἀποψη ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Γαζῆ στὸ προοίμιο τῆς πραγματείας του ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀπρεπῆ συμπεριφορὰ τοῦ Πλήθωνα

148. Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Βησσαρίωνα, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ συνοδευτικὴ τοῦ ἀποστελλόμενου κειμένου καὶ ἡ ὁποία προτάσσεται στὸ ἐκδιδόμενο κείμενο τῆς ἔκδοσης L. Möhler (1942), ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τοῦ δηλώνει ὅτι γνωρίζει γιὰ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν Πλατωνικὴ φιλοσοφία, καθὼς καὶ τὴ συνακόλουθη συμπάθειά του γιὰ ὅσους ὑποστηρίζουν τὶς φιλοσοφικὲς πλατωνικὲς ἀντιλήψεις. Παρότι γνωρίζει ὅτι ὁ Θεόδωρος εἶναι κατοξισμένος λόγιος καὶ φίλος του, ἐντούτοις ὁ ἴδιος συνέγραψε μιὰ ἀνατρεπτικὴ τῶν φιλοαριστοτελικῶν πεποιθήσεών του πραγματεία ἐλπίζοντας, ὅπως δηλώνει ἀπερίφραστα, στὴ στήριξη καὶ τὴν εὐνοιά του. Βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, τ. II', σ. 240.

· 149. Βλ. J. E. Powell, "Michael Apostolios gegen Theodoros Gaza", σσ. 71-72.

150. Στὴ φιλολογικὴ μας πραγματεὺση ποὺ ἀκολουθεῖ λαμβάνουμε ὑπ' ὄψιν καὶ τὶς δύο ἐκδόσεις προκειμένου νὰ δοθεῖ μιὰ πληρέστερη περίληψη τοῦ περιεχομένου του.

ἀπέναντι στὸν Ἀριστοτέλη¹⁵¹. Ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ στὴν κριτικὴ τῶν ἀπόψεών του καὶ ὄχι νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ὕβρεις καὶ λοιδορίες. Ἡ ἀνεπίτρεπτη αὐτὴ συμπεριφορὰ καταδεικνύει τὴν ἀμάθειά του, γιὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ “τιμωρηθεῖ”. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης γιὰ τὴ διατυπωθεῖσα αὐτὴ αἰτίασὶ του κατὰ τοῦ Πλήθωνα θέλει νὰ τοῦ δώσει μιὰν ἀπάντησι ἀποστομωτικὴ χωρὶς ὅμως νὰ ὑπεισέρχεται σὲ λεπτομέρειες καὶ στὴν οὐσία τῆς ὑπόθεσις. Ὁ Θεόδωρος Γαζῆς θὰ πρέπει νὰ σιωπήσῃ καὶ νὰ μὴν ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν Πλήθωνα καὶ τὰ συγγράμματά του, ὄχι τόσο γιὰτὶ δὲν θεωρεῖ ὅτι εἶναι σὲ θέσι νὰ πεῖ κάτι τὸ σημαντικόν, ἀλλὰ γιὰτὶ *«Πλάτων ἄμαχος ἐς σοφίαν, καὶ ὅσοι Πλάτωνα Ἀριστοτέλους προετιμήσαντο»* (!). Στὴ συνέχεια προχωρᾷ τὸ ὅτι σὲ μιὰ προσωπικὴ ἐπίθεσι. Εἶναι δεῖγμα ἀλαζονείας ἐκ μέρους του τολμᾷ νὰ ἀσκήσῃ κριτικὴ σὲ τέτοιους ἄνδρες (Πλάτων – Πλήθων) γιὰτὶ *«μόλις ἂν ἄξιός εἴης, εἰ περιεῖν, φοιτᾷν»*. Ὅσο γιὰ τὸν ἴδιον, παρότι ἀναγνωρίζει ὅτι βρίσκεται σὲ κατώτερο ἐπίπεδο σοφίας ἀπὸ αὐτόν, δὲν θὰ ἀπαξιώσει τόσο τὸν ἑαυτὸν του ὥστε νὰ μὴν ὑπερασπιστεῖ τοὺς δύο σοφοὺς. Ἔτσι λοιπὸν αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα κατηγορῆσε ὁ Θεόδωρος Γαζῆς τὸν Πλήθωνα διέπραξε καὶ ὁ ἴδιος. Ἀντίθετα ὁ Πλήθων δὲν καθύβρισε καὶ δὲν λοιδοροῖσε τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ὅσα ἔγραψε τὰ θεωρεῖ *«ἐλεγχον καὶ ἀπόδειξιν ὅσα ἂν τις ἔχοντι λέγοι τινι»*. Ὁ ἴδιος θὰ θεωροῦσε περισσότερο λοιδορία νὰ μὴν καταλογίζει κάποιος σὲ κάποιον ἄλλο τὰ σφάλματά του. Ἔτσι καὶ ὁ Πλήθων δὲν λοιδοροῖσε ἀλλὰ ἐπανόρθωσε – διόρθωσε τὴν ἀπόψιν τοῦ Ἀριστοτέλους (*«ἐπανορθοῦν μᾶλλον καὶ ἀπευθύνειν»*). Ἐπομένως γιὰ ὅσα καταλογίζει στὸν Πλήθωνα ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, καθὼς εἶναι κακεντρεχὴς καὶ ἀχάριστος, πρέπει νὰ κατακριθεῖ. Αὐτὰ θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀρκετὰ γιὰ ὅσα διέλαβε στὸ προοίμιον τῆς πραγματείας του. Ἦδη ἀπ’ ὅσα ἐξετέθησαν καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη βλέπουμε τὴν ὀξύτητα ποὺ λαμβάνει ἡ συγγραφικὴ ἀντιλογία, καθὼς καὶ τὴν αὐτοπεποίθησι τοῦ λογίου, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἕναν διακεκριμένο λόγιον ὄχι καὶ μὲ τόσο μετρημένα λόγια καὶ προσεκτικούς χαρακτηρισμούς.

Ἐρχόμενος τώρα *«ἐπὶ τὸν λόγον αὐτόν, ἐς ὃν γε αὐτὸς ἐπιλαμβάνη τ’ ἀνδρὸς πρῶτας μὲν καὶ κυριωτάτας φάσκοντος οὐσίας τὰ τε εἶδη καὶ τὰ γένη, τὰ δὲ καθ’ ἕκαστα δευτέρας καὶ μείους γε τῶν εἰδῶν, Ἀθηναίῳ τε ἀνδρὶ ἐπομένου καὶ κρείττονι ἐς σοφίαν ἢ Ἀριστοτέλους αὐτοῦ, Θρακὸς ἀνδρὸς τε καὶ Σταγειρίτου...»* θὰ ἐπικεντρώσῃ τὴν προσοχή του σὲ εἰδικότερα θέματα. Στέκεται σὲ ἕνα χωρίον τῆς πραγματείας τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ ποὺ διαλαμβάνει “περὶ οὐσίας”, ἕνα θέμα φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, στὸ ὁποῖο στὸ πλαίσιο τῆς φιλοσοφικῆς διαμάχης αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἀφιερῶ-

151. *«Ἔδει Πλήθωνα, εἴπερ αὐτῷ Ἀριστοτέλης λέγων οὐκ ὀρθῶς ἐδόκει περὶ οὐσίας ἐλέγχειν τὰ λεγόμενα φαύλως πειρᾶσθαι, ἀλλὰ μὴ λοιδορεῖσθαι τάνδρην... οὕτω γὰρ ἀμαθὴς μὲν ἂν ἦν, φαῦλος δὲ τὸν τρόπον ἥκιστα ὧν ἐφαίνετο. Ἐπεὶ δὲ ἀμαθῶς καὶ ἅμα κακοήθως ὥρμηται ἐπ’ Ἀριστοτέλη, τῆς μὲν ἀκολάστου γλώττης καὶ τοῦ κακούργου καὶ ἀχαρίστου ἥθους δίκην δώσει ἐν ἄλλοις», L. Möhler, Kardinal Bessarion, τ. III, σ. 154 17-22.*

θηκαν πάρα πολλές σελίδες εκατέρωθεν¹⁵². Τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἔχει ὡς ἐξῆς: «'Αριστοτέλης μὲν οὖν τῷ τὰς καθ' ἕκαστα οὐσίας τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ὑποκεῖσθαι καὶ τᾶλλα πάντα κατὰ τούτων κατηγορεῖσθαι ἢ ταύταις εἶναι, πρώτας μάλιστα καὶ κυριωτάτας φησὶ λέγεσθαι, εἴτ' αὐτὸς πρώτος καλῶν εἴτε καὶ ἐτέρων τινῶν παλαιότερων δόξη καὶ λέξει χρώμενος»¹⁵³. Ἡ ἀπάντηση ποὺ θὰ τοῦ δώσει εἶναι καὶ πάλι ἀποστομωτική χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὑπείσρχεται στὴν οὐσία τοῦ ζητήματος ἢ ὅτι εἶναι προϊόν κάποιου προσωπικοῦ ὑψηλοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ: «Οὐδείς τῶν παλαιῶν, ὃ φιλότις, ... μᾶλλον οὐσίας τὰ καθ' ἕκαστα ἠξίωσαν τῶν εἰδῶν...». Γιὰ τεκμηρίωση τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ παραθέτει ἓνα σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ «Τίμαιο»¹⁵⁴. Ἀλλὰ καὶ κανένας ἀπὸ τοὺς προαριστοτελικούς φιλοσόφους δὲν ἔχει τὶς ἴδιες ἀπόψεις περὶ οὐσίας εἰδῶν καὶ γενῶν μ' αὐτὲς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Μόνος αὐτὸς «ἠξίωσε κυριωτάτας εἶναι οὐσίας», ἐρχόμενος σὲ ἀντίθεση μ' ὅλους τοὺς παλαιότερους φιλοσόφους. Ὁ ἴδιος συνειδητὰ ἀκολουθεῖ καὶ ἀσπάζεται τὴν παράδοση τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνα, ἡ ὁποία ἔχει μακρὲς ρίζες στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Προκειμένου νὰ στηρίξει τὴ θέση τοῦ αὐτῆ θεωρεῖ ἐπιβεβλημένη τὴν παράθεση μιᾶς σειρᾶς σχολίων τοῦ νεοπλατωνικοῦ σχολιαστῆ Σιμπλικίου «Εἰς κατηγορίας» τοῦ Ἀριστοτέλη¹⁵⁵, ὅπου ὁ σχολιαστὴς ἀντλεῖ καὶ ἀναφέρεται στὶς ἀπόψεις παλαιότερων φιλοσόφων ὅπως Τίμαιο Λοκρό, Ἀρχύτα τὸν Ταραντῖνο καὶ Πυθαγόρα. Ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης δηλώνει ὅτι ἀκολουθεῖ τὰ κοινῶς ἀποδεκτὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων, τὰ ὁποῖα παραδέχεται καὶ ὁ Πλήθων ἐνῶ τὰ διαβάλλει ὁ Θεόδωρος Γαζῆς. Τὸν προτρέπει λοιπὸν «σύ δ' οἷς ἂν βούλοιο ἐπεσθαι, ὅτι γε οὐδ' ἄλλῃ ἢ Ἀριστοτέλει ἔποιο ἂν εἰκῶς αὐτῷ τῇ δοξομανίᾳ, ἔπου μηδενὸς σε κωλύοντος οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸ γέ νῦν εἶναι περὶ τούτων ἡμῖν ὁ λόγος, ἀλλ' ὅτι περὶ οὐσίας γε οὐκ ὀρθῶς σοί τε καὶ Ἀριστοτέλει καὶ εἴρηται καὶ λελόγισται. Περὶ μὲν δὴ τούτου ἱκανῶς».

Στὴ συνέχεια θέλει νὰ σταθεῖ σὲ ἓνα ἄλλο ὀξίωμα ποὺ διατυπώνει στὴν πραγματεία τοῦ Θεόδωρου Γαζῆς¹⁵⁶, τὸ ὁποῖο, ὅπως τοῦ δηλώνει παρενθετικά, δὲν εἶναι δικό του ἀλλὰ καὶ πάλι ἀνήκει στὸν Ἀριστοτέλη, γιατί ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἱκανὸς στὸν λόγο τοῦ νὰ διατυπώσει «οὔτε πρότασιν οὔτε συλλογισμόν». Παραθέτοντας τὸ σχετικὸ χωρίο συνεχίζει στὸ ἴδιο πνεῦμα τῆς προσωπικῆς τοῦ ἐπίθεσης καὶ γιὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ διατυπώσει ἓναν ὀρθὸν λόγο καὶ τεκμηριωμένο μὲ ἱκανὰ ἐπιχειρήματα, παρότι ἐπαίρεται γιὰ τὸ ὅτι εἶναι εἰδήμων περὶ τὴν λογική. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀποψη ἔχουν καὶ ὅσοι δὲν τὸν γνωρίζουν καλὰ καὶ ἔχοντας πλανηθεῖ ὡς πρὸς αὐτὴν τὴν ἐκτίμησή τους. Ἡ ἀδυναμία τοῦ αὐτῆ ἦταν ποὺ τὸν ἔκανε μέχρι τώρα νὰ σωπαίνει. Θέλησε ὅμως νὰ

152. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἡ "περὶ φύσεως" συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη», σσ. 19-52.

153. Βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 154, 26-30.

154. Πλάτωνος, *Τίμαιος* 50c-52d. Τὸ χωρίο παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἔκδοση L. Möhler.

155. CAG IX VIII, 91.7, 122.7, 91.28. Τὰ χωρία παραλείπονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση L. Möhler.

156. Θεοδώρου Γαζῆ, *Adversus Phethonem*, 154, 33-155, 1.

κάνει αίσθητή τὴν παρουσία του, παρακινημένος ἀπὸ κάποιον φοιτητὴ του, προκειμένου νὰ τοῦ δείξει πόσο ὠφελεῖται ἀπὸ τὴ συναναστροφή τους. Εἶναι ἡ πρώτη φορά ὅπου ἔθεσε τὸν ἑαυτὸν του «ἐς ἄμιλλαν λόγων» καὶ γιὰ αὐτὸ μέχρι τώρα δὲν ἔχει ἐλεγχθεῖ ἡ φιλοσοφικὴ του ἐπάρκεια.

Ὡς πρὸς τὸ ὑπὸ συζήτησιν χωρίο μπορεῖ νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἡ «μείζω τῶν προτάσεων» εἶναι ὀρθή: «δι' ὃ ὑπάρχει ἕκαστον, ἐκεῖνο μᾶλλον ὑπάρχει». Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν «ἐλάσσονα τῶν προτάσεων τὰ τὰ εἶδη καὶ τὰ γένη λέγουσαν διὰ τὰ καθ' ἕκαστα εἶναι» ἐπειδὴ «τὸ ζητούμενον ὡς ὁμολογούμενον τιθεμένη καὶ τὰ ἐξ ἀρχῆς αἰτούμενη». Ὁρθότερα τὸ ζήτημα θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς: «ἀεὶ γὰρ δι' ὃ ὑπάρχει ἕκαστον, ἐκεῖνο μᾶλλον ὑπάρχει, τὰ δὲ καθ' ἕκαστα, σύνθετα ὄντα καὶ μεριστά, διὰ τὰ γένη τὰ καὶ τὰ εἶδη, ἀπλὰ καὶ ἀμέριστα τυγχάνοντα ἐς ἀεὶ. Μὴ οὐσῶν γὰρ τῶν πρώτων οὐσιῶν, δηλαδὴ τῶν εἰδῶν καὶ τῶν γενῶν ἀδύνατον εἶναι τὴν τῶν ἄλλων». Ἀκολουθεῖ ἡ κατάθεση τῆς δικῆς του συλλογιστικῆς μὲ σκοπὸ νὰ ἐπεξηγηθεῖ λεπτομερέστερα ἡ θέση του. Προκειμένου νὰ ἐπικυρώσει περαιτέρω τὰ δικά του συμπεράσματα κρίνει καὶ πάλι ἐπιβεβλημένη τὴν παραπομπὴ χωρίων ἐνισχυτικῶν τῶν ἀπόψεών του καὶ καταφεύγει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στὸν νεοπλατωνικὸ Σιμπλικίου, σχόλια τοῦ ὁποίου παραθέτει¹⁵⁷.

Τὸ ἐπόμενο σημεῖο ποὺ ἐπιλέγει πρὸς ἀνασκευὴ ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ εἶναι: «οὐκ αἰσχύνη ἀδύνατον φάσκων τί τῶν ἄλλων εἶναι μὴ οὐσῶν τῶν καθ' ἕκαστα οὐσιῶν»¹⁵⁸. Ἡ ἀπάντησή του θὰ εἶναι καὶ πάλι ἄμεση μὲ τὴ διατύπωση μιᾶς σειρᾶς καταιγιστικῶν ρητορικῶν ἐρωτήσεων: «ἄρ οὐκὶ διαμένουσιν ὡς ἔφαμεν τὰ καθόλου; οὐκ εἰσὶν αἱ ψυχαὶ καὶ ὅλως τὰ νοητά; οὐκ ὁ νοῦς τοῦ κόσμου παρ' οὗ τὸ νοεῖν ἔχομεν οἱ τοῦ νοεῖν δεκτικοί; οὐκ ἡ ψυχὴ τοῦ παντός, παρ' ἧς τὸ λογίζεσθαι καὶ διακρίνειν τὰ ὄντα κατέχομεν; οὐκ ὡς εἶπεῖν συνελόντα, αἱ ἄυλαι νοήσεις καὶ χωρίσταί;...». Καὶ πάλι θεωρεῖ ὅτι χρειάζεται ἡ παραπομπὴ σὲ καταξιωμένους σχολιαστὲς, ὅπως Σιμπλικίος¹⁵⁹, γιὰ νὰ καταλήξει «οὐδὲν τι ἄλλο γε, ὡς ἐγῶμαι, ἢ ἀχαριστίαν καὶ φθόνον πρὸς Πλάτωνα καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ, Ἀρχύταν καὶ Πυθαγόραν καὶ Τίμαιον καὶ δοξοκοπίας μᾶλλον πρὸς τοὺς μετέπειτα ἔρωτα». Ἐπιδιώκει ὅμως νὰ συζητήσει περαιτέρω τὸ ζήτημα σὲ σχέσιν πρὸς τὴ φθορὰ τοῦ εἶδους: «θαυμαστότερον ὅλως ὄν αὐτὸν τὲ οἶεσθαι τὸν δαιμόνιον [= Ἀριστοτέλην] καὶ ὅσοι τῷδε ξυνέπονται τὸ εἶδος τῇ ὕλῃ συμφθεῖρεσθαι καὶ μηδὲν περαιτέρω εἶναι μετὰ τοῦ βίου τοῦδε ἀπαλλαγὴν...»¹⁶⁰. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ ἓνα θεμελιῶδες σημεῖο διαφοροποίησης μεταξὺ πλατωνικῆς καὶ

157. «Περὶ Οὐρανοῦ» (CAG. IX, VII 296, 32), «Εἰς Κατηγορίας», (CAG. IX, VIII 378, 4 καὶ 83,3). Καὶ αὐτὰ τὰ χωρία παραλείπονται ἀπὸ ἔκδοσιν L. Möhler.

158. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 154, 36.

159. «Εἰς Κατηγορίας», (CAG. IX, VIII', 85, 6 καὶ 53, 27).

160. Εὐσέβ. *Εὐαγγ. Προπαρ.* XV.9.5,8,13.

ἀριστοτελικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Καὶ πάλι ἡ ἀπάντησις θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθῇ ἡ προγενέστερη φιλοσοφικὴ σκέψις, ὁ Πλωτίνος καὶ ὁ Πορφύριος. Ἐνα ἐκτενὲς χωρίο τοῦ πρώτου παραθέτει ἡ συνέχεια. Παραθέτει ἀκόμη σχετικὰ χωρία καὶ ἀπὸ τὸν Θεοδώρητο Κύρου: *“Θεραπευτικὴ ἐλληνικῶν παθημάτων”*¹⁶¹ καὶ τὸν *“θεῖον”* Νεμέσιο¹⁶². Ὁλος αὐτὸς ὁ καταγισμὸς τῶν παρατιθεμένων χωρίων ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς δὲν ἀποσκοπεῖ μόνον νὰ τεκμηριώσῃ περαιτέρω τοὺς διατυπούμενους ἰσχυρισμοὺς τοῦ λογίου, ἀλλὰ, λαμβανομένου ὑπ’ ὄψιν καὶ τοῦ στόχου τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου, ὅπως ἀπερίφραστα διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα στὴν ἐπιστολὴ πρὸς Βησσαρίωνα, ἀλλὰ καὶ νὰ καταδείξῃ, παράλληλα, καὶ τὴν φιλοσοφική, ἔστω καὶ σὲ ἐπίπεδο ἀνάγνωσις, κριτικῆς καὶ σύνθεσης, ἐμβρίθεια τοῦ συγγραφέα.

Συνεχίζοντας θὰ σταθεῖ σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ κειμένου τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ τὸ ὁποῖο θεωρεῖ πρόσφορο πρὸς ἀνασκευὴν: *«Λέγεις σὺ Ἀριστοτέλει συνηγορῶν <παρ’ ἐκείνου καὶ τήνδε λαβὼν>, τὰ ἡμῖν <κατ’ αἴσθησιν> γνωριμώτερα πρῶτα καὶ κυρίως ὄντα εἶναι»*. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ ἓνα ἄλλο σημεῖο θεμελιακὸ στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις, τὸν ἐμπειρισμὸ στὴν γνωσιοθεωρία του. Καὶ σπεύδει ἀμέσως νὰ δώσῃ μιὰν *“ἀφοπλιστικὴ”* ἀπάντησις: *«τὸ δ’ οὐκ οὕτως ἔχει ἀλλὰ τὰ τῷ νῷ γνωριμώτερα ἐκεῖνα μᾶλλον ἐστὶ τοιαῦτα, ἢ φησὶ καὶ αὐτὸς Ἀριστοτέλης ἐν Φυσικῇ ἀντιφάσκων κἂν τούτῳ καὶ οὐκ ἀναινόμενος. Ἄλλως τε εἶπεν ἂν καὶ τὸ αὐτοαγαθὸν καὶ τὸ αὐτόον καὶ ὅσα ἄττα ἐγγυτάτῳ ἐστὶ τῆς θείας ἐκείνου φύσεως, μὴ ὄντα ἡμῖν κατ’ αἴσθησιν γνωριμώτερα, ἐλάττω καὶ δεύτερα τῶν γνωριμωτέρων κατ’ αἴσθησιν. Τούτου δὲ μὴ οὕτω δυνατοῦ ὄντος ἔχειν, ὁ ὑμέτερος λόγος χάραν ἔχων οὐκ ἐστίν.»* Συνεχίζοντας τονίζει ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς παλαιότερους καταξιωμένους φιλοσόφους ποὺ ἔχει ὑπ’ ὄψιν του δὲν υἱοθέτησε τὶς ἀριστοτελικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ ὅλοι ἀκολούθησαν κατὰ κύριο λόγο τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσι.

Σ’ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο δηλώνει: *«Καὶ ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτον ἐμοὶ δ’ ἐς τόδε γενομένῳ τοῦ λόγου οὐ μόνον ἀπελέγχειν τὰ παρά σου εἰρημένα δέον ἔδοξεν εἶναι ἀλλὰ καὶ τοὺς τὰ εἶδη τιθεμένους ὑφεισσηκέναι καὶ πρώτας εἶναι οὐσίας παραμυθήσασθαι δι’ ὅσον τε ἡμῖν εἰπεῖν δυνατόν <καὶ ὅσων τοῖς περὶ Πλάτωνα>»*. Ἐτσι ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ πραγματεία περνάει σ’ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο. Τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι τόσο ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἀνασκευὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, ὅπως κατὰ κύριο λόγο συνέβαινε ἕως ἐδῶ, ὅσο ἡ ὑποστήριξις ἐκ μέρους τοῦ λογίου τῆς πλατωνικῆς θεωρίας περὶ ἰδεῶν, μιὰ συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ. Δίδεται ἔτσι ἡ δυνατότητα στὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη νὰ ἐκφράσῃ ξεκάθαρα τὶς φιλοπλατωνικὲς πεποιθήσεις του, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς μαθητείας του στὴν Κωνσταντινούπολη προκαλοῦσαν

· 161. PG 80, 21, 27, 16.

162. *“Περὶ φύσεως ἀνθρώπου”* (PG 55, 572b-§45). Ὅλα αὐτὰ τὰ παραθέματα ἔχουν παραληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν L. Möhler.

ἀντιδράσεις¹⁶³, ἐνῶ ἡ διατράνωσή της στήν παρούσα (τότε) συγκυρία πιστεύει ὅτι θὰ ἱκανοποιήσει εἰς τὸ ἔπακρον τὸν προστάτη του, τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα.

Στὴ συνέχεια ὁ λόγος ἔρχεται πάλι στὸν Πλήθωνα. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης θὰ προσπαθήσει νὰ ἀναιρέσει κάποια ἀποστροφὴ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ¹⁶⁴ ἀναφορικὰ μὲ τὸ «μὴ τὸ μέρος τοῦ ὅλου ἀλλὰ τὸ ὅλον τοῦ μέρους μεῖζον», στὸ ὁποῖο διαπιστώνει ταύτιση ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν συμφωνεῖ. Σ' αὐτὸ ἡ ἀπάντησή του εἶναι σχετικὰ εὐκόλη. Ὁ Πλήθων, ἐὰν κάπου διαπίστωνε τὴν ὀρθότητα τῶν ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων, δὲν θὰ δίσταζε νὰ τὸ παραδεχτεῖ καθὼς διακρίνεται γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν ἐντιμότητά του. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ θὰ διακηρύξει τὴν ἀνωτερότητα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης ἐναντι τῆς ἀριστοτελικῆς. Ὡς πρὸς τὸ ἀξίωμα «τοῦ γὰρ μέρους τὸ ὅλον μεῖζον» θεωρεῖ ἐπιβεβλημένη τὴν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ παράθεση σχετικῶν ἐνισχυτικῶν χωρίων ἀπὸ παλαιότερους σοφούς: (Ἀρχύτας Ταραντῖνος)¹⁶⁵. Ἐὰν δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ αὐτὸ ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, τότε ἀξίζει τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοὺς ὁποῖους τοῦ προσάπτει στὴν συνέχεια «σέ τε καὶ οὐκ ὀλίγους φασὶ καὶ μάλιστα τὸν ἀνδρόγυνον, ἄνδρα, κάκιστον, παιδοπίπαν καὶ λαικαστὴν, ἐπ' αὐτοφῶρῳ δρῶντ' εἰλημμένον τὰ αἴσχιστα ἐν τε Κρήτῃ ἐν τε Ρώμῃ ἐν τε Φλωρεντίᾳ ἐν τε Βονωνίᾳ τὸν φαυλεπιφαυλότατον, τὰ Ρωμαίων ἐσέτι ψελλίζειν καὶ πεμπελλίζειν τοσοῦτους ἐκείνοις συνόντας ἐνιαυτούς, οἷς τοσοῦτους εἰ κολοιδὸς καὶ κάξα (?) συνήτην, ἀκριβέστερον ὑμῶν τε κάκείου προέφερον...». Ἐπειδὴ διαπιστώνει ὅτι ὁ Θεόδωρος Γαζῆς παρερμήνευσε τὰ γραφόμενα τοῦ Πλήθωνα, θεωρώντας ὅτι μεταξὺ «μᾶλλον» καὶ «μεῖζον» ὑπάρχει ἐννοιολογικὴ ἀπόκλιση, θεωρεῖ ἐπιβεβλημένη γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν παράθεση μιᾶς σειρᾶς ἐνισχυτικῶν χωρίων ἀπὸ ἀρκετοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας: (Ἀριστοτέλης, Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Σιμπλίκιος, Ἰωάννης Φιλόπονος, Πλωτῖνος καὶ Ἰάμβλῖχος)¹⁶⁷. Ἀκολουθῶς, ἀφοῦ τὸν ρωτῇ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίξει ὁ Πλήθωνας κάτι τὸ ὁποῖο δὲν γνώριζε κάποιος ἀπὸ τοὺς παλαιότερους καὶ νεώτερους Ἕλληνες σοφούς, διατυπώνει τὴ δική του τοποθέτηση: «ἡμεῖς φαμέν, θαυμασιώτατε ἄνθρωπε, παῖδες, Ἑλλήνων εἶναι καυχώμενοι κάκείνων τοῖς ἴχνεσιν οὐκ ἐτέρων ἐπόμενοι, τὸ μᾶλλον καὶ μεῖζον εἶναι συγκρίσεως... ἡ δὲ σύγκρισις οὐ περὶ τὴν οὐσίαν ἐστὶ καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὰ ἄλλα τὰ τοιοῦτότροπα; ...ἐκατέρῳ ἄρα τῷ ὀνόματι οὐδὲν διαρεφέτον ἐπὶ πάντων λέγεσθαι τῶν τοιούτων.» Καταγράφεται στὴ συνέχεια μιὰ σειρὰ συλλογισμῶν προκειμένου νὰ ἐνισχυθεῖ περαιτέρω ἡ διατυπωθεῖσα ἀποψη.

163. Βλ. σχετικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πρὸς Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σσ. 233-234.

164. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σ. 155, 12 κεξ.

165. Καὶ τὸ παράθεμα αὐτὸ παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν, L. Möhler.

166. Στοβ. Ἀνθολ. 3.65, III 218, 5.

167. Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ ἐκτενὲς τμήμα τῆς πραγματείας παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν, L. Möhler.

Ἡ πραγματεία ὁλοκληρώνεται μὲ μιὰ σύντομη ἐπιλογικὴ παράγραφο ὅπου ὁ συγγραφέας δηλώνει ὅτι ὅσα προηγήθηκαν ἦταν ἄρκετὰ γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὁ Πλήθων, πράγμα ποὺ τὸ θεωροῦσε ἐπιβεβλημένη ἐνέργεια καθόσον θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς πνευματικὸ τέκνο του (*«ξυμμαχίαν ἀπονενεμηκότες τάνδρῃ εἶημεν ἂν τὰ τῶν ἀγαθῶν παίδων ἐς πατέρα πεποικηκότες»*). Ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα τὰ ὁποῖα ἐπικριτικὰ ἀνέφερε γιὰ τὸν Πλήθωνα τίποτα δὲν εἶναι τόσο ἄξιο λόγου γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μ' αὐτό. Ἄν συνεχίσει ὅμως νὰ ἐπιμένει, τότε δὲν θὰ τοῦ ἀπαντήσει ἐκ νέου, γιατί ὑπάρχει κίνδυνος νὰ φανεῖ ἀνόητος. Τὸ καλύτερο ποὺ ἔχει νὰ κάνει ὁ Θεόδωρος Γαζῆς εἶναι νὰ φανεῖ συνετός, δηλαδή νὰ διαβάσει τὸ κείμενο καὶ νὰ σωπάσει. Ἄν συνεχίσει τὴν ἴδια τακτικὴ τότε κάποιοι ἄλλοι *«ἐς πᾶσαν σοφίαν κρείτους ἡμῶν καὶ ὀξύτεροι τὴν διάνοιαν»* θὰ βρεθοῦν νὰ τοῦ ἀπαντήσουν ὅπως τοῦ ἀξίζει.

Τὸ σφοδρὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ “ἀπὸ Κρήτης σοφοῦ”, μόλις κυκλοφόρησε στὴν Ἱταλία μεταξὺ τῶν κύκλων τῶν ἐκεῖ δρώντων λογίων, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴν προκαλέσει ἀντιδράσεις. Ἰδιαίτερα λόγῳ τῆς προέλευσής του ἀπὸ ἓνα λόγιο ποὺ ζοῦσε καὶ δραστηριοποιεῖτο μακριὰ στὴν Κρήτη καὶ πολὺ περισσότερο λόγῳ τῶν προσωπικῶν ἁκομψῶν καὶ ὁπωσδήποτε, πέραν ἀπὸ κάθε ὄριο “συγγραφικῆς δεοντολογίας”, ἐπιθέσεων ἐναντίον ἐνὸς ἡλικιωμένου, καταξιωμένου καὶ καθ' ὅλα σεβαστοῦ λογίου, ὅπως ἦταν ὁ Θεόδωρος Γαζῆς. Τὴν εὐθύνη τῆς ἀπάντησης ἀνέλαβε ἓνας ἄλλος γνωστός καὶ καταξιωμένος λόγιος, μαθητὴς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, ὁ Ἀνδρόνικος Κἀλλιστος¹⁶⁸. Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν οὐσία ὁ κύριος ἀποδέκτης τοῦ κειμένου καὶ ἐν μέρει ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀπρεπῆ συμπεριφορὰ τοῦ προστατευομένου λογίου τοῦ στὴν μακρινὴ Κρήτη, ἀναγκάστηκε νὰ λάβει θέση. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ χωρία τῆς ἐκτενοῦς ἐπιστολῆς ποὺ τοῦ ἀπέστειλε ἀμέσως μόλις ἔλαβε γνώση τῶν διαλαμβανομένων στὴν πραγματεία του προστατευόμενου του: *«Ἀφίκετο ὡς ἡμᾶς βραδύτερον μὲν, ἢ αὐτὸς ᾤου, μᾶλλον δ' ἐπεξεργασμένα, ἃ κατὰ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Πλήθωνι συνιστάμενος συνέγραψας. Ἀνδρόνικος γὰρ ὁ Καλλιῆστου, πρότερον αὐτὰ ἐξητακῶς τε καὶ διακωδωνήσας, οὕτως αὐτὰ τε καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἡμῖν πέπομφεν. Τὴν μὲν οὖν ὁρμὴν σου, καὶ ὅτι Πλάτωνι τε καὶ τοῖς περὶ ἐκεῖνον εὐνοϊκῶς ἔχεις, ἠγάσθημεν τὸν δὲ τῆς συνηγορίας τρόπον οὐκ ἐπηνέσαμεν. Οὐ λοιδορίαις τοῦ ἀντιδίκου, ἀλλ' ἀποδείξεισι καὶ λογικαῖς ἀνάγκαις τῷ τε φίλῳ συνηγορητέον, τὸν γ' ἐχθρὸν ἀμυντέον... πάντα ἡμῖν παρὰ τὸ δέον τε καὶ εἰκὸς εἰρημένα δοκεῖ. Οὔτε γὰρ Ἀριστοτέλης οἷός τε λοιδορεῖσθαι, τοσοῦτων ἡμῖν ἀγαθῶν ὑπάρξας, οὔτε Πλήθων, σοφός τε καὶ μεγάλης τῷ ὄντι εὐφυΐας ἀνὴρ... Θεόδωρος τε τῶν νῦν Ἑλλήνων ἐν τοῖς πρώτοις ὢν, ἥκιστα κακῶς ἀκούειν παρὰ σοῦ ἄξιος καὶ ταῦτα νέου ὄντος ἤδη πρεσβύτης, καὶ μὴπω λογικῶν, ἀποδείξεων καὶ ἐπιστημῶν κατὰ τρόπον ἡμμένου διὰ πάσης*

· 168. Βλ. καὶ Μ. Ἱ. Μανούσας, *Ἑκκλήσεις (1453-1535)* σσ. 4-6, Α. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, τ. II', σσ. 355-356, Ν. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 116-118 καὶ Ν. Κ. Ψημμένος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία (1453-1821)*, σ. 64.

ἥκων σοφίας τε καὶ ἐπιστήμης ἀνὴρ ... Ἠχθέσθην μὲν οὖν Θεόδωρον ὑπὸ σοῦ ἀμαθίας ἐγκεκλημένον· τὸ δὲ καὶ Ἀριστοτέλη αὐτόν, πάσης ἡμῖν ἐπιστήμης καθηγεμόνα, ταῦτο τοῦτο παθεῖν, ἀμαθῆ καὶ κακοήθη καὶ λῆρον ἀχάριστον τε ὑπὸ σοῦ κληθῆναι... Εἴ τι οὖν ἐμοὶ πείθῃ, καὶ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη σοφωτάτους ἡγούμενος, κατ' ἴκνος τε τούτοις ἐπόμενος, ἐκότερον ἡγεμόνα σ' αὐτοῦ ποιοῦ... θαύμασον μὲν τὴν ἐκείνων σοφίαν, ἀμφοῖν δὲ χάριτας ὁμολόγει, ὧν ἡμῖν γεγέννητο αἵτιοι... Ὡς νῦν γε χαριεῖσθαι νομίζων σφόδρα ἐλύπησας, τὸ μὲν ὅτι ἄνδρας ἀναξίους ὑβρίζεσθαι οὕτως ἀπερικαλύπτως ἐλοιδόρησας, τὸ δ' ὅτι καὶ σαυτὸν ἔδειξας μὴ πάνυ τοι τὰ ἐκείνων ἡσκημένων... Ἐμὲ δέ, ἵνα μὴ καὶ αὐθις πλανηθεῖς δόξης μοι τοιαῦτα εἰς τοιούτους γε λέγων ἄνδρας χαρίζεσθαι φιλοῦντα μὲν ἴσθι Πλάτωνα, φιλοῦντα δ' Ἀριστοτέλη, καὶ ὡς σοφωτάτῳ σεβόμενον ἐκατέρῳ, Πλήθωνα τε τῆς μεγαλonoίας καὶ εὐφυΐας ἀγάμενον...»¹⁶⁹. Ἡ σοβαρότερη καὶ προσπάθεια τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη νὰ ἐμπλακεῖ στὴν διαμάχη μεταξὺ Πλατωνικῶν καὶ Ἀριστοτελικῶν λογίων προκειμένου συμπεριφερόμενος ὡς “βασιλικώτερος τοῦ βασιλέως”, ὑπεραμυνόμενος τῶν πλατωνικῶν καὶ ἀπορρίπτοντας κάθε τι τὸ Ἀριστοτελικό, προσέκρουσε τελικὰ στὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴ νηφαλιότητα τοῦ Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔγραψε μιὰν ἐκτενῆ ἐπιστολὴν στὴν ὁποία προσπάθησε νὰ “τὸν ἐπαναφέρει στὴν τάξη” κάνοντάς του συστάσεις αὐστηρὲς ὡς πρὸς τὴ συμπεριφορὰ του. Στὴν ἀνταπάντησίν του ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἡ ὁποία σώθηκε στὴ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του προσπάθησε νὰ δικαιολογηθεῖ στὰ ὅσα τοῦ κατελόγισε ὁ Βησσαρίων: «ἐγὼ τε αὐτὸς τὴν ἀρχὴν οὐκ ἂν ἐνεχείρησα τοιοῦτο τι ξυνθεῖναι κατὰ Γαζῆ εἰ μὴ τὸ φίλητρον ἐκεῖνον ἐντετειγμένον μοι τῇ καρδίᾳ, τὴν τυχοῦσαν μέμψιν οὐκ εἶα τοῦ Πλήθωνος ἄκροις γοῦν ὥσὶ παραδέχεσθαι, ἀλλὰ τῶν πεπραγμένων ἐν δίκᾳ τε καὶ παρὰ δίκαν, ἔφησε Πίνδαρος, ἀποίητον οὐδ' ἂν ὁ χρόνος ὁ πάντων πατὴρ δύνατο θέμεν ἔργων τέλος»¹⁷⁰. Δηλαδή ἡ ἀγάπη καὶ ὁ θαυμασμός του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα ἦταν αὐτὰ ποὺ μέτρησαν ὥστε νὰ ἀποφασίσαι νὰ γράφει αὐτὴν τὴν ὀχι καὶ τόσο ψυχραὶμη πραγματεία.

Ὁ γνωστὸς καὶ καταξιωμένος λόγιος Ἀνδρόνικος Κάλλιστος ἀπ' τὴν ἄλλη, μόλις ἔλαβε γνῶσιν τῶν διαλαμβανομένων στὴν ἀνασκευαστικὴ πραγματεία τοῦ ἀπὸ Κρήτης προστατευομένου τοῦ Βησσαρίωνα θέλησε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἡλικιωμένο καὶ ἀξιοσέβαστο Θεόδωρο Γαζῆ, ὁ ὁποῖος βρέθηκε ἐνώπιον μιᾶς καταιγιστικῆς καὶ ἀνοίκιας ἐπίθεσης, ἡ ὁποία προσέλαβε καὶ προσωπικὸ χαρακτῆρα μὲ ἀκατανόμαστους χαρακτηρισμούς.

Συνέγραψε λοιπὸν μὲ τὴν σειρὰ του μιὰ μακροσκελέστατη ἀνασκευαστικὴ πραγματεία: “Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου, πρὸς τὰς Μιχαήλου Ἀποστόλου κατὰ Θεόδωρου ἀντιλήψεις. Τῷ δεσπότῃ Βησσαρίωνι. Ἀνδρόνικος εὐτυχῶς χαιρῶ”, τὴν ὁποία

169. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 511-513.

170. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 251.

ἀπνύθυne στὸν Καρδινάλιο Βησσαρίωνα¹⁷¹. Στὴν ἀναιρετικοῦ περιεχομένου αὐτὴν πραγματεία του προβαίνει σὲ γενικὴ ἀνασκευὴ τῶν κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ αἰτιάσεων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατάθεσιν τῆς δικῆς του συλλογιστικῆς, θεωρεῖ καὶ αὐτὸς ἐπιβεβλημένη τὴν παράθεσιν ἀρκετῶν χωρίων ἀπὸ ἀρχαίους φιλοσόφους – συγγραφεῖς, ἐνισχυτικῶν τῶν δικῶν του ἀπόψεων, ἐνῶ δὲν ἀπέφυγε καὶ τοὺς προσωπικοὺς χαρακτηρισμοὺς κατὰ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ποὺ φθάνουν μέχρι στὸ ἐπίπεδο τῶν ὕβρεων. Αὐτὴ θεώρησε ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ καλύτερη ἀπάντησις γιὰ τὰ ὅσα ἀπρεπῶς ἐξεστόμισε ὁ λόγιος.

Καὶ ἓνας ἄλλος φιλοπλατωνικὸς λιγότερο γνωστὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς ὁ Νικόλαος Σεκουνδινὸς (1402–1464)¹⁷², φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Βησσαρίωνα, παρακινήμενος ἀπὸ τὸ νηφάλιο καὶ συμφιλίωτικὸ πνεῦμα τοῦ καρδινάλιου, θεώρησε σκόπιμο νὰ ἐκ παραλλήλου ὑπερασπιστεῖ καὶ αὐτὸς τὸν θιγέοντα προσωπικὰ Θεόδωρο Γαζῆ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Σὲ ἐπιστολὴν ποὺ ἀπνύθυne, σὲ συνεννόησιν μᾶλλον μὲ τὸν Βησσαρίωνα, ἀπὸ τὸ Βιτέρμπο τῆς Ἰταλίας ποὺ βρίσκονταν ἀμφότεροι (5.7.1942)¹⁷³, πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, ἐκφράζει τὴν συμπαράστασίν του στὸν Θεόδωρο Γαζῆ γιὰ τὴν ἀνοίκεια ἐπίθεσιν ποὺ δέχθηκε καὶ διατυπώνει εὐμενὴ κριτικὴ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀπαντητικῆς του πραγματείας σ' αὐτὴν τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη¹⁷⁴.

Στὸ πλαίσιο τοῦ συνόλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λογίου, ἡ περίπτωσις τῆς *Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ* πραγματείας του ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη προσπάθειά του ἔστω καὶ ἀπὸ λόγους ἰδιοτέλειαις νὰ καταθέσει τὸν φιλοσοφικὸ του στοχασμὸ μὲ βάση τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας του, παρότι αὐτὸς δὲν διακρινόταν γιὰ τὴν πρωτοτυπία του. Τὸ κείμενο αὐτὸ στάθηκε μᾶλλον ἡ καλύτερη ἀφορμὴ ὥστε τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη νὰ γίνῃ ἀρκετὰ γνωστὸ στοὺς κύκλους τῶν λογίων τῆς Ἰταλίας καὶ τὸ ὑπόλοιπο συγγραφικὸ του ἔργο νὰ προσελκύσει στὴ συνέχεια τὸ μαρτυρούμενο μέσῳ τῆς χειρόγραφης παράδοσός του ἀναγνωστικὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγχρόνων του καὶ μεταγενέστερων λογίων. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' ὅσα σημείωσε στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολή του ὁ καρδινάλιος Βησσαρίωνας προσπαθώντας νὰ ἀποσποβῇ τις ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε στὸν κύκλο τῶν λογίων στὴν Ἰταλία ἡ διακίνηση τῆς πραγματείας τοῦ προστατευομένου του καὶ στὴν ἀνασκευαστικὴ πραγματεία του ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, καμία νεώτερη προσπάθεια δὲν ἀναλήφθηκε γιὰ νὰ ἀξιο-

171. Τὸ κείμενο τῆς ἀνασκευαστικῆς πραγματείας ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 171–203, γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοσίν του βλ. καὶ σ. 170.

172. Βλ. γι' αὐτὸν τὴν μονογραφία τοῦ Π.Δ. Μαστροδημήτρη, *Νικόλαος Σεκουδηνός. Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασποράς, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία*, [Ἑθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Φιλοσοφικὴ Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαρπόλου 9], Ἐν Ἀθήναις 1970 καὶ PLL, X', 25106.

173. Βλ. σχετικὰ Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Νικόλαος Σεκουδηνός*, σσ. 94–95.

174. Γιὰ τὴν ἐπιστολήν: (περιεχόμενο, χειρόγραφη παράδοσις, ἐκδόσεις, βιβλιογραφία), βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρη, *Νικόλαος Σεκουδηνός*, σσ. 149–154.

λογηθεῖ φιλοσοφικά ἡ παρέμβαση τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη στὴ φιλοσοφικὴ διαμάχη. Ποιὰ δηλαδὴ ἡ σημασία τῆς ἐπιχειρηματολογίας του καὶ πὼς ἀξιοποιεῖ στὴν ἀντιλογία του τὶς φιλοσοφικὲς πηγὲς στὶς ὁποῖες χρησιμοποιοεῖ.

9. “Μιχαήλου Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὰς ὑπὲρ Θεοδώρου κατὰ Γρηγορίου περὶ οὐσίας Δημητρίου τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀντιλήψεις.”

ἐκδ. Γ. Κ. Ὑπερείδου, *Μιχαήλ Ἀποστόλη πονημάτια τρία*, Ἐν Σμύρνῃ 1876, (τὸ κείμενο σσ. 43-44).

Ἡ σύντομη αὐτὴ πραγματεία τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη παραδίδοταν σὲ κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ *Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου “Ὁμηρος”* τῆς Σμύρνης, ὁ ὁποῖος ἀπαν-θρακώθηκε (1922). Ὁ κώδικας αὐτὸς χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὸν Μικρασιάτη λόγιο γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου¹⁷⁵.

Συναφές, πρὸς τὴν “*Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ*” πραγματεία εἶναι ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ στόχευση τὸ σύντομο αὐτὸ κείμενο τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη. Στόχος τοῦ λόγιου εἶναι καὶ πάλι ἡ ἀνασκευὴ φιλοαριστοτελικῶν ἀπόψεων «*ὑπὲρ Θεοδώρου κατὰ Γρηγορίου περὶ οὐσίας*», οἱ ὁποῖες διατυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη¹⁷⁶ σὲ πραγματεία του ποὺ δὲν μᾶς διασώθηκε. Ἡ μὴ διασωθεῖσα αὐτὴ πραγματεία τοῦ Ἑλλήνα λόγιου ἐντασσόταν στὸ ἴδιο πλαίσιο τῆς συγγραφικῆς ἀντιλογίας ποὺ ἀναπτύχθηκε μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων λογίων ποὺ κατέφυγαν στὶς παραμονὲς τῆς Ἀλωσης ἀλλὰ καὶ ἀμέσως μετὰ στὴν Ἰταλία, ἀναπτύσσοντας ἀξιόλογη πνευματικὴ δράση. Ὁ ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς Δημήτριος Χαλκοκονδύλης ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς περισσότερες καταξιωμένες προσωπικότητες στὴ χωρία αὐτὴν τῶν λογίων, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι στὴν διαμάχη μεταξὺ φιλοπλατωνικῶν καὶ φιλοαριστοτελικῶν πῆρε τὸ μέρος τῶν δευτέρων ἀλλὰ καὶ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ, ὁ ὁποῖος δέχθηκε τὴν συγγραφικὴ πολεμικὴ τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη. Χαρακτηριζόταν ὅμως γιὰ τὴν ἡπιότητα τῶν κρίσεων του καὶ τὶς

175. Ὅπως ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἐκδότη, ἡ ἐκτάσεως δύο σελίδων πραγματεία, πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ ἐκτενέστερης πραγματείας. Σ’ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὁδηγοῦμαστε καὶ ἀπὸ τὶς καταληκτικὲς γραμμὲς τοῦ κειμένου: «*Φέρε δὴ τὸν ἀνακινούμενον αὐτοῦ λόγων βόρβορον ἐς μέσον παρτιθέντες τὸν Ἡρακλέαν παρακαλέσωμεν συνεργὸν ἵνα τῆς κόπρου τῶν ἐκείνου κόπρων τὴν κάθαρσιν ἄμφος ἐξελάσωμεν*». Βλ. Γ. Κ. Ὑπερείδου, *Μιχαήλ Ἀποστόλη, Πονημάτια τρία*, σ. 43, ὑποσημ. α.

176. Γιὰ τὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη καὶ τὸ ἔργο του βλ. *PLP*, XII, 30511 καὶ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I’, σσ. 94-101, H. Noiret, “Huit lettres inédites de Démétrius Chacocondyle”, *MEFR* 7 (1887) 972-800 καὶ Δ. Γ. Καμπούρογλου, *Οἱ Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία*, Ἐν Ἀθήναις 1926, σσ. 171-211 καὶ G. Cammelli, *I dotti Bizantini e le origini del’ umanesimo. III Demetrio Chalcocondila*, Firenze 1944.

συμφιλιωτικές του προσπάθειες¹⁷⁷. Παρότι τὸ κείμενό του φαίνεται νὰ στρέφεται «κατὰ Γρηγορίου» δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐμπεριείχε ἕνα εἶδος ἀνταπάντησης στὴν πραγματεία τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη «Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ», ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο¹⁷⁸. Στὴν πρόκληση μᾶλλον αὐτὴν ἐκ μέρους τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη στόχευε ἡ ἀνταπάντησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ποὺ καὶ πάλι γράφτηκε στὸ ἴδιο πνεῦμα μὲ τὴν πραγματεία «Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ».

Ἐφόσον ἡ σύντομη αὐτὴ πραγματεία τοῦ λογίου ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἀπόρροια τῆς ἐμπλοκῆς του στὴ φιλοσοφικὴ διαμάχη τῶν λογίων τῆς Ἰταλίας, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1462 καὶ ἐντάσσεται στὸ ἴδιο κλίμα, ἡ συγγραφὴ καὶ διακίνηση τῆς πραγματείας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια 1463-1464, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν καὶ τῶν δεδομένων τῆς χρονοβόρας συγγραφικῆς-ἐπιστολικῆς ἐπικοινωνίας ποὺ ἴσχυαν.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν τελικὰ ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης θέλησε νὰ ἀνταπαντήσει στὸν μακρινὸ ἐπικριτὴ του. Εἶναι πιθανὸν νὰ προκληθῇ καὶ πάλι ἡ ἀποσοβιστικὴ παρέμβασις τοῦ Βησσαρίωνα, προκειμένου νὰ ἐπέλθει ἡ συμφιλίωσις¹⁷⁹. Μιὰ ἐπιστολὴ ἡ ὁποία ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σὲ κάποιον Χαλκοκονδύλη, ὁ ὁποῖος ἔχει ταυτιστεῖ ἀπὸ τὸν H. Noiret μὲ τὸν Δημήτριο, καὶ ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ 1463-1464, δεικνύει ἕνα πνεῦμα οἰκειότητας καὶ φιλίας μεταξύ τους. Τὸ πιὸ πιθανὸν εἶναι, ἐφόσον ὁ ἀποδέκτης εἶναι πράγματι ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ λιβελογραφικοῦ χαρακτῆρα τοῦ πονήματος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τοῦ ἔντονα κολακευτικοῦ χαρακτῆρα τῆς ἐπιστολῆς, νὰ ἀποτελεῖ μιὰν δῆλωσις μεταμέλειας καὶ ἀποκατάστασης τῶν μεταξύ τους σχέσεων, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ προῖόν τῆς συμφιλιωτικῆς παρέμβασις τοῦ Βησσαρίωνα¹⁸⁰.

Καὶ πάλι βρισκόμαστε ἐνώπιον μιᾶς ὁμολογουμένως «προκλητικῆς» προσπάθειας τοῦ ἀπὸ Κρήτης λογίου νὰ καταστήσει αἰσθητὴ τὴν παρουσία του στὰ πνευματικὰ δρώμενα τῆς Ἰταλίας.

177. Βλ. G. Cammelli, *Demetrio Chalcocondila*, σ. 24.

178. Βλ. Δ. Καμπούρογλου. *Χαλκοκονδύλαι*, σσ. 195-196, Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 90.

179. G. Cammelli, *Demetrio Chalcocondila*, σ. 24, Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 10.

180. G. Cammelli, *Demetrio Chalcocondila*, σ. 24.

V. ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ – ΣΤΙΧΟΙ

Τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σὲ σύγκριση πρὸς τὸ πεζογραφικὸ δὲν ἔχει μεγάλη ἔκτασι. Περιλαμβάνει: (1) Τὴν συλλογὴ τῶν ἱερῶν ἐπιγράμμάτων τοῦ “εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ τοὺς ἐλλογίμους τῶν Ἀγίων”, (2) Τὰ δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα γιὰ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα, (3) Τοὺς στίχους τοῦ γιὰ τὴν editio princeps τῆς Βατραχομουμαχίας (1486) καὶ (4) τὰ ἐπιτύμβια “ἐπιγράμματα εἰς Γεώργιον Ζεππέν” καὶ “εἰς Σαββάτιον”. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ ποιητικοῦ τοῦ ἔργου μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐντάξουμε τὸν λόγιον στὴν βυζαντινὴ παράδοσι τῆς ἐπιγραμματοποιΐας¹ καθὼς καὶ στὴ χωρία τῶν ἐπιγραμματοποιῶν τῆς Ἱταλικῆς Ἀναγέννησις² τοὺς ὁποίους ὡς πρὸς τὴν συγγραφικὴ αὐτὴν ἐνασχόλησι ἀκολουθοῦν σταθερὰ καὶ ἀρκετοὶ Κρῆτες ποὺ διατηροῦσαν ἐπικοινωνία μὲ τὶς πνευματικὰς ἐξελίξεις στὴν Ἱταλία³.

1. “Ἀποστολίου τοῦ Βυζαντίου, Στίχοι ἱαμβικοί, ἥρωικοὶ καὶ ἥρωοελεγεῖοι εἰς τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς καὶ εἰς τοὺς ἐλλογίμους τῶν ἁγίων”.

χφφ. *Par. gr. 1744, φφ. 37^r-57^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

ἔκδ. Β. Λαοῦρδα, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα”, *ΕΕΒΣ* 20 (1950) 172-208, (τὸ κείμενον 274-202).

---

1. Γιὰ τὸ βυζαντινὸ ἐπίγραμμα γενικὰ βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίσις*, Ἐν Ἀθήναις 1965³, [Ἀνατύπωση Θεσσαλονίκης 1993], σσ. 27-24 καθὼς καὶ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. II, σσ. 578-598. Εἰδικὰ γιὰ τὸ βυζαντινὸ ἱερὸ ἐπίγραμμα, στὸ ὁποῖο ἐθήτευσαν συγγραφικὰ οἱ περισσότεροι Βυζαντινοὶ λόγιοι, βλ. τὴν μελέτη τοῦ Ἀ. Δ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*. Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ. [«Ἀθηνᾶ» Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων: 3] Ἐν Ἀθήναις 1966.

2. Βλ. τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ Λ. Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία, Βιβλίον Δεύτερον: Μετὰ τὴν ἄλωση (15ος καὶ 16ος αἰώνας)*, Ἀθήνα 1977², σσ. 12-13 καὶ 161-164 ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ εἰσαγωγικὰ σχόλια τοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, “Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα”, *Ἀντίκρην. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καραντζᾶ*, Ἀθήνα 1984, (σσ. 335-354), [Ἀνατύπωση στὸ Ο. Reverdin - Ν. Παναγιωτάκης, *Οἱ ἐλληνικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλβετία τοῦ Καλβίνου*, Ἀθήνα 1995, (σσ. 95-135)].

3. Γιὰ τὸ ἐπίγραμμα στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη καὶ τὴν φερόμενη κρητικὴ προέλευσι τοῦ κώδικα τῆς “Παλατινῆς Ἀνθολογίας”, βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, “Βιργίλιος καὶ Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία στὰ κατάστιχα δυο νοταρίων τοῦ Χάνδακα”, *Μνήμη Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη*, Ἀθήνα 1980 σσ. 1-10, (ὅσ. 7-10, ὑπόσημ. 19). Ἐνα σημαντικὸ κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης ἀποτελεῖ τὸ ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξεταστῇ διεξοδικὰ καθ’ ὅσον ἀρκετὰ ἐπιγράμματα παραμένουν ἀκόμη δυσπρόσιτα σὲ κώδικες καὶ ἀδημοσίευτα.

Ἡ συλλογὴ τῶν 133 ἐπιγραμμάτων⁴ ἐκδόθηκε μετὰ βάσιν τὸν κώδικα Par. gr. 1744, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτόγραφος τοῦ ποιητῆ καὶ ὁ μοναδικὸς κώδικας στὸν ὁποῖο παραδίδεται ἡ συλλογὴ⁵.

Ἀπὸ τὴν προτασσόμενη καὶ συνεκτιδόμενη μετὰ τὴ συλλογὴ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μαθητὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸ, πληροφοροῦμαστε ὅτι ἀπὸ αὐτὸν παρακινήθηκε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης γιὰ νὰ καταπιαστῇ μετὰ τὴ σύνθεσιν τῆς συλλογῆς, γι' αὐτὸ καὶ τὸν εὐχαριστεῖ. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ποὺ συμπεριλήφθηκε στὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου, χωρὶς ἰσχυρὲς ἐνδείξεις χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδόστη στὰ ἔτη 1471-1472⁶. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ μετὰ ἀκρίβεια ἡ συγγραφή τῆς συλλογῆς καὶ ἡ διακίνησί της. Κατὰ προσέγγισιν ἡ χρονολόγησις τῆς συγγραφῆς τῆς συλλογῆς μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ πρὶν τὴν ἐπεισοδιακὴ διακοπὴ τῶν σχέσεων τοῦ λογίου μετὰ τὸν μαθητὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινόν, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν χρονολογικὰ στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1470.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιγραμμάτων προκύπτει ὅτι στὴ σύνθεσίν τους ὁ λόγιος κωδικογράφος βασίστηκε στὰ συναξάρια τοῦ μνηολογίου. Ἐλάχιστα πληροφοριακὰ στοιχεῖα ἐντοπίζονται ποὺ δὲν ἀπαντοῦν σ' αὐτά⁸. Ἐπίσης θεωρεῖται ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης γνώριζε τὶς συλλογὰς ἱερῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Χριστοφόρου Μυτιληναίου καὶ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου⁹.

Ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ, σύμφωνα μετὰ τὴν βυζαντινὴ παράδοσιν τοῦ εἴδους, τὴν ἀρχαία ποιητικὴ γλῶσσα ἢ ὁποία διανθίζεται, μετὰ ἀρκετὰς ὁμηρικῆς προέλευσης λέξεις καὶ φράσεις, καθὼς καὶ μεταγενέστερες καὶ σπανιώτατες λέξεις. Πρόκειται ὅμως γιὰ γλωσσικὸ ὑλικὸ ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος τῆς χριστιανικῆς γραμματείας¹⁰. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ἱερῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἱκανότητος τοῦ λογίου στὴν τέχνη τοῦ λόγου.

4. Σύντομη γραμματολογικὴ παρουσίασις τῆς συλλογῆς βλ. Ἀ. Δ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, σσ. 191-192.

5. Βλ. Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Ἐπιγράμματα*», σ. 173.

6. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐκδόθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σ. LXVIII, καὶ ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸ Β. Λαοῦρδα, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Ἐπιγράμματα*», σσ. 173-174.

7. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 126.

8. Βλ. Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Ἐπιγράμματα*», σσ. 202-204.

9. «Ὅτι ὁ Ἀποστόλης μιμεῖται τὸν Χριστόφορον Μυτιληναῖον καὶ τὸν Πρόδρομον ἀποδεικνύει καὶ ἀπλὴ παραβολὴ τῶν ἐπιγραμμάτων του. Ἵνα ὅμως μὴ φανῇ ἐκείνων ὑποδεέστερος προσέθεσεν εἰς τοὺς τρεῖς στίχους τοῦ Μυτιληναίου ἓνα ἠρωλεγεῖον καὶ οὕτως ἀπηρτίσθη ἕκαστον ἐπίγραμμα τοῦ ἐκ πέντε στίχων «ὥς ἂν τι φανεῖμεν πλέον τι πεποικότες τῶν πρὸ ἡμῶν...» καθὼς αὐτὸς ὁ Ἀποστόλης δηλοῖ.» σημειώνει ὁ Ἀ. Δ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, σσ. 191-192 ὑποσ. 2.

10. Βλ. Β. Λαοῦρδας, «Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Ἐπιγράμματα*», σσ. 204-206.

Γιὰ τὴ μετρικὴ μορφή τῶν ἐπιγραμμάτων ποὺ ἀκολούθησε ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὴν ἐπιστολὴ πρὸς στὸν Ἑμμανουὴλ Ἀτπραμυτινὸ: «ξυντιθεῖσι μὲν στίχῳ δύο ἰαμβικῶ καὶ ἓνα μετὰ τούτῳ ἡρωικῶν, εἴτ' αὖθις ἡρωελεγεῖον ἄλλο προστιθεῖσιν ἀφ' ἑαυτῶν...». Σὲ κάποιες περιπτώσεις γιὰ λόγους μᾶλλον αἰσθητικῆς παρεξέκλινε ἀπὸ τὸν κανόνα πράγμα τὸ ὁποῖο φρόντισε νὰ δηλώσει στὶς ἐπιγραφές τῶν ἐπιγραμμάτων ἢ καὶ στὴν ὥα τοῦ κώδικος μὲ σύντομα σημειώματα¹¹.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι, τέλος, ὅτι σὲ κάποια ἐπιγράμματα ἔχουν ἐνοφθαλμιστεῖ ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσωπικὰ συναισθήματά του. Ἐτσι στὸ ἐπίγραμμα 75 θυμᾶται μὲ νοσταλγία τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ ἐπίγραμμα 89 ἐκφράζει τὴ συμπάθειά του γιὰ τοὺς Βενετούς, ἐνῶ στὸ ἐπίγραμμα 110 μὲ συγκίνηση θυμᾶται τὴν οἰκογενειακὴ κατοικία του στὴν Κωνσταντινούπολη¹².

Ἡ συλλογὴ ἐπιγραμμάτων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἰσχυρὸ δεσμό του μὲ τὴν βυζαντινὴ πνευματικὴ παράδοση.

2. “Ἐπιγράμματα εἰς τὸν θαυμαστὸν Βησσαρίωνα, Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως”.

κφφ. *Par. gr. 1744, φφ. 58^r (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

Madrid. B.N. gr. 93 (4636), φ. 178^v, (15ος αἰ.).

Ambros. gr. M. 41 sup. (510) φ. 104^r (15ος αἰ.).

Oxon. Baroc. gr. 216 φ. 180^r (15ος αἰ.).

Vat. gr. 1720, φ. 18^v (15ος αἰ.).

Brux. gr. 11270-75 (89), φ. 13^v (15ος-16ος αἰ.).

ἐκδ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique des XVe et XVIe siècles...*, τ. I', Paris 1885, σ. LXV.

Τὰ δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, γιὰ τὸν προστάτη του καρδινάλιο Βησσαρίωνα ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης πρέπει νὰ τὰ ἔγραψε ταυτόχρονα μὲ τὸν ἀφιερωμένο στὴν μνήμη του ἐπιτάφιο λόγο, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του (14.11.1472)¹³, ἐφόσον ἡ ἰδέα νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ θανόντος καὶ μὲ τὴν σύνθεση ἐπιγραμμάτων διατυπώνεται καὶ στὸ κείμενο τοῦ ἐπιταφίου.

Καὶ τὰ δύο ἐπιγράμματα παραδίδονται στὸν αὐτόγραφο κώδικα Par. gr. 1744, φ. 58^r μεταξὺ τῆς συλλογῆς τῶν ἱερῶν ἐπιγραμμάτων καὶ τοῦ “Ἐπιταφίου εἰς Βησσαρίων-

11. Βλ. Β. Λαοῦρδας, “Ἐπιγράμματα”, σ. 207.

12. Βλ. Β. Λαοῦρδας, ὁ.π., σ. 204.

13. PLP, II', 2707.

να” πού επίσης παραδίδεται στο χειρόγραφο¹⁴. Τò πρῶτο παραδίδεται αὐτοτελῶς στὸν κώδικα Vat. gr 1720, φ. 18^r (15ος αἰ)¹⁵. Αὐτοτελῶς παραδίδεται καὶ τὸ δεῦτερο ἐπιγράμμα σὲ τέσσερα χειρόγραφα τοῦ 15ου αἰώνα: (Madr. BN. gr 93 (4636) φ. 178^v¹⁶, Ambros. gr. 14.41 (510) φ. 104^r¹⁷, Oxon. Baroc. gr. 216, φ. 180^r¹⁸ καὶ Brux. gr. 11270-75 (89))¹⁹.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν δύο τετραστίκων σὲ ἀρχαϊκὴ ποιητικὴ γλῶσσα γραφέντων ἐπιγραμμάτων σημειώνουμε ὅτι στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Βησσαρίων «ὁ ἐπιστάτης λόγων» πρέπει νὰ τιμηθεῖ μὲ λόγους καὶ στίχους καὶ στὴ συνέχεια καταγράφεται ἡ ἡμερομηνία θανάτου του.

Στὸ δεῦτερο τὸ ὁποῖο γράφτηκε μὲ στόχο νὰ χαραχθεῖ σὲ ἐπιτύμβια πλάκα ἀναφέρεται ὅτι σ’ αὐτὸ τὸ μνημεῖο βρίσκεται τὸ «σῶμα νέκυν τ’ ἀρετῆς καὶ σοφίης ἀπάσης» ἐνῶ ἡ ψυχὴ του ἀνῆλθε στοὺς οὐρανοὺς «ῥεῖα βιωσάμενη χάρι φ ἐν εὐαεΐ».

Καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ σύντομα ποιητικὰ δημιουργήματα εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἱκανότητα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη νὰ χειρίζεται ἄνετα τὴν ἀρχαϊκὴ ποιητικὴ γλῶσσα τοῦ εἵδους.

3. “Στίχοι ἥρωικοὶ καὶ πολιτικοὶ εἰς τὴν Βατραχομουχίαν.”

κφφ. Scorial., gr. Ψ.IV.1, φ. 358^v (16ος αἰ.).

Par. gr. 2853, φ. 287^r (16ος αἰ.).

ἐκδ. P. Gregorio Andrès, “Unos versos inéditos a la Batracomioneaquia de Miguel Apostolios”, *La Ciudad de Dios*, CLXXV, 158-161.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα ἀποτελεῖ συνηθισμένο φαινόμενο οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς νὰ συνθέτουν στίχους (ἐπιγράμματα) μὲ σκοπὸ νὰ συμπεριληφθοῦν στὶς πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων κατὰ κύριο λόγο συγγραφέων²⁰. Τέτοιοι εἶναι καὶ οἱ στίχοι πού συνέθεσε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης γιὰ τὴν

14. H. Omont, *Inventaire*, τ. II’, σ. 134. Ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα τὰ δημοσίευσε ὁ E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, τ. I’, σ. LXX.

15. Βλ. C. Giannelli - P. Canart, *Codices Vaticani*, σσ. 96-97.

16. Βλ. G. De Andrès, *Catalogo de los codices griegos*, σσ. 169-174.

17. Βλ. A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. I’, σσ. 613-616.

18. Βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 376-383.

19. Βλ. H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de Bruxelles*, σ. 28.

20. Τὰ περισσότερα ἐπιγράμματα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellenique des XVe et XVIe siècles...*, τ. I-IV, Paris 1885-1906.

πρώτη έκδοση (editio princeps) της Βατραχομουμαχίας που τυπώθηκε στη Βενετία με επιμέλεια του μαθητή του Λαόνικου (Νικολάου) Καβαδάτου τὸ 1486²¹, χωρίς νὰ προλάβει νὰ τοὺς δεῖ τυπωμένους ἀφοῦ εἶχε ἤδη πεθάνει ἀπὸ τὸ 1478.

Οἱ στίχοι, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοσή της, γράφθηκαν σὲ δύο μορφές “ἡρώικοι” καὶ “πολιτικοί”. Παραδίδονται καὶ αὐτοτελῶς σὲ δύο χειρόγραφα τοῦ 16ου αἰώνα ἀπ’ ὅπου δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν νεώτερο ἐκδότῃ²². Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι γράφθηκαν μὲ σκοπὸ νὰ συμπεριληφθοῦν σὲ μιὰ σχεδιαζόμενη ἔντυπη έκδοση πού πραγματοποιήθηκε ὀκτὼ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ τοὺς ἦ ἂν ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης τοὺς ἀντέγραψε ἀπὸ κάποιο χειρόγραφο τοῦ διδασκάλου του.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους οἱ ἄκρως ἀρχαιοπρεπεῖς στίχοι ὑμνοῦν τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ἔργο του πού εἶναι ἀποτέλεσμα θείας ἔμπνευσης.

Καὶ ἀπ’ αὐτὸ τὸ μικρὸ ποιητικὸ πόνημα φαίνεται τῆς ἱκανότητος τοῦ λογίου καὶ στὴν τέχνη τοῦ ἔμμετρου λόγου.

4. Ἐπιγράμματα “εἰς τὸν Γεώργιον τὸν Ζεπὲν” καὶ “εἰς Σαββάτιον”.

- χφφ. Par. gr. 1744 φ. 58^r (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).
 Monac. gr. 137, φ. 127^r (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).
 Oxon. Baroc. gr. 76, φ. 82^v (15ος αἰ.).
 Oxon. Baroc. gr. 216, φ. 178^v (15ος αἰ.).

ἐκδ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique des XVe et XVIe siecles*, τ. Ι', Paris 1885, σ. LXIX.

Στὸ τέλος τῆς συλλογῆς τῶν ἱερῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ λογίου πού παραδίδεται στὸν αὐτόγραφο κώδικα (Par. gr. 1744, φ. 58^r), μαζὶ μὲ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα “εἰς τὸν θαυμαστὸν Βησσαρίωνα” καταγράφεται ἓνα ἀκόμη ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα “εἰς τὸν Γεώργιον τὸν Ζεπὲν”²³. Τὸ ἐξάστιχο ἐπίγραμμα παραδίδεται ἐπίσης μὲ τὸν τίτλο “Μιχαήλου Ἀποστολίου ἐπίγραμμα πρὸς τινὰ Γεώργιον φοιτητῶν αὐτοῦ” στὸν κώδικα Oxon. Baroc. gr. 76, φ. 82^v²⁴ καθὼς καὶ ἄτιτλο στὸν κολοφῶνα τοῦ κώδικα Monac.

21. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σσ. 6-7.

22. Βλ. G. De Andrès, “Unos versos ineditos”, σσ. 159-160, E. Miller, *Catalogo de los codicos griegos*, σσ. 139-44 καὶ H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 50.

23. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 134. Ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σ. LXIX.

24. Βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 128-138 (στ. 131).

gr. 137 φ. 127^v, ὁ ὁποῖος ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ φέρει τὸ κωδικογραφικὸ τοῦ σημείωμα στὸ ἴδιο φύλλο²⁵. Παλαιότερος μελετητὴς τοῦ χειρογράφου ταύτισε τὸν Γεώργιο τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸν ἀνηψιὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη Γεώργιο Κόμη Κορίνθιο²⁶. Ὅμως ὅπως ἡ παράδοση τοῦ ἐπιγράμματος στὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ λογίου δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Γεωργίου. Γιὰ τὸ Γεώργιο Ζεπέ δὲν γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεῖα. Ὁ H. Noiret εἰκάζει ὅτι εἶναι ἀδελφὸς τοῦ Θωμᾶ, ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς L. 24 τοῦ λογίου, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα Vat. gr. 1395 ἀπευθύνεται πρὸς «Θωμᾶ τῷ Ζεπέ»²⁷. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐπιγράμματος καὶ τὸν τίτλο του στὸν κώδικα Οχοπ. Baroc. gr. 76 διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ νεαρὸ ἄτομο («παῖ ἐρατεινέ»), ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ λογίου: («μεῖο τε πηγῆς ἀντλήσας πολυήρατος ρεῖθρα»).

Στὸν κώδικα Οχοπ. Baroc. gr. 216^v φ. 178 παραδίδεται ἓνα ἀκόμη ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖο ὁ H. O. Coxe περιγράφοντας τὸ χειρόγραφο καὶ τὰ περιεχόμενά του, ὄχι χωρὶς ἀμφιβολία, ἀποδίδει στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη («*Epitaphium Sabbatii cuiusdam, [auctore Michaelae Apostolio?]*»)²⁸. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος ποὺ παρατίθεται στὸν κατάλογο: («*Σαββάτιον ἰ' ἀριπρεπέα τόδε σῆμα κεκεύθει*») εἶναι παρόμοιος μὲ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ποὺ ὁ λόγιος συνέθεσε γιὰ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα: («*Βησσαρίωνος ἀριπρεπέος τόδε σῆμα κεκεύθει*»), τὸ ὁποῖο ἐπίσης παραδίδεται ἀπὸ τὸν ἴδιο κώδικα (φ. 180^r)²⁹. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἐνισχύει τὴν ταύτιση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὡς ποιητὴ τοῦ ἀδημοσίου-του αὐτοῦ ἐπιγράμματος. Ὁ Σαββάτιος γιὰ τὸν ὁποῖο γράφτηκε τὸ ἐπίγραμμα δὲν εἶναι πρόσωπο γνωστὸ στὸν κύκλο τῶν συνεργατῶν καὶ μαθητῶν τοῦ λογίου στὴν Κρήτη.

25. Βλ. I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bararicae*, τ. II', σσ. 101-102.

26. Βλ. J. Rittau, "Eine für die textkritik noch nicht benutzte handschrift des Dionysius Periegetes", *Philologus* 42 (1894) 534-539, καὶ I. O. Tsavari, *Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Periégète*, σ. 133, ἡ ὁποία ἐπαναδημοσιεύει τὸ ἐπίγραμμα παραπέμποντας στὴ μελέτη τοῦ J. Rittau.

27. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 50, 63.

28. Βλ. H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σσ. 376-383.

29. Βλ. H. O. Coxe, *δ.π.*, σσ. 379-380.

VI. “ΕΠΙΔΙΟΡΘΩΣΙΣ ΠΟΙΗΤΙΚΩΝ ΤΡΟΠΩΝ – ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΠΟΙΗΤΙΚΩΝ”

Ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἤδη μελετιεῖς καὶ συντάκτες καταλόγων τῶν κειμένων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀναφέρεται ὡς ἀνέκδοτο ἓνα κείμενο τοῦ ποὺ φέρει τὸν τίτλο “Ἐπιδιόρθωσις ποιητικῶν τρόπων” ἢ “Περὶ σχημάτων ποιητικῶν”¹ καὶ παραδίδεται ἀπὸ ἑξὶ χειρόγραφα τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 15ο ἕως καὶ τὸν 17ο αἰῶνα²:

1) Vat. Palat. gr. 360, φφ. 323^r-335^v, (15ος αἰ.), (αὐτογραφο).

2) Madr. B.N. gr. 7211, φφ. 112^r-114^v (15ος αἰ.).

3) Vat. Palat. gr. 100, φφ. 143^r-145^v (16ος αἰ.).

4) Edinburgh. gr. 233 (27), φφ. 114 κεξ. (16ος αἰ.).

5) Vallicel. gr. 217 (17ος αἰ.).

6) Mosqu. Synod. gr 260, φφ. 272^r-280^v (17ος αἰ.).

Στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ γνήσιο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὁδηγούμαστε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παραδίδεται καὶ ἀπὸ ἓναν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ λογίου, τὸν Vat. Palat. gr. 360, φφ. 323^r-334^v, ὅπου φέρει τὸν τίτλο: “Ἐπιδιόρθωσις τῶν ποιητικῶν τρόπων πάντων ὅσοις ἐνέτυχον ὀηρήποτε, διεφθαρμένων ὄντων τοῖς γραφεῦσι ὑπὸ τε χρόνον καὶ λήθης καὶ ἀμαθίας”³.

Τὸ κείμενο παραμένει ἀδημοσίευτο. Φαίνεται ὅτι ἐντάσσεται στὴ μακρὰ βυζαντινὴ συγγραφικὴ παράδοση “περὶ σχημάτων” καὶ “τρόπων”, ἡ ὁποία ἔχει τὶς ἀπαρχές της στὴ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς στὶς σχολές τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἀδιάλειπτη διδασκαλία τῆς ῥητορικῆς στὸ Βυζάντιο⁴. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ κειμένου στὸν αὐτόγραφο κώδικα Vat. Palat. gr. 360, διαπιστώνουμε ὅτι πρόθεση τοῦ συγγραφέα μὲ τὴν συγγραφὴ τοῦ κειμένου εἶναι νὰ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικὰ καὶ ἔμπρακτα (“Ἐπιδιόρθωσις”) τὴν διαπιστωμένη ἀπὸ τότε σύγχυση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν χειρόγραφη παράδοση “περὶ τρόπων ποιητικῶν” καὶ “περὶ σχημάτων”⁵: (“διεφθαρμένων ὄντων τοῖς γραφεῦσι ὑπὸ τε χρόνων καὶ λήθης καὶ ἀμαθίας”). Ἡ συγγραφὴ τοῦ κειμένου ἀποτελεῖ προϊόν ἐιδικῆς ἔρευνας τὴν ὁποία ἐπιχείρησε: “ὅσοις ἐνέτυχον ὀηρή-

1. Βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, σ. 73, Γ. Κ. Ὑπερείδου, *Μιχαήλου Ἀποστόλη ποιημάτων τρία*, σ. 33 καὶ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. Ι', σ. LXX. Βλ. ἐπίσης καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης, “Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα”, σσ. 208-210.

2. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *δ.π.*, σ. 209, ὑποσ. 1.

3. Βλ. H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σσ. 211-212.

4. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Ι', σσ. 158-159, καθὼς καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ Th. Conley, “Byzantine teaching of figures and Tropes”, *Rhetorica* 4 (1986) 335-374, (σ. 347 ὑποσ. 32 γιὰ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τὸν κώδικα Vat. Palat. gr. 360).

5. Βλ. Th. Conley, “Byzantine teaching”, σσ. 337-348.

ποτε». Κατὰ συνέπειαν ἡ συμβολὴ τοῦ λογίου θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ ἀπόληξη μιᾶς μακρᾶς συγγραφικῆς παράδοσης τῶν Βυζαντινῶν γύρω ἀπὸ τὸ ἐξειδικευμένο αὐτὸ θέμα τῆς ῥητορικῆς θεωρίας⁶. Δεδομένης τῆς διδακτικῆς ἐνασχόλησης τοῦ λογίου μὲ τὴν διδασκαλία τῆς ῥητορικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀργότερα στὴν Κρήτη⁷, τὸ κείμενο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς μία ἀκόμη πτυχὴ τῆς παραγωγικῆς διδασκαλίας του.

---

6. Βλ. Th. Conley, "Byzantine teaching", σσ. 361-367.

7. Βλ. A. Pontani, "Sullo studio del greco", σ. 164.

VII. ΠΡΟΣΕΥΧΕΣ

Ὁ Martinus Crusius, (1526–1609), γνωστὸς Γερμανὸς καθηγητὴς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Τυβίγγης (1559–1607) ποὺ μελετοῦσε καὶ τὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα¹, καταχώρησε στὸ ἡμερολόγιό του μὲ ἡμερομηνία 4 Ὀκτωβρίου 1600: “Μιχαήλου Ἀποστόλου τοῦ Βυζαντίου προσευχὴ κατὰ Τούρκων ὅτε ἤδη ἐπεχείρουν τὴν Εὐρώπην”². Στὸ τέλος τῆς καταχώρησης δὲν παέλειψε νὰ σημειώσῃ καὶ τὴν προέλευση τοῦ κειμένου ποὺ κατέγραψε: “*Est extremum, haec precatio, M. scriptorum 6 foliorum τοῦ πρώτου μεγέθους, quorum Epigraphe est: Μιχαήλου Ἀποστόλου τοῦ Βυζαντίου λόγος ἀντιρρήτικὸς πρὸς τῷ διίσχυρισμένῳ: τῶν ἐσθίων εἶναι τοὺς ἐσπερίους ἀμείνους τὰ εἰς πᾶσαν φιλοσοφίαν: καὶ δῆθεν κάλλι-στα ἀποφνευμένους, καὶ μάλιστα γε τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως*”. Ἡ καταχώρηση αὐτὴ εἶναι ὁ μοναδικὸς φορέας τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου³.

Στὸ σύντομο κείμενο ὁ λόγιος ἀπευθύνεται στὸν Ἰησοῦ, ὑποβάλλοντας μιὰν συγκινητικὴ ἔκκληση γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ Ὀθωμανικοῦ κινδύνου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐκφράζει ἔκδηλα τὸ φόβο του. Τὸν καλεῖ ἐπίσης νὰ φωτίσῃ καὶ νὰ δώσῃ δύναμη, στοὺς Δυτικούς ὥστε ἀποτελεσματικὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν προέλαση τῶν βαρβάρων Ὀθωμανῶν. Τὸ κείμενο τῆς προσευχῆς δὲν παρέχει κάποια ἔνδειξη γιὰ μιὰ ἀκριβῆ χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς του. Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸν τίτλο τῆς “ὅτε ἤδη ἐπεχείρουν τὴν Εὐρώπην” συμπεραίνουμε ὅτι τὸ κείμενο γράφτηκε ὅταν οἱ Ὀθωμανοὶ προέλαυναν σὲ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη. Ἐνδεχομένως νὰ ἐννοοῦνται ἡ κατάληψη τοῦ Δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως (1459–1460).

Μιὰ ἐξίσου συγκινητικὴ προσευχὴ τοῦ λογίου μὲ τίτλο: “*Εὐχὴ τριαδικὴ πρὸς τῆς Μεταλήψεως λεγομένη*” παραδίδεται στὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ λογίου Vat. Palat. gr. 275, φφ. 194r–195r⁴. Πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ προσωπικὸ κείμενο στὸ ὁποῖο ὁ

1. Γιὰ αὐτὸν βλ. H. Eideneier, “Neograeca Crusiana”, στὸ *Ζητήματα ἱστορίας τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ*, [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Φιλοσοφικὴ Σχολή. Τμῆμα Φιλολογίας. Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν], Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 63–70, P. Toufexis, *Das Alphabetum Vulgaris linguae graece des deutschen Humanisteh Martin Crusius (1526–1607). Ein Beitrag zur Erforschung der mundlichen Griechischen Sprache im 16. Jh*, Köln 2005.

2. Βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ ἡμερολογίου ἀπὸ τοὺς R. Stahlcker und E. Staiger (hrgs), *Diarium Martini Crusii, 1600–1605*, Tübingen 1958, σσ. 172–173. Πρῶτος μνημονεύει τὴ δημοσίευση τῆς προσευχῆς ὁ Μ. Ἰ. Μανούσacas, “Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος”, *ΠΑΑ* 59 (1984) 196–249, (σ. 204, ὑποσ. 16).

3. Βλ. R. Stahlcker – E. Staiger, *Diarium Martini Crusii*, σ. 173. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ τὰ τέσσερα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸν “*Πρὸς διίσχυρισμένους*” ἐπιστολιμαῖο λόγο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

4. Βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Β. Λαοῦρδας, “Μιχαὴλ Ἀποστόλη: *Προσευχὴ πρὸς τῆς*

Μιχαήλ Ἀποστόλης ἀπευθύνεται στὸν Ἰησοῦ, ζητώντας Του ἄφεση ἁμαρτιῶν καὶ βοήθεια. Ἀπὸ μιὰ ἀποστροφή του: «ὅς πάσας διεπραξάμην ἐκ νεότητος»⁵ διαπιστώνουμε ὅτι τὸ κείμενο πρέπει νὰ γράφτηκε πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅταν ὁ ταλαιπωρημένος ἐκπατρισμένος λόγιος ἀσθενοῦσε βαρύντατα ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1470⁶.

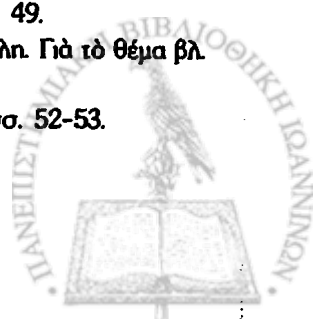
Καὶ τὰ δύο κείμενα τῶν προσευκῶν ἔχουν γραφεῖ σὲ ρέουσα λόγια ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα ἡ ὁποία διανθίζεται ἀπὸ ἀρκετοὺς κοινούς τόπους καὶ διατυπώσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας τῶν βιβλικῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων. Ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου τῆς δεύτερης ἐπιστολῆς, δὲν παρουσιάζεται στὴν προσευκὴ καμιά ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πίστι. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ὅτι ἡ συνηγορία πρὸς τὴν Ἑνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη, ὅπως καὶ ἄλλων συγχρόνων του λογίων, δὲν εἶχε δογματικὰ ἐλαττήρια⁷.

μεταλήψεως", *Tome commemoratif du Millénaire de la Bibliothèque Patriarchale d' Alexandrie*, Alexandrie 1953, σσ. 47-52.

5. Βλ. Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Προσευχὴ πρὸ τῆς μεταλήψεως", σ. 49.

6. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ υἱοῦ του Ἀριστόβουλου - Ἀρσενίου Ἀποστόλη. Γιὰ τὸ θέμα βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 340.

7. Βλ. Β. Λαούρδας, "Μιχαήλ Ἀποστόλη, Προσευχὴ πρὸ τῆς Μεταλήψεως", σσ. 52-53.

VIII. «ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ»

κφφ. Par. Mazar. 11. gr. 4461 (1251), φφ. 1^r-102^v (15ος αἰ.), (αὐτόγραφο).

*Par. gr. 3059, φφ. 23^r-143^v, (15ος αἰ.) (αὐτόγραφο).

Angel. gr. 27, φφ. 1^r-256^v, (15ος αἰ.) (αὐτόγραφο).

*Bruxell. gr. 3529 (40) (15ος αἰ.).

Laur. gr. LV. 7, φφ. 356^r-362^r (15ος αἰ.).

Ambros. gr. D. 19 sup. (220) φφ. 69^r-257^v (15ος αἰ.).

Ambros. gr. L. 43, φφ. 203-257^v (15ος αἰ.).

Wroslau B.U. Rehd. 362 (15ος αἰ.).

Vat. gr. 1478, φφ. 1^r-95^r (16ος αἰ.).

Mosq. (olim Bibl. Synod.) gr. 10 Matth. (432 Vlad), (16ος αἰ.).

Prag. B. N. olim Lobcovianus VI. F. 61. (16ος αἰ.).

Vat. gr. 292, φ. 44^r (16ος αἰ.).

Marc. gr. XI 10 φφ. 90^v-93^v (16ος αἰ.).

Voss gr. 9, φφ. 1^r-113^v (16ος αἰ.).

Oxon. Miscell. gr. 197 (16ος αἰ.).

Par. gr. 358, (16ος αἰ.).

Par. gr. 3060, φφ. 1^r-313^v (16ος αἰ.).

Par. gr. 3061, φφ. 1^r-293^v (16ος αἰ.).

Par. gr. 3072, φφ. 1^r-94^v (16ος αἰ.).

Par. Suppl. gr. 1089 (16ος αἰ.).

Vind. Philolog. gr. 245 φφ. 94-125 (16ος αἰ.).

Vind. Phil. 253, φφ. 206^r-248^r (16ος αἰ.).

Wroslaw B.U. Rehd. 298, φφ. 298 1^r-41^r (16ος αἰ.).

Scorial. gr. X-IV-10, φφ. 194^r-203^v (16ος αἰ.).

Lond. Harl. gr. 3521, φφ. 28^r-34^v (16ος αἰ.).

ἔκδ. E.L. Leutsch, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Tomus II, Gottingae 1851, σσ. 233-744.

Ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη τὸ ἔργο ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἔκανε περισσότερο γνωστό, ἰδιαίτερα στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἀπὸ τὴν δική του γενιὰ λογίων (τέλη 15ου ἀρχὲς 16ου αἰ.), καθὼς παραδόθηκε σὲ ἕνα σημαντικό ἀριθμὸ κωδίκων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰ. καὶ δημοσιεύθηκε ἔντυπα τὸ 1538, ὑπῆρξε “*Συναγωγή παροιμιῶν*” του. Γιὰ αὐτὸ ἀλλῶστε τὸ ἔργο ὁ K. Krumbacher τοῦ ἀφιέρωσε δύο σελίδες στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας του¹.

1. K. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. II', σσ. 392-393.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συγκρότηση, τὸν στόχο καὶ τὴν πορεία τῆς συλλογῆς μὲ τὴν ἐπεξεργασία ποὺ ὑπέστη μετὰ θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἔχουν ὡς κάποιο βαθμὸ διαφωτισθεῖ ἀπὸ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς σχετικῆς κωδικολογικῆς φιλολογικῆς ἔρευνας ποὺ ἔχει διεξαχθεῖ², χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ κύκλος τῶν σχετικῶν μελετῶν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ³.

Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸν H. Noiret χρονολογεῖται στὰ ἔτη 1471-1472 ἀλλὰ ἀπὸ νεώτερους μελετητὲς ἡ χρονολόγησις αὐτὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ καὶ ἔχει προταθεῖ ἡ χρονολόγησις τῆς μετὰ τὸ 1466⁴, πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ λόγιος κατόπιν παραγγελίας τοῦ Gaspare Zacchi, ἐπισκόπου τοῦ Osmi, (πόλεως «*Italiae haud procul ab Ancona sitae*»)⁵, καὶ πρῶτον γραμματέως τοῦ Βησσαρίωνα, τὸν ὁποῖο εἶχε μᾶλλον γνωρίσει σὲ κάποιο ταξίδι του στὴν Ἰταλία⁶, ἐτοίμασε καὶ τοῦ ἀποστέλλει, συνοδευόμενῃ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τὴ «Συναγωγὴ τῶν παροιμιῶν»: («Ἀ μὲν ὑπέστην ἐν Ῥώμῃ σοι, τὴν τῶν παροιμιῶν συναγωγὴν καὶ συνθήκην, οὐκ ἄνευ γε τοῦ καὶ ὅθεν αἱ πλείους ἐσχέκασιν τὰς ἀρχάς, ταῦτά μοι ἐν Κρήτῃ διανυσθέντα ἰδοῦ σοι πέμπεται, ἄνερ αἰδέσιμε καὶ σοφέ»). Φαίνεται ὅτι ἡ προετοιμασία τῆς «Συναγωγῆς» διήρκεσε πολὺ καὶ χρειάζεται γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν νὰ δικαιολογηθεῖ, σημειώνοντας «Ἄλλως τε κρεῖττον ἂν εἴη βραδύναντα τὸ βουλόμενον κατορθῶσαι ἄξιον τινὸς λόγου ἢ ταχύναντα, οὐδενός· τὸ μὲν γὰρ οὐ τίμιον τὸ δὲ ἄτιμον»⁷. Πιστεύει ὅμως ὅτι ὁ παραγγελιοδόχος θὰ ἱκανοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Μὲ βάση λοιπὸν τὴν χρονολόγησις τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς συγκρότησις τῆς «Συναγωγῆς παροιμιῶν», ἡ

2. Τὰ πορίσματα τῆς παλαιότερης ἔρευνας συγκεντρώνει καὶ ἀξιοποιεῖ ἡ A. L. Di Lello - Finuoli, *Un esemplare autographo di frsenio e il "Florilegio" di Stobeo con studio Paleografico di Paul Canart*, Roma 1971. Τὰ πορίσματά της ἀξιοποιεῖ κριτικὰ ὁ Winfried Bühler, *Zenobii Athoi Proverbia, vulgari ceteraque memoria aucta edidit et curavit... Volumen primum Prolegomena complexum, in quibus codices describuntur*, Gottingae, MCMLXXXVII, σσ. 293-299.

3. Ὁ W. Bühler παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὴν μελέτη τῆς A.-L. Di Lello Finuoli, «*quare etsi de codicibus agere in hac sectione non meum esse dixi et multa adhuc obscura sunt (nam aliis quaestionibus solutis aliae octae sunt) tamen praeferi re mihi non licere aebitor, quae docta illa mulier in venit quaeque inde conclusit...*» W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 293 ὑπόσημ. 11 καὶ «*Dubitanter haec delineavi, quia Di Lello Finuoli multos codices, de quibus agit, non ipsa inspexit, multas res summis tantum digitis tetigit, denique multas quaestiones ne posuit quidem, velut - quod nostra plurimum interest - quae ratio inter breviorē illam synagogen Gaspari Zacchio dedicatam et alteram pleniorē, Lauro Quirino missam, intercedat. quare omnia investigatione novisque studiis opus est, quibus susceptis sine dubio mox apparebit meum stemma corrigendum esse.*» W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 295.

4. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 294, ὑπόσημ. 12.

5. W. Bühler, *ὁ.π.*, σ. 294.

6. Βλ. καὶ K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλλήνες λόγιοι», σ. 96.

7. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 126. Ὁ ὅρος «Συναγωγὴ» ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ἡ συλλογὴ τῶν παροιμιῶν, ποὺ συγκρότησε ὁ λόγιος, ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ.

ὅποια διήρκεσε κάποιο παρατεταμένο χρονικὸ διάστημα, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μεταξύ 1466–1474⁸. Στὴ συνέχεια ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ συλλογὴ ἐπρόκειτο νὰ ἔχει μιὰν περίπλοκη πορεία τὶς πτυχὲς τῆς ὁποίας γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κωδίκων ποὺ τὴν παραδίδουν. Τὸ σχετικὸ στέμμα τὸ ὁποῖο δημοσιεύει ὁ τελευταῖος μελετητὴς⁹ καὶ τὸ ὁποῖο κρίνουμε σκόπιμο νὰ ἀναδημοσιεύσουμε, ξεκαθαρίζει ἀρκετὰ τὰ πράγματα, παρότι, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ μελετητὴς ἔχει ἐπισημάνει, μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ καὶ νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἀπὸ μιὰ καινούργια ἔρευνα¹⁰.

Καταρχὴν ὁ αὐτόγραφος κώδικας ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀπέστειλε στὸν Gaspar Zacchi εἶναι ὁ Par. Mazarin. 4461 (1251), φ. 1^r–102^r¹¹. Ὁ ἴδιος ὅμως ἀπέστειλε καὶ ἓνα ἄλλο ἀντίγραφο (αὐτόγραφο κώδικα) τῆς “Συναγωγῆς” μὲ ὀρισμένες συμπληρώσεις στὸν Ἰταλὸ λόγιο Laurus Quirinus. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Par. gr. 3059 φ. 23^r–143^r¹². Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ κώδικα ἀντιγράφηκαν τρία ἀκόμη ἀπόγραφα¹³: οἱ κώδικες Par. gr. 3072¹⁴, Vat. gr. 1458¹⁵ καὶ Prag. B. N. (olim Lobcovianus VI. F. 61)¹⁶. Περισσότερο διακινήθηκε στὴ συνέχεια ἡ ἀρχικὴ “Συναγωγή” ποὺ εἶχε ἀποστείλει στὸν Gaspar Zacchi, ἐνῶ ὁ κώδικας ποὺ ἀπέστειλε στὸν Laurus Quirinus ἔμεινε σχεδὸν ἄγνωστος. Ὁ ἴδιος ὁ ἐραμιστὴς τῶν παροιμιῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ αὐτογράφα του ποὺ ἀπέστειλε σὲ γνωστά του πρόσωπα κατόπιν παραγγελίας, κράτησε καὶ ἓνα δικό του τρίτο ἀπόγραφο (αὐτόγραφο) τῆς “Συναγωγῆς”· πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Angel. gr. 27¹⁷. Ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι προϊόν σύμφυρσης. Περιλαμβάνει κατὰ βάση τὴν “Συναγωγή παροιμιῶν”, ποὺ ἀφείρωσε στὸν Gaspar Zacchi, μὲ τὶς προσθῆκες καὶ διορθώσεις ποὺ ἐπέφερε στὸ κείμενό της ὁ ἴδιος, λαμβάνοντας ὑπ’ ὄψιν ἐκ νέου τὶς ἴδιες τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποίησε κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς ἀρχικῆς “Συναγωγῆς” σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῆς “Συναγωγῆς” ποὺ ἀπέστειλε στὸν Laurus

8. Βλ. καὶ W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σσ. 293–294.

9. Βλ. W. Bühler, *δ.π.*, σσ. 296.

10. Βλ. W. Bühler, *δ.π.*, σσ. 295.

11. Ὁ κώδικας αὐτὸς ποὺ περιλαμβάνει στὸ φ. 1^r καὶ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία συνόδευσε τὴν ἀποστολὴ τῆς “Συναγωγῆς” στὸν Gaspar Zacchi, περιέχει τὶς παροιμίες ποὺ συνέλεξε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ συμπλήρωσε ἀργότερα στὰ περιθώρια τῶν φύλλων του μὲ παροιμίες τοῦ ἀντλήσει ἀπὸ τὸ Ἀνθολόγιό τοῦ Ἰω. Στοβαίου, καταταγμένες μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ δύο πρώτων γραμμάτων, παρέμεινε ἄγνωστος στοὺς μεταγενέστερους ἐκδότες τοῦ κειμένου μέχρι τὴν “ἀνακάλυψή” του ἀπὸ τὴν A.-L. Di Lello Finuoli, *Un esemplare autographo*, σσ. 49–53. Βλ. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 294.

12. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τ. III, σ. 101, A. L. Di Lello – Finuoli, *Un esemplare autographo*, σ. 37 καὶ W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 294.

13. Βλ. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 294.

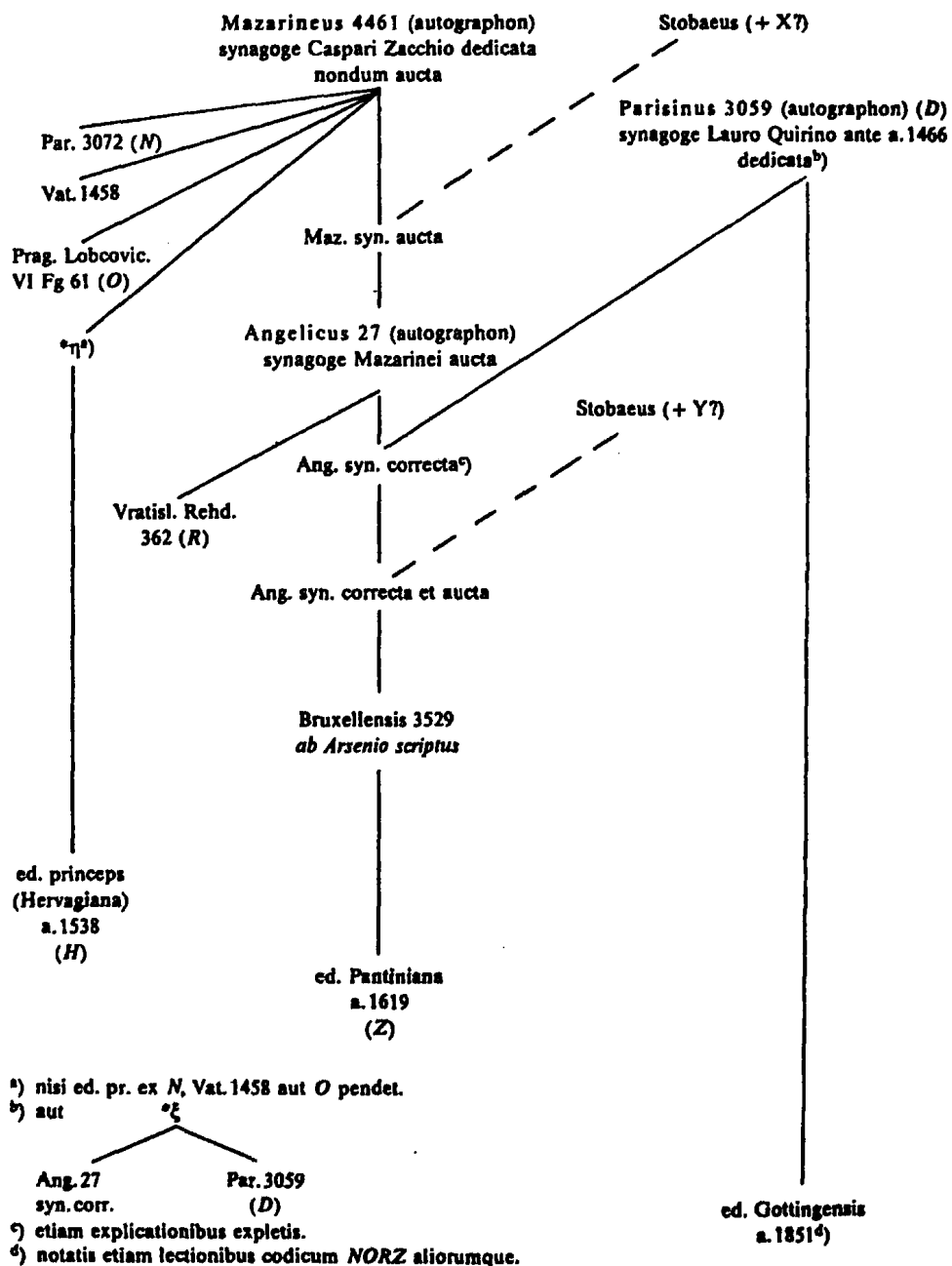
14. Βλ. H. Omont, *Inventaire*, τ. III, σ. 104.

15. P. Canart – V. Perri, *Sussidi bibliografici*, σ. 596.

16. J.-M. Olivier – M. A. Monegier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchécoslovaquie*, σσ. 148–149.

17. Βλ. A. Piccolomini, “Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae”, σσ. 176–177.

Stemma recensio-
num synagogae Apostolii

Quirinus. Ἀκόμη καὶ στὰ περιθώρια τῶν φύλλων τοῦ κώδικα, ἀλλὰ καὶ σὲ φύλλα ποὺ παρενέβαλε, προσέθεσε καινούργιες παροιμίες, γνῶμες καὶ ἀποφθέγματα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει θεωρηθεῖ ὡς τεκμήριο τῆς ἐπιμονῆς μὲ τὴν ὁποία ὁ λόγιος πραγματοποιοῖσε τὴ συγγραφικὴ του αὐτὴ προσπάθεια¹⁸.

Τὸ κείμενο τῆς συμπληρωμένης αὐτῆς “Συναγωγῆς”¹⁹ περιπλήθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ στὴν κατοικὴ υἱοῦ του Ἀριστόβουλου – Ἀρσενίου Ἀποστόλη. Στὴν “Συναγωγὴ” αὐτὴν προσέθετε συνεχῶς μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ γνῶμες, ἀποφθέγματα καὶ μυθολογικὲς ἱστορίες/διηγήσεις ἐρανιζόμενος, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του, κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ “Ἀνθολόγιον” τοῦ Ἰω. Στοβαίου. Τὴ νέα συλλογὴ, ποὺ πῆρε τὴν μορφή τοῦ κειμένου τοῦ κώδικα Brux gr. 3529 (40)²⁰, ὠνόμασε “Ἰωνιὰ” καὶ στὰ ἔτη 1516–1517 τὴν προσέφερε ὡς δῶρο στὸν Πάπα Λέοντα Χ (1516–1521)²¹. «Ὁ μὲν ἐμὸς πατήρ, παναγιώτατε καὶ μακαριώτατε δέσποτα, παλαί ποτε διατρίβων ἐν Ρώμῃ, Γάσπαρι, τῷ αἰδεσίμῳ ἐπισκόπῳ τοῦ Ὁσμου, συναγωγὴν παροιμιῶν συνθεῖναι ὑπέσχετο. Ἀρξάμενος δὲ τῶν παροιμιῶν συνεπεμνήσθη καὶ γνῶμῶν, ἀποφθεγμάτων τε καὶ ὑποθηκῶν ἀρχαιοτάτων καὶ σοφωτάτων ἀνδρῶν. Ταυτί γὰρ δῆπουθεν ἀλλήλων εἰσὶν ἀδελφά, ὅθεν καπὶ τοῖς τῶν ἔνδον καπὶ τοῖς ἔξωθεν ἐστὶν εὐρεῖν παροιμιασταῖς οὐκ ὀλίγας καὶ γνῶμας καὶ ὑποθῆκας καὶ ἀποφθέγματα. Ταῖς μὲν οὖν παροιμίαις τέλος ἐπιθεῖς, ᾧ καὶ ὑπεσχέθη ἐξέδοτο, τὰ λοιπὰ δὲ καταλοιπὼν, ἐτέραις φροντίσιν ἀσχοληθεῖς... Ἐγὼ δὲ ταῦτα διαδεξάμενος καὶ τοῖς πατρικοῖς ἰδρῶσι συγκαταμίξας τοὺς ἐμαυτοῦ, τέλος σὺν Θεῷ τῷ ἔργῳ ἐπέθηκα ἐξ ἀταξίας εἰς τάξιν παραγαγὼν καὶ πρὸς τοῖς ἐκείνου πάμπολλα, οὐκ ὅτι τῶν ἔξω ἀλλὰ καὶ τῶν ἔσω σοφῶν ξυναγποχῶς καὶ παροιμίαις ξυντεταχῶς ἅπερ εἶπερ τῶν ἐκείνου παρευρημένων ἀρχαιότερα λέγοιμ’ ἂν εἶναι καὶ ὠραιότερα θαρρῶν ἂν εἴποιμι τάληθές»²², ἔγραψε, μετὰ ἄλλων, στὴ μακροσκελὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστόβουλου–Ἀρσενίου Ἀποστόλης, μὲ τὴν ὁποία συνόδευσεν τὴν προσφορὰ τῆς “Συναγωγῆς” τοῦ πατέρα του μετὰ τὴ δική του ἐπεξεργασία στὸν Πάπα. Τὸ χωρίο εἶναι, ἐπίσης, ἀρκετὰ διαφωτιστικὸ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάστηκε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης γιὰ τὴ συγκρότησι τῆς “Συναγωγῆς”, τὶς πηγές του καὶ τὸ στόχο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε στὸ τέλος τοῦ βίου του ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐργασία. Καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ τῆς “Συναγωγῆς” τοῦ Ἀριστοβούλου–Ἀρσενίου Ἀποστόλη εἶναι ποὺ θὰ διακινηθεῖ στὴ συνέχεια²³.

18. Βλ. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 295.

19. Ἐνα ἄλλο ἀπόγραφο τῆς συμπληρωμένης αὐτῆς συλλογῆς ἀποτελεῖ ὁ κώδικας Vratisl. Rehd gr. 362. Βλ. A. L. Di Lello – Finuoli, *Un esemplare autografo*, σ. 37, ὑποσ. 208.

20. Βλ. H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs, de la Bibliothèque Royale de Bruxelles*, σσ. 28–29.

21. Βλ. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 298.

22. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 340 καὶ K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι*, σ. 165.

23. Καθόσον εἶχε τρία ἀπόγραφα τοὺς κώδικες: Par. gr. 3058, Laur. gr. IV, 26 καὶ Mosq' (olim

Ἡ *editio princeps* (“*Hervagiana*”) πραγματοποιήθηκε ἀρκετὰ νωρὶς (1538) στὴ Βασιλεία: “*ΑΠΟΣΤΟΛΙΟΥ ΤΟΥ ΒΙΖΑΝΤΙΟΥ ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ / APOSTOLII BISANTII PAROEMIAE / BASILEAE EX OFFICINA HERVAGIANA. Basileae apud Ioan. Hervagium et Ioan. Erasmium Frobenium. anno D.M. DXXXVIII*”. Γιὰ τὴν ἔκδοσιν χρησιμοποιήθηκε ἡ ἓνα ἐκ τῶν τριῶν ἀπογράφων τοῦ κώδικα τῆς ἀρχικῆς “*Συναγωγῆς*” Par. Mazarin. gr. 4461 (1251) ἡ ἐνδεχομένως κάποιο (τέταρτο;) ἀπωλεσθὲν ἀπόγραφό του²⁴.

Ἡ δεύτερη ἔκδοσιν ποὺ συνοδευόταν καὶ ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου πραγματοποιήθηκε τὸ 1619 ὀγδόντα περίπου χρόνια ἀργότερα: “*D. Henisius ΜΙΧΑΗΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΙΟΥ ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ· MICHAELIS APOSTOLII PAROEMIAE· Nunc demum, post Epitomen Basiliensem, Integrae cum Petri Pantini Versione eiusque et Doctorum Notis, in lucem editae, Lugduni Batavorum 1619*”. Γιὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε αὐτὴν τὴν φορὰ τὸ κείμενο τῆς συμπληρωμένης ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλῃ “*Συναγωγῆς*” τοῦ κώδικα Brux. gr. 3529 (90)²⁵. Μιὰ τρίτη ἔκδοσιν πραγματοποιήθηκε ἀρκετὰ ἀργότερα τὸ 1832: *Christian Walz, ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΙΩΝΙΑ. Arsenii Violetum, Stuttgartiae 1832*. Χρησιμοποιήθηκε καὶ πάλι τὸ κείμενο ἐνὸς ἀπογράφου τῆς συμπληρωμένης “*Συναγωγῆς*” τοῦ Ἀριστοβούλου-Ἀρσενίου Ἀποστόλῃ²⁶ ὁ κώδικας Laur. gr. IV. 26²⁷, καθὼς καὶ ἓνα ἄλλο ἀντίγραφο τοῦ ἀπογράφου κωδ. Mosq. (olim Bibl. Synod.) gr. 10 Matth. (432 Vlad.)²⁸. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ E.L. Leutsch, πραγματοποιοῖσε μιὰ νέα ἔκδοσιν. Θέλησε νὰ ξεκαθαρίσει καὶ τυπογραφικῶς τὶς παροιμίες τοῦ Μιχαὴλ ἀπὸ τὶς προσθῆκες ἀποφθεγμάτων, γνωμῶν καὶ ποιητικῶν ἀποσπασμάτων στὴ “*Συναγωγή*” τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀριστόβουλου-Ἀρσενίου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν χρησιμοποίησε τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς “*Συναγωγῆς*” στὸν κώδικα Par. gr. 3059, ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἶχε ἀποστείλει στὸν Laurus Qurinus²⁹. Τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης αὐτῆς ἀνατυπώθηκε τελικὰ στὸ E.L. Leutsch et F.-G. Schneidewin, *Corpus Paroemio-*

Bibl. Synod.) gr. Matth. 10 (432 Vlad). Τὰ ἀπόγραφα αὐτὰ ὅμως διαφέρουν μεταξὺ τους σὲ κάποια σημεῖα καὶ δὲν ἔχουν ἐξακριβωθεῖ οἱ μεταξὺ τους σχέσεις.

24. Γιὰ τὴν ἔκδοσιν βλ. καὶ E. Legrand *Bibliographie Hellenique*, τ. I', σσ. 169-171 καὶ W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 294.

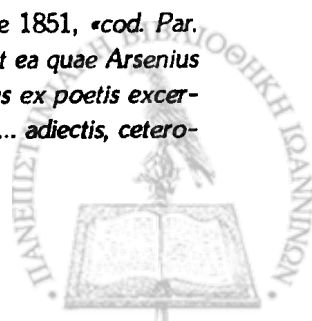
25. Γιὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτὴ βλ. W. Bühler, *δ.π.*, σσ. 192, ὑποσμ. 20 καὶ 295, καθὼς καὶ K. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, σ. 393.

26. Βλ. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 299.

27. Βλ. A. M. Bandini, *Catalogus codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, τ. I', σ. 547 καὶ A.-L. Di Lello-Finuoli, *Un esemplare autografo*, σ. 34, ὑποσ. 196.

28. Βλ. B. L. Fonkič, “*Grečeskic pison epochi Vorroždenija*”, VV 26 (1965) 266-271 καὶ A. L. Di Lello-Finuoli, *Un esemplare autografo*, σ. 34, ὑποσ. 197.

29. E. L. Leutsch, *De Violarii ab Arsenio compositi codice archetypo*, Gottingae 1851, “*cod. Par. gr 3058 ex hoc codice proverbia Leutsch a 1851 denuo una cum Apostolio ita edidit ut ea quae Arsenius synagogae partis addiderat - magna ex parte non proverbia ipsa sed sententias, versus ex poetis excerptos, etc. - huius proverbiis minoribus litteris subiecerit, ad numeros eorum litteris a, b... adiectis, cetero-*

graphorum Graecorum. Gottingae 1851, Tomus II', σσ. 233-744.

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστόβουλος-Ἀρσένιος Ἀποστόλης εἶχε τυπώσει ἤδη τὸ 1519 στὴ Ρώμη τμήματα τῆς “Συναγωγῆς”, ποὺ περιλάμβαναν ὅμως μόνο τὰ ἀποφθέγματα ἐξαιρώντας ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τὶς παροιμίες ποὺ εἶχε κατὰ κύριο λόγο συλλέξει ὁ πατέρας του³⁰.

Γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς “Συναγωγῆς παροιμιῶν” τοῦ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης κατέφυγε σὲ μιὰ σειρὰ συγγραφεῖς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὰ κείμενά τους φράσεις ποὺ κατέστησαν παροιμιώδεις: (Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Ἡρόδοτος, Θεόγνις, Πίνδαρος, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης, Ἀριστοφάνης, Πλάτωνας, Παλαίφατος, Θεόκριτος, Πλούταρχος, Λουκιανός, Αἰλιανός, Ἀριστείδης, Νόννος, Κλήμης Ἀλεξανδρείας καὶ Εὐσέβιος)³¹. Πρόκειται γιὰ συγγραφεῖς, κείμενα τῶν ὁποίων εἶχε ἀντιγράψει ἀρκετὲς φορὲς ὁ λόγιος καὶ μποροῦσε νὰ διαθέτει στὴ βιβλιοθήκη του. Χρησιμοποίησε, ἐπίσης, καὶ τὰ κείμενα παλαιότερων συλλογῶν παροιμιῶν ὅπως τῶν Γρηγορίου Κυπρίου, Ζηνοβίου καὶ Διογενιανοῦ καὶ στὶς δύο τοὺ παραλλαγές³². Οἱ παροιμίες τῶν ἀττικιστῶν οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν στὴν “Συναγωγή” γενικά, μὲ ἓνα ὅμως χάσμα στὰ γράμματα —δὲ—, —κ— εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ παλαιότερα ὅτι ἀντλήθησαν ἀπὸ τὰ λεξικά τῆς “Σούδας” καὶ τοῦ Φωτίου³³. Νεώτερες ὅμως ἔρευνες ἀπέδειξαν τελικὰ ὅτι προῆλθαν ἀπὸ ἀκόμη ἀνέκδοτο λεξικὸ τοῦ Εὐδήμου, γνωστὸ ὡς “Συναγωγή λέξεων χρησίων”³⁴ καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ λεξικὸ τοῦ κώδικα Μοναχ. gr. 263 (13ος αἰ.)· εἰδικότερα ἀπὸ ἓνα κλάδο τῆς παραδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Εὐδήμου, διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ χρησιμοποίησαν ὁ συγγραφέας τοῦ λεξικοῦ “Σούδα” καὶ ὁ Φώτιος τὸν 10ο αἰώνα³⁵.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη κατὰ τὴν συγκρότηση τῆς

rum autem cum Apostolio communium varias lectiones - paucissimae sunt - in apparatu notaverit... W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 299. Βλ. καὶ K. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. II', σ. 393.

30. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. I', σσ. 169-171, K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, *Ἕλληνες λόγιοι*, σσ. 164-165, ὑποσημ. 64 καὶ W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σσ. 298-299.

31. Βλ. O. Crusius, “Apostolis”, *RE*. τ. II', 1 (1895), σσ. 182-183 καὶ W. Bühler, *ὁ.π.*, σ. 297.

32. Βλ. W. Bühler, *ὁ.π.*, σ. 297.

33. Βλ. E. Hiller, “Photios, Suidas, Apostolios”, *Philologus* 34 (1876) 226-234 καὶ K. Krumbacher - Γ. Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. II', σ. 293.

34. Βλ. γιὰ αὐτὸ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. II' σ. 419.

35. Δὲν μπορέσαμε νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ μελῆμα τοῦ K. Rupprecht, “Apostolis, Eudemus, und Suidas. Studien zu Geschichte den griechischen lexica mit einem Anhang: Fragment eines griechischen Lexicons (codex. monacensis gr. 263 fol. 416'-420')”, Leipzig 1922 (*Philologus, Suppl. Bd 15, 1*). Βλ. καὶ W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σσ. 297-298. Ἐξάλλου, ὅπως γνωρίζουμε τώρα ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ λεξικοῦ τοῦ Φωτίου, φαίνεται πὼς αὐτὴ δὲν σχετίζεται μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὸ “ἐργαστήριον” τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη γιὰ τὸ θέμα βλ. K. Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγησι - Χειρόγραφη παράδοσι*, [Ἑλληνικά. Περιοδικὸν σύγγραμμα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Παράρτημα 17], Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 36-112.

“Συναγωγῆς” ἔχει σημειωθεῖ ὅτι ἐργάστηκε ἀρκετὰ ἐλεύθερα. Προσέθεσε ἀρκετὰ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, στὶς ἐπεξηγήσεις τῶν παροιμιῶν ἄλλαξε ἀρκετὲς παροιμίες κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ ἀνεμπόδιστα ἔφτιαξε παροιμίες ἀπὸ ἀποφθέγματα³⁶.

Ἡ “Συναγωγή τῶν παροιμιῶν” τοῦ λογίου κωδικογράφου εἶχε καλὴ τύχη ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν εἰκοσιπέντε χειρογράφων ποὺ παραδίδεται καὶ τὶς τέσσερις ἔντυπες ἐκδόσεις ποὺ γνώρισε. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἀποτέλεσε ἓνα προσφιλὲς ἐργαλεῖο γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ γραπτοῦ λόγου τῶν λογίων ποὺ ἐντρυφοῦσαν στὴν ἑλληνικὴ γραμματειακὴ παράδοση. Ἀκόμη καὶ ἓνας ἀρκετὰ μεταγενέστερος Ἑλληνας διδάσκαλος τοῦ τέλους τοῦ 17ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου στὴν Ἡπειρο ποὺ βάλθηκε καὶ αὐτὸς νὰ συγκροτήσει μιὰ νέα συλλογὴ παροιμιῶν σημειώνει στὸν πρόλογό της: «Ἐπόνησα γὰρ οὐ μετρίως περὶ τὴν συλλογὴν τῶν παροιμιῶν. Καὶ γὰρ ὡς δῆλον διεσπαρμένων τυγχανουσῶν καὶ μὴ ἐν ταύτῃ, πόνον τε οὐκ ὀλίγον τοῖς θέλουσι χρῆσθαι ταύταις παρεχουσῶν, συνελεξάμην ἔγω γε ταύτας ἀπὸ βιβλίων διαφόρων ἀπὸ Βαρίνου καὶ Σουῖδα, ἀπὸ τε Μιχαήλου Ἀποστολίου καὶ Ταῤῥαίου καὶ Διδύμου, ἀπὸ τινος γραικολατίνου καὶ ἄλλων ἀνωνύμων, πολλὰς τε ἀπὸ τῆς χυδαίων γλώττης ἃς καὶ μετήνεγκα εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος τῆς Ἑλληνίδος διαλέκτου παρ’ ἧς καὶ ἐπέzeugσαν...»³⁷. Ἔτσι τὸ ἔργο τοῦ λογίου μπορεῖ ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας νὰ προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων διδασκάλων τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ γίνεται ἀντικείμενο σπουδῆς καὶ μελέτης.

36. Βλ. W. Bühler, *Zenobii Proverbia*, σ. 298.

37. Βλ. Γ. Π. Σαββατίδης, “Οἱ Παροιμίες τοῦ Παρθενίου Κατziuόλη”, *ΔΩΔΩΝΗ* 1 (1972) 143-200, (σ. 146).

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ:
ΤΟ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

I. Η ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ

«Μιχαήλ Ἀποστόλης βυζάντιος...». Μὲ αὐτὴν περίπου τὴ μορφή¹ τὸ ὄνομα τοῦ λογίου ἀπαντᾷ ἀρκετὲς φορές σὲ πολλοὺς καταλόγους συλλογῶν ἑλληνικῶν κωδίκων ποὺ θησαυρίζονται σὲ ἀρκετὲς βιβλιοθῆκες τῆς Εὐρώπης. Ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης ἐκτὸς ἀπὸ διδάσκαλος ἐργάστηκε ἐντατικὰ καὶ ὡς κωδικογράφος. Τὰ προϊόντα τῆς ἐπιμοχθῆς καὶ ἐκτεταμένης ποσοτικῆς κωδικογραφικῆς ἐργασίας του διακινήθηκαν ἀρκετὰ καὶ διασώθηκαν. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς καταγραφόμενους κώδικες γιὰ τὴν δραστηριότητά του αὐτὴν σημαντικὴ εἶναι ἡ πληροφόρηση ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του².

Ὁ H. Noiret, πρῶτος συστηματικὸς μελετητὴς τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ λογίου κωδικογράφου, στὸ βιογραφικὸ σχεδιάσμα, ποὺ προέταξε στὴν «Εἰσαγωγή» τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν του, παρέθεσε ἕναν κατάλογο 57 κωδίκων ποὺ ἐντόπισε σὲ 12 Εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθῆκες³.

Στὴ συνέχεια, οἱ M. Vogel – V. Garthausen, καταγράφουν 105 κώδικες οἱ ὁποῖοι ὁλόκληροι ἢ ἐν μέρει ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸ Μιχαήλ Ἀποστόλη⁴.

Μὲ τὸ σύνολο τοῦ κωδικογραφικοῦ ἔργου τοῦ λογίου καταπιάστηκε ἀργότερα ὁ M. Wittek, ὁ ὁποῖος παραθέτει συνοπτικά, μὲ τὴν προσθήκη καὶ τῆς ἀπαραίτητης τεκμηρίωσης, τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἔρευνάς του γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν κωδίκων ποὺ ἀντιγράφηκαν ὁλόκληροι ἢ σὲ συνεργασία ἀπὸ τὸ Μιχαήλ Ἀποστόλη καὶ τοὺς συνεργάτες του, τὶς βιβλιοθῆκες ποὺ ἀπέκινται, τὴν γραφικὴ ὕλη, τὸν τύπο τῆς γραφῆς καὶ τὴ στάχυσή τους⁵. Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ καταγραφὴ ἀποτελεῖ πρόδρομὴ παράθεση τῶν ἐρευνητικῶν πορισμάτων του, τὰ ὁποῖα ἔλαβαν ὀριστικότερη διατύπωση στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ μὲ τίτλο: «*Michèl Apostolés et la survie des textes clasiques grecs, Brüssel 1963*» ἡ ὁποία δὲν δημοσιεύθηκε καὶ παρέμεινε ἀρκετὸ καιρὸ ἀπρόσιτη στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα⁶.

---

1. Στὶς περιγραφὲς τῶν κωδίκων καταγράφεται συνήθως τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ λογίου κωδικογράφου στὸ ὁποῖο παρατηρεῖται μιὰ ποικιλία διατυπώσεων ποὺ συνοδεύουν τὸ ὄνομά του.

2. Τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν του ἀξιοποιεῖ στὴ μελέτη του γιὰ τὸν κωδικογράφο Μιχαήλ Ἀποστόλη. Ὁ M. Manfredini, «Michele Apostolis dalla sua corrispondenza», *Annali della Facolta di Lettere e Filosofia delle Universita di Napoli* 28 (1985-86) 142-153.

3. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 27-29.

4. M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σσ. 305-310.

5. M. Wittek, «Pour une étude de Scriptorium de Michel Apostoles et consorts», *Scriptorium* 7 (1953) 290-297.

6. Βλ. π.χ. D. Harlfinger, «Zur griechischen kopisten» σ. 328 υποσ. 4, καὶ J. Irigoin, «Les ecritures grecques, de XVe et XVIe siècles à propos d'un ouvrage récent», *Scriptorium* 47 (1993) 91-95, (σ. 91).

Ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 οἱ μελετητὲς ποὺ ἀνέλαβαν νὰ διορθώσουν καὶ νὰ συμπληρώσουν τὸ παλαιὸ εὐρετήριο τῶν M. Vogel - V. Garthausen⁷, ἐπέφεραν σημαντικὲς προσθήκες, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὸ κωδικογραφικὸ ἔργο τοῦ λογίου.

Ἡ ἀρχὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν X. Γ. Πατρινέλη, ὁ ὁποῖος στοὺς 105 κώδικες τῶν M. Vogel - V. Garthausen προσέθεσε ἄλλους 12 ἀνεβάζοντας σὲ 118 τὸν ἀριθμὸ τῶν κωδίκων ποὺ προσγράφονται στὴν γραφίδα τοῦ λογίου κωδίκων⁸.

Στὴ συνέχεια, ὁ P. Canart ἐρευνώντας εἰδικὰ τὶς συλλογὲς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀπόδοσιν ἀρκειῶν γνωστῶν ἀπὸ τὶς προγενέστερες καταγραφὲς κωδίκων στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ὀβέλισε 14 κώδικες ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μέχρι τότε καταγραφέντων, κατεβάζοντας τὸν ἀριθμὸ τους σὲ 104⁹.

Λίγο ἀργότερα οἱ J. Wiesner - V. Victor προσέθεσαν ἀκόμη ἓναν κώδικα¹⁰.

Χάρη στὶς ἔρευνες τῶν E. Gamillcheg καὶ D. Harlfinger, προσετέθησαν στὸν κατάλογο τῶν μέχρι τότε γνωστῶν καταγραφέντων κωδίκων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἄλλοι 12 ἀνεβάζοντας τὸν ἀριθμὸ τους ξανὰ στοὺς 115¹¹.

Στὴν πορεία τῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ κωδικογραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπισημάνθηκε τὸ πρόβλημα τῆς διάκρισης μεταξὺ τῶν κωδίκων ποὺ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸν λόγιον κωδικογράφο καὶ ἐκείνων ποὺ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸν υἱὸ του Ἀριστόβουλο-Ἀρσένιον Ἀποστόλη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἓνας ἐξίσου παραγωγικὸς κωδικογράφος¹². Σὲ εἰδικὴ μελέτη τοῦ πρόβλημα ἀντιμετώπισε ὁ P. Canart. Μέσω τῆς συγκριτικῆς συνεξέτασής τῆς γραφῆς κωδίκων ποὺ βεβαιωμένα ἀντεγράφησαν ἀπὸ τοὺς δύο κωδικογράφους, πέτυχε νὰ ξεκαθαρίσει τὰ πράγματα καταλήγοντας στὰ ἰδιαίτερα γραφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τους¹³.

Γιὰ τὴν μελέτη τοῦ κωδικογραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ὁ μελετητὴς καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει ὅλα ἐκεῖνα τὰ προβλήματα, τὴν ἐπίλυση τῶν ὁποίων προϋ-

7. Βλ. καὶ J.-M. Olivier, *Répertoire des Bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs*, σσ. 26-27.

8. X. Γ. Πατρινέλης, "Ἑλληνες κωδικογράφοι", σσ. 69-70.

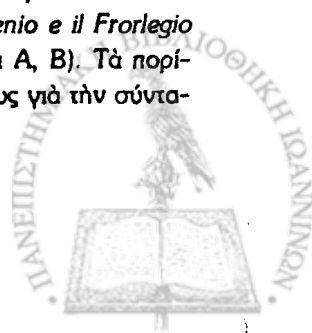
9. P. Canart, "Scribes grecs", σσ. 73-74.

10. J. Wiesner - U. Victor, "Griechische Schreiber", σ. 53.

11. *Repertorium*, I, 278, II, 379, III, 454.

12. Γιὰ τὸ πλούσιο κωδικογραφικὸ τοῦ ἔργο βλ. M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σσ. 40-42, X. Γ. Πατρινέλης, "Ἑλληνες κωδικογράφοι", σσ. 68-69, P. Canart, "Scribes grecs", σσ. 59-79, J. Wiesner - U. Victor, "Scribes grecs", σ. 52, *Repertorium*, I 28, II 39, III 48.

13. P. Canart, "Note sur l'écriture de Michel et Aristobule Apostolès et sur quelques manuscrits attribuables à ce dernier", στὸ A. L. Di Lello-Finuolli, *Un esemplare autografo di Arsenio e il Forologio di Stobea, con studio paleografico di Paul Canart*, Roma 1971, σσ. 87-101, (Tableau A, B). Τὰ πορίσματα τῆς μελέτης αὐτῆς ἀξιοποιοῦν οἱ E. Gamillscheg - D. Harlfinger στὶς ἔρευνές τους γιὰ τὴν σύνταξιν τοῦ *Repertorium*.

ποθέτει ή σύγχρονη κωδικολογική – παλαιογραφική έρευνα¹⁴. ‘Η έκτεταμένη ποσοτικά κωδικογραφική παραγωγή του και ή επίσης έκτεταμένη διακίνηση και διασπορά της, έντεινουν περαιτέρω τις δυσχέρειες που καλεΐται νά προσπελάσει ό σύγχρονος μελετητής. ‘Ο μεγάλος αριθμός των αποδιδόμενων στη γραφίδα του Μιχαήλ ‘Αποστόλη κωδίκων καθιστά μάλλον ανέφικτη την μελέτη τους μέσω αὐτοψίας ή ακόμη και μέσω φωτογραφιών, φωτοτυπιών και μικροφίλμ. Ούτε και μέσω των διαθεσίμων κωδικολογικών περιγραφών στους καταλόγους χειρογράφων εΐναι έφικτή ή απρόσκοπτη έρευνητική προσέγγιση των κωδίκων, άφου σέ πάρα πολλές περιπτώσεις οί περιγραφές εΐναι πεπαλαιωμένες και ανεπαρκείς¹⁵.

Στά πλαίσια της μελέτης αὐτής, που στόχο έχει την όσο τὸ δυνατόν πληρέστερη διερεύνηση και παρουσίαση της προσωπικότητας και της πνευματικής συμβολής του Μιχαήλ ‘Αποστόλη στα κοινωνικά και πολιτιστικά δρώμενα της εποχής του, εΐναι απαραίτητη και ή μελέτη του κωδικογραφικού έργου του, καθώς και ή συνθετική αξιοποίηση, στα πλαίσια του έφικτου, των στοιχείων που προκύπτουν από την συνολική μελέτη της κωδικογραφικής δραστηριότητας του λογίου και από τή συλλογή των έπιστολών του ή από άλλες γραπτές πηγές της εποχής του. Με αὐτήν την προοπτική προσεγγίζουμε στη συνέχεια τὸ κωδικογραφικό έργο του λογίου. ‘Η μελέτη μας δέν εΐναι παλαιογραφική κατὰ τὸ πρότυπο των παλαιογραφικών μελετών – διδακτορικών διατριβών, που έκπονήθηκαν για διάφορους παραγωγικούς κωδικογράφους¹⁶. ‘Αποτελεΐ τμήμα και απαραίτητο συμπλήρωμα μιάς ευρύτερης μελέτης για τὸ βίο και τὸ έργο του λογίου και κατ’ ανάγκην λοιπόν θά περιοριστοῦμε στην κριτική και συνθετική αξιοποίηση της προγενέστερης έρευνας και της ύπάρχουσας βιβλιογραφίας¹⁷.

Για την ταύτιση και καταγραφή των κωδίκων που άντέγραψε ό Μιχαήλ ‘Αποστόλη ως άφετηρία εΐχαμε τις διαθέσιμες παλαιότερες καταγραφές από τους M. Vogel

14. Βλ. τις σχετικές έπισημάνσεις στην παλαιότερη μελέτη του P. O. Kristeller, “Tasks and problems of manuscript research”, στο *Codicologica 1. Théories et principes*, Leyden 1976, σσ. 84-90.

15. Για τὸ ζήτημα, αποκαλυπτικές εΐναι οί σχετικές παρατηρήσεις του E. Mioni, *Εΐσαγωγή στην ‘Ελληνική Παλαιογραφία*, σσ. 133-136.

16. ‘Οπως για παράδειγμα οί παλαιότερες μελέτες των P. Canart, “Les manuscrits copies par Emmanuel Provataris (1546-1570). Essai d’ étude codicologique”, στο *Mélanges Eugene Tisserat*. t. VI, [Studi e Testi 236], Città del Vaticano 1964, σσ. 173-287, ή ή πρόσφατη διατριβή για τὸ σύγχρονο του Μιχαήλ ‘Αποστόλη Γεώργιο Τριβίζιο της V. Chatzopoulou, *Un grec de la Renaissance, copiste et editeur en Italie: Zacharie Calliergis (± 1470-1524)*. [École Pratique des Hautes Études. Sciences Historiques et Philologiques], Paris 2007.

17. ‘Οπως θά φανεΐ στη συνέχεια, τὰ στοιχεΐα που συγκεντρώνονται και καταγράφονται εΐναι άρκετά και ίκανά νά διαφωτίσουν έπαρκώς την πτυχή αὐτή της προσωπικότητας του λογίου, γι’ αὐτὸ και ή ακολουθούμενη έρευνητική μέθοδος που περιγράφεται στο σημείο αὐτὸ μπορεΐ νά θεωρηθεΐ ως ένδειγμένη.

- V. Garthausen ὡς καὶ τὸ *Repertorium* τῶν E. Gamillscheg - D. Harlfinger¹⁸. Βεβαίως οἱ πιὸ πρόσφατες καταγραφές τῶν P. Canart καθὼς καὶ τῶν συνεργατῶν τοῦ *Repertorium* εἶναι πληρέστερες, λεπτομερέστερες καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀσφαλέστερες. Στὴ συνέχεια τὰ συγκεντρωθέντα στοιχεῖα διασταυρώνονται μέσῳ τῶν περιγραφῶν τους σὲ καταλόγους χειρογράφων¹⁹ καὶ τῆς μελέτης τῆς σχετικῆς γι' αὐτοὺς βιβλιογραφίας ποὺ ἐντοπίσαμε.

Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν συμπεριλαμβάνονται τὶς καταγραφές τῶν αὐτογράφων τοῦ λογίου κωδικογράφου. Ἡ θέση τους εἶναι στὴν ἀρχὴ τοῦ καταλόγου τῶν κωδίκων ποὺ παραδίδουν τὸ συγγραφικὸ ἔργο του καὶ ἐκεῖ καταγράφονται²⁰.

Στὴν δική μας καταγραφή ἐπικειρήσαμε νὰ δώσουμε μιὰ συνοπτικὴ καὶ περιεκτικὴ περιγραφή κάθε κώδικα μὲ στοιχειώδη ὁμοιομορφία. Κάτι τέτοιο δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτὸ γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι οἱ βασικὲς πηγές ποὺ ἀξιοποιήσαμε παρουσιάζουν σημαντικότερες ποσοτικὲς καὶ ποιοτικὲς ἀποκλήσεις ὡς πρὸς τὴν παρεχόμενη πληροφόρηση²¹.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν συμπεριληφθέντων στὸν κατάλογο κωδίκων προέκυψε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σύνθεση αὐτῶν τῶν ἀνομοιογενῶν στοιχείων ποὺ διαθέτουμε. Ἀσφαλῶς στὸ μέλλον θὰ ἀναθεωρηθεῖ ἐφόσον μὲ νέες ἔρευνες θὰ διορθωθοῦν, συμπληρώσουν ἢ ἀναθεωρηθοῦν τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα, ὅπως συνέβη καὶ παλαιότερα²².

Οἱ κώδικες καταγράφονται κατὰ βιβλιοθήκη καὶ συλλογὴ κωδίκων προκειμένου περὶ τῶν γνωστῶν βιβλιοθηκῶν ποὺ διαθέτουν ἐπιμέρους συλλογὲς ἐλληνικῶν χειρο-

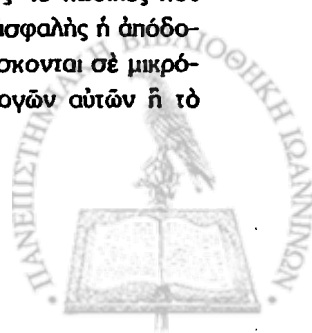
18. Βλ. J.-M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs*, σσ. 26-28.

19. Καταγραφή τῶν χρησιμοποιηθέντων καταλόγων χειρογράφων γίνεται στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς προτασσόμενης βιβλιογραφίας.

20. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τῶν: Vat. Palat. gr. 275, Vat. Palat. gr. 360, Laur. gr. 58.33, Vrat. R. 22 καὶ Par. Suppl. gr. 205, στοὺς ὁποίους συμπαράδονται μαζί μὲ τὰ αὐτόγραφα τοῦ λογίου καὶ κείμενα ποὺ ἀντέγραψε.

21. Συνοπτικότερες καὶ ἐπιγραμματικές, γιὰ παράδειγμα, εἶναι οἱ περιγραφές τοῦ H. Omont στὸ παλαιὸ εὐρετήριο του γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Παρισινῆς Βιβλιοθήκης, λεπτομερέστερες καὶ ἀποκαλυπτικότερες εἶναι οἱ περιγραφές τοῦ E. Mioni γιὰ τοὺς κώδικες τῆς Μαρκανῆς Βιβλιοθήκης ἢ τῶν νεωτέρων καταλόγων τῶν Συλλόγων τοῦ Βατικανοῦ.

22. Στὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς παλαιότερες καταγραφές καὶ τὶς περιγραφές τῶν κωδίκων ἀναθεωρήθηκαν ἀπὸ τὶς νεώτερες ἔρευνες τοῦ P. Canart, "Scribes grecs", σσ. 73-74 καὶ τῶν συντακτῶν τοῦ *Repertorium*, I 28, II 39, III 48. Γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν στοιχείων τοῦ καταλόγου, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία γιὰ τοὺς κώδικες ποὺ μελετήθηκαν ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ *Repertorium*, (57 κώδικες), τὸν P. Canart, (17 κώδικες) καὶ τὸν E. Mioni στὴ Μαρκανῆ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας (11 κώδικες). Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἐπίσης ἀμφιβολία γιὰ τοὺς 43 κώδικες ποὺ φέρουν κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ λογίου κωδικογράφου. Δὲν θεωρεῖται τὸ ἴδιο ἀσφαλὲς ἡ ἀπόδοσις στὴν γραφίδα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη τῆς ἀντιγραφῆς κάποιων κωδίκων ποὺ βρίσκονται σὲ μικρότερες συλλογές, σύμφωνα μὲ τοὺς παλαιούς καταλόγους χειρογράφων τῶν συλλογῶν αὐτῶν ἢ τὸ "Εὐρετήριο" τῶν M. Vogel - V. Garthausen.

γράφων. Προηγείται ἡ ἀναγραφὴ τῆς βιβλιοθήκης καὶ ἀκολουθεῖ ἡ λατινικὴ συντομογραφία καὶ ὁ ἀριθμὸς κάθε κώδικα. Καταγράφονται στὴ συνέχεια τὰ διαθέσιμα στοιχεία γιὰ τὸν ἀριθμὸ, τὶς διαστάσεις καὶ τὴ γραφικὴ ὕλη κάθε κώδικα. Ἡ περιγραφὴ συνεχίζεται μὲ τὴν συνοπτικὴ παράθεση τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικα, καθὼς καὶ στοιχείων γιὰ τὴν διακόσμηση καὶ τὴν σύνταξί του. Ἀναγκαίᾳ κρίθηκε ἡ παράθεση τοῦ κωδικογραφικοῦ σημειώματος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἢ/καὶ διαφόρων ἄλλων σημειωμάτων ποὺ διαφωτίζουν τὴν διακίνηση (κτίτορες) καὶ τὴν ἱστορία τοῦ κώδικα. Ἀναγράφεται, τέλος, ἂν ὁ λόγιος κωδικογράφος ἀντέγραψε τὸ σύνολο τοῦ κώδικα ἢ κάποιο τμῆμα του, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ/ῆ τῶν κωδικογράφων ποὺ συνεργάστηκαν στὴν ἀντιγραφή, ἐφόσον ἔχει ταυτισθεῖ. Ἡ συνοπτικὴ περιγραφὴ κρίθηκε σκόπιμο νὰ συμπληρωθεῖ καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη τεκμηρίωση στὸ τέλος (μὲ μικρότερα τυπογραφικὰ στοιχεία), ὅπου σημειώνονται μὲ συντομογραφημένες παραπομπὲς οἱ παλαιότερες καταγραφές, καθὼς καὶ οἱ προσιτοὶ παλαιοὶ καὶ νεώτεροι κατάλογοι χειρογράφων ὅπου καὶ λεπτομερέστερη περιγραφὴ κάθε κώδικα.

II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΩΔΙΚΩΝ

Ἰταλία, Ρώμη, Bibliotheca Apostolica Vaticana.

1. Vat. gr. 366.

φφ. 219, 195x130, χαρτ.

“Καινὴ Διαθήκη”.

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

Χ. Γ. Πατρινέλης, “Ἑλληνες κωδικογράφοι”, σ. 70, *Repertorium*, III, 454, σσ. 54-55, R. Devresse, *Codices Vaticani, Graeci*, σσ. 54-55.

2. Vat. gr. 880.

φφ. 337, 284x210, χαρτ.

“Ἑτυμολογικὸν λεξικόν”. “*Etymologicum Gudianum*”, φ. 336^v: “† Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος, πολλὰ καμών, ὅμως καὶ τήνδε βίβλον / τέκνην οὖσαν γραμματικῆς, ἀκρηματίᾳ, κατὰ τὸ πρωτότυπον, / ἔγραψα: + θεῷ χάρις, ”

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Τὰ ἀρχικὰ τῶν λημμάτων ἐρυθρογραφοῦνται.

P. Canart, “Scribes”, σ. 74, *Repertorium*, III, 454. P. Schreiner, *Codices Vaticani, Graeci*, σσ. 37-38.

3. Vat. gr. 954.

φφ. 418, χαρτ.

Ἰωάννου Στοβαίου, “Ἀνθολόγιον”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα (φφ 1^v-2^r, 10^r-417). Φέρει διάφορα παρασελίδια καὶ διάστικα σημειώματα στὴ λατινική.

φ. 417^v: “Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος, πενία συζῶν, καὶ τότε τὸ θεῖον βιβλίον μισθῷ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν”.

Repertorium, III, 454.

---

1. Ὁ κώδικας ἀνήκει στὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν κωδίκων τῶν συλλογῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἀκόμη περιγραφεῖ σὲ κατάλογο χειρογράφων. Βλ. E. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σ. 133. Βιβλιογραφία γιὰ τὸν κώδικα συγκεντρώνεται στὸ P. Canart e V. Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*. [Studi e Testi 261], Città del Vaticano 1970, σσ. 516-517. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. καὶ A. L. Di Lello - Finuoli, “A proposito di alcuni codici Trincavelliani”, *RSBN* 14-16 (1977-79) 349-376.

4. Vat. gr. 1303.

φφ. 379 (;).

Εὐσέβιος (;).

Στὸ φ. 379^ν ὑπάρχει τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ὁλόκληρος ὁ κώδικας φέρεται ὅτι ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο².

P. Canart, "Scribes grecs", σ. 74, *Repertorium*, III, 454.

5. Vat. gr. 1953.

φφ. 124, 207x145, χαρτ.

Ἀγαπητὸς Διάκονος, "Ἐκθεσις Κεφαλαίων Παραινετικῶν", Σχεδογραφία Ἀφθονίου, "Προγυμνάσματα". Ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ προοριζόταν γιὰ διδακτικὴ χρῆση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του. Στὰ φφ 53^ν καὶ 115^ν: "Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος". Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρόσθιας πινακίδας στάκωσης σὲ ἐπικολλημένο φύλλο σημειώνεται: "Ex legatio ill. mi D. Albatis Stephani Gradij patr(it)ij, Ragus(a)n(i) / et huius Bibl(iothec)e Vaticane p(ri)mi custodis. ob(iit) die 2 maij / 1683 Rome".

P. Canart, "Scribes grecs", σ. 74, *Repertorium*, III, 474, P. Canart, *Codices Vaticani, Graeci*, σσ. 773-775.

6. Vat. Ottob. gr. 321.

φφ. 123, 215x184, περγαμ.

M. Μοσχόπουλου, "Ἐρωτήματα". Παρασελίδες σημειώσεις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη στὰ φφ. 7^τ-15^τ, καθὼς καὶ στὸ τελευταῖο φ. 123^τ.

Repertorium, III, 474, E. Feron - F. Battaglini, *Codices Vaticani Ottoboniani*, σσ. 169-170.

7. Vat. Palat. gr. 74.

φφ. 257, in fol., χαρτ.

Πορφυρίου, "Εἰσαγωγή εἰς τὰς πέντε φωνὰς", Ἀριστοτέλους, "Ὀργανον", "Περὶ ἀρετῆς", "Ἀναλυτικὰ ὕστερα" (ἀπόσπασμα)³. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἔχει ἀντιγράψει διάφορα τμήματα τοῦ κώδικα: (φφ. 11^τ-26^ν, 87^τ-102^ν, 107^τ-186^ν, 237^τ-247^ν, 254^τ-257^ν). Ὁ Ἀντώνιος Δαμιλᾶς ἀντέγραψε τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ κώδικα (φφ. 187^τ-256^ν), (*Repertorium*, III, 34).

φ. 186^ν: "μιχαῆλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενίᾳ συζῶν καὶ τότε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν".

2. Ὁ κώδικας δὲν ἔχει περιγραφεῖ σὲ κατάλογο χειρογράφων. Βλ. P. Canart - V. Peri, *Sussidi bibliografici*, σ. 569.

3. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et ses Commentaires*, Paris 1963, σ. 142.

φ. 206^r: “ἀντώνιος δαμιλὰς καὶ ταύτην ἐξέγραψεν τὴν βίβλον”.

φ. 236^r: “ἀντώνιος δαμιλὰς καὶ ταύτην ἐξέγραψεν τὴν βίβλον ἐν Κρήτῃ”.

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 73, *Repertorium*, III, 474, H. Stevenson, *Codices Vaticani, Palatini*, σ. 38.

8. Vat. Palat. gr. 214.

φφ. 271, 4ο, χαρτ.

Θεοδωρήτου Κύρου, “Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων”, Ἰωάννη Μαυρόποδος “Ἐπίγραμμα εἰς Θεοδώρητον”⁴, Γεώργιος Σχολάριος, “Λόγος εἰς τὴν Γέννησιν”. Τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κώδικα ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη: (φφ 1^r–203^v). Ὁ Ἀντώνιος Δαμιλὰς ἀντέγραψε τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ κώδικα (φφ. 204^r–271^r), (*Repertorium*, III, 34).

φ. 203^v: “μιχαὴλ ἀποστόλης βυζάντιος ἐξέγραψεν”.

φ. 271^r: “ἀντώνιος δαμιλὰς καὶ τοῦτον ἐξέγραψεν τὸν λόγον πονηθέντα τῷ σοφωτάτῳ ἀνδρὶ γεωργίῳ τῷ σχολαρίῳ / γεωργίῳ τῷ Κουρτέσῃ”.

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 73, *Repertorium*, III, 474, H. Stevenson, *Codices Vaticani, Palatini*, σ. 110–111.

9. Vat. Palat. gr. 244.

φφ. 403, 4ο, χαρτ.

“Σούδα”, “Λεξικόν”.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη: (φφ. 7^r–359^v, 395^v–403^r). Συνεργάτης του στὴν ἀντιγραφή τοῦ ὑπολοίπου τμήματος ὑπῆρξε ὁ Μιχαὴλ Λύγριος ποὺ ἀντέγραψε τὰ φφ. 360^r–395^r (*Repertorium*, III, 465).

φ. 403^r: “μιχαῆλος ἀποστόλ(ης) βυζάντιος. μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος, πενία συζῶν, καὶ τότε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐν κρήτῃ ἐξέγραψεν ἀπὸ πρωτοτύπου πάνυ διεφθαρμένου”.

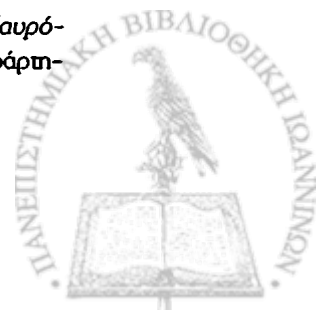
P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 73, *Repertorium*, III, 474, H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σ. 133.

10. Vat. Palat. gr. 275.

φφ. 232, (;) χαρτ.

Λιβανίου, “Προγυμνάσματα”, “Ἐπιστολές”. Ὁ κώδικας εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Στὰ φφ. 177^r–227^v περιλαμβάνει κείμενα δικά του: “Λόγοι,

4. Βλ. καὶ Ἀ. Καρπόζηλος, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος. [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Δωδώνη: Παράρτημα Ἀρ. 18], Ἰωάννινα 1982, σ. 75.

πραγματεῖες, ἐπιστολές”. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο: (φφ. 9^ο-227^ο)⁵.

φ. 176^ο: «μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν, καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν».

Στὸ φ. 8^ο καταγράφεται ἓνα ἐπτάστιχο κηπορικὸ ἐπίγραμμα: «Κάρλου κτῆμα τοδ' ἐστίν, ὃν ἰλαροῖσιν Ἀπόλλων / εἴσιδεν ὀφθαλμοῖς ἐς φάος ἐρχόμενον. / Κάρλου κτῆμα τοδ' ἐστίν ὁ χρυσοκόμας ὃν Ἀπολλων / ἴλαος εὐμειδὴς εἴσιδε τικτόμενον. / Κτῆμα τεόν τοδε, Κάρλε τὸν ἔδρακεν ἄρτι νεογνὸν / γηθόσυνος χαίρων Φοῖβος ἀκερσεκόμας».

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 73, *Repertorium*, III, 474, H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σ. 150-151.

11. Vat. Palat. gr. 314.

φφ. 224, χαρτ.

Κλαυδίου Πτολεμαίου, “Γεωγραφικὴ ὑφήγησις”⁶.

φ. 224^ο: «μικαῖλος ἀποστόλ(ης) βυζάντιος πενία συζῶν ἐξέγραψεν».

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ. Προέρχεται ἀπὸ τὴ συλλογὴ «Ioh. Bapt. Posthumi de Lione».

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 75, *Repertorium*, III, 474, H. Stevenson, *Codices Vaticani, Palatini*, σ. 179.

12. Vat. Palat. gr. 360.

φφ. 346, 8ο, χαρτ.

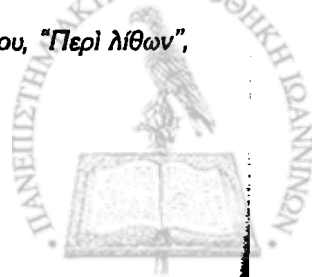
Πορφυρίου, “Εἰσαγωγή εἰς τὰς πέντε φωνάς”, Νεῖλου Καβάσιλα, “Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος”, Λιβανίου, “Μελέται”, Αἰλινου, “Ποικίλη Ἱστορία”, Παλαίφατου, “De incredibiliis historiis”.

Μανουὴλ Μοσχόπουλου, “Ἐξήγησις εἰς Ὅμηρου Ἰλιάδος Α΄ Β΄ Ἡρωδιανου”, “Περὶ τοῦ ἐστίν”, Μιχαὴλ Συγκέλλου, “Περὶ συντάξεως λόγου”, Ἀωνύμου, “Περὶ σχημάτων”, Μιχαὴλ Ἀποστολῆς, “Ἐπιδιόρθωσις τρόπων ποιητικῶν”, Σωκράτους καὶ Διονυσίου, “Περὶ λίθων”⁷.

5. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 1-3.

6. Βλ. A. Diller, “De Ptolemaei Geographiae codilibus editionibusque”, *Claudii Ptolemaei Geographia* ed. C. F. A. Nobbe repr. Amsterdam 1966, σσ. V-XV, ἀνατύπωση στὸ A. Diller, *Studies in greek Manuscript Tradition*, σσ. 125-135, (σ. 128) καὶ B. Ἱ. Τσιότρας, “Ἡ ἐξηγητικὴ παράδοση τῆς “Γεωγραφικῆς ὑφήγησεως” τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου. Οἱ ἐπώνυμοι σχολιαστές. Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 39, ὑποσ. 71.

7. Βλ. Γ. Κ. Γιαννάκης, “Ὀρφέως, “Λιθικά Κηρύγματα”. Σωκράτους καὶ Διονυσίου, “Περὶ λίθων”, Ἰωάννινα 1987, σσ. 34-35.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἶναι ὁ ἀντιγραφέας τῶν φφ. 4^r-20^v, 258^r-312^r (Πορφύριος - Μιχαὴλ Σύγκελλος) καθὼς καὶ γραφέας τῶν φφ. 323^r-334^v (Αὐτόγραφο, “Ἐπιδιόρθωσις τρόπων ποιητικῶν”).

φ. 312^v: “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος, πενία συζῶν καὶ τόδε ἐξέγραψεν”.

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 73, H. Stevenson, *Codices Vaticani Palatini*, σσ. 210-212.

13. Vat. Urb. gr. 38

φφ. 222, 290x198, χαρτ.

Ἀριστοτέλους, “Μετεωρολογικά”, “Περὶ ψυχῆς”, “Περὶ ἀτόμων γραμμῶν”, “Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως”, “Περὶ οὐρανοῦ”, “Περὶ φυτῶν”⁸.

φ. 211^r: “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος ἐξέγραψεν”.

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 74, *Repertorium*, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 44-45.

14. Vat. Urb. gr. 39.

φφ. 132, 285x202, χαρτ.

Ἀριστοτέλους, “Περὶ ζῶων ἱστορίας”, “Μικρὰ φυσικά”⁹.

φ. 122^v: “Μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος ἐξέγραψεν”. Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Φέρει διακόσμηση στὰ πρωτογράμματα.

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 74, *Repertorium*, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 39-40.

15. Vat. Urb. gr. 47.

φφ. 160, 289x200, χαρτ.

Ἀριστοτέλους, “Ρητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον”, “Ρητορικὴ”, “Περὶ ποιητικῆς”¹⁰, Δημήτριος Φαληρεὺς, “Περὶ ἐρμηνείας”, Διονύσιος Ἀλικαρνασεύς, “Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων”.

Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ κώδικα ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη: (φφ. 37^r-160^v Ἀριστοτέλους, “Ρητορικὴ”, “Περὶ ποιητικῆς”, Δημήτριος Φαληρεὺς, Διονύσιος Ἀλικαρνασεύς). Τὰ πρώτα φφ. 1^r-34^r ἀντέγραψε ὁ Μιχαὴλ Λύγизος (*Repertorium*, III, 465).

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 74, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 50-51.

8. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 147, D. Harlfinger, *Die Textgeschichte*, σσ. 212-215.

9. Βλ. καὶ A. Wartelle, *δ.π.*, σ. 147, D. Harlfinger, *δ.π.*, σσ. 212-215.

10. Βλ. καὶ A. Wartelle, *δ.π.*, σ. 148.

16. Vat. Urb. gr. 67.

φφ. 419, 273x175, χαρτ.

‘Ολόκληρος ὁ κώδικας περιλαμβάνει διάφορα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ. Ἀποτελεῖ μιὰ συστάχωση τμημάτων ποὺ ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ διάφορους κωδικογράφους τοῦ 13ου-15ου αἰώνα. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης προσθέτει μερικὲς παρασελίδες σημειώσεις στὰ φφ. 364^v-391^r.

Repertorium, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 80-84.

17. Vat. Urb. gr. 91.

φφ. 235, 290x208, χαρτ.

Θουκυδίδου “Ἱστορίαι”, “Βίος Θουκυδίδου”, Διονυσίου Ἀλικαρνασέας, “Περὶ τῶν Θουκυδίδου ἰδιωμάτων”, Μαρκελίνου, “Περὶ τοῦ Θουκυδίδου βίου καὶ τῆς ιδέας αὐτοῦ”, φ. 230^r: “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τοῦ βυζαντίου τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν, ὅκτῳ ἔτεσιν ὕστερον ἐς αὐτὸ ἐπανελθόν, καὶ αὐθις πενία συζῶν, μισθῷ ἐξέγραψεν”. Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη¹¹.

Repertorium, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 135-136.

18. Vat. Urb. gr. 107.

φφ. 274, 294x207, χαρτ.

Πολύαινου, “Στρατηγήματα”, “Περὶ ποταμῶν καὶ κρηνῶν καὶ λιμνῶν παραδοξολογούμενων”. “Περὶ τῆς Νεΐλου ἀναβάσεως”, “Περὶ γυναικῶν”, Ἀρτεμιδώρου, “Ὀνειροκριτικόν”.

φ. 133^v: “τέλος τῶν Πολυαίνου στρατηγημάτων τὰ γὰρ λειπόμενα πάνυ ὀλίγα ἔστιν” – “μικαῖλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν, μισθῷ ἐν κρήτῃ καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν”. Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἐπειδὴ ὁ ἀντιγραφέας ἐντοπίζει κενὰ στὰ ἀντιγραφόμενα κείμενα σημειώνει ἐνίοτε τὶς λέξεις “λείπει” καὶ “ζήτει”.

P. Canart, “Scribes grecs”, σ. 74, *Repertorium*, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 163-166.

19. Vat. Urb. gr. 127.

φφ. 229, 290x209, χαρτ.

Λιβάνιος, “Ἐπιστολές”, Φιλόστρατος, “Ἐπιστολές”¹².

φ. 214: “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν

11. Βλ. καὶ J. E. Powell, “The Cretan manuscripts of Thucydides”, σ. 102.

12. Βλ. καὶ Δ. Κ. Ράιος, *Φιλοστράτηα Ἐρευνες στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν φιλοστρατείων ἐπιστολῶν. Τόμος Β΄*, Ἰωάννινα 1997, σσ. 55-58.

πενία συζῶν καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν". Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^ε-219^ε. Τὰ ὑπόλοιπα ἀντεγράφησαν ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα πὺ μιμεῖται τὴν γραφή του¹³.

P. Canart, "Scribes grecs", σ. 74, *Repertorium*, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 276-280.

20. Vat. Urb. gr. 144.

φφ. 320, 237x157, χαρτ.

Πίνδαρος, "Βίος Πινδάρου", "Ὀλυμπιονίκοι", "Μετρικὰ σχόλια", "Πυθιονίκοι", "Σχόλια εἰς Πυθιονίκους"¹³.

φ. 320: "μικᾶνλος ἀποστόλης βυζάντιος τὰ τοῦ Πινδάρου ὀλύμπια καὶ πύθια ἔγραψα". Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

P. Canart, "Scribes grecs", σ. 74, *Repertorium*, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 276-280.

21. Vat. Urb. gr. 160.

φφ. 396, 295x207, χαρτ.

"Σούδα", "Λεξικόν", Θεόγνιδος, "Ἐλεγείαι"¹⁴.

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη: (φφ. 1^ε-224^ε, 363^ε-366^ε). Στὰ φφ. 376^ε καὶ 396^ε ἀπαντοῦν κωδικογραφικὰ σημειώματά του.

P. Canart, "Scribes grecs", σ. 74, *Repertorium*, III, 474, C. Stornajolo, *Codices Vaticani Urbinate*, σσ. 307-308.

Ἰταλία, Ρώμη, Bibliotheca Vallicelliana.

22. Vallicel. gr. 54 (D. 20).

φφ. II 94, 330x218, χαρτ.

Ἀνδρέου Καισαρείας, "Ἑρμηνεία εἰς τὴν ἀποκάλυψιν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου".

Ἐρυθρογραφοῦνται τὰ πρωτογράμματα. Δὲν ὑπάρχει ἀκριβὴς περιγραφή τοῦ κώδικα. Φέρεται ὅτι ἔχει ἀντιγραφεῖ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vögel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, A. Martini, *Catalogo di manoscritti esiesistenti*, τ. II, σσ. 86-87.

Ἰταλία, Νάπολη, Bibliotheca Nazionale.

23. Neapol. gr II. F. 25.

13. Βλ. καὶ D.C.C. Young, "A codicological Inventory of Theognis Manuscripts", *Scriptorium* 7 (1953) 3-36, (σ. 18).

14. Βλ. καὶ J. Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*, Paris 1952, σσ. 373-377.

φφ. 160, 8ο, χαρτ.

Ἀριστοφάνους, “Πλούτος, Νεφέλαι, Βάτραχοι”¹⁵, Θωμᾶ Μαγίστρου, “Βίος Ἀριστοφάνους”. Στὰ περιθώρια καταγράφεται πλούσιος ἑρμηνευτικὸς ὑπομνηματισμός.

φ. 150^ν: “Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος πενία συζῶν ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν”. Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Ἀλλὰ ἔξι, τουλάχιστον, χέρια ἀντιγραφῶν διακρίνονται ὅτι συνεργάστηκαν καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ Μιχαὴλ Λυγίζος, ὁ ὁποῖος προσθέτει παρασελίδια σχόλια.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, S. Cyrillus, *Codices graeci manuscripti Regiae Bibliothecae Borbonicae*, τ. I', σ. 170.

Ἰταλία, Φλωρεντία, Bibliotheca Laurenziana.

24. Laur. gr. 28. 22.

φφ. 101, 4ο, χαρτ.

“Γινῶμαι περὶ πίστεως”, Ἀωνύμου, “Γεωμαντικὴ Βίβλος”, Ἀωνύμου, “Περὶ ἀστρονομίας”, Ἀριστοτέλους (ἀποσπάσματα)¹⁶, “Γινῶμαι περὶ φύσεως”, Πασχαλίου, Λέοντος Σοφοῦ, “Περὶ προγνώσεως”.

φ. 10^ρ: “Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος ἐμετρίασεν”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 2^ρ-10^ρ, 10^ν-60^ρ.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, ὑποσ. 2, *Repertorium*, I, 278, A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, σσ. 41-42.

25. Laur. gr. 58 33.

φφ. 157, 268x204, χαρτ.

Πυθαγόρου, “Χρυσᾷ ἔπη”, Ἱεροκλέους, “Ἑρμηνεία εἰς χρυσᾷ ἔπη”¹⁷, “Σχόλια εἰς Ἠφαισίωνος Ἐγχειρίδιον”, Βησσαρίωνος, “Ἐπιστολαί”, Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, “Ἐπιστολαί”, “Περὶ ἀρετῆς”¹⁸, “Λόγος πρὸς τὸν Θεόν”, Μιχαὴλ Ἀποστόλη “Κατὰ Θεοδώρου Γαζῆ”, Βησσαρίωνος, “Εἰς Ἀνδρόνικον Κάλλιστον”, Νικολάου Σεκουνδηνού, “Εἰς Ἀνδρόνικον Κάλλιστον”¹⁹, Ἀνδρονίκου Καλλίστου, “Ὑπὲρ Θεοδώρου Γαζῆ”, Βαρλαάμ Καλαβροῦ, “Ἐπιστολὴ εἰς Γρηγόριον Παλαμᾶν”, Κικέρωνος, “Περὶ γήρας - μετάφρασις Θεοδώρου Γαζῆ”.

15. Βλ. καὶ Ch. N. Eberline, *Studies in the Manuscript Tradition of the Ranae of Aristophanes*, Meisenheim am Glan 1980, σ. 19.

16. Βλ. καὶ A. V. Wartelle, *Inventaire*, σ. 32.

17. P. Derron, “Inventaire des manuscrits des “Vers d’Or” pythagoriciens”, *Revue de histoire des textes* 22 (1992) 1-17, (σ. 7).

18. B. Tambrun-Krasker, *Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος “Περὶ ἀρετῶν”. Édition critique avec introduction, traduction et commentaire*, [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν], Ἀθῆναι 1987, σσ. LI-LII.

19. Βλ. καὶ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Νικόλαος Σεκουνδηνός*, σ. 152, (υποσ. 2).

φ. 155^v: “τέλος εἴληφε τὰ παρόντα γράμματα χειρὶ ἐμοῦ ἀντωνίου μεδιολανέως ἐτι δε καὶ Κρητὸς τὸ ἔθνος δυναμένου λέγεσθαι / διὰ τὸ τῶν γονέων πρότερον οἰκητόρων ἐν Κρήτῃ γεναμένων καὶ αὐτὸν ἐν ταύτῃ γεννηθῆναι καὶ τραφῆναι καὶ ἀνδρευθῆναι καὶ τῶν παρ’ αὐτῆς δωρεῶν οὐκ ἔλαττον ἢ τοὺς ἄλλους κρητὰς ἀπολαύσαι ἄνευ τοῦ ψεύστην εἶναι”.

φ. 43^r: “† μιχαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν, καὶ τίνδε τὴν ἱερὰν βίβλον μισθῶ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν:—”

φ. 156^r: “† Τὸ παρὸν βιβλίον κτῆμα ἐστὶν ἐμοῦ ἀντωνίου δαμιλᾶ”: “*Iste liber est mei georgii sinadino die XII augusti MCCCCLXXVII*”. “*Liber Laurentii et jo Petri franc(isci) de medicis*”.

φ. 1^r: “ἔδωκε μοι ὁ κ(ϣ)ρ ἀντώνιος α^o / ἐν φλουρίν εἰς μαρτζέλους / εἶτα μαρτζέλους ἔ εἶτα μίαν μπερέταν γρ(ώσια) ιῆ / ἐστὶ πάντα σολδ(ία) z” (“Ἀκολουθεῖ καὶ μιὰ παρομοίου περιεχομένου σημείωση στὴν ἰταλική). Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τέσσερις ἀντιγραφεῖς Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Δαμιλᾶ: (φφ 10^r, 54^v-104^v, 105^v-155^v). Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 10^v-54^r (Ἱεροκλῆς Ἡφαιστίων). Ἡ γραφὴ τοῦ φ. 2^r ταυτίζεται μᾶλλον μὲ τοῦ Θωμᾶ Βιτσιμάνου. Ἀπὸ σημειώματα μεταγενεστέρων κπιτόρων γνωρίζουμε ἄρκετὰ γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ χειρογράφου. Ἀρχικὰ ἀνῆκε στὸν Ἀντώνιο Δαμιλᾶ καὶ ἀπὸ αὐτὸν πέρασε στὸν Γεώργιο Συνοδινὸ (12 Αὐγούστου 1477;). Κατόπιν περιῆλθε στὴν συλλογὴ τῶν Μεδίκων²⁰.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, *Repertorium*, I, 278, A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, σσ. 480-484.

26. Laur. gr. 59. 20.

φφ. 105, 4o, χαρτ.

“Ἀπομνημονεύματα ἐκ διαφορῶν ποιητῶν τε καὶ ρητόρων, ἐκ τε τῶν θύραθεν καὶ τῆς καθ’ ἡμᾶς ἱερᾶς καὶ φιλοθέου παιδείας”.

φ. 105^v (;): “Μιχαῖλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς φίλης πατρίδος αὐτοῦ πενία συζῶν ἐν Κρήτῃ κ(αὶ) τόδε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐξέγραψεν”.

Στὰ πρῶτα 16 φύλλα τοῦ κώδικα ὑπάρχει καὶ διάστιχη λατινικὴ ἐρμηνεῖα. Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, σσ. 537-538.

20. Λεπτομερὴς περιγραφὴ τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν D. Harlfinger βλ. P. Moraux, *Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuskripte des Aristoteles. Erster Band. Alexandrien – London, Berlin – New York* 1976, σσ. 209-212.

27. Laur. Conv. Soppr. gr. 143 (c. 1079).

φφ. 84, 224x148, χαρτ.

Θεοδοσίου, "Περὶ κλίσεως ὀνομάτων καὶ ρημάτων". Ποικίλη γραμματικὴ ὕλη.

φ. 84^v: "Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος ἐξέγραψεν". Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα (φφ. 24^r-84^r) ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306. A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, σ. 22*.

Ἰταλία, Μπολώνια. Bibliotheca Universitaria.

28. Bonon. gr 3631.

φφ. 79, 210x145, χαρτ.

Φιλοστράτου, "Εἰκόνες".

φ. 79^v: "μιχαῆλος ἀποστόλης βυζάντιος βασιλεὺς / τῶν τίνδε πενήτων ἐξέγραψεν".

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 305, *Repertorium*, I, 278, A. Olivieri - N. Festa, "Indice dei codici greci delle Biblioteche Universitaria e Communace di Bologna", *SIFC* 3 (1895) 385-495, σσ. 441-442.

Ἰταλία, Περούτζια. Bibliotheca Communal.

29. Perus. gr. 51 (A. 51).

φφ. 319. 330x229 χαρτ.

Σιμπλικίου, "Εἰς Ἀριστοτέλους περὶ Οὐρανοῦ σχόλια"²⁰

φ. 3^r: "Ex testamento, Francisci Maturantii", "Est Mon(aste)rrii S. Petri Perusini sig. no 199".

φ. 319^v: "Est Monasterii S. Petri de Perusio. Laus Deo".

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἔχει ἀντιγράψει ὅλον σχεδὸν τὸν κώδικα: (φφ. 3^r-315^r). Τὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ κώδικα ἀντέγραψε ὁ Anonymus Harvardianus (φφ. 315^r-319)²¹.

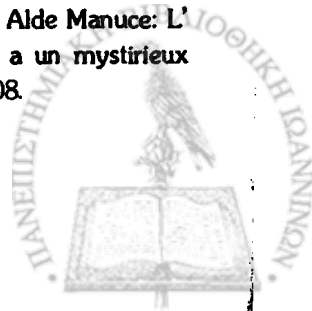
Repertorium, I, 278, E. Mioni, *Catalogo di manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 297-298.

30. Perus. gr. 714 (I, 108)

φφ. 355, 207x147, χαρτ.

20. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 123.

21. Βλ. τὴς ἐιδικῆς μελέτης τοῦ Ph. Hoffmann, "Un mystirieux collaborateur de Alde Manuce: L' Anonymus Harvardianus", *MEFRM* 97 (1985) 45-143, καὶ "Autres données relatives a un mystirieux collaborateur d'Alde Manuce: L' Anonymus Harvardianus", *MEFRM* 98 (1986) 673-708.

Πολυδεύκους, “Ὀνομαστικόν”, Ἡφαιστίωνος, “Ἐγχειρίδιον” (ἀποσπάσματα) Ἡλίας Μοναχός, “Περὶ διαφορῶν μέτρων”, Ξενοφώντος, “Κύρου Παιδεία”, “Κύρου Ἀνάβασις”, Θεόγνιδος, “Ἐλεγείαι”, “Λεξικὸν Ἀλφαβητικόν”, Ἀριστοτέλους, “Ἐπιστολαί”²². Ὁ Θεόδωρος Γαζῆς ἀντέγραψε τὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ κώδικα: φφ. 351^r–354^r (*Repertorium*, I, 128). Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τμήμα (φφ. 335^r–350^v) τοῦ κώδικα.

Repertorium, I, 278, E. Mioni, *Catalogo dei manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 319–321.

Ἰταλία, Πάρμα, Bibliotheca Palatina.

31. Parm. Palat. gr. 9.

φφ. 229, 293x207, χαρτ.

Κλαυδίου Πτολεμαίου, “Γεωγραφικὴ ὑφήγησις”, Διονυσίου, “Οἰκουμένης Περιήγησις”²³.

- φ. 207^v: “ἀντώνιος δαμιλᾶς κρῆς τὸ γένος καὶ ταύτην ἐξέγραψεν: ἐπίκουρον ἔχων τὸν ἱησοῦν χριστόν”.

φ. 227^v: “μιχαῆλος ἀποστόλιος βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς ἱερᾶς καὶ προσφιλοῦς πατρίδος αὐτοῦ, πενία συζῶν, τῷ κακίστῳ πάντων θηρίῳ, καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν οὐκ ἄνευ μεντοῦ μισθοῦ”.

Τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κώδικα (φφ. 4^r–202^r, 203^v–205^r Πτολεμαῖος) ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Δαμιλᾶ.

(*Repertorium*, I 22). Τὸ δεύτερο (Διονύσιος Περιηγητῆς) ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη (φφ. 208^r–227^v).

Repertorium, I, 278, E. Martini, *Catalogo dei manoscritti greci esistenti*, τ. II', σσ. 154–155.

Ἰταλία, Μοδένα. Bibliotheca Estense.

32. Mut. gr. 185 [III. F. 7].

φφ. 216, 303x204, χαρτ.

Διοδώρου Σικελιώτη, “Βιβλιοθήκη” (Βιβλ. I–IV).

φ. 215: “Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ π(ατ)ρίδος πενία συζῶν, καὶ τήνδε τὴν βίβλον μισθῷ ἐν κρήτῃ ἐξέγραψεν: υ”.

Στὸ περγαμηνὸ παράφυλλο ποὺ προστέθηκε στὸ τέλος τοῦ κώδικα “μουσούρου κτέαρ ἦν εὖτε ταδ' ἐγράφετο”.

22. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 123.

23. Βλ. καὶ I. O. Tsavari, *Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Périégète*. [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Δωδώνη: Παράρτημα, Ἀρ. 28], Ἰωάννινα 1990, σ. 166 καὶ Δ. Χ. Καλαμάκης, “Κρῆτες ἀντιγραφεῖς Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου. Φιλολογικὸς Σύλλογος “Ὁ Χρυσόστομος”*, Χανιά 1991, τ. Β', σσ. 195–206, (σσ. 197–198).

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, *Repertorium*, I 278, V. Puntoni, "Indice dei codici greci della Biblioteca Estense di Modena", *SIFC* 4 (1896) 379-536.

Ἰταλία, Βενετία. Bibliotheca Nazionale di S. Marco.

33. Marc. gr. 233 (Coll. 720) olim Card. Bessarionis, <394>.

φφ. 319, 285x215, περγαμ.

Ἰωάννου Φιλοπόνου, "Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλους περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς", Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιεύς, "Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλους Μετεωρολογικά", Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη, "Διάλογος περὶ διαφορῶν τινῶν ἀπορρημάτων", Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιεύς, "Περὶ ἠθικῶν προβλημάτων"²⁴.

φ. 1^ν: "Ioannis Philoponi grammatici expositio super de generatione et corruptione et alexandri Aphrodisiei super meteora, liber b(essarionis) car. Tusculani. locus 72".

Ὁ κώδικας δὲν φέρει κωδικογραφικὸ σημεῖωμα. Ἐχει ἀντιγραφεῖ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

"Membrana perfecte levigata et optime conservata exceptis paucis foliis influscatis... Inscriptiones et litterae maiores rubro colore describuntur... <Michael Apostolius> maxima cura totum codicem descripsit".

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 309. E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 346-347.

34. Marc. gr. 267. (Coll 263) olim Card. Bessarionis.

φφ. 124, 280x205, περγαμ.

Ἀρτεμιδώρου, "Ὀνειροκριτικόν".

φ. 1^ν: "Locus 75 Artemidori de inditiis in somnio. liber b(essarionis) car. niceni ep(iscop)i Sabinorum".

"Membrana haud perfecte levigata madore influscata est et rugata ... Inscriptiones et litterae maiores rubro colore describuntur ... Eleganti nitidoque calamo <Michael Apostolius> codicem exaravit".

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 309. E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 386.

35. Marc. gr. 268. (Coll 726) olim Card. Bessarionis.

φφ. 128, 280x205, περγαμ.

Ἀρτεμιδώρου, "Ὀνειροκριτικόν".

24. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 159.

φ. 127^v: “Μιχαήλος Ἀποστόλης Βυζάντιος, μετὰ τὴν τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐν Κρήτῃ μετὰ πολλὰ ἄλλα ἐξέγραφε”.

“Fasciae, inscriptiones, litterae initiales et maiores rubro colore pictae sunt”. Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 386–387.

36. Marc. gr. 270. (Coll 624) olim Card. Bessarionis.

φφ. 104, 280x200, περγαμ.

Ἀρεταίου, “Περὶ αἰτιῶν καὶ σημείων ὀξέων καὶ χρονίων παθῶν”, “Περὶ θεραπείας ὀξέων καὶ χρονίων παθῶν”.

φ. 1^v: “Iocus 81 Arethaei medici de causis et signis passionum accutarum. liber b(essarionis) niceni ep(iscopi) sabinensis”.

“Inscriptiones librorum, litterae initiales et maiores cauliculis et flosculis intextis efformatae, alia notabilia rubro colore ornata sunt... <Michel Apostolius> qua solebat diligentia, totum volumen exararit...”.

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 309, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 394.

37. Marc. gr. 272. (Coll 728) olim Card. Bessarionis <218>.

φφ. 261, 300x215, περγαμ.

Διοσκουρίδου, “Περὶ ὕλης ἱατρικῆς”, “Περὶ δηλητηρίων φαρμάκων”, “De animalibus quae virus eiculantur et de rabioso cane”.

φ. 1^v: “Dioscoridis de medicina, liber meus b(essarionis) car. Tusculani. Locus 45”.

“Membrana mediocris notae aliquantum infusata et maculata, scriptione fere indemni... Litterae initiales, inscriptiones et numeri, quibus capita designantur, rubro colore pictae sunt; litterae maximae etiam cauliculis et flosculis intextis ornantur... <Michael Apostolius> ff. 143^r–261^r summa diligentia descripsit; pars prior a librario coaveo exarata...”.

Τὸ δεύτερο ἥμισυ (τμήμα) τοῦ κώδικα (φφ. 143^r–261^r) ἀντέγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, τὸ πρῶτο τμήμα ἀντέγραψε κάποιος συνεργάτης του.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 395–396.

38. Marc. gr. 275. (Coll 893) olim Card. Bessarionis.

φφ. 271, 300x210, περγαμ.

Γαληνοῦ, “Ἔργα”.

φ. 1^ν: "*Galieni micratecha et alia miulta, liber meus b(essarionis) Car. Tusculani, locus 80*".

"*Litterae nitidae et elegantes. Fascia, inscriptiones, litterae maximae et maiores cauliculis et flosculis intextis efformatae, rubro colore finctae sunt ... <Michael Apostolius> summa cura totum volumen exaravit*". 'Ολόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 394.

39. Marc. gr. 286. (Coll 626) olim Card. Bessarionis.

φφ. 248, 280x195, περγαμ.

Γαληνοῦ, "Περὶ κράσεων καὶ ἀπλῶν φαρμάκων".

φ. 1^ν: "*Galieni de simplicibus pharmacis, liber b(essarionis) Car. Sabinensis locus 80*".

φ. 245^ν: "Τὰ ὀπισθογραφέντα βιβλία ἔξ τοῦ Γαληνοῦ γέγραπται παρ' ἐμοῦ Κοσμᾶ ἀναξίου ἱερομονάχου μηνὶ αὐγούστῳ ἰγ' τῷ αὐο' ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ οἱ εὐτυχάνοντες ὑπὲρ τοῦ κοπιάσαντος εὐχεσθε πολὺ ὑμῶν δέομαι...".

"*Inscriptiones et litterae initiales rubro colore delineatur; f2 fascia et lettera maxima funiculis intextis efformatae et rubro colore pictae sunt*".

'Ο Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ πρῶτο τμήμα (φφ. 1^ν-128^ν) τοῦ κώδικα. Τὸ δεύτερο τμήμα ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ Τραπεζούντιο: (φφ. 129^ν-245^ν) τὴν 13.8.1470. (*Repertorium* I, 218).

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 309-310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. I', σσ. 409-410.

40. Marc. gr. 345. (Coll. 737) olim Card. Bessarionis <45>.

φφ. 172, 285x210, περγαμ.

Θεοδωρήτου Κύρου, "Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία", Παλλαδίου, "Λαυσαϊκὴ Ἱστορία". "*De gentibus Indiae et Bragmanibus*".

φ. 1^ν: "*Locus 10 liber b(essarionis) car. Tusculani*".

"*Membrana non bene levigata sed optime servata... Fasciolae finiculis intextis efformatae, litterae initiales cauliculis ornatae necnon litterae maiores et inscriptiones rubro colore pictae sunt*". 'Ο Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ κώδικα: (φφ. 21^ν-172^ν). Τὰ πρῶτα εἴκοσι φύλλα ἀντέγραψε ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου (φφ. 1^ν-20^ν, *Repertorium*, I, 54, II, 72, III, 89).

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. III', σσ. 95-96.

41. Marc. gr. 397 (Coll. 897) olim Card. Bessarionis <343>.

φφ. 228, 290x215, περγαμ.

Θεοφυλάκτου Σιμοκάτη, "Οἰκουμενικὴ Ἱστορία", Ἀσκληπιοῦ Τραλλιανοῦ, "Εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Νικομάχου ἀριθμητικῆς εἰσαγωγῆς σχόλια".

φ. 1^ν: "*locus 63 Historia de rebus gestis Mauricii imperatoris et Asclepii Traiani expositio in arithmetica Nicomachi liber (Bessarionis) car Tusculani*".

"*Membrana hand perfecte lerigata et iam ab origine offuscata mediocris pretii est, nullo tamen cum textus detrimento... bitterae initiales et maiores necnon inscriptiones rubro colore pictae sunt... <Michael Apostolius> summa diligentia comparavit...*".

Ὀλόκληρος ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ.

M. Vogel - V. Garthausen, Gr. Schreiber, σ. 310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. II', σσ. 150.

42. Marc. gr. 405 (Coll. 783) olim Card. Bessarionis <344>.

φφ. 333, 310x218, περγαμ.

Νικηφόρου Γρηγοῦ, "Ἱστορία".

φ. II^ν: "*Nicephori Gregora historiae liber meus b(essarionis) car. Tusculani locus 63*".

"*Membrana bene levigata et optime conservata... Inscriptiones et litterae initiales paupere cultu rubro colore designatae sunt... Totum codicem accurate exaravit <Michael Apostolius> praeter ff. 222^ν-224^ν et 233^ν ab alio librario descripta*".

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλῃ.

Ἐλάχιστα φύλλα ἀντεγράφησαν ἀπὸ συνεργάτη του.

M. Vogel - V. Garthausen, Gr. Schreiber, σ. 310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. II', σσ. 156-157.

43. Marc. gr. 414. (Coll. 858) olim Card. Bessarionis <346>.

φφ. 144, 290x210, περγαμ.

Πολυαίνου, "Στρατηγήματα", Ἀποσπάσματα παραδοξογράφων, "Περὶ τῆς Νεΐλου Ἀναβάσεως", "Περὶ γυναικῶν".

φφ. II^ν: "*Polyaini Strategemata b(essarionis) car. Tusculani, locus 75*".

φ. 232^τ: "Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν, μισθῶ ἐν Κρήτῃ καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν".

φ. 132^ν: "Τέλος τοῦ Πολυαίνου στρατηγημάτων τα γὰρ λειπόμενα πάνυ ὀλίγα ἔστι".

"*Membrana bonae notae bene servata... Inscriptiones et litterae initiales atque maiores rubro pallescente colore delineatur... Michael Apostolius totum librum accurate exaravit...*"

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 310, E. Mioni, *Codices graeci manuscripti Bibliothecae Divi Marci Venetiarum*, τ. II', σσ. 170-171.

Ἰταλία, Μιλάνο. Bibliotheca Ambrosiana.

44. Ambros. gr. 161 [B. 167 Sup. Olim O 112]

φφ. 137, 286x203, χαρτ. (+1 φ. περγαμ.).

Ξενοφῶντος, *Κύρου Παιδεία*, (μὲ παρασελίδιο ὑπομνηματισμὸ στὴν ἐλληνικὴ καὶ λατινικὴ).

φ. 137^v: "μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος, μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ π<α>τρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν καὶ τόδε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν".

Στὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κώδικα διακρίνονται ὅτι συνεργάστηκαν τρεῖς ἀντιγραφεῖς. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ τελευταῖα φύλλα (φφ: 105^v-137^r).

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σ. 176.

45. Ambros. gr. 493 [L. 107 Sup].

φφ. 301, 294x218, χαρτ.

"Etymologicum Magnum".

"φ. 301^v: "† μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος αἰχμαλωτισθεὶς καὶ πενία μεγίστη συζῶν ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψα: ~". Τὸ ἥμισυ (τὸ δεῦτερο τμήμα) τοῦ κώδικα ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, (φφ. 162^v-361^v). Τὸ πρῶτο τμήμα ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ ἄλλον συνεργάτη. Στὸ τελευταῖο ἐσώφυλλο ὑπάρχει μεταγενέστερο κτητορικὸ σημεῖωμα: "κτῆμα τοῦ βαλτάσαρος τοῦ μελιβακοῦ τὸ παρὸν ἐτυμολογικόν". Ἀργότερα πέρασε στὴν κατοχὴ τοῦ Octavius Ferrarius καὶ στὴ συνέχεια στὴ συλλογὴ τοῦ Rovidius.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307. A. Martini - D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σ. 594.

46. Ambros. gr. 858 [C. 20 inf].

φφ. 282, 311x212, χαρτ.

Σιμπλικίου, *Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας*, Λέοντος Μαγεντινοῦ, *Περὶ τῶν τριῶν σχημάτων τῶν συλλογισμῶν* (*Ἐξήγησις εἰς Ἀριστοτέλους. Ἀναλυτικὰ πρότερα*)²⁵.

φ. 271^r: "μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ π<ατ>ρίδος πενία συζῶν, καὶ τόδε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν".

25. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 72.

φ. 282^v: “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος· μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ π<ατ>ρίδος πενία συζῶν καὶ τίνδε τὴν βίβλον μισθῶ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν”. Ὁ κώδικας φέρεται ὅτι ἔχει ἀντιγραφεῖ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307. A. Martini – D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, σσ. 953-954.

Γερμανία, Βερολίνο. Deutsche Staatsbibliothek.

47. Berol. gr. 240 (Philips 1643).

φφ. 144, 198x143, χαρτ.

Ξενοφῶντος, “Κύρου Ἀνάβασις”.

φ. 144^v (;): “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος δορυάλωτος οὔνοις, πενόμενος, ἔγραψα: – ζεβεδαίου δὲ μισθῶ τοῦ Γεωργίου”.

Ὁ κώδικας φέρεται ὅτι ἔχει ἀντιγραφεῖ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 305, W. Studemund – L. Cohn, *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, σ. 103.

Πολωνία, Κρακοβία, Bibliotheka Jagiellonska.

48. Berol. gr. 373 (= qu. 71)²⁶.

φφ. 262, 268x186, χαρτ.

“Βίος Θουκυδίδου”, Θουκυδίδου, “Ἱστορία”, Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, “Περὶ τοῦ Θουκυδίδου ἰδιωμάτων”²⁷.

φ. 257^v (;): “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν”.

φ. 262^v: “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν μισθῶ καὶ τότε τὸ βιβλίον ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν”.

Ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 305, Χ. Γ. Πατρινέλης, “Ἑλληνες κωδικογράφοι”, σ. 69, W. Studemund – L. Cohn, *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, σσ. 217-218.

49. Berol. gr. 375 (qu. 72)²⁸.

φφ. 322, 290x207, χαρτ.

26. Ὁ κώδικας τὸ 1945 μεταφέρθηκε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Κρακοβίας καὶ διασώθηκε. Καταλογογραφεῖται ὡς Berol(inensis). Βλ. J. M. Olivier, *Repertoire des Bibliothèques et des Catalogues*, σ. 151.

27. Βλ. καὶ J. E. Powell, “The Cretan manuscripts of Thukydides”, σ. 107.

28. Ὁ κώδικας τὸ 1945 μεταφέρθηκε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Κρακοβίας καὶ διασώθηκε. Καταλογογραφεῖται ὡς Berol(inensis). Βλ. J. M. Olivier, *Repertoire des Bibliothèques et des Catalogues des manuscrits grecs*, σ. 151.

Πορφυρίου, “Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου”, Πλωτίνου, “Ἐννεάδες”.

φ. 322^ν (;): “μικαῖλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν, πενία συζῶν, μισθῶ καὶ τοῦτο τὸ βιβλίον ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν. Ἰαταταιάξ”.

Στὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ προτασσόμενα περγαμνὰ παράφυλλα: “στίχοι ἱαμβικοὶ τοῦ ἄλεξάνδρου. Πόνος μὲν πλωτίνου, πέλει ἥδε παρούσα βίβλος δ’ εὐημέρου νῦν κτῆμ’ ἄλεξάνδρου” καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ κάτω: “hunc emi Ego Ermolaus Barbarus eques Zachariae proc(uratoris) filius 1489. 11 Aug. d(u cati) 7 aureis ab alexandro praedicto” καὶ ἀπὸ κάτω: “Plotinus Eneades. porfirius de Plotini vita et ordine librorum eius”. Ὁ κώδικας ἀνῆκε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς S. Michele di Murano. Ὁ κώδικας φέρεται ὅτι ἀντιγράφηκε ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μικαῖλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, Gr. Schreiber, σ. 305, W. Studemund - L. Cohn, Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, σ. 218.

Πολωνία, Wroslaw. Bibliotheca Uniwersytecka.

50. Vrat. R. 22.

(;) (;) (;)

Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, “Περὶ τῶν Θουκυδίδου ἰδιωμάτων”, Θεοφράστου “Χαρακτῆρες”, Παλαιφάτου, “De incredibiliis historiis”, Τρύφωνος, “Περὶ τρόπων”. Μικαῖλ Συγκέλλου, “Μέθοδος περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως”. Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος “Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου”. Μικαῖλ Ἀποστόλη, “Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα”.

Τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ κώδικα ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Δαμιλᾶ (φφ. 1^ν-134 Repertorium, I, 22).

Τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ κώδικα (φφ. 140^ν-301^ν, Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, Μικαῖλ Ἀποστόλης, “Ἐπιτάφιος εἰς Βησσαρίωνα” αὐτόγραφο²⁹ ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸ Μικαῖλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, Gr. Schreiber, σ. 505, Repertorium, I, 278.

51. Vrat. R. 27.

Ὁμήρου, “Ἰλιάς”, (με διάστιχην ἑρμηνεῖαν) “Μικαῖλος Ἀποστόλης βυζάντιος, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς φιλιτάτης αὐτοῦ πατρίδος πενία, τὸ πολυκεφάλῳ θηρίῳ συζῶν ἐν Κρήτῃ καὶ τῇνδε τὴν θείαν βίβλον μισθῶ ἐξέγραψεν”³⁰.

M. Vogel - V. Garthausen, Gr. Schreiber, σ. 307, Repertorium, I, 278.

29. Βλ. καὶ K. Aland, Die Handschriftenbestände der polnischen Bibliotheken, Berlin 1956, σ. 37.

30. Βλ. καὶ Λ. Πολίτης, Ἑλληνικά 14 (1958-1959) 408-409.

52. Vrat. R. 28.

‘Ομήρου, “Ὀδύσσεια”.

‘Ο Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 25^r-73^v, 75^r-106^v, 108^r-113^v, 116^r-122^v, 125^r-130^v, 132^r-140^v, 143^r-146^v, 193^r-221^v.

Συνεργάτης του στὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κώδικα αὐτοῦ ὑπῆρξε ὁ Ἀντώνιος Δαμιλᾶς (*Repertorium*, I, 22).

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, *Repertorium*, I, 278.

Γερμανία, Μόναχο. Bayerische Staatsbibliothek

53. Monac. gr. 126.

φφ. 231, 300x205 χαρτ.

“Θουκυδίδου Ἀθηναίου Βίος”, Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, “Περὶ τῶν Θουκυδίδου Ἰδιωμάτων”, Θουκυδίδου, “Ἱστορία”³¹.

- φ. 231^r (;): «Μιχαῖλος Ἀποστόλης βυζάντιος, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος, πενία συζῶν, μισθῶ ἐν Κρήτῃ καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν».

‘Ο Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα.

Χ. Γ. Παρινέλης “Ἑλληνες κωδικογράφοι”, σ. 70, I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. II’, σσ. 77-78.

54. Monac. gr. 137

φφ. 127, in folio, χαρτ.

“Βίος Ἀριστοφάνους”, Ἀριστοφάνους, “Πλοῦτος”, “Νεφέλεις”, “Βάτραχοι”, “Ἐκκλησιάζουσαι”³², Διονυσίου Περινητοῦ, “Οἰκουμένης Περιήγησις”³³.

φ. 126^r: “Μιχαῖλος Ἀποστόλης βυζάντιος, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς ἱερᾶς πατρίδος, αὐτοῦ πενία συζῶν, καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν οὐκ ἄνευ μέντοι μισθοῦ”.

‘Ο κώδικας συναρπατίστηκε ἀπὸ συστάχωση δύο τμημάτων. Στὸ πρῶτο (φφ. 1^r-105^r), ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐπιφέρει μερικὲς διορθώσεις. ‘Ο ἴδιος εἶναι ὁ ἀντιγραφὴς τοῦ δευτέρου τμήματος (φφ. 105^r-127^r), ποὺ περιέχει τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου Περινητῆ.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. II’, σσ. 101-102.

31. Βλ. καὶ A. Dain, “Un manuscrit de Thucydide. Le monacensis gr. 126”, *L’Antiquité Classique* 6 (1937) 119-123.

32. Βλ. Ch. N. Eberline, *Manuscript Tradition of the Ranae of Aristophanes*, σσ. 18-19.

33. Βλ. I. O. Tsavari, *Histoire du Texte, de la description de la terre de Denys le Periégète*, σσ. 132-133, καὶ Δ. Χ. Καλαμάκης, “Κρήτες ἀντιγραφεῖς Διονυσίου τοῦ Περινητοῦ”, σσ. 197-198.

55. Monac gr. 242.

φφ. 122, in quatro, χαρτ.

Φιλοστράτου Λημνίου, "Περὶ γυμναστικῆς", "Εἰκόνες", Μανουὴλ Μοσχόπουλου, "Περὶ γραμματικῆς", "Περὶ προθέσεων", Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, "Κατὰ Ἀριστοτέλους":

- φ. 99^v: «μικαῆλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν». Ὁ Μικαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. III', σσ. 15-17.

Βέλγιο, Βρυξέλλες, Bibliotheque Royale Albert Ier.

56. Brux. gr. 1871-77 [: 40].

φφ. 155, 268x198, χαρτ.

Αἰλιανοῦ, "Ποικίλη ἱστορία", Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, "Κατὰ Γεωργίου Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους", opuscula, Ὀλυμπιόδωρος, "Σχόλια εἰς Πλάτωνος Γοργίαν". Ὁ Μικαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα (φφ. 1^r-124^v) τοῦ κώδικα.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque Royale de Bruxelles*, σ. 19.

57. Brux. gr. 11262-69 [: 64].

φφ. 73, 190x140, χαρτ.

"Περὶ γραμματικῆς", "Περὶ συνωνύμων", "Περὶ πνευμάτων", M. T. Ciceronis, "Ἐνύπνιον Σκιπίωνος μετὰφρασις Μαξίμου Πλανουδῆ", "Περὶ μορίων", "Περὶ ἑξαμέτρου", "Ἐπιτάφιος εἰς Θεόδωρον Γαζῆ".

Ὁ Μικαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα (φφ. 1^r-69^v) τοῦ κώδικα.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque Royale de Bruxelles*, σσ. 22-23.

58. Brux. gr. 11291-93 [: 95].

φφ. 112, 276x195, χαρτ.

M. T. Ciceronis, "Περὶ γήρατος, μετὰφρασις Θεοδώρου Γαζῆ", Ἡρωδιανοῦ "Ἱστορία".

Ὁ Μικαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ πρῶτα φύλλα τοῦ κώδικα (φφ. 1^r-16^v "Περὶ γήρατος"). Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ κώδικα ἀντέγραψε ὁ Ἀριστόβουλος-Ἀρσένιος Ἀποστόλης.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque Royale de Bruxelles*, σ. 30.

Ὁλλανδία. Leiden, Bibliothek der Rijks universiteit.

59. Voss. gr. F. 51.

φφ. 40, 300x220 + 220x140 χαρτ.

Ὁ κώδικας συναπαρτίστηκε ἀπὸ συστάκωσι δύο διαφορετικῶν διαστάσεων τευχῶν. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης εἶναι ὁ ἀντιγραφὴς τοῦ δευτέρου τμήματος φφ. 20^r–59^r Αἴσωπος, “Μύθοι”. Σύμφωνα μὲ τὸν συντάκτη τοῦ καταλόγου χειρογράφων.

Χ. Γ. Παρινέλης, “Ἕλληνες κωδικογράφοι” σ. 70, K. De Meyer, *Codices Vossiani graeci*, τ. VI σσ. 37–58.

Ὁλλανδία. Leewwarden, Provinciale Bibliothek van Friesland.

60. Leeuwarden gr. 33.

φφ. (;) 200x139 χαρτ.

Θεόγνιδος, “Ἐλεγείαι”³⁴

φ (;) “Μιχαὴλος ἀποστόλης βυζάντιος ταδ’ ἐξέγραψεν ἔρωτι οὐ πενία”.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308.

Γαλλία. Παρίσι, Bibliothèque Nationale de France.

61. Par. gr. 1403 [: Med. Reg. 2727].

φφ. 225, (;), χαρτ.

Πιολεμαίου, “Γεωγραφία”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^r–222^v.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II’, σ. 38.

62. Par. gr. 1436 [: Colb. 1084].

φφ. 163, (;), χαρτ. + περγαμ.

Εὐσεβίου, “Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^r–3^r, 4^r–18^r, 18^v–69^v, 70^r–163^v.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II’, σ. 42.

34. Βλ. D. C. C. Young. “A codicological Inventory of Theogriis manuscripts”, σσ. 17, 36.

63. Par gr. 1641 [: Colb. 1203].

φφ. 228, (;), καρτ.

Ξενοφώντας, "Κύρου Ἀνάβασις", "Κύρου Παιδεία".

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 613.

64. Par gr. 1804 [Med. Reg. 2585].

φφ. 54, (;), καρτ.

Πυθαγόρα, "Χρυσᾶ Ἔπη", Ἱεροκλέους, "Σχόλια εἰς Πυθαγόρα χρυσᾶ ἔπη".

Στὸ φ. 54^v ὑπάρχει τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα³⁵.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 145.

65. Par gr. 1848 [Fontabl. Reg. 2602].

φφ. 147, (;), καρτ.

Ἀριστοτέλους, "Μετὰ τὰ Φυσικά", Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, "Περὶ Μείξεως"³⁶.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^r-50^r, 51^v-62^v, 64^r-120^r, 121^r-127^v, 129^v-132^v. Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς ταυτίζεται ὡς ὁ ἀντιγραφέας τῶν φφ. 50^r-51^r (*Repertorium*, II 234). Ὁ Ἀντώνιος Δαμιλᾶς ἀντέγραψε τὸ φ. 128^r (*Repertorium*, II 30) καὶ ὁ Ἀνδρέας Ἱερεὺς καὶ Πρωτονοτάριος Χάνδακος ἀντέγραψε τὰ φφ. 63^{r-v}, 120^{r-v} (*Repertorium*, II 24).

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 152.

66. Par. gr. 1865 [: Med. Reg. 2601].

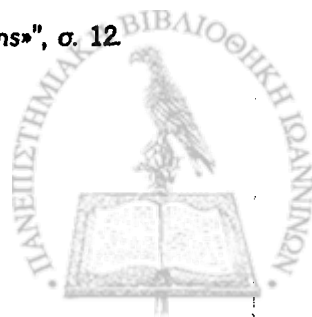
φφ. 194, 4ο, καρτ.

Ἀριστοτέλους, "Προβλήματα"³⁷, Ἀνθολόγησι ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἔργα Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων: (Πετράρχης, Ὀβίδιος, Βησσαρίων, Ἀριστοτέλης, Θεμίστιος, Συνέσιος, Ἡσίοδος, Ἐπίκτητος, Ἀλκίνοος, Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, Πλούταρχος, Πλάτων, Αὔλος Γέλιος, Ἰώσηπος, Γαληνός, Παῦλος Αἰγινίτης, Τερέντιος, Κικέρων, Λακτάντιος, Αἰσχύνου, Δημάδου καὶ Δημοσθένους, "λόγοι"

35. Βλ. καὶ P. Derron, "Inventaire des manuscrits des «Vers d' Orphythagoriciens»", σ. 12.

36. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 98.

37. Βλ. καὶ A. Wartelle, *δ.π.*, σ. 98.

(στην λατινική), Λιβάνιος.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 21^r-128^v.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 155.

67. Par. gr. 1920 [: Hurault - Reg. 2627].

φφ. 143, 4ο, χαρτ.

Μιχαὴλ Ψελλοῦ, "Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλους Φυσικὴν ἀκρόασιν"³⁸.

Ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 183.

68. Par. gr. 2033 [: Colbert 4413].

φφ. 288, 8ο, χαρτ.

Ἀριστοτέλους, "Φυσικὴ ἀκρόασις", "Περὶ Ψυχῆς", "Περὶ οὐρανοῦ"³⁹.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 182.

69. Par. gr. 2035 [: Colbert. 4414].

φφ. 258, 8ο, χαρτ.

Ἀριστοτέλους, "Μικρὰ Φυσικά", "Μετεωρολογία"⁴⁰.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 187.

70. Par. gr. 2067 [= Colbert 4657].

φφ. 67, (;), χαρτ.

Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, "Ὑπὲρ Ἀριστοτέλους κατὰ Γεωργίου Σχολαρίου".

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 187.

71. Par. gr. 2303 [= Rem-Reg. 3177].

φφ. 194, (;), χαρτ.

Σημεῶν Σήθ, "Περὶ τροφῶν δυνάμεως", "Γρηγορίου Νανζιανζηνοῦ", "Ποιήματα", Διονυσίου Θρακός, "Γραμματικὴ Τέχνη" (ἀποσπάσματα), Ἀωνύμου, "Ἱατρικὴς

38. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 103.

39. Βλ. καὶ A. Wartelle, *δ.π.*, σ. 109.

40. Βλ. καὶ A. Wartelle, *δ.π.*, σ. 109.

Πραγματεῖες”, “*Φαρμακευτικὲς πραγματεῖες*”, “*Ἱατροσοφία*”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 9^r-43^r, 47^v-68^v, 79^r-82^r.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. II', σ. 232-233.

70. Par. gr. 2557 [= Fontabl. Reg. 3242].

φφ. 182, (;), καρτ.

Μιχαὴλ Συγκέλλου, “*Μέθοδος περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως*”, Παλαιφάτου, “*De incredibilius historiis*”, Ἀωνύμου, “*Περὶ τρόπων*”, Θεοδώρου Γαζῆ, “*Γραμματική*”, *Γραμματικὴ ὕλη*.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 53^r-91^v.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σσ. 4-5.

73. Par. gr. 2707 [= Medic. Reg. 2800].

φφ. 112, 245x160, καρτ.

Ἡσιόδου, “*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*”⁴¹, Ὀμήρου, “*Βατραχομουμαχία*”, Ἰωάννου Τζέτζη, “*Σχόλια εἰς Ὀμηρον*”, Γρηγορίου Ναντζιανζηνοῦ (;), “*Χριστὸς Πάσχων*”, “*Ὀμηροκέντρωνες*”.

Ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Συναδινὸ στὸ μεγαλύτερο τμήμα του: (φφ. 1^r-36^r, 94-111^v) καὶ ἡ ἀντιγραφή του χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1301. (*Repertorium*, II, 394).

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε καὶ ἀντικατέστησε τὰ ἐκπεσόντα φφ. 6^r-22^r.

Repertorium, II 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σσ. 27-28.

74. Par. gr. 2739 [= Fontabl. Reg. 2803].

φφ. 239, 270x210, καρτ.

Μαξίμου Πλανούδου, “*Ἀνθολογία Ἐπιγραμμάτων*”⁴², Θεόγνιδος, “*Ἐλεγείαι*”⁴³.

Ὁ κώδικας εἶναι κολοβός. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κώδικα: (φφ. 1^r-146^r, 147^r-160^v, 161^v-194^r, 195^v-211^v, 213^v-218^r, 219^r-239^r). Συνεργάτης του στὴν ἀντιγραφή τοῦ κώδικα ὑπῆρξε ὁ μαθητὴς τοῦ Ἐμμά-

41. Βλ. καὶ Ν. Α. Λιβαδάρας, *Ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου*, [Ἀθηνᾶ, Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 1]. Ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 226, (ὑποσ. 1).

42. Βλ. καὶ R. Auberton, “La tradition manuscrite des Epigrammes de l'Anthologie Palatine”, *REA* 70 (1968) 32-82 (65, 41-42), καὶ E. Mioni, “L'Anthologia Greca da Massimo Planude a Marco Musuro”, *Scritti in Onore di Carlo Diano*, Bologna 1975, σσ. 263-307, (σσ. 270-271).

43. Βλ. καὶ D. C. C. Young, “A codicological inventory of Theognis manuscripts”, σσ. 10-14.

νουήλ Ἀτραμυτινὸς ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε τὰ φφ. 212^r-213^r, 218^r-219^r στὰ ὁποῖα ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης παρεμβαίνει ἐπιφέροντας διορθώσεις⁴⁹, (Χ. Γ. Πατρινέλης, “Ἕλληνες κωδικογράφοι”, σ. 67).

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 378, H. Omont, *Inventaire*, τ. III, σ. 33.

75. Par. gr. 2755 [= Fontembl. Reg. 2360].

φφ. 357, 8ο, χαρτ.

Ἡφαιστίωνος, “Ἐγχειρίδιον”, Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, “Περὶ τῶν Θουκυδίδου ἰδιωμάτων”, Ἐπιστολάριο Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων⁴⁴, Εὐριπίδου, “Ἐκάβη”⁴⁵, Σοφοκλέους, “Ἠλέκτρα”, Ὀππιανού, “Ἀλγευτικά”, Ἀριστοτέλους, “Περὶ ἀρετῆς”⁴⁶.

φ. 55^r «τῷ συντελεσθῇ τῶν καλῶν Θ(ε)ῶ χάρις· καὶ πόνος μιχαήλου, ἀργείου τάχα τε καὶ Σουλιάρδου».

φφ. 197^r «μιχαήλος ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ π(α)ρίδος <ἄλωσης>, ἐν Κρήτῃ καὶ τότε ἐξέγραψεν».

Ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 61^r-197^r (“Ἐπιστολάριο Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων”). Τὰ φφ. 1^r-55^v ἀντέγραψε ὁ Μιχαήλ Σουλιάρδος (“Ἡφαιστίων”), (*Repertorium*, II, 392) καὶ τὰ ὑπόλοιπα φύλλα ἀντεγράφησαν ἀπὸ πέντε ἄλλους ἀντιγραφεῖς.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 378, H. Omont, *Inventaire*, τ. III, σ. 33.

76. Par. gr. 2781 [= Delamare - Reg. 33042].

φφ. 222, (;), χαρτ.

Πινδάρου, “Ὀλυμπιονικοί”⁴⁷, Θεοκρίτου, “Εἰδύλλια”⁴⁸. Ἡσιόδου, “Ἔργα καὶ Ἡμέραι”, Μανουήλ Μοσχοπούλου, “Σχόλια εἰς Ἡσιόδου Ἔργα καὶ Ἡμέρας,

44. Βλ. καὶ Δ. Θ. Σακαλῆς, *Ἱπποκράτους ἐπιστολαί. Ἔκδοσις κριτικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ*, [Γλαυκοπύργος Ἰωαννίνων. Ἱατρικὴ Σχολή], Ἰωάννινα 1989, σσ. 95 καὶ 228-233 καὶ M. Sicherl, “Epistolographen - Handschriften kretischen Kopisten”, (σσ. 100-103).

45. Βλ. καὶ A. Turyn, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*, Urbana 1957, σ. 215.

46. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 114.

47. Βλ. καὶ J. Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*, σ. 434.

48. Βλ. καὶ A. G. Gallavotti, “I codici planudei del Teocrito”, *SIFC* 11 (1934) 289-313, (σσ. 297-298).

Μητροφάνους Ρόδου, “Ἐπιστολὴ εἰς Ἰλαρίωνα”. φ. 219^ρ: “Τέλος ἔλαβον ἡμέρα⁴⁹ ἡσιόδου / ἀριστοβούλου γ’ ἐκ χειρὸς τοῦ Φιλοπόνου”. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 73^ρ-113^ρ (Θεόκριτος). Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^ρ-72^ρ, 114^ρ-118^ρ, 119^ρ-147^ρ, 151^ρ, 154^ρ, 155^ρ, 219^ρ, 222^ρ. (*Repertorium*, II 38).

Repertorium, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III^ς, σ. 39.

77. Par. gr. 2938 [Fontabl. Reg. 2770].

φφ. 272, 4ο, καρτ.

Δημοσθένους, “Λόγοι”, “Αἰσχύνου Βίος”, Ἀριστοτέλους, “Κατηγορίαι”, Γεωργίου Λακαπνουῦ, “Ἐπιμερισμοί”, “Ὀμηρικὰ κανονίσματα”, Ἀριστοτέλους, “Ποιητική”⁵⁰. Τὰ φφ. 183^ν-188^ν καὶ 232^ν-265^ν ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Δαμιλᾶ (*Repertorium*, II 30). Τὸ φ. 183^ν ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (ἀρχὴ τῶν “Ὀμηρικῶν κανονισμάτων” τοῦ Γεωργίου Λακαπνουῦ). Τὰ φφ. 189^ρ-232^ρ ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Βιτσιμάνο (*Repertorium*, II 187).

Repertorium, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III^ς, σ. 65.

78. Par. gr. 2947 [: Medic. Reg. 2775].

φφ. 95, (;), καρτ.

Αἰσχύνου, “Λόγοι”, “Βίος Αἰσχύνου”⁵¹.

Στὸ τελευταῖο ἐσώφυλλο: “μουσούρου κτῆμα μᾶλλον καὶ τῶν χρωμένων”.

Ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III^ς, σ. 67.

79. Par. gr. 3044 [= Colbert 4923].

φφ. 135, (;), καρτ.

Λιβανίου, “Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτῆρος”, Χριστοφόρου Μιτυληναίου, “Ἐπιγράμματα”, Ἰουλιανοῦ, Λιβανίου, Μ. Βασιλείου, “Ἐπιστολές”, “Ἐπιστολᾶριο Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων”, Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη, “Διάλογος περὶ διαφόρων φυσικῶν ἀπορρημάτων”, Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, “Προβλήματα”.

49. Βλ. καὶ Ν. Α. Λιβαδάρας, *Ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου*, σ. 226, ὑποσ. 1.

50. Βλ. καὶ Α. Wartelle, *Inventaire*, σ. 114.

51. Βλ. καὶ Α. Diller, “The manuscript Tradition of Aeschines’ Orations”, *Illinois Classical Studies* 4 (1979) 34-64, σ. 59.

Ὁ κώδικας στὸ μεγαλύτερο τμήμα του (φφ. 1^ρ-6^ν, 8^{ρ-ν}, 57^ρ-78^ν, 80^ρ-135^ν, (*Repertorium*, II, 144) ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυτινὸς. Σημείωση τοῦ Γεωργίου Ἀλεξάνδρου ὑπάρχει στὸ φ. 79^ρ (*Repertorium*, II, 72). Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 46^ν-47^ν.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 98-99.

80. Par. Suppl. gr 204.

φφ. 492, 8ο, καρτ.

Ἀριστοτέλους, “Μετὰ τὰ Φυσικά”, “Περὶ Φύσεως”, “Προβλήματα”⁵², Θεοφύλακτος Συμοκάτης, “Φυσικὰ προβλήματα”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 231.

81. Par. Suppl. gr 205.

φφ. 93, (;), καρτ.

“Ἐπιστολᾶριο Ἀρχαίων ἐπιστολογράφων”⁵³, Μιχαὴλ Ἀποστόλη, “Ἐπιστολές” (φφ. 74^ρ-93^ρ) Ἀρτεμιδώρου, “Ὀνειροκριτικόν”. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης (ἀντέ-)γραψε τὰ φφ. 31^ρ-61^ρ, 90^ρ-91^ν 92^ν (Ἀρχαῖοι ἐπιστολογράφοι, αὐτόγραφες ἐπιστολές). Ὁ υἱὸς του Ἀριστόβουλος Ἀρσένιος Ἀποστόλης ἀντέγραψε στὸ φ. 93^{ρ-ν} (*Repertorium*, II, 38).

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 231.

83. Par. Suppl. gr. 308.

φφ. 204, (;), περγαμ.

“Πρακτικὰ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου”, Ὁριγένους, “Περὶ Κατηχέσεως”, Θεοδώρου Ραϊθοῦ, “Περὶ θείας ἐνανθρωπίσεως”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^ρ-14^ν 32^ν-33^ρ, 33^ν-126^ν, 127^ρ-204^ν. Ὁ Μιχαὴλ Λύγизος ἀντέγραψε τὰ φφ. 15^ρ-28^ν, 30^ν-32^ρ, 126^ν (*Repertorium*, II 282).

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 308, *Repertorium*, II, 379, H. Omont, *Inventaire*, τ. III', σ. 247.

52. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 117.

53. Βλ. καὶ Δ. Θ. Σακαλῆς, *Ἰννοκράτους Ἐπιστολαί*, σ. 95 καὶ 228-233, M. Sicherl, “Epistolographen Handschriften”, σσ. 102-104.

Ίσπανία. Escorial, Real Biblioteca.

83. Scorial. gr. R-I-6.

φφ. 206, 290x210, χαρτ.

Λυκόφρωνος, “Ἀλεξάνδρα”, Ἰωάννου Τζέτζη, Σχόλια εἰς Λυκόφρωνος Ἀλεξάνδραν” (καὶ διάστικα σχόλια), Διονυσίου Ἀλεξανδρέως τοῦ Περιηγητοῦ, “Οἰκουμένης Περιήγησις”⁵⁴, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, “Σχόλια εἰς Διονυσίου Περιηγητοῦ Οἰκουμένης Περιήγησιν”.

φ. 112^v: “λυκοφρονικῆς μονοπροσώπου βίβλος εἴληφε τέλος τῇ συνάρσει τοῦ λόγου: ~ μικάηλος ἀποστόλης βυζάντιος, τὸν ἀναγινώσκοντα μεμνησθαι παρακαλεῖ: ~ : ~”.

φ. 206^v: “Διονυσίου Ἀλεξανδρέως Οἰκουμένης Περιήγησις, Μιχαῖλος Ἀποστόλης βυζάντιος δορνάλωτος ἔγραψα: ~”.

φ. 1^v: “Ἐκ τῶν Βοναφέως”.

Ὁλόκληρος ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μιχαῖλ Ἀποστόλη.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σ. 3 P.

A. Revilla, *Catalogo de los codices griegos*, τ. Ι', σσ. 6-7.

84. Scorial. gr. Σ.-Ι.-12.

φφ. 311, 290x197, χαρτ.

Ὁ κώδικας ἀπαρτίστηκε ἀπὸ συστάκωσι ἀρκετῶν διαφορετικῶν τευχῶν τὰ ὅποια ἔχουν ἀντιγραφῆ ἀπὸ διαφορετικοὺς ἀντιγραφεῖς τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα. Ὁ Μιχαῖλ Ἀποστόλης ἔχει ἀντιγράψει μόνον τὰ φφ. 57^r-59^r (Διονυσίου Ἀλικαρνασέως, “Περὶ τῶν Θουκυδίδου ἰδιωμάτων”). Ὁ κώδικας περιλαμβάνει ἐπίσης ἀρκετὰ ἔγγραφα (χρυσόβουλλα), τὰ ὅποια σχετίζονται μὲ τὴ Μονεμβασία, καθὼς καὶ ἓνα ἑλληνολατινικὸ λεξικό. Ἡ συστάκωσι τῶν ἐγγράφων αὐτῶν στοιχειωθετοῦν τὴν προέλευσι τοῦ κώδικα ἀπὸ τὴ Μονεμβασία καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Μακαρίου Μελισσηνοῦ⁵⁵.

X. Γ. Πατρινέλης, “Ἕλληνες Κωδικογράφοι”, σ. 69, E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σσ. 58-68, P. A. Revilla, *Catalogo de los codices griegos*, τ. Ι', σσ. 252-256.

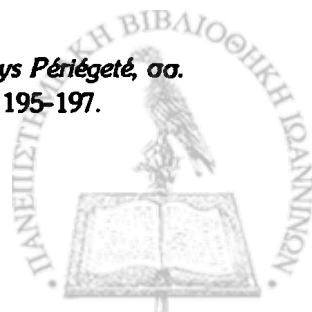
85. Scorial. gr. Σ-Ι-14.

φφ. 161, 295x190, χαρτ.

Λιβανίου, “Λόγοι”, “Προγυμνάσματα”, “Ἐπιστολές”, Αἰλείου Ἀριστείδου, “Λόγοι”, Ἰσοκράτους, “Πρὸς Δημόνικον”.

φ. 85^v: “Μιχαῖλος Ἀποστόλης ἐξέγραψεν”.

54. Βλ. καὶ I. O. Tsavari, *Histoire du texte de la description de la terre de Denys Périégète*, σσ. 110-111 καὶ Δ. Χ. Καλαμάκης, “Κρῆτες ἀντιγραφεῖς Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ”, σσ. 195-197.

φ. 161^v: “Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἄλωσιν πενία συζῶν καὶ τόδε τὸ βιβλίον μισθῶ ἐν Κρήτῃ ἐξέγραψεν”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὰ φφ. 1^r-87^r, 157^r-161^r. Τὰ ὑπόλοιπα φφ. ἀντεγράφησαν ἀπὸ δύο ἄλλους ἀντιγραφεῖς.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σσ. 68-69. P. A. Revilla, *Catalogo de los codices griegos*, τ. Ι', σσ. 263-266.

86. Scorial. gr. Σ-II-11.

φφ. 60, 272x205, περγαμ.

Γαληνοῦ, “Εἰσαγωγή ἢ Ἱατρός”, “Εἰς τὸ περὶ χυμῶν τοῦ Ἱπποκράτους ἢ περὶ χυμῶν”, “τῶν κατ' εἶδος ἀπλῶν λόγος πρῶτος”.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα.

M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 306, E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σσ. 88. P. A. Revilla, *Catalogo de los codices griegos*, τ. Ι', σσ. 316-318.

87. Scorial. gr. Σ-III-1.

φφ. 203, 276x198, χαρτ.

Ἰαμβλίου, “Τὰ θεολογούμενα τῆς Ἀριθμητικῆς”, Θέωνος Σμυρναίου, “Περὶ τῶν κατὰ μαθηματικὸν χρῆσιν εἰς Πλάτωνος ἀνάγνωσιν”, Πορφυρίου, “Περὶ αἵρετῶν”, Αἰλιανοῦ, “Ποικίλη Ἱστορία”, Βησσαρίωνος, “Ἐλεγχος τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου”, “Ἐπιστολές”, “Περὶ οὐσίας” Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, “Ἐπιστολές”, Ἀνδρονίκου Καλλίστου, “Κατὰ Μιχαὴλ Ἀποστόλην”.

Ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ συστάκωσι διαφορετικῶν τευχῶν, τὰ ὅποια χρονολογοῦνται τὸ 15ο καὶ 16ο αἶώνα. Τὰ φφ. 1^r-30^v ἔχουν ἀντιγραφεῖ στὴν Πάδοβα τὸ 1569 ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ Μελισσηνὸ.

Τὰ φφ. 142^r-188^r εἶναι αὐτόγραφα τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνος. Τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ κώδικα (φφ. 189^r-203^r) τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὰ κείμενα τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλην.

Χ. Γ. Πατρινέλης, “Ἑλληνες Κωδικογράφοι”, σ. 69. E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs*, σσ. 92-93. P. A. Revilla, *Catalogo de los codices griegos*, τ. Ι', σσ. 337-342.

55. Βλ. καὶ Ἰω. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοουργοί)*, Θεσσαλονίκη 1966, καὶ Χ. Καλλιγᾶ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγές τῆς ἱστορίας της*. Ἑλληνικὴ μετάφρασις Μ. Μπλέτας, Ἀθήνα 2003, σσ. 340-342. Πλήρη κωδικολογικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. P. Moraux, *Aristoteles Graecus*, σσ. 150-53.

Ἡνωμένο Βασίλειο, Λονδίνο.

89. Lond. Harl. gr. 1814.

φφ. 43, 4ο, χαρτ.

Διονυσίου Περινητοῦ, "Οἰκουμένης Περιήγησις", "Βίος Διονυσίου Περινητοῦ"⁵⁶. Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. Σὲ δύο φύλλα 1^ρ-ν, 8^ρ-ν), ἀπαντοῦν σημειώσεις τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη. Ὁ κώδικας περιῆλθε στὴν συλλογὴ τοῦ Λόρδου Harley μέσω Alexander Cunningham the younger.

Repertorium, I, 278, S. McKendrick, *Catalogue of greek manuscripts*, σ. 91.

89. Lond. Harl. gr. 5617.

φφ. 90, 213x140, χαρτ.

Μανουὴλ Μοσχόπουλου, "Τεχνολογία" ἢ "Σχόλια εἰς Ὅμηρου Ἰλιάδος Α'-Β'". φ. 90^ρ: "Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς αὐτοῦ πατρίδος πενία συζῶν καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν".

Ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Καρδινάλιου Farnese (1564). Στὴ συλλογὴ τοῦ Λόρδου Harley περιῆλθε μέσω Nathaniel Noel (18 Ἰανουαρίου 1723/4).

Repertorium, I, 278, S. McKendrick, *Catalogue of greek manuscripts*, σ. 153.

90. Lond. Harl. gr. 5618.

φφ. 60, 148x80, χαρτ.

Ἡφαιστίωνος, "Ἐγχειρίδιον", Ἀωνόμου, "Μέτρων σύνοψις ἀγῆ παρθένω".

Ὁ κώδικας εἶχε συσταθῇ μὲ τὸν Lond. Harl. gr. 5617.

Repertorium, I, 275, McKendrick, *Catalogue of greek manuscripts*, σ. 133.

Ἡνωμένο Βασίλειο. Oxford, Bodleian Library.

91. Oxon. Canon. gr. 11.

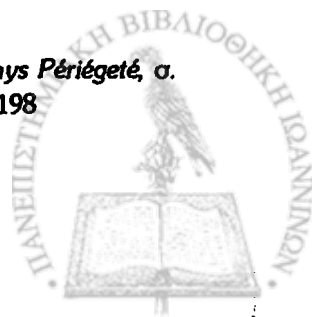
φφ. 130, 4ο, χαρτ.

Μανουὴλ Μοσχόπουλου, "Ἐρωτήματα γραμματικά" μὲ διάστιχα - παρασελίδια σχόλια στὴν λατινική. Γραμματικὴ ὕλη.

φ. 127^ρ: «Μιχαῆλος Ἀποστόλης βυζάντιος».

Repertorium, I, 278, H. O. Coxe, *Greek manuscripts* σ.

56. Βλ. καὶ I. O. Tsavari, *Histoire du texte de la description de la terre de Denys Périégète*, σ. 121 καὶ Δ. Χ. Καλαμάκης, "Κρῆτες ἀντιγραφεῖς Διονυσίου τοῦ Περινητοῦ", σσ. 197-198

92. Oxon. Baroc. gr. 152.

φφ. 408, (;), χαρτ.

Σιμπλικίου, “Ἐξήγησις εἰς τὸ πρῶτο τῆς Ἀριστοτέλους Φυσικῆς ἀκροάσεως”, Θεμιστίου, “Παράφρασις εἰς τὸ τέταρτον τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως τοῦ Ἀριστοτέλους”⁵⁷.

Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ στὸ μεγαλύτερο τμήμα του ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Ζαχαρίδη (*Repertorium*, I, 114). Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε τὸ φ. 85^{r-v}.

Repertorium, II, 278, H. O. Coxe, *Greek manuscripts*, σ. 264.

93. Oxon. D’Orville gr. 117.

(;)

“Ἑλληνολατινικὸ λεξικὸν” (σὲ δύο στήλες). φ (;): “Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος, μετὰ τὴν τῆς ἑαυτοῦ π(ατ)ρίδος ἄλωσης, πενία συζῶν, μισθῶ καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐξέγραψεν”⁵⁸.

M. Vogel – V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 307, *Repertorium*, I, 278.

Ἡνωμένο Βασίλειο. Oxford, Corpus Christi College.

94. CCC. gr. 80.

φφ. (;), 280x210, χαρτ.

Θουκυδίδου, “Ἱστορία”⁵⁹.

Ὁ κώδικας ἀνῆκε στὸν John Claymond, Πρόεδρο τοῦ Corpus Christi τὸ 1516⁶⁰.

Repertorium, I, 278.

57. Βλ. καὶ A. Wartelle, *Inventaire*, σ. 90.

58. Βλ. καὶ N. G. Wilson, *Medieval Greek Bookhands*, σ. 35.

59. Βλ. καὶ J. E. Powell, “The Cretan manuscripts of Thucydides”, σ. 35.

60. Βλ. καὶ N. G. Wilson, *Medieval Greek Bookhands*, σ. 35.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

1. Όταν ο Μιχαήλ Ἀποστόλης, ἐκπατρισμένος μετὰ τὴν Ἀλωση, ἐγκαταστάθηκε στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, ἄρχισε νὰ ἐργάζεται ὡς κωδικογράφος. Ἐχοντας λάβει σχετικὴ παραγγελία ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα¹ καὶ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει ἄμεσα τὸ ἐπεῖγον βιοποριστικὸ τοῦ πρόβλημα, ἡ κωδικογραφικὴ ἐνασχόληση παράλληλα μὲ τὴ διδασκαλία θὰ μπορούσε νὰ τοῦ ἀποφέρει τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Στὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν γραμμάτων εἶναι γνωστὲς καὶ ἄλλες περιπτώσεις προσφύγων ἐγγραμμάτων βυζαντινῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ βενετοκρατούμενες καὶ φραγκοκρατούμενες περιοχὲς καὶ ἐργάστηκαν ὡς παραγωγικοὶ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, ὅπως στὴν Κρήτη², τὴν Κύπρο³ καὶ τὴν Κέρκυρα⁴.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ λογίου κωδικογράφου ἀντλοῦμε πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ἄκρως ἀντίξοες συνθῆκες ἔνδειας ὑπὸ τὶς ὁποῖες διεξάγεται ἡ κωδικογραφικὴ του

---

1. Βλ. τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνα, L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III', σσ. 478-480.

2. Στὴν Κρήτη εἶναι κατ' ἀρχὴν γνωστὴ ἡ περίπτωση τοῦ Ἐφεσίου Μιχαήλ Λουλούδη ἢ Λουλούδη, (*Repertorium*, I, 281, II, 385, III, 464), ὁ ὁποῖος στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα κατέφυγε στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη καὶ ἐργάστηκε ὡς ἐπαγγελματίας κωδικογράφος. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, "Μιχαήλ Λουλούδης ὁ Ἐφέσιος καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωση τῆς Ἐφέσου", *NE* 1 (1904) 209-212, A. Turyn, "Michael Lulludes (or Luludes) a scribe of the Palaeologan era", *RSBN* 10/11 (1973-1974) 3-15, Ἀθ. Μαρκόπουλος, "Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Μιχαήλ Λουλούδη", στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἡράκλειο 29 Αὐγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976)*, Ἀθήνα 1981, τ. II', σσ. 232-242, καὶ G. De Gregorio, "Per uno studio della cultura scritta a Creta sotto il dominio Veneziano: i codici greco - latin del secolo XIV", *Scritura e Civiltà* 17 (1993) 103-201. Καὶ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης 1453 καὶ κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 15' καὶ τὸ 16' αἰ., ὅπως ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης, καὶ ἄλλοι κωδικογράφοι κατέφυγαν στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη καὶ ἐργάστηκαν παραγωγικά. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη "Ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ", σσ. 40-43.

3. Βλ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, "Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κύπρο μετὰ τὴν Ἀλωση τοῦ 1453", *Εὐ. Χρυσός*, Ἡ Ἀλωση τῆς Πόλης, σσ. 135-141.

4. Στὴν Κέρκυρα κατέφυγαν οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Σπάρτη μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ (1460). Οἱ πιὸ γνωστὲς εἶναι οἱ οἰκογένειες τῶν Μόσχων καὶ τῶν Τριβώληδων, μέλη τῶν ὁποίων ἐργάστηκαν ὡς ἐπαγγελματίες κωδικογράφοι. Βλ. Γ. Πεντόγαλος, "Γεώργιος Μόσχος, νοτάριος Κέρκυρας στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 15' αἰῶνα", *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* 23 (1990) 293-302, Ἀ. Τσελίκας, "Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰ. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους", στὸ *Πρακτικὰ τοῦ Α' τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, Ἀθήναι 1983, σσ. 287-288. Ἐξ ἀγκιστείας συνδέεται μὲ τὴν Σπάρτη καὶ ἡ ἐγκατεστημένη στὴν Κέρκυρα κωνσταντινουπολίτικη οἰκογένεια τῶν Ἐπάρχων, γνωστῶν κωδικογράφων βιβλιοσυλλεκτῶν τοῦ 16ου αἰῶνα (Ἀντώνιος Ἐπαρχος 1491-1571, *Repertorium*, I, 23, II, 32, III, 36). Βλ. B. Mondrain, "Les Éparque, une famille de médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVIe siècles", στὸ Κ. Χρυσόχοϊδης (ἐκδ.), Ἡ Ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, σσ. 145-163.

ένασχόληση. «Πένης εἰμι καὶ πράττω κακῶς καὶ κινδυνεύω πεσεῖν τῷ πόνῳ τοῦ γρά-
φειν» ἀναφέρει στὸν Βησσαρίωνα, διεκτραγωδώντας τὴν οἰκτρὴ καθημερινή του δια-
βίωσι⁵. Τόσο ἐντατικὴ καὶ ἐπίπονη ἦταν ἡ ἀντιγραφὴ τῶν κωδίκων, προκειμένου νὰ
ἐξοικονομήσει τὶς ἀπαραίτητες γιὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀπολαβές. Ὅπως ἐπίσης δηλώνει
ἀλλοῦ ἡ ἀντιγραφὴ κωδίκων δὲν ἀποτελεῖ καὶ τὴν προσφιλέστερη ἐνασχόλησή του:
«προσέτι τε ἀναγκάσεις μὴ ξενογραφεῖν, ἀλλὰ κυριογραφεῖν» γράφει στὸν Δάφνι
Κυρῆνο, ὅταν δὲν τοῦ καταβάλλει ἐγκαίρως τὰ ὀφειλόμενα ἀπὸ τὸ «Κληροδότημα»⁶.
Καὶ ἐπιμένει: «σὺ δὲ ἴσθι τὰ κατ' ἐμέ ὡς ἔχει κακῶς, ἐφ' ᾧ καὶ τῇ πενίᾳ μεταγράφω τοῖς
ἀλλοτρίοις, οὗ ἄνευ οὐδὲ τῇδε ἂν μεμενήκειν»⁷. Ἀπὸ ἀνάγκη καὶ μόνο οἰκονομικὴ
ἀντιγράφει κώδικες γιὰ ἄλλους. Ἐὰν εἶχε τὴ δυνατότητα θὰ ἐπέλεγε τὸ «κυριογρα-
φεῖν» (δηλαδὴ νὰ ἀντιγράφει γιὰ τὸν ἴδιο ἢ γιὰ τὸν «κύριό» του Βησσαρίωνα). Τὴν
ἴδια ἐποχὴ, ὅταν μὲ τὴν ἔνταξή του στὸ «Κληροδότημα» θὰ κοινολογηθοῦν οἱ φιλε-
νωτικὲς του πεποιθήσεις καὶ θὰ τὸν ἐγκαταλείψουν οἱ ὀρθόδοξοι μαθητές του, γιὰτὶ
δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μαθητεύουν σὲ ἕναν φιλενωτικὸ διδάσκαλο, ἡ κατάστασις θὰ
ἐπιδεινωθεῖ περισσότερο: («Νῦν οὖν ζῶ τῇ γραφίδι ποντήρως καὶ πηγῆς φύγοιμι σκέ-
πτομαι... Καὶ ἤδη νῦν ἂν ἀπῆρα εἰ μὴ τῶν βιβλίων ἡ προσδοκία κατεῖχέ με μὲ
κηλοῦσα»⁸. Καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἡ κατάστασις δὲν φαίνεται νὰ ἔχει μετα-
βληθεῖ καθόλου. Ὅταν ὁ Ἱερώνυμος Lando, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα, μὲ
τὴν ἐπιδίωξιν νὰ καταργήσῃ τὴ θεσμοθετημένη ἀπὸ τοὺς προκατόχους του ἐπίσια ἐπι-
χορήγησι τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, καθυστε-
ρεῖ ἐπὶ μακρὸν τὴν καταβολὴ τῶν ὀφειλομένων, ὁ διδάσκαλος κωδικογράφος θὰ τὸν
ἐπισκεφεῖ γιὰ νὰ τοῦ τὰ ζητήσει εἰς μάτην καὶ πάλι. Ἀποτέλεσμα: «Τοῦτον τοίνυν
λαβὼν τὸν ἀχυρώδη καρπὸν, ἐσαῦθις γονυπετήσας καὶ τὴν χεῖρ' ἀσπασάμενος κεναῖς
οἴκαδ' ἀπήειν χερσὶ μηδὲν ἔχων μητ' ἄρτους μήτε ποτὰ μήτι ὀψώνιον δοῦναι τοῖς ὁμε-
σίοις». Καθὼς «ἄσιτοι οὖν πάντες κατ' ἐκείνην διαμεμενήκαμεν τὴν ἡμέραν ἕως τὸ
πονηρότατον ἐμοὶ πεντάδιον ἐκγραψάμενος καὶ δεδωκὼς τῷ μισθωσαμένῳ με δραχ-
μὴν ἔλαβον, καὶ ἀνηλωκὼς ἐδειπνοποιήσαμεν»⁹. Τὰ χωρία αὐτὰ εἶναι ἄκρως διαφωτι-
στικὰ γιὰ τὸ πόσο δυσχερὴς ὑπῆρξε ἡ κωδικογραφικὴ ἐνασχόλησις τοῦ ἐκπατρισμένου
κωδικογράφου στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτι.

2. Ἡ ἐντατικὴ καὶ ὑπὸ ἀντίξοες συνθῆκες κωδικογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ
λογίου στὴν Κρήτι ὑπῆρξε συγκριτικὰ πολὺ ἀποδοτικὴ ὥστε νὰ διασωθοῦν καὶ νὰ
καταγραφοῦν ἐννεμήντα τέσσερις κώδικες, οἱ ὁποῖοι ἀντεγράφησαν ὁλόκληροι ἢ ἐν
μέρει ἀπὸ τὴ γραφίδα του.

5. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. II', σ. 250.

6. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 85.

7. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 87.

8. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 89.

9. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 138.

Οἱ κώδικες αὐτοὶ καταγράφονται σὲ εἴκοσι δύο συλλογὲς κωδίκων ὁκτὼ Δυτικο-εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων στὶς βιβλιοθῆκες τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας. Ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς οἱ σαράντα ἑννιά φέρονται ἀντιγραφέντες ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ λογίου κωδικογράφου στὸ σύνολό τους ἢ στὸ μέγιστο¹⁰ τμῆμα τους. Στους ὑπολοίπους συμπεριλαμβάνονται: (α) πέντε κώδικες στοὺς ὁποίους ἔχουν συσταχθεῖ τεύχη φύλλα ποὺ ἀντέγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης: (Voss. gr. F. 51, Monac. gr. 137, Par. gr. 2707 Scor. gr. Σ-I-12, Scor. Σ-III-1), (β) δύο κώδικες στοὺς ὁποίους ὁ κωδικογράφος καταγράφει παρασελίδες σημειώσεις: (Vat. Ottob. gr. 321, Vat. Urb. gr. 67) καὶ (γ) τριάντα ἑπτὰ κώδικες ποὺ ἀποτελοῦν προϊόν κωδικογραφικῆς συνεργασίας.

Σὲ εἴκοσι τρεῖς ἀπὸ τοὺς τριάντα ἑπτὰ αὐτοὺς κώδικες ποὺ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο συνεργασίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ συνεργάτες τοῦ κωδικογράφου.

Συνεργάστηκαν στὴν ἀντιγραφὴ τῶν κωδίκων: Vat. Palat. gr. 74, Vat. Palat. gr. 214, Laur. gr. 58.33, Perus. Palat. gr. 9, Vrat. R. 22, Vrat. R. 28, Par. gr. 1848 καὶ Par. gr. 2938. Ἀκολουθεῖ ὁ μαθητὴς τοῦ Μιχαὴλ Λύγιζος¹² μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάστηκε στὴν ἀντιγραφὴ τεσσάρων κωδίκων: (Vat. Palat. gr. 244, Vat. Urb. gr. 47, Neap gr. II. F. 25, καὶ Par. Suppl. gr. 308). Ἀπὸ δύο κώδικες ἀντέγραψε σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐπίσης μαθητὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀτραμυττινό¹³: (Par. gr. 2739, Par. gr. 3044), καὶ τὸν συνεπιχορηγούμενό του ἀπὸ τὸ “Κληροδότημα” τοῦ Βησσαρίωνα Γεώργιο Ἀλεξάνδρου¹⁴: (Marc. gr. 345, Par. gr. 3044). Συνεργάζεται ἐπίσης μὲ τοὺς: Κοσμᾶ Τραπεζούντιο¹⁵: (Marc. gr. 286), Μιχαὴλ Σουλιάρδο: (Par. gr. 2755), Θωμᾶ Βιτσιμᾶνο¹⁶: (Par. gr. 2938), Ἰωάννη Πλουσιαδινό¹⁷: (Par. gr. 1848), Ἑμμανουὴλ Ζαχαρίδη¹⁸: (Oxon. Baroc. gr. 152) καὶ Anonymus Harvardianus¹⁹: (Perus. gr. 51). Τέλος μὲ τὸν υἱό του Ἀριστόβουλο - Ἀρσένιο ἀπαντᾷ νὰ συνεργάζεται στὴν ἀντιγραφὴ τριῶν κωδίκων: (Brux. gr. 11291-93 (95), Par. gr. 2781 καὶ Par. Suppl. gr. 305).

10. Ἐλάχιστα μόνο φύλλα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ κώδικα προστίθενται ἐνίοτε, τὰ ὁποῖα ἐνδέχεται νὰ προσετέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων κατὰ τὴν ἐπαναστάχωση τοῦ κώδικα.

11. *PLP*, III', 5084, *Repertorium*, I, 93, II, 127, III, 34, Μ. Ν. Νικολιδάκης, *Νεῖλος Δαμιλάς. Διδακτορικὴ διατριβή*. Ἡράκλει 1981, (σσ. 39-45 γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Δαμιλάδων στὴν Κρήτη) καὶ Στ. Κακλαμάνης - Στ. Λαμπάκης, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, σσ. νζ'-ξ'.

12. *PLP*, VI', 15194, *Repertorium*, I, 282, II, 386, III, 465.

13. *PLP*, I', 306, *Repertorium*, I, 112, II, 144, III, 187.

14. *PLP*, II', 4132, *Repertorium*, I, 54, II, 72, III, 89 καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Ἀντιγραφεῖς καὶ κείμενα”, σσ. 117-118.

15. *Repertorium*, I 218.

16. *PLP*, II', 2768, *Repertorium*, I, 141, II, 187, III, 236.

17. *PLP*, X', 23385, *Repertorium*, I, 176, II, 234, III, 244.

18. *Repertorium*, I, 114, II 146, III, 189.

19. Βλ. Ph. Hoffmann, “Un mystérieux collaborateur d'Alde manuce”, σσ. 92-94.

Ἡ συνεργασία τοῦ λογίου κωδικογράφου με τοὺς συνεργάτες του κυμαίνεται ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴν ἐκ μέρους του μερικῶν φύλλων, ὅπως σὲ κώδικα Brux. gr. 11291-93 (95), Par. gr. 3044 καὶ Οχοη Βαρος. 152, ἕως τὰ 2/3, τὸ 1/2 καὶ τὸ 1/3 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φύλλων τοῦ κώδικα, ὅπως ἐπισημαίνεται στὶς περισσότερες περιπτώσεις. Ποικίλλει, ἐπίσης, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν συνεργαζόμενων κωδικογράφων στὴν ἀντιγραφὴ κωδίκων ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε σὲ συνεργασία. Κυμαίνεται ἀπὸ ἕναν, δύο, ὅπως στοὺς κώδικες Par. gr. 2938 καὶ Par. gr. 3044, τρεῖς, ὅπως στοὺς κώδικες Ambros. gr. 161, Par. gr. 1848, ἢ ἀκόμη καὶ ἑξὶ συνεργαζόμενους, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ κώδικα Neapol. gr. II. F. 25. Ἀπὸ στοιχεῖα νεώτερων κωδικολογικῶν ἐρευνῶν διαφαίνεται καὶ ὁ τρόπος τῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν συνεργαζόμενων μετὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη κωδικογράφων. Δὲν ἀντιγράφονται μόνο τμήματα κωδίκων, δηλαδὴ καὶ κάποιοι ἀριθμοὶ συνεχόμενων τετραδίων (τευχῶν), ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν κωδίκων: Vat. Palat. gr. 74. Laur. gr. 58.33, Paris Palat. gr. 9 κ.ἄ., ἀλλὰ ἐπισημαίνονται ἀρκετὲς περιπτώσεις, ὅπου οἱ συνεργαζόμενοι κωδικογράφοι ἀντιγράφουν ἀλλεπάλληλα μερικὰ φύλλα τοῦ κώδικα ἀπὸ τοῦ σημείου ποὺ διακόπτει ὁ προηγούμενος, ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν κωδίκων: Vrat. R. 28, Par. gr. 2739, Par. gr. 2781, Par. gr. 3044, Par. Suppl. gr. 308.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Μ. Wittek δημοσίευσε τὴ σύντομη μελέτη του γιὰ τὸ κωδικογραφικὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη²⁰ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γίνεται λόγος γιὰ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον (*Scriptorium*) τοῦ λογίου στὴν Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ὡστόσο δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα “παραδοσιακὸ” βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, ὅπου συνεργαζόμενοι κωδικογράφοι ἀντιγράφουν συστηματικὰ μετὰ τὶς ἴδιες μεθόδους καὶ τὰ ἴδια πρότυπα γραφῆς²¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς κωδικογράφους μετὰ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται νὰ συνεργάζεται ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης τὸν γραφικὸ του χαρακτῆρα, ποὺ ἔχει ὡς πρότυπο τὸν γραφικὸ χαρακτῆρα τοῦ Δημητρίου Τρικλινίου τὸ 14ο αἰῶνα²², μιμεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν υἱὸ του Ἀριστόβουλο-Ἀρσένιο Ἀποστόλη²³, μόνο ὁ νεαρὸς συνεργάτης του καὶ ἀρκετὰ παραγωγικὸς κωδικογράφος ποὺ εἶναι γνωστὸς ὡς

20. M. Wittek, “Pour une étude du *Scriptorium*, de Michel Apostolès et consorts”, *Scriptorium* 7 (1953) 290-297.

21. Βλ. J. Irigoin, “Pour une étude des centres de copie byzantins”, *Scriptorium* 12 (1958) 208-227, 13 (1959) 177-209 καὶ τοῦ ἰδίου “Centres de copie et bibliothèques”, στὸ *Byzantine books and bookmen*, *Dumbarton Oaks* 1975, σ. 17-27, B. L. Fonkic, “Scriptoria bizantini. Risultati e prospettive della ricerca”, *RSBN* 17-19 (1980-82) 73-118. Γιὰ τὰ κωδικογραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα βλ. τὶς εἰδικὲς μελέτες στὸν τόμο: Κ. Χρυσόχοϊδης (ἐκδ.), *Ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*. [Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Διεθνὴ Συμπόσια: 7] Ἀθήνα 2000.

22. Βλ. D. Harlfinger, “Zur griechischen Kopisten”, σ. 332.

23. Βλ. P. Canart, “Note sur l’écriture de Michel et Aristobule Apostolés”, σσ. 91 κεξ.

Anonymus Harvardianus²⁴. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐργάζεται ὡς “ἐπαγγελματίας” παραγωγικὸς κωδικογράφος κατ’ οἶκον, δεχόμενος παραγγελίες καὶ συνεργαζόμενος περιστασιακὰ μὲ ἄλλους κωδικογράφους μὲ στόχο τὴν βελτιστοποίηση τῶν “παρεχομένων ὑπηρεσιῶν” τοῦ ἐξασφάλισι κωδίκων πρὸς ἀντιγραφὴν, τὴν ταχύτερη διεκπεραίωσι τῆς ἀντιγραφῆς κ.ἄ.²⁵

3. Ἀπὸ τοὺς ἐννενήντα τέσσερις κώδικες ποὺ φέρονται ἀντιγραφέντες στὸ σύνολό τους ἢ ἐν μέρει ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη οἱ ὀγδόντα ἓνα εἶναι χαρτώοι. Γίνεται χρῆσι χαρτιοῦ ἰταλικῆς προέλευσις τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προμηθεύεται στὴν Κρήτη. «Ἀσκληπιαδῶν ἄριστε, δικαίῳ σέ τὸ νῦν πέμψαι μοι τριῶν ἢ τεττάρων ὀβολῶν τετράδιον»²⁶ ζητάει ἀπὸ τὸν ἱατρὸ Ἰοῦστο νὰ τοῦ ἀποστείλῃ²⁷. Κατ’ ἐξαίρεσις περγαμνηοὶ εἶναι οἱ ἔνδεκα κώδικες ποὺ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντέγραψε γιὰ τὸν Βησσαρίωνα. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς περγαμνῆς σχετίζεται προφανῶς μὲ τὴ βούλησι καὶ τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα τοῦ παραγγελιοδότη, καθόσον τὸ χαρτὶ ἦταν πάντα φθινότερο ἀπὸ τὴν περγαμνὴν²⁸.

Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀντιγράφει ὁ λόγιος κωδικογράφος δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ἰδιαίτερη διακόσμησίν τους. Περιορίζεται στὴν ἐρυθρογράφισι τῶν πρωτογραμμάτων καὶ στὴν προσθήκη διακοσμητικῶν ταινιῶν στὴν ἔναρξιν τῶν ἀντιγραφόμενων στὸν κώδικα κειμένων²⁹. Τὰ διακοσμητικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἐπισημαίνονται περισσότερο στὴ σειρὰ τῶν κωδίκων τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, ποὺ ἀντεγράφησαν κατὰ παραγγελίαν τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Προφανῶς ἡ οἰκονομικὴ δυνατότητα τοῦ παραγγελιοδότη ἀλλὰ καὶ ἡ μόνιμα περιορισμένη ἕως ἀνύπαρκτι οἰκονομικὴ δυνατότητα τοῦ ἴδιου τοῦ κωδικογράφου σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς μαζικῆς κωδικογραφικῆς παραγωγῆς συνετέλεσαν στὴν περιορισμένη διακόσμησι τῶν χειρογράφων ποὺ ἀντιγράφει³⁰.

24. Βλ. Ph. Hoffmann, “Un mysterieux collaborateur d’ Alde Manuse”, σσ. 51-58 καὶ 128.

25. Ἀνταποκρίνεται πιστὰ στὴν περιγραφὴ τοῦ ἐλεύθερου “ἐπαγγελματία” κωδικογράφου τοῦ 15ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν E. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σ. 92.

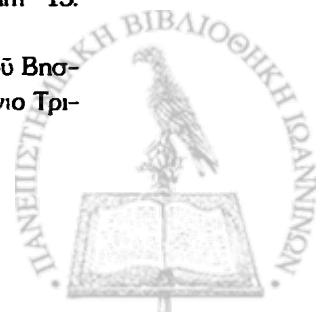
26. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 107.

27. Γιὰ τὴν ἐμπορία χαρτιοῦ καὶ γραφικῆς ὕλης ἀπὸ τοὺς ἱατροὺς βλ. A. Hohlweg, “Διάδοσι καὶ ἐπιδράσεις τῆς Βυζαντινῆς Ἱατρικῆς στοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσι χρόνους”, στὸ Θ. Διαμαντόπουλος (ἐπιμέλεια ἐκδόσις), *Ἱατρικὰ Βυζαντινὰ χειρόγραφα* [Ἱατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Σπουδαστήριον Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς], Ἀθήνα 1995, σσ. 31-56, (σ. 43).

28. Βλ. N. Οἰκονομίδης, “Γραφικὴ ὕλη - ἐγγραφα - βιβλία”, στὸ A. Λαῖου (Γενικὴ ἐποπτεία), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 5ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2006, τ. Β’, σσ. 309-313, (σ. 310).

29. Βλ. S. Rothe, “Textillum bei einigen Schreibern Kretischer Herkunft im 15. Jahrhundert”, D. Harlfinger, στὸ *Paleografia e Codicologia Greca* σσ. 355-362, (σσ. 356-357).

30. Γιὰ τὴ διακόσμησι μιᾶς ἄλλης ὁμάδας κωδίκων ποὺ ἀντεγράφησαν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βησσαρίωνα ἀπὸ τὸν σύγχρονον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ἐξίσου παραγωγικὸ κωδικογράφον Γεώργιον Τρι-

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ οἱ συνεργάτες του κωδικογράφοι, περισυνέλεξαν καὶ ἐπαναστάχωναν παλαιούς κώδικες, τοὺς ὁποίους στὴ συνέχεια μεταπωλοῦσαν. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδήγησε ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν σταχώσεων κωδίκων στὶς συλλογὲς τῆς Παρισινῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν μὲ τὶς σταχώσεις κωδίκων ποὺ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη³¹. Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῶν ἰδιαίτερα διακοσμημένων αὐτῶν σταχώσεων ὁδήγησαν τοὺς νεωτέρους μελετητὲς στὴν ὀριοθέτηση τῆς κατηγορίας ἐκείνης τῶν σταχώσεων ποὺ ἐντοπίζονται σὲ μεγάλη ἔκταση σὲ ἀρκετὲς συλλογὲς κωδίκων Δυτικοευρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν καὶ εἶναι γνωστὲς ὡς “Κρητικές”³².

4. Σὲ σαράντα δύο ἀπὸ τοὺς ἑννενήντα τέσσερις κώδικες ποὺ ἐντοπίζονται νὰ ἔχουν ἀντιγραφεῖ στὸ σύνολό τους ἢ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν λόγιό κωδικογράφο ἐπισημαίνεται, σύμφωνα μὲ τὶς παλαιότερες καὶ νεώτερες περιγραφὲς τῶν κωδίκων, τὸ κωδικογραφικὸ τοῦ σημείωμα³³. Καταγράφεται στοὺς κώδικες ποὺ ἀντεγράφησαν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ ἀντέγραψε σὲ συνεργασία μὲ ἄλλους κωδικογράφους ὅπως στοὺς κώδικες: Vat. Palat. gr. 74, Vat. Palat. gr. 214, καὶ Parm. Palat. gr. 9, ποὺ ἀντέγραψε ἀπὸ κοινού μὲ τὸν Ἀνώνιο Δαμιλᾶ, καὶ στοὺς κώδικες Vat. Palat. gr. 244). Ἀπαντᾷ, ἐπίσης, τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα ἐνίοτε στὸν ἴδιο κώδικα περισσότερο ἀπὸ μία φορά, στὸ τέλος ἐνδεχομένως ἀντιγραφέντων τευχῶν ποὺ στὴ συνέχεια συνεσταχώθησαν. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ διατύπωση τοῦ σημειώματος, τὸ ὁποῖο ἐνίοτε λαμβάνει ἑμμετρὴ μορφή, ὅπως στὸν κώδικα Vrat. R. 27, σὲ ἱαμβικὸς δωδεκασύλλαβους στίχους:

«Μιχαῆλος Ἀποστόλης Βυζάντιος
μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς φιλιότητος αὐτοῦ
πατρίδος, πενία, τῷ πολυκεφάλῳ

βιζία, βλ. Β. Λιάκου, “Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν χειρογράφων τοῦ Κρητοῦ κωδικογράφου Γεωργίου Τριβιζία”, στὸ Κ. Χρυσοχοϊδῆς (ἐκδ.), “Ἡ Ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, σσ. 487-498.

31. Βλ. M. Wittek, “Pour une étude du Scriptorium de Michel Apostolès et consorts”, σ. 297 καὶ J. Irigoin, “Un groupe de reliures Crétoises (XVe Siècles)”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, [Κρητικὰ Χρονικά 15-16 (1961-62)], Ἡράκλειο 1962, τ. Β΄, σσ. 102-112, (μελέτη καὶ ἀνάλυση τῶν σταχώσεων ὀκτῶ κωδίκων).

32. Βλ. Ph. Hoffmann, “Reliures Crétoises et Venitiennes provenant de la Bibliothèque de Francesco Maturanzio et conservées à Pérouse”, *MEFRM* 94 (1982) 729-757, D. Grosdidier de Matons, “Nouvelles perspectives de recherche sur la reliure byzantine”, στὸ D. Harlfinger, *Paleografia e Codicologia greca*, σσ. 408-430, (σσ. 411, 426-427) καὶ P. Canart, D. Grosdidier de Matons, Ph. Hoffmann, “L’analyse technique des reliures byzantines et la détermination de leur origine géographique (Constantinople, Chypre, Crète)”, στὸ G. Galvallo, *Scrittura, libri et testi nelle aree provinciali di Bizanzio*, τ. II΄, σσ. 751-768, (σσ. 763-767).

33. Βλ. M. Vogel - V. Garthausen, *Gr. Schreiber*, σ. 305 ὑποσ. 2.

*θηρίῳ, συζῶν, ἐν Κρήτῃ καὶ τίνδε (—)
τὴν θεϊαν βίβλον μισθῶ ἐξεγράψατο».*

Ἡ διατύπωση τοῦ σημειώματος, στὴν ὁποία δὲν καταγράφεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κώδικα Vat. Urb. gr. 91, ἡ χρονολογία ἀντιγραφῆς τοῦ κώδικα, παρουσιάζει ποικιλία. Περιλαμβάνεται συνήθως τὸ ὄνομα τοῦ λογίου κωδικογράφου, ἀκολουθεῖ ὁ τόπος ἀντιγραφῆς (*“Ἐν Κρήτῃ”*), ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ κωδικογράφος (*“δυρῶν”*, *“πενιά συζῶν”*, *“μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πατρίδος”*), ἐὰν ἀντεγρᾶφη κατόπιν παραγγελίας (*“μισθῶ”*), καθὼς καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἀντιγραφόμενου κειμένου μὲ ἓναν ἐπιθετικὸ προσδιορισμό.

5. Ἀπὸ τὴν Δεύτερη Βυζαντινὴ περίοδο (961–1210) ἀνιχνεύεται ἡ κωδικογραφικὴ δραστηριότητα στὴν Κρήτη, ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (1211–1453), παρότι ὁ ἀριθμὸς τῶν διασωθέντων χρονολογημένων κωδίκων ποὺ ἀντεγράφησαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν, σύμφωνα καὶ μὲ τὰ πορίσματα τῶν μέχρι τώρα ἐρευνῶν, εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένος³³. Στὴν Κρήτη, λοιπόν, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ὅταν ἐγκαταστάθηκε καὶ ἄρχισε νὰ ἐργάζεται ἐπαγγελματικὰ ὡς κωδικογράφος, θὰ μπορούσε νὰ προμηθευθεῖ τοὺς πρὸς ἀντιγραφὴν κώδικες. Ὡστόσο, ἐπειδὴ οἱ διαθέσιμοι κώδικες ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲν ἦταν ἀρκετοὶ ὥστε νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τῶν παραγγελιοδοτῶν ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καταβάλλει προσπάθειες νὰ προμηθευθεῖ κώδικες πρὸς ἀντιγραφὴν καὶ ἐκτὸς Κρήτης. Ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικα Vat. Urb. gr. 91 πληροφορούμαστε ὅτι τὸν ἀντέγραψε ἀπὸ κώδικα τοῦ Θουκυδίδου ποὺ ἐνετόπισε στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ ταξίδι ποὺ πραγματοποιοῖσε ἐκεῖ τὸ 1461³⁴. Περισσότερες καὶ ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες γιὰ τὴν προμήθεια κωδίκων ἐκτὸς Κρήτης προέρχονται ἀπὸ τὴ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ λογίου κωδικογράφου³⁵.

Ἐπικοινωνεῖ μὲ κάποιον Νικόλαο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος εἶναι κάτοχος ἀρκετῶν καὶ σημαντικῶν χειρογράφων, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ συμφωνήσουν σὲ ἓνα ἀντίτιμο ὥστε νὰ τὰ ἀγοράσει καὶ νὰ τὰ ἀντιγράψει. *«Οὐκ ἠκριβώκειν τῇ δεσποτείᾳ σου τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ τε Πλουτάρχου καὶ Πρόκλου καὶ Γαληνοῦ. Τοῦτο δ' οὐκ*

33. Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ἀξιοποιεῖ ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης, *“Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Δευτέραν Βυζαντινὴν περίοδον (961–1210) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν Κρήτῃ γραφέντων κωδίκων”*, *ΕΕΦΣΠΑ* 28 (1979–1985) 13–37, ὅπου καὶ παραπομπὴ στὴν σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης, τὴν ὑποδειγματικὴ μελέτη τοῦ G. De Gregorio, *“Per uno Studio della cultura scritta a Creta sotto il domino Veneziano: I codici Greco – latini del secolo XIV”*, *Scrittura e Civiltà* 17 (1993) 103–201.

34. Βλ. καὶ J. E. Powell, *“The Cretan manuscripts of Thucydides”*, σ. 102.

35. Βλ. τὴ μελέτη M. Manfredini, *“Michele Apostolis scriba dalla sua corrispondenza”*, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli*, 28 (1985–86) 139–153, ὅπου ἀξιοποιοῦνται οἱ σχετικὲς μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ ἐνασχόληση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

ἀπ' ἐμοῦ ἐγεγόνει...», γράφει στὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα, «ἀλλ' ἀπὸ τοῦ κακίστου Νικολάου καὶ φιλοχρύσου τε καὶ βιβλιοτάφου, ἀνδρὸς μικροῦ μὲν τὸ σῶμα καὶ οἶον πιθήκου, τὸν δὲν νοῦν εὐρυβάτου καὶ χαμαιλέοντος· ὅς μοι πολλάκις ἔλεγεν ἀπὸ στόματος πολλὰ μὲν κεκτημένος βιβλία (καὶ τάληθές ἔλεγεν), ἐδείκνυε δὲ πολλὰ μὲν ἡμῖν ἄχρηστα, ὀλίγα δὲ χρήσιμα· ἃ μὲν οὖν αὐτὸς εἶδόν τε καὶ ἀνέγνω, σχολῇ τε ἀμυδρῶς (οὐ γὰρ ἠφίει, ἀλλὰ συνέχεε) τούτων καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ἐγεγράφειν τῇ δεσποτείᾳ σου, ἃ δ' οὐκ εἶδον οὔτε ἀνέγνω, οὔτως ὥς ἐκεῖνος μοι ὑπηγόρευσε, σκοτεινῶς δὲ μάλα καὶ ὑπούλως ὑπαγορεύει· ὁ γὰρ ἐκείνου σκοπὸς εἰς τε καὶ τοιοῦτος ἐτύγχανεν ὧν ἀκοῦσαι περὶ τῶν διακοσίων χρυσίνων, εἰ λήπεται δωρεὰν τοῦ μεταγράψαι μόνον εἵνεκα τὰ βιβλία· ὃ δὴ καὶ αὐτῷ περιμένοντι τῶν ἐπιγραφῶν ὀλίγα μοι ἔμελεν, ἄλλως τε καὶ ἀκριβῶς εἰδόντι ὧν δεῖ βιβλίων τῇ δεσποτείᾳ σου, ἀπὸ τ' ἐμαυτοῦ καὶ καταγραφῆς ἦν ἔχω λαβὼν παρὰ τῆς σῆς κυριότητος»³⁶. Ἀργότερα ὅμως θὰ ἐπέλθει κάποια συμφωνία «Νικολάου γράψαντος αὐτῆς ἐκ Βυζαντίου λαβεῖν ὅσα καὶ οἶα τῶν ἐκείνου βιβλίων βουλοίμεθ' ἄν»³⁷.

Ἡ Κύπρος εἶναι ἓνας ἄλλος χῶρος στὸν ὁποῖο ἐπεκτείνεται ἡ διερεύνησή του γιὰ ἀνακάλυψη κωδίκων. Ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἐγκατεστημένο ἐκεῖ Ἀγγελο Βάδιο ὥστε νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ: «ἀλλὰ Κύπρον μόνον ἰδεῖν καὶ σὲ τὸν ἄλλον ἐμέ· πρὸς δ' ἐπὶ τούτοις, Πρόκλον τε καὶ Ἀρίσταρχον καὶ Ἀλκίνοον μεταγράψαι, διὰ τε ἐμὲ καὶ Βησσαρίῳ τὸν μεγαλόνουν, παρέξοντα γοῦν σοὶ Διόδωρόν τε καὶ Ἀπολλώνιον καὶ Πτολεμαῖον κῆτα πολλὰ»³⁸. Τελικά, δὲν θὰ τὰ καταφέρει νὰ πραγματοποιήσει τὸ ταξίδι του ἐκεῖ³⁹. Στὴ Χίο μετέβη ἓνας συνεργάτης του, «ὁ παῖς τοῦ Γενεσίου ἱερέως, Γενέσιος Μανουῆλος, ἀφ' ἡμῶν ἐς Χίον ἀπαίρει, πάσῃ πειθοῖ καὶ τέχνῃ καὶ λόγοις ἀποκαμῶν καὶ ποῦ καὶ θανατῶν μὴ δυνηθεῖς σοὶ διακονήσασθαι, ταῦτ' οὗτο κάμου παθόντος, μὰ τὸν Ἑλληνα λόγον καὶ τὴν οὐράνιον σου καὶ μεγαλόνουν ψυχὴν» γιὰ νὰ ἀποκτήσει κάποια χειρόγραφα ποὺ εἶχαν ἀνακαλύψει ἐκεῖ⁴⁰. Χειρόγραφα προμηθεύεται, ἐπίσης,

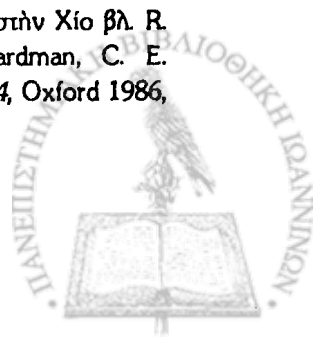
36. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 96.

37. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 101. Γιὰ τὴν ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἀλωση βλ. J. Raby, "Mehmed the Conqueror's greek Scriptorium", *DOP* 37 (1983) 15-34.

38. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 65.

39. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σσ. 90, 96, 101. Γιὰ τὴν ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα καὶ τὰ κωδικογραφικὰ ἐργαστήρια στὴν φραγκοκρατούμενη Κύπρο βλ. C. N. Constantinides, "The copying and circulation of secular greek texts in frankish Cyprus", *EKEEK* 21 (1995) 15-32 (σσ. για τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα) καὶ K. N. Κωνσταντινίδης, "Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον στὴ μεσαιωνικὴ Κύπρο", *Σημεῖο* 4 (1995) 1-19, (σσ. 15-16 γιὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰ.).

40. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 88. Γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα στὴν Χίο βλ. R. Browning, "Greek manuscripts in Medieval and Renaissance Chios", *δ.π.*, J. Boardman, C. E. Vaphoropoulou - Richardson, (pds) *Chios: A Conference at the Homereion in Chios, 1984*, Oxford 1986, σσ. 43-53, (σσ. 45-49, γιὰ τὸ 15ο αἰῶνα).

ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἀπὸ τὸν “Θωμᾶ Φυκάρνο Σικελιώτη”, ἐγκατεστημένο στὴν Μεθώνη, προμηθεύτηκε «τὸ δ’ εἰς γεωμετρίαν Πρόκλου βιβλίον»⁴¹. Ἀπὸ τὴν Ἐπίδauρο ὁ συγγενής του ἐξ ἀγχιστείας «Θεόδωρος, κόμης Κορίνθιος καὶ τῆς Ἐπιδαύρου μέγας ἐκκλησιάρχης, ἔγραψε μοι βιβλίον τοῦ Ἱπποκράτους εὐρεῖν.. ὁ μοι ἐξ Ἐπιδαύρου πέπομφεν»⁴². Τέλος, ἀπὸ μία ἐπιστολή του φαίνεται ὅτι συνεργάζεται καὶ μὲ τὸν παλαιὸ γνῶριμό του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη Ἰωάννη Μόσκο, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ (1460) κατέφυγε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κέρκυρα: («Τὰς δ’ εἰκόνας τοῦ Φιλοστράτου καὶ τὸν Αἰσχύλον οὐκ ἔχοντες ἔχομεν, μεταδοῦναι δ’ οὐκ ἔχομεν, ἐκγράψασθαι δὲ αὐτὰ καὶ αὐτὸν καὶ ἄλλον γεοντινοῦν, καὶ μάλα σοῦ γε χάριν. Ἐπεὶ δὲ δεῖ καὶ ἡμῖν τῶν ἠθικῶν ἐκατέρων Ἀριστοτέλους τοῦ Πυθικοῦ, ὧν γε δὴ καὶ δεσπότης ὁ Θεόδωρος ὁ ἐμός, σὺ ταῦτ’ ἐκγράψας αὐτοῦ, ἐγὼ τε πῆδε ὧν γέ σοι δεῖ, ἀλλήλους ἀγαθῇ τύχῃ τοῖς ἐφετοῖς ἀμειψώμεθα»)⁴³.

6. Ἡ διασπορὰ τῶν κωδίκων ποὺ ἀντέγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης σὲ συλλογὲς κωδίκων τῶν μεγάλων Δυτικοευρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, φαίνεται ὅτι συνδέεται μὲ τοὺς παραγγελιοδότες του, μεταξὺ τῶν ὁποίων⁴⁴ ὁ Βησσαρίων ὑπῆρξε μᾶλλον ὁ γνωστότερος καὶ ὁ ἐπιφανέστερος⁴⁵. Στὴ συλλογὴ τῶν 482 ἑλληνικῶν κωδίκων του τὴν ὁποία τὸ 1468 δώρησε στὸ Βενετικὸ Κράτος⁴⁶ ἐντοπίζονται ἔνδεκα περγαμνηνοὶ κώδικες οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς ἀπὸ δύο (: Marc. gr. 272, Marc. gr. 286) ἀντεγράφησαν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸ λόγιο κωδικογράφος. Ὁ Ἑλληνας καρδινάλιος δὲν ὑπῆρξε λοιπὸν ὁ μοναδικὸς παραγγελιοδότης του, ὅπως καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης δὲν ὑπῆρξε ὁ μοναδικὸς κωδι-

41. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 97. Γιά τὴν ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα στὴ Μεθώνη τὸν 15ο αἰώνα, βλ. Ἀ. Τσελίκας, “Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας (15 αἰ.)”, στὸ *Πρακτικὰ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (Κυπαρισσία 27-29 Νοεμβρίου 1982), Ἀθήνα 1984, σσ. 74-80.

42. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 97. Γιά τὴν ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα στὸ Δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ βλ. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions. Edition revue et augmentée par Chryssa Maltézu*, London 1975, τ. Β΄, σσ. 315-337 καὶ Α. Τσελίκας, “Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰῶνος (Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους)”, στὸ *Πρακτικὰ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν* (1982), Ἀθῆναι 1983, σσ. 281-288.

43. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 133. Γιά τὴν κωδικογραφικὴ του ἐνασχόληση βλ. S. Mergiali - Falangas, “Ἐνας Ἰταλὸς οὐμανιστὴς καὶ ἓνας Πελοποννήσιος δάσκαλος”, σ. 581.

44. Βλ. L. Möhler, *Kardinal Bessarion*, τ. III΄, σσ. 478-484 καὶ H. Noiret, *Lettres inédites*, σσ. 39-43.

45. Βλ. K. Ἰ. Γιαννακόπουλος, “Ἑλληνες λόγιοι, σσ. 91-92 καὶ E. Mioni, “Bessarione bibliofilo e filologo”, *RBSN* 5 (1968) 61-83 καὶ H. Hunger, “Ὁ κόσμος τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου, σσ. 181-183.

46. Βλ. L. Labowsky, “Il cardinale Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana”, στὸ A. Pertusi, (ed.) *Venezia e l’ Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze 1966, σσ. 159-182. M. Zorzi, *La Libreria de San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Milano 1987, σσ. 45-87.

κογράφος πού ἐργάστηκε, ἀντιγράφοντας κώδικες γιὰ τὸν Βησσαρίωνα⁴⁷. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς κωδίκων τοῦ λογίου κωδικογράφου ἀντεγράφη κατόπιν παραγγελίας ἄλλων παραγγελιοδοτῶν, συγχρόνων τοῦ λογίων καὶ βιβλιοφίλων. Ἀπ' αὐτοὺς γνωστὸ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ διαχειριστῆ τοῦ Βησσαρίωνα στὴν Κρήτη «Κυρίνου τοῦ Δάφνιδος, ὃ πλέον μέλει βιβλία τῶν ἀρχαίων ἀνανεοῦν ἢ τροφῆς ἄλλῃ καὶ τιμῆς καὶ χρημάτων»⁴⁸. Ὡστόσο, δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ κώδικες τοῦ λογίου κωδικογράφου προερχόμενοι ἀπὸ τὴν συλλογὴ κωδίκων τοῦ βενετοκρητικοῦ λογίου⁴⁹. Πρόσφατα ἔγινε γνωστὸ ὅτι στὴ συλλογὴ κωδίκων ἑνὸς λογίου ἀπὸ τὴν Περούτζια τοῦ Φραγκίσκου Mataranzio (ca. 1443–1518), ἡ ὁποία μετὰ θάνατον κατέληξε στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Περούτζια, περιῆλθαν δύο κώδικες τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη: οἱ (Per. gr. 51 (A. 51), Per. gr. 714 (I. 108)) μαζὶ μὲ τὸν αὐτόγραφο κώδικά του Par. gr. 1744. Οἱ κώδικες ἀπεκτίθησαν προφανῶς ἀπὸ τὸν νεαρὸ λόγιο ὃ ὁποῖος μεταξὺ 1472–1474 ἐπισκέφθηκε τὸν λόγιο διδάσκαλο γιὰ νὰ σπουδάσει κοντά του τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα⁵⁰. Ὁ Γεώργιος Ζεβεδαῖος, μαθητὴς τοῦ λογίου διδασκάλου, ἐγκατεστημένος στὴν Κύπρο ὑπῆρξε ἕνας ἀκόμη παραγγελιοδότης του. Γι' αὐτὸν σύμφωνα μὲ τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμά του ἀντέγραψε τὸν κώδικα Berol. gr. 240⁵¹. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι γνωστὰ μόνο τέσσερα ὀνόματα παραγγελιοδοτῶν γιὰ τοὺς ὁποῖους ἀντέγραψε δεκατέσσερις κώδικες.

Ὁ μέγιστος ἀριθμὸς κωδίκων πού ἀντέγραψε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς ἐπαγγελματίας κωδικογράφος κατέληξε σὲ συλλογὲς ἄλλων συγχρόνων τοῦ λογίων καὶ βιβλιοφίλων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Κρήτης, τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὰ τὰ ὀνόματα⁵². Μποροῦμε μόνο νὰ εἰκαστοῦμε ὅτι κάποιοι κώδικες του περιῆλθαν ἀρχικὰ στὶς συλλογὲς Κρητῶν βιβλιοφίλων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴν συνέχεια

47. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Οἱ ταχυγράφοι τοῦ Βησσαρίωνος», *NE* 2 (1905) 334–336 καὶ A. Diller, «Three greek scribes working for Bessarion: Trivizias, Callistus, Hermonymus», *Italia medioevale e umanistica* 10 (1967) 403–410.

48. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 88.

49. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Par. gr. 3059 πού περιλαμβάνει τὴν «Συναγωγὴ παροιμιῶν» πού τοῦ εἰσέταξε ὁ λόγιος, βλ. A. L. Di Lello Finuoli, *Un esemplare autografo*, σσ. 36–37, ὑποσ. 205, 206.

50. Βλ. Ph. Hoffmann, «La collection de manuscrits grecs de Francesco Maturanzio, érudit perugin (ca. 1443–1518)», σσ. 91–93, 105–106, 129–130, 138.

51. «Μιχαὴλος Ἀποστόλης Βυζάντιος δορυδάλωτος οὔνοις, πενόμενος, ἔγραψε: – Ζεβεδαίου δὲ μισθῷ τοῦ Γεωργίου». Βλ. L. Cohn, *Verzeichnis der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, σ. 103. Γιὰ τὸν παραγγελιοδότη βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 39.

52. Γιὰ τὶς συλλογὲς κωδίκων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη οἱ ὁποῖες σύμφωνα μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα συγκροτοῦνται ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Κρήτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως», στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Β' διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἐν Ἀθήναις 1968, τ. Γ', σσ. 202–206 καὶ M. Hesychakis, «Humanist's Libraries in Candia», στὸ *Πεπραγμένα Ἡ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἡράκλειο 2000, τ. Β', σσ. 233–242.

στις συλλογές κωδίκων Εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν⁵³. Μετὰ τὸ θάνατό του στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Μάρκου Μουσούρου περιῆλθαν ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Vat. Palat. gr. 275 καὶ οἱ κώδικες Mut. gr. 185 [III. F. 7], καὶ Par. gr. 2947⁵⁴. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι στὶς συλλογές κωδίκων γνωστῶν βιβλιοφίλων τοῦ τέλους τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα περιῆλθαν οἱ ἑξῆς κώδικες: (α) στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ermolao Barbaro στὴ Βενετία ὁ κώδικας Berol. gr. 375 (qu. 72)⁵⁵, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Francesco Barozzi, ἡ ὁποία μέσφ William Herbert κόμης τοῦ Pembroke κατέληξε στὴν Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ὁξφόρδης, ὁ κώδικας Oxon. Baroc. gr. 152⁵⁶ καὶ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ζακυνθίας οἰκογένειας Βοναφέ (16ος αἰ.) ὁ κώδικας Scor. R-1-6⁵⁷. Τέλος, στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Γεωργίου Κόμης Κορινθίου, ὁ ὁποῖος κληρονόμησε τὴν βιβλιοθήκη τοῦ θεοῦ του Ἀριστόβουλον - Ἀρσένιου Ἀποστόλη, περιῆλθε ὁ ἐν μέρει αὐτόγραφος κώδικας Vat. Palat. gr. 360 καὶ ὁ αὐτόγραφος κώδικας Angel. gr. 27 - 61⁵⁸. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι τὰ προϊόντα τῆς ἐπίμοχθης ἐπαγγελματικῆς ἐνασχόλησης τοῦ λογίου κωδι-

53. Ὁ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, περιέγραψε μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο τὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν κρητικῶν χειρογράφων ἀπὸ τὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη στὶς βιβλιοθήκες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μέσφ Βενετίας, μελετώντας τὴν ἱστορία τοῦ πολὺ σημαντικοῦ γιὰ τὴν παραδοσὴ τῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας (Λέων Διάκονος, Μιχαὴλ Ψελλός), Par gr. 1712, τοῦ 12ου αἰώνα, ποὺ κατέληξε ἀρχικὰ στὴν Κρήτη (15ος αἰ.), ὅπου ἐπανασταχώθηκε στὸν κύκλο τῶν φιλενωτικῶν ἱερέων-κωδικογράφων — καὶ ἐνδεχομένως στὸ “παλαιοβιβλιοπωλεῖο” τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη— γιὰ νὰ περιέλθει τὸ 16ο αἰὼνα στὴν βιβλιοθήκη τῆς οἰκογένειας Καλλέργη καὶ τελικὰ (1662) στὴν Παρισινὴ Βιβλιοθήκη. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Λέων ὁ Διάκονος*, σσ. 57-78, τοῦ ἰδίου, “Ἐρευναι ἐν Βενετίᾳ”, σσ. 46-52 καθὼς καὶ τὶς νεώτερες ἔρευνες γιὰ τὸ χειρόγραφο καὶ τὴν ἱστορία του τοῦ K. Snipes, “The scripts and scribes of Parisinus graecus 1712” στὸ D. Harlfinger, *Paleografia e Codicologia Greca*, σσ. 544-548, καὶ τοῦ ἰδίου “Notes on Parisinus graecus 1712”, *JÖB* 41 (1991) 142-161.

54. Βλ. E. Mioni, “La Biblioteca di Marco Musuro”, σσ. 25, 27 M. Sicherl, “Musuros - Handschriften”, σσ. 567-570, 578-582.

55. Βλ. A. Diller, “The Library of Francesco and Ermolao Barbaro”, *Italia medioevale e umanistica* 6 (1963) 253-262, σ. 261 ἀρ. 1668 καὶ P. Canart, “Reliures et codicologie. Les manuscrits grecs de la famille Barbaro”, στὸ I. Lemaire, E. van Balberghe (eds), *Calames et cahiers. Mélanges de codicologie et de paléographie offerts a Leon Gilissen*, Bruxelles, 1985, σσ. 13-25, σ. 24, ὑποσ. 50 (τὸ ὑπ’ ἀριθμ. 50 τοῦ καταλόγου τῆς συλλογῆς ποὺ συνέταξε ὁ Ἰωάννης Ναθαναὴλ).

56. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, “Ὁ Francesco Barozzi καὶ ἡ Ἀκαδημία τῶν Βινί τοῦ Ρεθύμνου”, στὸ *Πεπραγμένα τοῦ Γ’ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*. Ἐν Ἀθήναις 1974, τ. Β’, σσ. 232-251. [Ἀνατύπωση Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Κρητικὸ Θέατρο. Μελέτες*. Ἀθήνα, 1968, σσ. 65-90, (σ. 77 ὑποσ. 27)].

57. Βλ. Ν. Κατραμῆ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου ὑπὸ ...*, Ἐν Ζακύνθῳ 1880. [Ἀνατύπωση Ζάκυνθος 1997], σσ. 287-291 καὶ Π. Χιώτου, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἐπτανήσου*. Ἐκδίδοντος..., τ. ΣΤ’, Ἐν Ζακύνθῳ 1887, [Ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1980], σσ. 339-340 καὶ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique* τ. II, σσ. 210-213.

58. Βλ. D. Pingree, “The Library of George, Count of Corinth”, σσ. 356-358. Εἶναι ἀναμενόμε- νο ὅτι στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γεωργίου Κόμης Κορινθίου περιῆλθαν μόνο δύο αὐτόγραφοι κώδικες τοῦ λογίου θεοῦ του, καθόσον οἱ κώδικες ποὺ ἀνέγραψε προορίζονταν πρὸς πώλησιν καὶ μᾶλλον μόνο τὰ αὐτόγραφα του πρέπει νὰ κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο-Ἀρσένιο Ἀποστόλη.

κογράφου διακινούνται στην Κρήτη και στην Ίταλία και ανταποκρίνονται στη ζήτηση συγχρόνων του λογίων και βιβλιοφίλων. Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι το σύνολο των κωδίκων που άντέγραψε ο λόγιος ἐξήχθησαν κατευθείαν στην Ίταλία. Είναι πιθανότερο ότι προτού καταλήξουν μέσω Βενετίας τον 16ο⁹⁹ και 17ο αιώνα σε μικρότερες και μεγαλύτερες συλλογές βιβλιοφίλων και ούμανιστών της Ἀναγέννησης, παρέμειναν σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες κρητών λογίων και βιβλιοφίλων, για την ύπαρξη και τα περιεχόμενα των οποίων κατά το 16ο και 17ο αιώνα διαθέτουμε ἀρχαιακές μαρτυρίες⁶⁰.

7. Ἀπὸ τῆ συλλογῆ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ λογίου κωδικογράφου ἀντλοῦμε και μερικὲς σποραδικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς τιμὲς τῆς ἀντιγραφῆς καὶ τὸ κόστος⁶¹ τῶν κωδίκων ποὺ ἀντέγραφε. Ἐναν κώδικα, ποὺ περιελάμβανε «*Ποικίλην Αἰλιανοῦ ἱστορίαν καὶ Διώνος Προυσσαέως τὰ πάντα, τοῦ ἐπὶ κλην τε Χρυσοστόμου*», τὰ ἀντέγραψε «*ὡνῇ μάλιστα χρυσίνων τεσσάρων*»⁶². Στὸν Νικόλαο Κορέστι, ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ ἕναν κώδικα τοῦ Θουκυδίδου, προτείνει «*χάρτας τε ὠνσάμενος καὶ δύο πέμψας χρυσίνους μεθ' οὗ ἂν ἐγὼ διατάξωμαι τὴν ἐσομένην ἐπτάδα, ἔξεις τε αὐτὸς Θουκυδίδου καὶ ἐγὼ χρήματα ἀναλοῦν*»⁶³. Σὲ ἀλλεπάλληλες ἐπιστολές του πρὸς τὸν Βησσαρίωνα παραπονεῖται ὅτι ὁ Δάφνης Κυρῖνος, παρότι εἶναι ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ παραγγελιοδόχου του, δὲν τοῦ παρέχει ἐγκαίρως τὰ ἀπαραίτητα ποσά: («*χρυσίνους εἴκοσι πρὸς τοῖς πέντε ἀεὶ κατέχοντος ἐν χεροῖν ἵνα ὅταν περιπέσῃ βιβλία, ἢ ἀντι-*

59. Γιὰ τὴν διακίνηση τοῦ χειρογράφου βιβλίου στὴ Βενετία κατὰ τὸ 16ο αἰῶνα βλ. N. Wilson, "The book trade in Venice ca. 1400-1415", J. Irigoin, "Les ambassadeurs a Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les annees 1540-1550" καὶ P. Canart, "Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs a Venise au XVIe siècles", στὸ H. - G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi (eds.), *Venezia, Centro di mediazione tra oriente e occidente (Secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. A cura di...*, Firenze 1977, τ. II', σσ. 381-397, 399-415, 417-441 (ἀντίστοιχα).

60. Βλ. Γ. Κ. Μαυρομάτης, "Ἡ βιβλιοθήκη καὶ ἡ κινητὴ περιουσία τῆς Κρητικῆς μονῆς Βαρσαμονέρου (1644)", *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 458-499, ὅπου παραπομπὴ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στ. Κακλαμάνης, "Bibliothèque private in Crete durante il dominio veneziano (XVI-XVII sec.). Riassunto", *Cretan Studies* 6 (1998) 287-291, Εἰρ. Λυδάκη, "Νέες ἀρχαιακές μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξη ιδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν στὸν Χάνδακα τὸ 17ο αἰῶνα" στὸ *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, σσ. 421-445 καὶ Γ. Ἰ. Μαυρομάτης, "Μοναστηριακές καὶ ἐκκλησιαστικές βιβλιοθήκες στὴν Κρήτη τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα", στὸ Ἰ. Βάσσης, Στ. Κακλαμάνης, Μ. Λουκάκης (Ἐπιμέλεια), *Παιδεία καὶ Πολιτισμὸς στὴν Κρήτη. Βυζάντιο - Βενετοκρατία. Μελέτες ἀφιερωμένες στὸν Θεοχάρη Δετοράκη*, Ἡράκλειο 2008, σσ. 277-297.

61. Γιὰ τὸ κόστος τῆς γραφικῆς ὕλης καὶ τὶς τιμὲς ἀντιγραφῆς κωδίκων κατὰ τὴν ὕστεροβυζαντινὴ περίοδο βλ. V. Kravari, "Note sur le prix des manuscrits (IXe-XVe) siècle", στὸ V. Kravari, J. Lefort, C. Morisson (eds.), *Hommes et richesses dans l' Empire byzantin*, Paris τ. II', σσ. 375-384 καὶ Ν. Οἰκονομίδης, "Γραφικὴ ὕλη - ἔγγραφα - βιβλία", σσ. 312-313.

62. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 129. Δὲν ἐντοπίζεται κανένας κώδικας ποὺ νὰ περιλαμβάνει αὐτὰ τὰ δύο κείμενα. Τὴν *"Ποικίλη ἱστορία"* τοῦ Αἰλιανοῦ ἀντέγραψε στὸν κώδικα Brux. gr., 1871-77 [40].

63. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 110.

γραφῆναι ἢ παραθεῖναι δεῖσαν, ὥς καὶ πολλάκις ἐδέεσεν, εἰσίμως ἔχοιμι ποιεῖν τὰ προσήκοντα»⁶⁴. Καὶ στὸν Δάφνι Κορίνο ἐπισημαίνει: «Σὺ δὲ τοῦτο δηλώσεις ὅσον οὐκ ἤδη πέμψας τῷ χρυσίνῳ διὰ ταχέως, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἄλλοις, οἷς Γαληνοῦ ὅσ' ἔχομεν ἀνὰ χεῖρας ἐκγράψομεν»⁶⁵. Τέλος, ἀπὸ τὸ κπιτορικὸ τοῦ σημείωμα πληροφορούμαστε ὅτι ἑνδεκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, στὶς 11 Αὐγούστου 1489, ὁ βενετὸς εὐπατρίδης βιβλιοσυλλέκτης Erpolaus Barbaro ἀγόρασε στὴν Βενετία ἕναν κώδικα, ποὺ περιελάμβανε τὸ ἔργο τοῦ Πορφυρίου καὶ τοῦ Πλωτίνου, καταβάλλοντας στὸν κήτορά του τοῦ ὁποῖου καταγράφεται μόνο τὸ βαπτιστικὸ τοῦ ὀνομα Ἀλέξανδρος ἑπτὰ χρυσὰ δουκάτα, (*"ducatis 7 aureis"*)⁶⁶.

8. Ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς διασπορᾶς καὶ τῶν παραγγελιοδοτῶν τῶν κωδίκων, ποὺ ἀντέγραψε ὁ λόγιος ὡς ἐπαγγελματίας κωδικογράφος, μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν μαρτυριῶν ποὺ μᾶς προσφέρουν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ λογίου σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ κπιτορικὰ σημειώματα στοὺς ἴδιους τοὺς κώδικες, διαπιστώθηκε ὅτι δέχεται παραγγελίες ἀπὸ σύγχρονους τοῦ βιβλιοφίλους ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Κρήτης. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν περιεχομένων τῶν κωδίκων ποὺ διεσώθησαν καὶ ἔχουν ἀντιγραφεῖ στὸ σύνολό τους ἢ ἐν μέρει ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ λογίου, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κωδικογραφικὸ ἔργο τοῦ ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονές του ἀναγνωστικὲς ἀπαιτήσεις⁶⁷. Εἶναι κατ' ἀρχὴν αἰσθητὴ ἢ ἑλλειψη ἐκκλησιαστικῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων, καθόσον ἐντοπίζεται μόνο ἕνας κώδικας τῆς Καινῆς Διαθήκης: (Vat. gr. 366). Γενικά, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντιγράφει κείμενα μὲ κοσμικὸ περιεχόμενο. Σὲ δύο μόνο κώδικες ἐντοπίζονται κείμενα τῆς θεολογικῆς γραμματείας: Ἀνδρέου Καισαρείας *"Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν"*: (Vallichel gr. 54), Ὁριγένους, *"Περὶ Κατηχέσεως"* καὶ Θεοδώρου Ραΐθοῦ, *"Περὶ Θείας ἐνανθρωπίσεως"* (μαζὶ μὲ τὰ πρακτικὰ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου) στὸν κώδικα (Par. Suppl. gr. 308).

Σὲ τέσσερις κώδικες ἀντιγράφονται κείμενα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας: (Εὐσέβιος: Vat. gr. 1303 καὶ Par. gr. 1436) καὶ Θεοδώρου Κύρου: (Vat. Palat. gr. 214 καὶ Marc. gr. 345). Τὸ μέγιστο ὅμως τμῆμα τῆς κωδικογραφικῆς παραγωγῆς τοῦ λογίου κωδικογράφου, σὲ ἕνα ποσοστὸ 80%, περιλαμβάνει κείμενα ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, καθὼς καὶ ἔργα τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντίου, σχετιζόμενα μὲ τὴ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν: (Ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, γραμματικὴ, λεξικὰ καὶ μετρικὴ). Σὲ ἕνα μικρότερο ἀριθμὸ καταγράφονται κείμενα στὰ

64. Βλ. H. Noiret, *Lettres inédites*, σ. 94.

65. Βλ. H. Noiret, *δ.π.*, σ. 90.

66. Βλ. W. Studemund - L. Cohn, *Verzeichnis der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, σ. 218.

67. Κατάλογο συγγραφέων τὰ κείμενα τῶν ὁποίων ἀντέγραψε ὁ λόγιος κωδικογράφος παραθετεῖ ὁ M. Wittek, ἀξιοποιώντας καὶ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν του, βλ. M. Wittek, *"Pour une étude du Scriptorium de Michel Apostoles et consorts"*, σσ. 293-295.

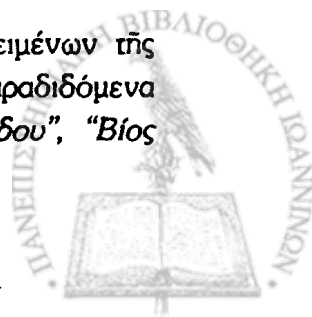
όποια θὰ μποροῦσε νὰ δοθεῖ ὁ τίτλος *"incredibiles historiae"* (παραδοξογράφοι, ὄνειροκριτικά κ.ἄ.). Ἐλάχιστα εἶναι τὰ κείμενα τῆς κατεξοχὴν βυζαντινῆς γραμματείας καὶ ἀκόμη λιγότερα κείμενα τῶν συγχρόνων τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

Μεταξὺ τῶν κειμένων τῆς Ἀρχαίας γραμματείας ἐντοπίζονται, κατ' ἀρχὴν, ποιητικά κείμενα: Ἐπικὴ ποίηση, Ὅμηρος: (Vrat. R. 27, Vrat. R. 28;) Ἑλεγειακὴ ποίηση, Θεόγνις: (Par. gr. 2739, Vat. Urb. gr. 160, Leewarden gr. 33;) Χορικὴ ποίηση: Πίνδαρος: (Vat. Urb. gr. 144), Λυκόφρωνος, *"Ἀλεξάνδρα"*, (Scor. gr. R. I. G.): Ἑλληνιστικὴ ποίηση, Θεόκριτος μαζὶ μὲ τὴν Πλανούδεια Ἀνθολογία ἐπιγραμμάτων: (Par. gr. 2739, Δραματικὴ ποίηση, κωμωδία, Ἀριστοφάνης: (Nearol. gr. II. F. 25).

Ἐντοπίζονται, ἐπίσης, ἀρκετὰ κείμενα ἀρχαίας ἐλληνικῆς πεζογραφίας: Θουκυδίδης: (Vat. Urb. gr. 91, Berol. gr. 373, Monac. gr. 126, Oxon., Corpus Christi College, gr. 80), Ξενοφώντας, *"Κύρου Παιδεία"*, *"Κύρου Ἀνάβασις"* (Ambros. gr. 161, Berol. gr. 240, (Par. gr. 1641), Διόδωρος Σικελιώτης: (Mut gr. 185· ἀρχαία ρητορεία: Αἰσχύνης: (Par. gr. 2947), Ἰσοκράτης: Scorial. (Σ-1-14). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν γεωγραφικῶν κειμένων: Κλαύδιος Πτολεμαῖος: (Vat. Palat. gr. 314, Parm. Palat. gr. 9, Par. gr. 1403) καὶ Διονύσιος Περιγηγής (μαζὶ μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης): (Monac. gr. 37, Scorial gr. R-I-6, Lond Harl. gr. 1814), ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ ἱατρικὰ κείμενα: Γαληνός: (Vat. Urb. gr. 67, Marc. gr. 272, Marc. gr. 275, Marc. gr. 286 Scorial gr. Σ-II-11), Ἀρεταῖος: (Marc. gr. 270 καὶ Διοσκορίδης: Marc. gr. 272) τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντεγράφησαν γιὰ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα.

Αἰσθητὰ ὅμως μεταξὺ τῶν πεζῶν κειμένων ποὺ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸ λόγιο πλεονάζουν τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὰ γνωστὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα γι' αὐτά: Σιμπλίκος, Ἰω. Φιλόπονος, Ἀλέξανδρος Ἀφροδισεύς, Μαγεντινός, Θεμίστιος, Μ. Ψελλός: (Vat. Palat. gr. 74, Vat. Urb. gr. 38, Vat. Urb. gr. 39, Vat. Urb. gr. 47, Perus, gr. 51 (A 51), Marc. gr. 233, Ambros. gr. 858, Par. gr. 1848, Par. Suppl. gr. 204. Oxon. Baroc. gr. 152). Ὁ κατάλογος τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ποὺ ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη συμπληρώνεται μὲ κώδικες φιλοσοφικῶν κειμένων τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Πορφυρίου: (Vat. Palat. gr. 74, Vat. Palat. gr. 360, Berol. gr. 375), κώδικες τοῦ Φιλοστράτου: (Bonon. gr. 3631, Monac gr. 242) καθὼς καὶ ἀρχαίων ἐπιστολογράφων: (Vat. Urb. gr. 127, Par Suppl. gr. 205) καὶ Ἀνθολογιῶν: Ἰω. Στοβαίου, (Vat. gr. 954 καὶ Laur. gr. 59.20 καὶ Par. gr. 1865, ἀποσπάσματα ἀρχαίων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων). Στὴν κατηγορία τῶν κειμένων μὲ τῶν *"incredibiles historiae"* - *"παραδοξογράφων"* συγκαταλέγονται: ἡ *"Ποικίλη Ἱστορία"* τοῦ Αἰλιανοῦ: (Brux. gr. 1871-71 [40]), ὁ Παλαίφατος: (Par. gr. 2557), ὁ *"Διάλογος"* τοῦ Θεοφύλακτου Σιμοκάττη: (Marc. gr. 233), *"παραδοξογράφοι"*: (Vat. Urb. gr. 107, Laur. gr. 28.22) καὶ τὸ *"Ὀνειροκριτικὸν"* τοῦ Ἀρτεμιδώρου: (Vat. Urb. gr. 107 Marc. gr. 267 Marc. gr. 268).

Στὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴ φιλολογικὴ ἐρμηνεία τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας βοηθήματα ἐργαλεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμπαραδιδόμενα στοὺς κώδικες τῶν ἐμμέτρων, κυρίως κειμένων βίου, (*"Βίος Θουκυδίδου"*, *"Βίος*

‘Αριστοφάνους’, “Βίος Αίσχύνου”) καὶ τὰ βυζαντινὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα⁶⁸ (Εὐστάθιον, σχόλια εἰς Διονύσιον περιηγητήν), “ὑπόμνημα εἰς Λυκόφωνον” “Ἀλεξάνδρα”, ‘Ιεροκλέους εἰς Πυθαγόρου χρυσὰ ἔπη) καὶ τὰ φιλοσοφικὰ ὑπομνήματα στὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ προαναφέρθηκαν, συγκαταλέγεται ἡ Γραμματική του: Μανουὴλ Μοσχόπουλου: “Ἐρωτήματα γραμματικά” καὶ “Περὶ σχεδῶν”: (Vat. Ottob. gr. 321, Monac. gr. 242, Brux. gr. 11262 – 69 [64], Oxon. Canon. gr. 11, Vat. gr. 1953), τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Συγκέλλου: “Περὶ συντάξεως λόγου”, (Vat. Palat. gr. 546), τὰ Λεξικά: “*Etymologicum Gudianum*”: (Vat. gr. 880), “*Etymologicum Magnum*”: Ambros. gr. 493, “Λεξικὸν Ἀλφαβητικόν”: (Perus. gr. 714, A. 51), “Σοῦδα”: (Vat. Palat. gr. 244 καὶ Vat. Urb. gr. 160) καὶ μετρική: “Ἡφαιστίωνος” “Ἐγχειρίδιον”: (Laur. gr. 58.33, Par. gr. 2755, Lond Harl. gr. 5618). Περιλαμβάνονται ἐπίσης κείμενα ρητορικῆς θεωρίας: Λιβάνιος καὶ Ἀφθόνιος: (Vat. Palat. gr. 275 καὶ Vat. gr. 1953). Ἡ βυζαντινὴ γραμματεία ἐκπροσωπεῖται μὲ δύο μόνο κώδικες ἱστοριογραφίας⁶⁹: Θεοφύλακτος Σιμοκάτης Marc. gr. 405. Τέλος ἀπὸ τὴν συγγραφικὴ παραγωγή τῶν συγχρόνων τοῦ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἀντιγράφει κείμενα τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνα (Vrat. R. 22, Monac. gr. 242, Brux. gr. 1871-71 (40), Par. gr. 2067, Scorial. gr. Σ-III-1) καὶ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ: (Brux. gr. 11262-69 (64). Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφές ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, μετακλασικῆς καὶ βυζαντινῆς γραμματείας ἐντοπίστηκαν ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ ἀντεγράφησαν, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο μελέτης σύγχρονων τοῦ Ἑλλήνων⁷⁰ καὶ Ἰταλῶν λογίων καὶ βιβλιοφίλων ποὺ ἐνδιαφέρονταν σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ οὐμανισμοῦ τῆς ἐποχῆς (β’ μισὸ 15ου αἰῶνα) νὰ ἀποκτήσουν τὰ μνημεῖα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ λόγου καὶ μέσῳ αὐτῶν νὰ μελετήσουν τὸν πολιτισμὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁷¹.

68. Γιὰ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν ὑπομνηματισμῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων καὶ τὴ διάδοσή τους βλ. O. L. Smith, “Medieval and Renaissance commentaries in greek on Classical Greek texts”, *Classica et Medievalia* 47 (1996) 391-405 καὶ N. G. Wilson, “Scholiasts and Commentators”, *GRBS* 47 (2007) 39-69.

69. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν οὐμανιστῶν τοῦ 15ου-16ου αἰῶνα γιὰ τὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας βλ. A. Pertusi, *Storiografia Umanistica e mondo Bizantino*, [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Quaderni: 5], Palermo 1967, σσ. 24-67.

70. Γιὰ τὴν διάδοση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες λογίους στὴν Ἰταλία βλ. O. L. Smith, “Greek Scholars in Renaissance Italy: some aspects of their role in the dissemination of Classical Literature”, στὸ J. M. Fossey – J. Morin (eds), *Proceedings of the first international Congress on the Hellenic diaspora from the Antiquity to modern times (Montréal, 17-22.4.1988, Athens 26-30.4.1988), Vol. II from 1453 to modern Times*, Amsterdam 1991, σσ. 35-40.

71. Γιὰ τὰ ἀρχαιογνωστικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς (15ος-16ος αἰ.) βλ. J. Burchhardt, *Ὁ πολιτισμὸς τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἰταλία*. Μετάφραση Μ. Τοπάλη, Ἀθήνα 1997 σσ. 135-171, R. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας*. Ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1850. Προλεγόμενα Χαραλ. Σ. Φλωράτου. [Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων συγγραφέων. Σειρὰ βοηθητικῶν κειμένων: 4], Ἀθῆναι 1980, σσ. 29-77, Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, *Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις*. Ἑλληνικαὶ Ἀνακεφαλαιώσεις, Ἀθῆναι 1978, σσ. 201-228, D. J. Geanakoplos, “Italian Renaissance Thought and Learning

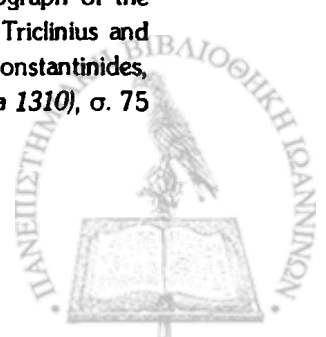
9. Ἡ ἐντατικὴ καὶ ἐπίμοχθη “ἐπαγγελματικὴ” κωδικογραφικὴ ἐνασχόλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τῶν συνεργατῶν του στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἀλωσιν ὑπῆρξε κομβικὴ στὴν ἱστορία τῆς παράδοσης κάποιων κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Ὃταν τὸ 1461 ὁ λόγιος ἐπισκέφθηκε τὴ γενέτειρά του στὴν Κωνσταντινούπολιν ἐντόπισε ἓνα χειρόγραφο τοῦ Θουκυδίδου (Οκον. Canon. gr. 11) τὸ ὁποῖο καὶ ἀντέγραψε. Ἀπὸ τὸ ἀντίγραφό του αὐτὸ (Vat. Urb. gr. 91) τὸ ὁποῖο μετέφερε στὴν Κρήτη ἀντεγράφησαν ἀπὸ Κρητὲς κωδικογράφους καὶ συνεργάτες του δέκα ἀκόμη κώδικες τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδου⁷². Πολὺ σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ στὴν παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Θεόγνιδος. Ἀπὸ τὸν κώδικα Par. gr. 2739 ποὺ ἀντέγραψε ἀπὸ κώδικά του ὁ ὁποῖος ἀντεγράφη πρὶν τὸ 1301/1302 στὸ ἐργαστήριον τοῦ Μαξίμου Πλανούδου καὶ φέρει τὶς ιδιόχειρες διορθώσεις του: (Lond. British Mus. Add. 16409) καὶ δύο ἀκόμη δικά του ἀντίγραφα: τοὺς κώδικες Leeuwarden gr. 33, τὸν ὁποῖο “ἐξέγραψεν ἐρωτὶ οὐ πενίᾳ” καὶ Vat. Urb. gr. 160, ἀντεγράφησαν εἴκοσι περίπου χειρόγραφα τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀπὸ συνεργάτες του κωδικογράφους: (Ἑμμανουὴλ Ἀτραμπτίνος, Μιχαὴλ Σουλιαρδός, Ἀντώνιος Δαμιλᾶς, Ἀριστόβουλος – Ἀρσένιος Ἀποστόλης). Τὸ σύνολο τῆς συγκριτικὰ ἐκτεταμένης χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου αὐτοῦ (ἐπισημαίνονται περίπου 30 χειρόγραφα) κατὰ τὸ β’ μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα τοῦ λογίου⁷³, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὸ κείμενον ποὺ ἀντεγράφη στὸν κύκλον τοῦ Μαξίμου Πλανούδου στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 13ου αἰῶνα⁷⁴. Ὁ ἴδιος ἐμμέσως πιστώνεται καὶ μὲ τὴ διάσωση τοῦ καλύτερου κλάδου τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τῶν “Ἀργοναυτικῶν” τοῦ Ἀπολλωνίου Ροδίου, ἡ ἀπόληξιν τοῦ ὁποῖου ἔχει ἐντοπιστεῖ στὰ χειρόγραφα τῶν

and the Role of the Byzantine Emigré Scholars in Florence, Rome, and Venice: A Reassessmant”, *RSBS* 3 (1984) 129-157, Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Λ. Δρούλια, E. Layton, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, Ἀθήνα 1986, σσ. 15-30, N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992, Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Τὰ ἐλληνικὰ γράμματα στὴ Δύση κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 1997, Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, “Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἐντυπο ἐλληνικὸ βιβλίον”, *Οἱ φίλοι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων. Διαλέξεις I* (Χειμῶνας 1996 – Ἀνοιξὴ 1997), Ἰωάννινα 2000, σσ. 57-88 καὶ πρὸ πρόσφατα P. Botley, “Learning greek in Western Europe, 1476-1516”, στὸ C. Holmes – J. Waring, (eds.), *Literacy, Education and Manuscript transmission in Byzantium and Beyond*, Leiden, Boston Köln 2002, σσ. 199-221..

72. Βλ. J. E. Powell, “The Cretan manuscripts of Thucydides”, ὅπου κατάλογος τῶν χειρογράφων καὶ ἡ στεμματικὴ τοποθέτησή τους, σ. 105.

73. Βλ. D. C. C. Young, “A codicological Interitory of Theognis Manuscripts”, σ. 5 ὅπου ἡ στεμματικὴ τοποθέτησις τῶν χειρογράφων.

74. Βλ. D. C. C. Young, “On Planudes’ edition of Theognis and a neglected apograph of the Anthologia Planudea”, *La Parola del Passato* 10 (1955) 197-214, A. Turyn, “Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology”, *EEBS* 39-40 (1972-73) 403-450, (σσ. 417-419) καὶ C. N. Constantinides, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth Centuries (1204 - ca 1310)*, σ. 75 ὅπου σ. 54.

Κρητῶν κωδικογράφων τῆς ἐποχῆς του καὶ στὸν κώδικα Par. gr. 2727⁷⁵, ἀντιγραφῆς τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, ἓνας ἀπὸ τοὺς κωδικογράφους μὲ τοὺς ὁποίους συνεργάστηκε⁷⁶. Στὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἐπίσης ἀποδίδεται καὶ ἡ διάσωση ἑνὸς ἄλλου κειμένου τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας τῶν “Στρατηγημάτων” τοῦ Πολυαίνου, καθόσον ὁ ἴδιος ἀντέγραψε καὶ διέσωσε τὸ κείμενο ἀπὸ παλαιότερο κώδικα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπορρέει τὸ σύνολο τῆς παράδοσής του⁷⁷. Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, τέλος, εἶχε τὴν μετὰ θάνατον τιμὴ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, ποὺ ἀντέγραψε μαζὶ μὲ τοὺς συνεργάτες του κωδικογράφους στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς πρότυπα τῶν πρώτων ἐντύπων ἐκδόσεων τοὺς ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀλδου Μανουτίου στὴν Βενετία⁷⁸. Ὁ κώδικας Par. gr. 1848 (φφ. 1r-115v) ὑπῆρξε πρότυπο γιὰ τὴν δημοσίευση τῆς *editio princeps* τοῦ Ἀριστοτέλη (“Μετὰ τὰ φυσικά” 1495-1498). Τὸ χειρόγραφο ποὺ ἀντέγραψε ὁ νεαρὸς συνεργάτης του γνωστὸς ὡς Anonymus Harvardianus, (Harv. gr. 17) ὑπῆρξε πρότυπο γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν ὑπολοίπων κειμένων τῆς πρώτης αὐτῆς ἐντύπης ἐκδόσεως τοῦ Ἀριστοτέλη⁷⁹. Ὁ κώδικας Par. gr. 2755 ἔχει ἐπίσης ἐντοπιστεῖ μεταξὺ τῶν κωδίκων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τῶν *editio princeps* τῶν Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων τὴ δημοσίευση τῆς ὁποίας ἐπιμελήθηκε τὸ 1499 ὁ Μάρκος Μουσοῦρος⁸⁰. Στὰ χειρόγραφα, τέλος, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς *editio princeps* τοῦ Θεοκρίτου (1495), συγκαταλέγεται ὁ κώδικας Par. gr. 2781 τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη⁸¹. Ἐνδεικτικὴ τῆς σημασίας τῆς ἐντατικῆς ἐπαγγελματικῆς κωδικογραφικῆς ἐνασχόλησης τοῦ λογίου κωδικογράφου καὶ τῶν συνεργατῶν του στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, πέραν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολή του στὴ διάδοση καὶ διάσωση κάποιων κειμένων: τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας: Θεόγνης, Θουκυδίδης, Πολύαινος καὶ τὴν χρῆση τῶν κωδίκων του γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν πρώτων ἐντύπων ἐκδόσεων τοῦ Ἀριστοτέλη, τῶν Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων καὶ τοῦ Θεοκρίτου, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ παραγωγικότατο βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριό τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη (1470-1524) στὴν Ἰταλία

75. Βλ. F. Vian, “La recension «crétoise» des Argonautiques d’Apostolios”, *Revue d’Histoire des Textes* 12 (1972) 171-195.

76. Βλ. N. M. Παναγιωτάκης, “Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατία”, σ. 169, καὶ V. Chatzopoulou, *Zacharie Calliergis*, σ. 140.

77. Βλ. Δ. Θερειανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τ. Β΄, σσ. 137-138 καὶ N. B. Τωμαδάκης, “Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Δευτέραν Βυζαντινὴν περίοδο (961-1210)”, σ. 17.

78. Βλ. N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, σσ. 127-156.

79. Βλ. M. Sacherl, *Griechische Erstausgaben des Aldus Manutius. Druckvorlage, Stellewert, Kultureller Hintergrund*. [Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. Neue Folge 1. Reihe: Monographien, 10], Paderborn, Schöningh 1997, σσ. 31-98.

80. Βλ. M. Sacherl, *Griechische Erstausgabe des Aldus Manutius*, σσ. 194-195. Βλ. καὶ Δ. Ράιος, *Φιλοστράτεια. Ἐρευνες στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν Φιλοστρατείων Ἐπιστολῶν*. Τόμος Α΄, Ἰωάννινα 1992, σσ. 19-70.

81. Βλ. M. Sacherl, *Griechische Erstausgabe des Aldus Manutius*, σσ. 1341-365.

κατὰ τὴς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα ἀντιγράφονται χειρόγραφα κειμένων ἀρχαίων συγγραφέων (Ἀριστοφάνης, Διονύσιος Περιηγητής), ποὺ ἀντεγράφησαν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη καὶ τοὺς συνεργάτες του⁸². Ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν Κρήτη ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν καὶ συνεργατῶν του ἐπιβιώνει καὶ μετὰ τὸν θάνατό του καὶ μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο μέχρι τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ ὡς τὴς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. συνεχίζουν νὰ ἀντιγράφουν χειρόγραφα μὲ κοσμικὸ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιεχόμε-
νο⁸³. Τέτοια ἦταν ἡ δυναμικὴ τῆς κωδικογραφικῆς δράσης τοῦ ἐκπατρισμένου Βυζαντινοῦ λογίου καὶ ἡ συμβολή του στὰ πνευματικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς του.

82. Βλ. V. Chatzopoulou, *Zacarie Calliergis*, σσ. 140-146.

83. Βλ. Στ. Κακλαμάνης, Στ. Λαμπάκης, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, σ. πη'.

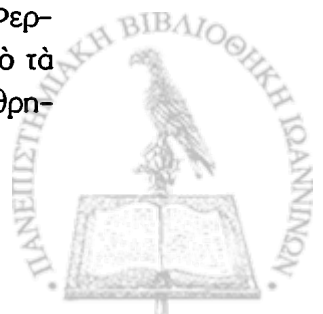

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ: Ο ΛΟΓΙΟΣ, ΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ

Ἡ διαπίστωση καὶ ἡ προτροπὴ τοῦ Κ. Krumbacher, γιὰ τὴν ἀνάγκη περαιτέρω μελέτης τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1900) δὲν ἀπετέλεσε μιὰ ἐρευνητικὴ ἀφετηρία ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ εὐδοκιμήσει. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε καὶ ἡ παρόμοια προτροπὴ τοῦ Φ. Κουκουλὲ μισὸν αἰῶνα ἀργότερα (1949). Ἡ φιλολογικὴ – ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ κριτικὴ ἀντιμετώπισε τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλη περισσότερο ὥς πέννιτα, ἀξιοθρήνητο κωδικογράφου ποὺ ἀντέγραφε σωρηδὸν κώδικες γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βησσαρίωνα καὶ ἐλάχιστα ἢ καθόλου ὥς πνευματικὴ προσωπικότητα λογίου στὸ πλαίσιο τῶν ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καὶ πνευματικῶν συμφραζομένων τῆς ἐποχῆς του. Παράλληλα δὲν ἔλειψαν καὶ κάποιοι ὅχι καὶ τόσο ἀπροκατάληπτοι χαρακτηρισμοὶ ἀπὸ γνωστούς μελετητὲς γιὰ τὸ λόγιό, ὅπως λ.χ. *“Πράκτορας τοῦ Βησσαρίωνα”, “Πρόσωπον μέχρι γελοιότητος ἀλλοπρόσαλλον, ἐριστικὸν καὶ ὑπερβᾶν πᾶσαν πτωχοπροδρομικὴν ἐπαιτείαν καὶ κολακείαν”* καὶ γιὰ τὰ κείμενά του ποῦ: *«στεροῦνται θερμότητος καὶ ἀμεσότητος ἐξ αἰτίας τοῦ πομπώδους ὕφους καὶ ἀφειδοῦς παραθέσεως χωρίων κλασικῶν συγγραφέων καὶ τῆς προσπάθειάς του ... νὰ μιμηθεῖ τὰ κλασικὰ πρότυπα»*. Οἱ ἀπαξιωτικοὶ αὐτοὶ χαρακτηρισμοὶ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ἐκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση καὶ τὴν ἀτυχὴ ἐκδοτικὴ ἀντιμετώπισή της ὁδήγησαν μᾶλλον στὴ μὴ ἀνάληψη μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς πρωτοβουλίας γιὰ τὸν βίο, τὸ ἔργο καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ λογίου στὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς του. Ὅχι καὶ τόσο ἐπιτυχημένη ὑπῆρξε καὶ ἡ τελευταία προσπάθεια βιογράφησής του ἀπὸ τὸν Κ. Ἰ. Γιαννακόπουλο, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα ἓνα κείμενο ἀναφορᾶς. Κατὰ συνέπειαν εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα ἀναμενόμενη ἡ τοποθέτηση τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σὲ μιὰ περιφερειακὴ καὶ συσκοτισμένη θέση στὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων.

Ὁ λόγιος γεννήθηκε καὶ ἀνδρώθηκε πνευματικὰ στὴν Κωνσταντινούπολι τῶν τελευταίων δεκαετιῶν πρὶν τὴν Ἀλωση. Ἐτυχε ἐπιμελημένης ἐκπαίδευσης καὶ μαθήτευσε δίπλα στὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους λογίους τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ μόρφωσή του ἦταν ὑψηλὴ καὶ σύμφωνη μὲ τὶς κατευθύνσεις τῆς παραδοσιακῆς ἐκπαίδευσης τῶν Βυζαντινῶν, στὴν ὁποία πλεόναζε ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ ἡ ἐπίδειξή της. Ἡ παιδεία του ἦταν καὶ θεολογικὴ καὶ συμπεριέλαβε ἐπίσης καὶ τὴ γνώση τῆς λατινικῆς γλώσσας.

Στὰ νεανικά του χρόνια βίωσε ἄμεσα τὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς Βυζαντινοὺς πρὶν τὴν Ἀλωση, ὅπως ὁ ἐπερχόμενος ὀθωμανικὸς κίνδυνος καὶ ἡ ἀποτροπὴ του, ἡ Ἑνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν, σύμφωνα μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) καὶ τὶς διαμάχες τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς γύρω ἀπὸ τὰ θέματα αὐτά. Ὁ ἴδιος θὰ συμπαραταχθεῖ μὲ τοὺς φιλενωτικούς ὅχι τόσο ἀπὸ θρη-

σκευτικές και ξεκαθαρισμένες δογματικές πεποιθήσεις αλλά περισσότερο, όπως και αρκετοί σύγχρονοί του, με την προσδοκία της διάσωσης των υπολειμμάτων της πάλαι ποτέ Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με την αποτελεσματική βοήθεια της Δύσης που θα έφθανε μετά την εφαρμογή της απόφασης για την Ένωση της Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας υπό τον Πάπα. Ήδη στην Κωνσταντινούπολη ως “ανερχόμενος” λόγιος και διδάσκαλος θα καταφέρει να καταξιωθεί μεταξύ των μαθητών του Ιωάννη Αργυροπούλου. Προσεφώνησε τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και υπέβαλε όμολογία πίστεως (1452), καθόσον τα κείμενά του έγιναν αντικείμενο κριτικής από λογίους και εκκλησιαστικούς κύκλους και κατηγορήθηκε για παγανισμό, όπως και άλλοι σύγχρονοί του λόγιοι. Η κωνσταντινουπολίτικη παιδεία του και οι συναναστροφές του από την περίοδο αυτή της ζωής του θα σηματοδοτήσουν ανεξίτηλα τον μετέπειτα βίο του.

Μετά την Άλωση κατάφερε να διασωθεί και να εγκατασταθεί στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Εκεί θα ζήσει έκπατρισμένος μέσα σε συνθήκες έσχατης ένδειας, την οποία δεν θα παύσει να διεκτραγωδεϊ. Στην μεγαλόνησο θα δημιουργήσει οικογένεια και θα προσπαθήσει να εργαστεί ως διδάσκαλος και επαγγελματίας κωδικογράφος, ενώ παράλληλα δεν θα σταματήσει να ενδιαφέρεται για τα σύγχρονά του πνευματικά δρώμενα. Επισκέπτεται την Ιταλία, αλληλογραφεί με λογίους εγκατεστημένους εκεί και παλαιούς γνώριμους του από την Κωνσταντινούπολη που είχαν, όπως ο ίδιος, έκπατρισθεί. Με την πάροδο του χρόνου θα αποκτήσει την εύνοια του Βησσαρίωνα και θα συσχετισθεί με τις σημαντικότερες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής του τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα, τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, τον Ανδρόνικο Κάλλιστο, τον Ιωάννη Μόσκο, τον Γεώργιο Αμοιρούτζη, τον Ιωάννη Πλουσιαδηνό και τον Laurus Quiriuns.

Στην Κρήτη θα καταφέρει συν τῷ χρόνῳ να καταξιωθεί στην τοπική κοινωνία ως λόγιος διδάσκαλος. Ενδεικτικό της καταξίωσής του είναι το δίκτυο της επιστολικής επικοινωνίας του μέσα στα στενά γεωγραφικά όρια της μεγαλονήσου, οι συστατικές επιστολές που γράφει για Κρήτες καθώς και οι τρεις επικήδαιοι λόγοι που έγραψε και έξεφώνησε για ευυπόληπτους πολίτες της κρητικής κοινωνίας. Με επίκεντρο τον ίδιο θα δημιουργηθεί ένας κύκλος φιλενωτικών ως επί το πλείστον μαθητών και εγγράμματων κωδικογράφων, οι οποίοι θα συνεργάζονται στην ανεύρεση και αντιγραφή χειρογράφων με κείμενα αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Στόν τόπο του αναγκαστικού έκπατρισμού του θα συγγράψει το μέγιστο τμήμα του έργου του, και έχοντας συνείδηση της λογοτεχνικής αξίας του, φρόντισε ο ίδιος για τη διαφύλαξή του. Συγκρότησε ο ίδιος το επιστολάριο του και ένα corpus των υπολοίπων κειμένων του τα οποία αναπαρήγαγαν στη συνέχεια μαθητές και συνεργάτες του. Το σύνολο του έργου του αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφόρησής μας για μια πληθώρα κοινωνικών και πνευματικών ζητημάτων των πρώτων μετά την Άλωση δεκαετιών και ιδιαίτερα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Στὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο ἀποτυπώνονται ὅλες οἱ πτυχὲς τῆς πνευματικῆς προσωπικότητός του. Τὰ γραπτά του διαπνέονται ἀπὸ ἰσχυρὰ ρεύματα βυζαντινῆς συγγραφικῆς πνευματικῆς παράδοσης, ἀλλὰ ἐμφανίζουν καὶ εὐδιάκριτα στοιχεῖα νεωτερικότητας. Γνωρίζοντας καλὰ τὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας παρεπέμπει σ' αὐτὴν, παραθέτοντας συχνὰ χωρία ἀρχαίων συγγραφέων ἀκόμη καὶ σὲ κείμενα ποὺ ἐπιτελοῦν μιὰ καθημερινὴ ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία. Ἀκολουθώντας πιστὰ τὴ βυζαντινὴ συγγραφικὴ παράδοση ἐκάστου γραμματειακοῦ εἴδους, συγγράφει ἐπιστολές, προσφωνήματα, ἐπικήδειους λόγους καὶ ἱερὰ ἐπιγράμματα. Δίπλα στὴ ρητορικὴ τοῦ ἐπιπαιδείου καὶ τὴν ἐπίδειξη τῆς ἀρχαιομάθειάς του στὰ κείμενά του ἐμφυλλοχωρεῖ ἡ θεολογικὴ τοῦ παιδεία καὶ ἡ γνῶσις τῆς πατερικῆς γραμματείας. Ἡ φιλοσοφικὴ τοῦ παιδεία τὸν ὁδήγησε μὲ ἔκδηλη αὐτοπεποίθηση νὰ ἀναμειχθεῖ καὶ στὴ διαμάχη φιλοαριστοτελικῶν καὶ φιλοπλατωνικῶν λογίων, λαμβάνοντας τὸ μέρος τῶν δευτέρων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνα τὸν ὁποῖο καὶ θαύμαζε. Οἱ σχετικὲς πραγματείες, ποὺ συνέγραψε μὲ ἐριστικὸ χαρακτῆρα καὶ λιβελογραφικὸ περιεχόμενο, προκάλεσαν ἀντιδράσεις στὸν κύκλο τῶν λογίων ὑπὸ τὸν Βησσαρίωνα στὴν Ἰταλία καὶ τὴν συμφιλίωτικὴ παρέμβαση τοῦ ἰδίου.

Ὡς δείγματα νεωτερικότητας στὸ ἔργο καὶ στὴ σκέψη τοῦ θὰ πρέπει νὰ καταγραφοῦν ἡ διακήρυξη καὶ ὑπεράσπιση μιᾶς ἰδέας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ διακινηθεῖ ἀργότερα εὐρύτατα, δηλαδὴ τῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἀνατολικῶν (Βυζαντινῶν, Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων) ἔναντι τῶν Δυτικῶν (Λατίνων, Καθολικῶν), ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ τὴ θεολογικὴ ἑρμηνεία. Στὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν ἐντάσσεται καὶ ἡ ἔκκλησή του πρὸς τὸν Γερμανὸ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Γ' γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἀποκατάστασή της στὰ αὐτοκρατορικά της ὅρια στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ὅπως ἐπίσης ἡ πραγματεία του γιὰ τὸν ἐνδεδειγμένο τρόπο διδασκαλίας τῆς Ἑλληνικῆς ὡς ξένης γλώσσας, καθὼς καὶ οἱ πτυχὲς λιβελλογραφίας ποὺ ἐντοπίζονται σὲ κάποια κείμενά του. Στὶς σύγχρονές του τέλος πνευματικὲς καὶ συγγραφικὲς ἀναζητήσεις, ἀνταποκρίνεται ἡ συγγραφὴ τῆς *Συναγωγῆς παροιμιῶν* τοῦ, τοῦ ἔργου ποὺ μὲ τὶς τέσσερις ἐντυπες ἐκδόσεις τοῦ ἐπρόκειτο νὰ καταστήσει εὐρύτερα γνωστὸ τὸ ὄνομά του ὡς λογίου ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὸ 19ο αἶωνα.

Τὸ σύνολο τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ μετὰ τὸν θάνατό του φαίνεται ὅτι διακινήθηκε καὶ διαβάστηκε ἀρκετά. Ἀδιάψευστος μάρτυρας γι' αὐτὸ παραμένει ὁ ἀριθμὸς τῶν 80 περίπου κωδίκων, χρονολογουμένων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ ἕως τὸ 17ο αἶωνα, οἱ ὁποῖοι καταγράφονται διεσπαρμένοι σὲ μιὰ πλειάδα βιβλιοθηκῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς ὑπῆρξαν κτῆμα γνωστῶν λογίων τῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὴν ἐντατικὴ καὶ ἐπίμοχθη ἐπαγγελματικὴ τοῦ ἐνασχόληση ὡς κωδικογράφου θὰ συμβάλει ἀποτελεσματικὰ στὴ διάδοση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν γραμμάτων. Στους 94 ἀνέρχονται οἱ διασωθέντες κώδικες ποὺ στὸ σύνολό τους ἢ ἐν μέρει ἀντεγράφησαν ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ καὶ περιλαμβάνουν κατὰ κύριο λόγο κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὰ ἀπαραίτητα βοηθήματα γιὰ τὴ μελέτη τους: (λεξικά, γραμματικὴ, μετρι-

κή). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ στὴ διάδοσιν καὶ διάσωσιν κάποιων συγκεκριμένων κειμένων (ὅπως Θεόγνις, Θουκυδίδης, Πολύαινος), πιστώνεται καὶ μὲ τὴν τιμὴ δικὰ τοῦ χειρόγραφο νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς πρότυπα γιὰ τὴ δημοσίευσιν τῶν πρώτων ἐντύπων ἐκδόσεων τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Θεοκρίτου καὶ τῶν Ἀρχαίων Ἐπιστολογράφων στὸ Τυπογραφεῖο τοῦ Ἀλδου Μανούλιου στὴ Βενετία στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα, ὥστε ἐπ'αὐτὰ νὰ καταλάβει μιὰν ἐξέχουσα θέσιν στὴν ἱστορίᾳ τῆς κλασικῆς φιλολογίας.

Συγκεφαλαιώνοντας, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ὡς λόγιος ἀποτελεῖ πνευματικὸ ἀνάστημα τῆς Κωνσταντινούπολης τῶν τελευταίων δεκαετιῶν πρὶν τὴν Ἀλωση. Ἀναδεικνύεται ὡς ἰσχυρὸς φορέας τῆς κραταιᾶς πνευματικῆς παράδοσης τῶν Βυζαντινῶν καὶ σχετίστηκε ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὶς σημαντικότερες πνευματικὲς προσωπικότητες καὶ τὰ σημαντικότερα πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ. Ἡ πνευματικὴ δράσις τοῦ ἐντοπίζεται στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὶς τρεῖς δεκαετίες μετὰ τὴν Ἀλωση, ὅπου μαζὶ μὲ τὸν Ἰωάννη Πλουσιαδηνὸ εἶναι οἱ σημαντικότερες πνευματικὲς προσωπικότητες κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 15ου αἰῶνα. Ἡ συμβολὴ τοῦ στὴν παιδείᾳ τῆς ἐποχῆς τοῦ συνίσταται στὴν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου διδασκαλία ποὺ προσέφερε στοὺς νέους στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη καὶ στὴ διάδοσιν τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Θὰ πρέπει νὰ συγκαταριθμηθεῖ μετὰ τῶν δέκα ἀνθρωπιστῶν ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Οἰκονομίδη δροῦν στὴν Κωνσταντινούπολιν πρὶν τὴν Ἀλωση καὶ ἀνοίγουν τὸ δρόμον, ὅπως καὶ οἱ συνάδελφοί τους στὴν Ἰταλία, γιὰ τὴν Ἀναγέννησιν, τὸν ὁποῖον στὴν Ἀνατολὴν θὰ ἀνακόψει βίαια ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτησις. Ὁ ἴδιος ὅμως «αὐτόνομος ζήσας μηδενὶ τ' ἐν κάρῳ θεὶς ἔκπιτο ἐς νήσους μακάρων», ὅπως ἔγραψε στὸ ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμά του.

The life and the works of the Scholar and Scribe Michael Apostoles (1420/22-1478). A contribution to the study of Learning and Literature in the end of Byzantine Empire.

Summary

The life and the works of the scholar and scribe Michael Apostoles (1420/22-1478) as well as the historical and cultural context of his age is the subject of this Ph.D. thesis, as a contribution to the study of Learning and literature in the End of Byzantine Empire.

The study contains of an introduction, four parts and divided fifteen chapters and postscript.

The *introduction* (pp. 1-8) gives the place of the scholar Michael Apostoles in the history of the Byzantine Literature. While the scholar as a productive writer is well known to the philologists of nineteen century, his name does not appear (or exists only in notes) in the contemporary and modern handbooks of Byzantine Literature. However Michael Apostoles as a productive scribe is mentioned repeatedly in studies on Greek paleography and manuscript tradition of classical texts.

The two chapters of the *first part* is an introduction to the study of the life and works of the scholar. His works (letters, speeches, essays etc) which are presented briefly in the first chapter (pp. 11-18) form a basic source for a new biography. Some contemporary sources (letters of cardinal Bessarion, documents from the Venetian Archives) complete our information on the scholar's life.

The second chapter (pp. 19-29) is a brief history of Venetian Crete in the second half of the fifteenth century, when Michael Apostoles lived there as refugee.

The three chapters of the *second part* introduce a biography of the scholar. In the first of them (pp. 33-42) we present his early years in Constantinople and his studies under the famous scholar and teacher John Argyropoulos (1410-1487) until the Ottoman conquest of 1453. His family, his profession as a teacher and scribe, his travels to Italy, his social and cultural activities in the Venetian Crete from the time of his arrival there (1453) until his death (1478) are discusses in the second chapter (pp. 43-58). Further more detailed description of his teaching activities (students, teaching subjects and program) at the start of his profession as a teacher in Constantinople and secondly in Crete is presented in the third chapter (pp. 59-71).

The *third part* introduces a literary study of the scholar's works. The first chapter (pp. 75-90) is an introduction to the manuscript tradition of his texts (letters, speeches, essays, poems, treatise on figures and tropes, prayers). In each of the seven chapters

which follows (pp.91-226), is presented a complete literary study of each of the works of Michael Apostoles: manuscript tradition, editions, dating, structure, context, historical and cultural background and brief critical appreciation.

Finally, in the three chapters of the *fourth part* (pp.231-286), are presented the products of his *scriptorium* (94 manuscripts). From the study of this professional activity of Michael Apostoles combined with the data of the relevant bibliography, many important points emerge about the manuscript transmission of classical texts in the second half of fifteenth century especially in Venetian Crete.

In the *Postscript* (pp. 287-290) we attempt a critical evaluation of the scholar's contribution to the learning of his times.

